

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 26

*До 80-річчя від дня народження
професора Анатолія Копилова*

Кам'янець-Подільський
ТОВ «Друкарня Рута»
2016

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

Рецензенти:

О. Добржанський - доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

О. Реєнт - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія тому:

В. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **В. Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О. Головка**, доктор історичних наук; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **Л. Заитовт**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Ф. Кірик**, доктор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **В. Нечитайло**, доктор історичних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **М. Насельський**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор; **І. Рибак**, кандидат історичних наук, професор; **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (заступник відповідального редактора); **В. Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою

**Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 15 від 01 грудня 2016 р.)**

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. – Т. 26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. – 432 с.

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки»
(Наказ Міністерства освіти і науки України №820 від 11.07.2016 р.)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

OF THE KAMIANETS-PODILSKY
IVAN OHIENKO
NATIONAL UNIVERSITY

HISTORY

Tome 26

*to the 80th anniversary of birthday
of Professor Anatoliy Kopylov*

Kamianets-Podilsky
Ruta Publishing House
2016

Reviewers:

- O. Dobrzhanskyi** - Doctor of historical sciences, professor (Chernivtsi)
O. Reient - Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv)

Editorial college:

V. Smolii, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; **V. Hazin**, doctor of historical sciences, professor; **V. Stepankov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); **O. Holovko**, doctor of historical sciences; **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **L. Zashtovt**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **F. Kiryk**, dr hab, professor (Krakow, Poland); **S. Kopylov**, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); **V. Nechytailo**, doctor of historical sciences, professor; **V. Lozovyi**, doctor of historical sciences, professor; **M. Nagelski**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **A. Filiniuk**, doctor of historical sciences, professor; **I. Rybak**, candidate of historical sciences, professor; **V. Dubinskyi**, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); ; **V. Hazin**, candidate of historical sciences, associate professor (assistant editor).

Scientific Papers of the Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university. History. Kamianets-Podilsky: Ruta Publishing House, 2016. – T. 26: To the 80th anniversary of birthday of Professor Anatoliiy Kopylov – 432 p.

Address of editorial college:

*the department of world history, historical faculty,
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilsky, 32300*

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА.....	8
Валерій Степанков. Наш ректор.....	8
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВТСТВО.....	43
Арина Колодко-Чувардынская. Украинский историк профессор Е. А. Черноусов: от античности к медиевистике, от Нежина – до Харькова.....	43
Ірина Паур. Поштове маркування документальних листівок на початку ХХ ст. (на прикладі поштівків із видом Кам'янця-Подільського).....	49
Андрій Чуткий. Невідома складова орієнтальних студій в Україні початку ХХ ст.....	58
Андрій Теліга. «Яфетична теорія» М. Марра в оцінці К. Копержинського.....	77
Василь Ухач. Військово-підготовчі заходи Бандерівської ОУН у 1943 році в інтерпретаціях сучасних вітчизняних істориків.....	84
Віталій Бідний, Михайло Гребенюк, Валерій Грицюк. Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном (на прикладі США та Росії).....	94
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	105
Ярослав Яновський. Гуно-римське протистояння після смерті Аттила (453–465 рр.).....	105
Богдан Бондарюк. Церковно-релігійні конфлікти на терені Західної Європи: від хрещення Карлом Великим саксів до завершення Альбгойських війн (785–1245 рр.).....	116
Олександр Головка. Місто Холм у державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині ХІІІ ст.....	135
Сергій Олійник. Становлення галицького напрямку зовнішньої політики Російської імперії (60-ті роки ХVІІІ – початок ХІХ ст.).....	151
Сергій Копилов. Іван Огієнко у Варшавському університеті: між політикою, дидактикою і науковими студіями (1925–1932 рр.).....	161
Володимир Адамовський. Депортації населення Криму: причини та передумови.....	175
Ольга Комарова. Науково-викладацька діяльність та громадська робота Віктора Доманицького в УГА-УГГІ (1924-1962 рр.).....	185
МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «Українське державотворення ХVІІ-ХVІІІ ст.: Правобережний Гетьманат Петра Дорошенка» (19-20 жовтня 2016 р.).....	205
Volodymyr Hazin, Volodymyr Dubinskyi. «Round Table» on the History of Ukrainian State Formation During the Period of Hetmanate of Petro Doroshenko.....	205
Валерій Степанков. Постаць Петра Дорошенка в історичній долі України.....	210
Віктор Горобець. Українське державотворення в добу громадянських війн й іноземних інтервенцій другої половини ХVІІ ст.: геополітичні інтереси та соціальна риторика.....	220
Тарас Чухліб. «Отчизна наша Україна», «природні українські діти», «українська земля»: патріотична лексика гетьмана Петра Дорошенка.....	226
о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. Джерела доби гетьманату Петра Дорошенка.....	233
Володимир Газін. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р.....	241
Олексій Струкевич. Політико-культурне обличчя української еліти періоду гетьманування Петра Дорошенка.....	248
Віталій Степанков. Петро Дорошенко та відродження ним державотворчого потенціалу політичної еліти 1665–1672 рр.....	257
Володимир Верстюк. Постаць П. Дорошенка в оцінці М. Костомарова.....	265

Олександр Юга. Періодизація «української політики» владної еліти Речі Посполитої середини XVII століття: постановка проблеми.....	270
Сергій Калуцький. Роль українського козацтва у державотворчих процесах XVII ст.: погляд В. Липинського.....	278
Олександр Гуржій. Міграції населення в Правобережній Україні XVIII ст.....	296
В'ячеслав Станіславський. Торговельні зв'язки України з Туреччиною на початку XVIII ст.: нові архівні знахідки, їх аналіз та інтерпретація.....	300
Анатолій Філінюк. Українське державотворення в XVII–XVIII ст.: та сучасність: історична тяглість і паралелі.....	311
НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	320
І. Опря, Б. Опря. Між паствою та владою: права та обов'язки православного парафіяльного священика у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України)...	320
Олександр Федьков. Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі XIX та XX ст.: соціокультурні умови та напрямки діяльності.....	333
В. Стецюк. Київська військово-фельдшерська школа наприкінці XIX – на початку XX ст...	366
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	375
Олександр Завальнюк. Підготовка університетської реформи в Україні за Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.).....	375
Андрій Лубчинський. Політика землерозподілу на початку 20-х рр. XX ст. в Україні.....	383
Олександр Комарніцький. Діяльність профспілкових організацій студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. XX ст.....	390
Світлана Павловська. Виробництво та розповсюдження листівок, усна пропаганда як одні з головних напрямків діяльності ідеологічних органів РСЧА під час визволення території України від німецьких окупантів на-весні 1944 року.....	402
Вадим Ільницький. Практична реалізація тактичної схеми «Олег» у Карпатському краї ОУН.....	412
РЕЦЕНЗІЇ.....	422
Анатолій Філінюк, Юрій Клімчук. Soufflet G. Maquisards russes en Bourgogne. Histoire du détachement Lé-ningrad 1943–1944 / Gérard Soufflet. – Paris: Éditions de l'Armançon, 2016. – 191 p. (про працю Жерара Суфле «Російські партизани-макі в Бургундії»).....	422
Коротко про авторів.....	429

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 378.4.091.113(477.43)(092)

Валерій Степанков

НАШ РЕКТОР

Історична пам'ять – надзвичайно ніжна, цнотлива, примхлива, вибіркова у любові й водночас безжальна й мстива за зради Пані – берегиня золотого ланцюга нерозривності зв'язку часу «минуле-сучасне-майбутнє» людських поколінь, а відтак сутності як їхньої особистої самоідентифікації, так й етнічної спільноти. Саме дякуючи їй, зафіксовані образи (позитивні, негативні) досвіду буття (у формі мовних, пізнавальних, світоглядних і культурних стереотипів, символів і міфів) слугують тими єдиними інтерпретаційними моделями, що дозволяють індивіду, соціальній групі та й врешті-решт усьому народу не тільки орієнтуватися у навколишньому світі, але виживати і розвиватися. Проте, якщо історичну пам'ять з любов'ю і ніжністю не плекають, не шанують, а зневажають своєю байдужістю, вона перетворюється у безжальну фурію помсти. Розриваючи зв'язок плину часу, а відтак єдність діалогу поколінь, ввергає їх у вир безодні безпам'ятства, прирікаючи на неминучу загибель і забуття.

Враховуючи це, нам, історикам, слід завжди відчувати гостру відповідальність перед нею, неухильно дбати про її збагачення. Реконструюючи на основі джерел минуле, не тільки відновлюємо його буття (що само по собі вже дуже важливо), але оживляємо, органічно пов'язуючи тисячами духовних місточків з сучасністю, а відтак вибудовуємо підмурок самоідентифікації майбутніх поколінь. Адже жорстокий плін часу упродовж 30-50 років, як правило, стирає з пам'яті сучасників цілісність образів, залишаючи епізодичні (й, на жаль, часто далеко не найважливіші) осколки споминів. Ось, для прикладу, можемо запитати 35-40-річних викладачів нашого університету, що вони пам'ятають про його легендарного ректора останньої чверті ХХ ст. Анатолія Олексійовича Копилова. І отримаємо закономірний результат, який не важко спрогнозувати: у більшості випадків переважатимуть фрагментарні дані, зафіксовані й утримувані згасаючою пам'яттю про нього. Без її оновлення років через 15-20 інформації майже не залишиться. Тому єдиним порятунком збереження багатогранного, цілісного й правдивого образу цієї видатної постаті Подільського краю є реконструкція його життя й діяльності (оптимальна, якщо всестороння) дослідниками у їхніх працях. А відтак роблю спробу відтворити його через призму власного бачення і розуміння. Не випадково викладачі й співробітники університету, його випускники, котрим випало у житті працювати чи спілкуватися з ним, згадуючи ті часи, все частіше, оцінюючи їх, вдаються до означення «епоха Копилова», віддаючи у такий спосіб належне ролі цієї, без перебільшення, знаменитої постаті в історії вишу.

З'явився у цей світ 14 липня 1936 р. у волинському містечку Шепетівка у сім'ї Олексія Івановича й Олени Карпівни Копилових. На жаль, маємо вкрай мало даних про них. Відомо з переказів, що батько працював на різних посадах дрібного державного службовця, мати залишалася домогосподаркою. Анатолій став другою дитиною у сім'ї, брат Валентин був старшим від нього на 9 років. Напередодні німецької окупації сім'я переїхала до містечка Ізяслав (звідкіля родом була матір).

Як не дивно, але пам'ять хлопчика (за спомином Анатолія Олексійовича – В. С.) зафіксувала суворі будні військового лихоліття, зокрема вступ німців у поселення, тривогу людей, розмови дорослих про розстріли єврейського населення й вивезення юнаків і дівчат на роботу до Німеччини, заняття Ізяслава радянськими підрозділами та святкування дня Перемоги. У 1944 р. пішов у перший клас середньої школи № 1 (з українською мовою навчання). Швидко навчився писати і читати. Саме перша вчителька (Євдокія Петрівна) привила любов до книги, за що залишався їй вдячним усе своє життя. Навчався переважно на відмінно, проявляючи здібності як в освоєнні предметів гуманітарного циклу, зокрема історії й іноземної мови, так і математичного. Захоплювався спортом, брав активну участь у громадському житті колективу школи. Так, у молодших класах залюбки ремонтував класні приміщення, розчищав вулиці міста від завалів і руїн воєнного часу, у старших класах – прилучався до сільськогосподарських робіт (переважно на збиранні врожаю).

Вирізнявся серед однолітків самостійністю, ініціативністю, відповідальністю, організаційними здібностями й владністю. На щастя, батьки (переважно мати, бо тато спочатку переважно пропадав на роботах, а потім пішов на фронт Другої світової війни) проявили мудрість: не облямували «через коліно» неспокоїної вдачі сина, намагаючись «виліпити» з нього свою «тінь», а направляли бурхливу енергію у русло формування порядної й відповідальної особистості. Матеріальних статків родина не мала. Батько, пройшовши війну, ще деякий час після її завершення продовжував перебувати у лавах армії. Тому утримання й виховання синів у перші повоєнні, надзвичайно скрутні, роки життя лежало на плечах Олени Карпівни. І, як абсолютна більшість тогочасних українських жінок, з честю винесла це важке випробування.

Вона виявилася напроцуд турботливою й люблячою своїх дітей Матір'ю. Мудра, розважлива, чуйна, гарна господиня, дотепна й гостра на язик, Олена Карпівна навіть у часи лихоліття не губилася, не впадала у відчай, залишаючись життєрадісною й сповненою доброти. Як згадував доцент Степан Дмитрієв, котрий у 80-х рр. неодноразово (під час перевірок педагогічної практики студентів) з Анатолієм Олексійовичем відвідував її домівку, «вміла смачно готувати, була по-українськи щедрою і гостинною. Робила все нібито повільно, але встигала усюди, кругом чисто та охайно. Багатством не захоплювалася, але все необхідне було. Трапилося зі мною таке: виходячи з машини, я розірвав штани, засумував, як піду до студентів? Олена Карпівна каже: «Ану дайте штани, я Вам зашию матню. А приїдете додому, Вас дружина запитає, де це Ви її розірвали». Ми усі

пореготали, гуморною була Олена Карпівна і по-народному розумною і далекоглядною»¹.

Ще один, майже невідомий, але дуже важливий штрих: будучи віруючою, вона прищепила сину віру в Бога². Можливо також потаємно (у ті часи комуністична влада переслідувала віруючих) охрестила його, як до речі поступало немало дружин чоловіків, котрим за «статусом» заборонялося проявляти свою релігійність під загрозою втрати роботи й виключення з лав комуністичної партії. Зрозуміло також, чому Анатолій Олексійович до проголошення Україною незалежності ніколи не засвідчував факту, що є у душі віруючою людиною. Водночас, з другого боку, ніколи і не проявляв себе, на відміну від багатьох колег (особливо з кафедр історії компартії, філософії, політекономії тощо), войовничим атеїстом, дотримуючись принципу віротерпимості. Пригадую, десь у середині 70-х рр., коли напередодні Пасхального свята надійшло розпорядження у деканат посилити атеїстичну виховну роботу серед студентів аби запобігти їхній участі у ньому, він у приватній розмові з Леонідом Антоновичем Коваленком (завкафедри загальної історії, док. іст. наук, проф.), випадковим свідком якої я став, висловився десь приблизно так: «Нічого поганого в цьому не має. Бігати за ними й контролювати їх я не буду». А вже у 90-х рр. сам відвідував церкву, «сповідався і причащався», дозволяв «організовувати зустрічі священників зі студентами»³.

Вплив матері на формування особистості Анатолія Олексійовича неможливо переоцінити. І він це сповна усвідомлював, а відтак усе життя засвідчував любов і шану про неї. За спогадами С. Дмитрієва, «... найбільше, що мене захопило і радо здивувало – це стосунки Анатолія Олексійовича – строгого, серйозного керівника – з старенькою матір'ю. Я побачив душевного, люблячого сина, який все робив для благополуччя, спокою рідненької матусі... Мало я бачив людей, щоб так любили матір, як Анатолій Олексійович»⁴. Після повернення Олексія Івановича до домівки матеріальні умови життя помітно поліпилися. До виховання сина прилучився і батько. Вони з матір'ю завжди вислуховували його, плекали гідність, а в разі потреби тактовно, але рішуче, вказували на помилковість тих чи інших зроблених вчинків й вимагали їх не повторювати. Анатолій Олексійович на все життя запам'ятав розважливу розмову з матір'ю, коли у 1-му класі, повертаючись зі школи, перетворив свою торбину (з нею замість сумки ходив на уроки) у футбольний м'яч і досхочу награвся зі своїми однолітками. Гадаю, що власне атмосфера сімейних взаємовідносин зіграла вирішальну роль у становленні підвалин особистості майбутнього ректора. Не слід недооцінювати й значимості впливу вчительського колективу. Він неодноразово зі щирою теплотою згадував школу, особливо Надію Антонівну, Віру Денисівну, Сару Борисівну, Миколу Васильовича, Давида Мойсейовича й інших учителів.

Враховуючи високий рівень отриманих знань, самостійність і розсудливість Анатолія, його відразу ж після закінчення 1954 р. школи направили у 18 років (!) працювати на посаду вчителя фізичного виховання й математики до Ра-

дошівської семирічної школи й учителем математики до вечірньої школи сільської молоді. Після року вчителювання зробив спробу вступити до Чернівецького університету на факультет іноземної філології, проте не добрав одного бала, аби пройти конкурсний відбір. Восени 1955 р. призивається до лав радянської армії. Доля закинула до м. Орджонікідзе (Північно-Кавказький військовий округ), де й прослужив 3 роки (з 16 жовтня 1955 р. по 22 липня 1958). Закінчивши полкову школу курсантів, у званні сержанта командував відділенням 1-го артилерійського дивізіону 60-го полку 12 армійського корпусу. Захоплювався альпінізмом й здобув 1-й розряд з цього виду спорту. Порядність, високі професійні й людські якості забезпечили високий авторитет як серед товаришів по службі, так і в командирів дивізіону. Невипадково обирається секретарем комсомольської організації підрозділу, а за успіхи в бойовій підготовці отримує ряд грамот і подяк від командування. З найкращої сторони проявив себе, коли довелося рятувати життя людей гірських поселень від стихійного лиха – повені і зсувів ґрунтів. За що отримав свою першу високу нагороду – Почесну грамоту Президії Верховної ради Північно-Осетинської АРСР від 1 листопада 1957 р. У квітні наступного року його прийняли до лав партії. Безперечно батькам приємно було читати наступні рядки листа, отриманого від командира підрозділу Позднякова: «Ми раді повідомити Вам, що Ваш син Анатолій здоровий, чесно служить Батьківщині. За короткий час перебування у частині Анатолій показав себе дисциплінованим, сумлінним у навчанні воїном, за що заслужено користується повагою товаришів. За старання в службі має 2 подяки. Ми пишаємося Вашим сином. Командування висловлює Вам подяку за те, що виростили відданого і надійного захисника Вітчизни»⁵.

У час останнього року служби в нього з'явилася мрія стати істориком, а відтак у вільний час наполегливо повторював шкільні підручники, багато читав суспільно-політичної літератури. Тому, мобілізувавшись, негайно подався до вступу на історичний факультет Чернівецького університету. Цього разу доля йому усміхнулася. Склавши іспити на «4» і «5», став студентом. І відразу ж головою поринув у навчання, гармонійно поєднуючи з ним громадську діяльність і заняття спортом. Скромний, невибагливий (1-й курс проходив у дембельській військовій формі старшини-артилериста), життєрадісний, товариський і дотепний, швидко став душею курсу. Природні здібності аналітика, помножені на високу працездатність, принесли блискучий результат – навчався лише на відмінно (закінчив університет з єдиною четвіркою з латинської мови). Користувався повагою й авторитетом, як у студентів факультету, так і у викладачів. Обирається членом університетського комітету комсомолу, в якому виконував обов'язки заступника голови. За спогадами док. іст. наук, проф. Володимира Газіна, Анатолій Копилов «серед інших вирізнявся насамперед, старанністю в навчанні, науковій роботі та громадському житті факультету й університету. Вже на другому курсі він був лідером факультетського комсомолу і членом університетського комітету цієї молодіжної організації. Тоді такі риси характеру як наполегливість, порядність, чесність, досягнення у навчанні

помічалися і високо цінилися»⁶.

Брав активну участь у роботі студентського наукового гуртка з історії слов'ян. Спеціалізувався з нової та новітньої історії країн Європи й Америки. Особливий інтерес проявляв до історії південних і західних слов'ян, насамперед до Болгарії. Чому власне до неї? – відповісти важко. Припускаємо, що симпатії до цієї країни з'явилися в нього зі шкільної лави внаслідок переказів батька про участь діда Івана у визволенні болгар під час російсько-турецької війни 1877–78 рр. Можливо вплинуло живе слово викладача, котрий спромігся реконструювати у яскравих образах картину визвольних змагань цього багатостраждального народу. До речі, Анатолій Олексійович завжди надзвичайно високо поцінював значимість викладачів факультету у формуванні його долі, котрі спромоглися витворити атмосферу невтомного творчого пошуку, високої вимогливості до себе й студентів, шанобливого ставлення до особи, демократичного духу взаємин зі студентами, у набутті професійних знань, умінь і навичок, становленні світогляду. Особливо тепло відгукувався про наукового керівника дипломної роботи проф. Івана Михайловича Теодоровича, професорів Івана Антоновича Гриценка та Вітольда Вікторовича Шаповалова. Як одного з кращих студентів, ректорат університету направив його після IV курсу для завершення навчання до Софійського університету (Болгарія). Упродовж року оволодів болгарською мовою й зібрав в архівах і бібліотеках багатющий матеріал, якого вистачило не тільки для завершення написання дипломної роботи, але й подальших наукових студій. Після повернення до Чернівецького університету у червні 1963 р. блискуче захистив дипломну роботу й одержав диплом з відзнакою.

Постала проблема вибору подальшого місця роботи. Вона набувала особливої гостроти, бо у житті Анатолія Олексійовича сталися важливі зміни. Зустрів на 2-му курсі навчання своє кохання – прекрасну дівчину з Донеччини Олександру Прокопівну, котру батьки з дитинства лагідно називали Аллою. Це ж ім'я сприйняв і він. Олександра навчалася на 3-му курсі російського відділення філологічного факультету цього ж університету. У 1962 р. закохані побралися. 23 червня 1963 р. у щасливого подружжя народився первісток, син Сергій (нині док. іст. наук, проф., ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Тому, зрозуміло, хотілося знайти роботу у місці, де б сім'я отримала хоч якесь житло, а на перспективу Олександра Прокопівна могла влаштуватися на роботу. Після обговорення кількох пропозицій, включаючи переїзд на Донеччину (м. Слов'янськ, де проживали батьки дружини), зупинилися на компромісному варіанті – Кам'янець-Подільському педінституті. В середині серпня вони переїжджають до Кам'янця й оселяються у гуртожитку вишу. Анатолій Олексійович обійняв посаду асистента кафедри історії історико-філологічного факультету. З перших місяців роботи молодий викладач, дякуючи людським і професійним якостям, органічно влився до викладацького інститутського колективу. Як значно пізніше згадував проректор доц. Іван Козак, «Спочатку я дещо був збентежений тим, що у молодій сім'ї був хлопчик,

присутність якого через стіну апріорі орієнтувала на неспокій. Але очікуване виявилось протилежним, бо Сергійко поставився дуже уважно до мого сусідства й не дав шансів щодо гіпотетичних демаршів. Навпаки, і він, і вся сім'я вражали злагодженістю, культурою поведінки, миролюбством як у середині, так і назовні в стосунках із сусідами»⁷.

Що становив собою навчальний заклад, з яким, як показав плін життя, назавжди зв'язав свою долю молодий випускник Чернівецького університету? Це був периферійний педінститут, розташований у чудовому місті над Смотричем, яке залишалося районним центром Хмельницької області, а відповідним чином й відбувалося його фінансування й забезпечення кадровим потенціалом. Постраждав він і від чергової хвилі репресій у середині 50-х рр., коли 1956 р. закrywся історичний факультет (це ж було вчинено у Житомирському й інших педінститутах). Із планів спеціальності «Історія» історико-філологічного факультету «було вилучено українську мову і літературу. Водночас на вивчення російської мови і літератури виділялося 216 годин. Жодної академічної години не планувалося на вивчення історії і культури України, тоді як на вивчення історії СРСР було передбачено 524 години, або 43,4% від загальної кількості навчальних годин, які виділялося на всі фахові дисципліни»⁸. Правда, новий навчальний план, на який у 1959–1960 н.р. перейшов факультет, уже передбачав 120 год. для вивчення історії Української РСР, а, для прикладу, на вивчення російської мови і методики її викладання виділялося 774 год. (на опанування української мови і літератури відводилося 340 год.)⁹. У 1963 р. у виші функціонувало лише 4 факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, фізичного виховання, педагогіки й методики початкового навчання, на яких працювали викладачі 13 кафедр, які готували фахівців з 6 спеціальностей. На них цього року на денній і заочній формах навчання здобували фах всього 3607 осіб. Викладацький склад налічував 112 осіб, серед яких тільки 26 осіб мали вчену ступінь кандидата наук й наукове звання доцента, а відтак якісний показник складав лише 23,2%. У 1963 р. захистили кандидатські дисертації 4 особи. Не було жодного доктора наук і професора. Незначною була і кількість наукових публікацій: всього 12. Бібліотечний фонд нараховував 270143 примірники¹⁰.

І ніхто з викладачів і студентів того часу не знав, що їхній ВНЗ мав славу історію, що старанно приховувалася комуністичним режимом. За офіційною версією, його витоки сягали 1921 р., коли було утворено Інститут народної освіти. Хоча насправді він виник у буремні часи Української революції 1917–1921 рр. як дітище української інтелігенції й влади. 17 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив «Закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету», а 22 жовтня відбулося його урочисте відкриття. Воно стало подією Всеукраїнського масштабу, бо вперше в історії започатковував своє функціонування власне український, а не чужинецький на українських землях, класичний університет. На свято приїхало кілька сотень осіб з різних регіонів, університет отримав близько 400 вітальних адрес і понад 1000 телеграм не лише з України, але й з-за кордону. Гетьман України у

Грамоті підкреслював: «Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в місті Кам'янці-Подільському Український Державний університет. Призиваючи Боже благословення на це огнище народної освіти, бажаємо, аби цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями Українського народу»¹¹.

Його ректором став видатний син українського народу Іван Огієнко, котрий на початку 1919 р. призначається Міністром народної освіти. У ньому працювали такі професори й доценти як Сергій Васильович Бачинський, Микола Іванович Безбородько, Василь Олексійович Біднов, Леонід Тимофійович Білецький, Петро Миколайович Бучинський, Микола Тимофійович Геращенко, Володимир Олександрович Геринович, Дмитро Іванович Дорошенко, Михайло Опанасович Драй-Хмара, Іван Іванович Кіяніцин, Павло Григорович Клепатський, Пилип Васильович Клименко, Вячеслав Іванович Петр, Юхим Йосипович Сіцінський, Євген Костянтинівич Тимченко, Михайло Михайлович Хведорів, Костянтин Віталійович Широцький та ін. Чимало із них уже були чи згодом стали відомими вченими України¹².

Прийшовши до влади, окупаційний комуністичний режим вирішив ліквідувати символ поваленої української влади. 3-го вересня 1920 р. маріонетковий нарком освіти В. Затонський надіслав в освітні установи України телеграму наступного змісту: «Слід звернути увагу на Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? – *Авт.*). Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівичі і поповичі (? – *Авт.*). В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладав там фінансове право (? – *Авт.*). Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу»¹³. В лютому наступного року він реорганізовується у два самостійних інститути: народної освіти і сільськогосподарський. Правонаступником ліквідованого університету став Інститут народної освіти¹⁴, якому за іронією долі у 1968 р. радянським урядом присвоюється ім'я В. П. Затонського.

Ось у цьому виші у середині серпня 1963 р. й розпочалася трудова кар'єра Анатолія Олексійовича на посаді, як уже згадувалося, асистента кафедри історії, яку очолював відомий вчений Леонід Антонович Коваленко (з 1965 р. док. іст. наук, 1966 – проф.), котрому судилося стати фундатором не тільки кафедри всесвітньої історії, але й історичного факультету в цілому. Як слушно спостеріг його вихованець нині док. іст. наук, проф. Анатолій Філінюк, «Девізом професора було гасло – жодного дня без праці. Завідувач кафедри володів рідкісним вмінням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім порадиником, завжди проймався долями та болями інших працівників і студентів.

Привітна усмішка, душевна простота, шанобливе ставлення до всіх незалежно від рангів і звань, створювали сприятливий соціально-психологічний клімат, атмосферу демократизму, діловитості, поваги і доброти»¹⁵. Йому одразу кинулися у вічі такі риси молодого викладача як щирість, людяність, ерудиція, енергійність й талант організатора. А відтак, по суті, взяв під батьківську опіку, допомагав порадами, суворо контролював, як науковий керівник, процес написання кандидатської дисертації на тему «Створення Вітчизняного фронту Болгарії і його роль у встановленні в країні народно-демократичної влади». Бувало, як любив згадувати Анатолій Олексійович, «дід Леонід» (так часто з любов'ю називали між собою Леоніда Антоновича його колеги і випускники історичного факультету) увечері заходив до нього в гуртожиток і промовляв: «Покажіть, що Ви зробили за день», а ранком наступного дня знову навідувався до нього і вимагав ознайомити його з тим, що вдалося до цього часу написати з тексту дисертації.

Грунтовні знання молодого викладача, динамічний, творчий і вільний (без читання конспекту) характер викладу матеріалу, вишуканість і витонченість манер, щирість, порядність і доброзичливість у стосунках зі студентством стали потужними джерелами формування його авторитету, що невпинно зростав з кожним роком. Маємо цінну інформацію зі спогадів доц. Анатолія Гаврищука про перші кроки Анатолія Олексійовича як викладача. У червні 1964 р., згадував він, «... до аудиторії зайшов молодий, енергійний, вродливий викладач. Одягнений був по-літньому: гарні штани, біла теніска. І з модними літніми окулярами. Тієї сесії він прочитав спецкурс з історії південних слов'ян. І хоч А. О. Копилов працював перший рік, почував себе впевнено, вільно викладав матеріал. Студенти слухали уважно. Молодий викладач... справив досить гарне враження. Тільки й розмов було! А дівчата гідно оцінили його чоловічі принади. Однак, дізнались, що викладач одружений і мешкає із сім'єю у тому ж гуртожитку»¹⁶.

І переважно на інтуїтивному рівні (внутрішнє бачення) вже перші його абітурієнти й студенти спостерегли визначальну рису вдачі – людяність. Як відзначав доц. Юрій Блажевич (абітурієнт 1965 р.), під час вступних іспитів «Ми вже дізналися про прізвища екзаменаторів – Копилов і Степенко, і що Степенко дуже прискіпливий та педантичний, а Копилов більш людяний і простіший... Копилов зразу ж мені сподобався: красивий чорноволосий чоловік з відкритим та щирим обличчям і добрими очима. Він запропонував тягнути білет і показав, де я маю сісти для підготовки відповіді. Пригадую, що питання були не з важких, матеріал я знав і швидко приготував відповідь. І тут у мене захололо серце. Я підрахував, що за чергою потрапляю відповідати до Степенка. Що ж робити? Раптом я побачив, що місце біля Копилова звільнилось і ніхто ще не вийшов відповідати, напевне не вистачало часу, і я підняв руку та сказав, що готовий відповідати. Тут втрутився Степенко, він зазначив, що все повинно йти за чергою, але Копилов відповів, що, якщо хлопець підготувався, то нехай йде й відповідає. Звичайно, я не знав, що він вже тоді був заступни-

ком декана історико-філологічного факультету і Степенко не став йому перечити. Копилов слухав мене уважно, не перебивав...»¹⁷.

Маючи зібрані у Болгарії джерельні матеріали, молодий історик інтенсивно займався науковою роботою: складав кандмінімуми, писав статті, брав участь у наукових конференціях, готував дисертацію тощо. Впродовж 1964–1966 рр. здійснив 10 публікацій, які мали пряме чи опосередковане відношення до досліджуваної проблеми. Серед них такі як «Повстання 9 вересня 1944 року в Болгарії» (1964), «Посилення руху Опору в Болгарії під впливом перемог Радянської Армії» (1965), «Роль Вітчизняного фронту Болгарії в перемозі народно-демократичної революції» (1966) та ін. Став одним з піонерів (про що, на жаль, часто не згадують) відродження краєзнавчого руху у Поділлі, зіграв важливу роль у заснуванні (1964) першого в Україні обласного історико-краєзнавчого товариства й проведенні Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції¹⁸.

Рішуче підтримував і обстоював ініціативу керівництва факультету зі створення (1964) у його структурі історичного відділу. У зв'язку з чим взявся за розробку лекційного курсу з новітньої історії країн Європи та Америки. Взимку 1967 р. успішно захистив у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка кандидатську дисертацію. У цьому ж році обирається на посаду старшого викладача, а в липні призначається деканом історико-філологічного факультету. Ректорат інститут неодноразово порушував питання перед Міністерством освіти про відновлення функціонування історичного факультету. Нарешті 9 квітня 1968 р. (наказ № 69) воно приймає ухвалу про сформування на базі історико-філологічного факультету двох самостійних факультетів – історичного й філологічного. На початку травня Рада інституту прийняла відповідне рішення¹⁹.

На цей час, дякуючи фаховим і людським якостям, Анатолій Олексійович уже користувався настільки високим авторитетом серед колег, що ті однодушно висловлювалися за його кандидатуру на посаду декана відновленого факультету. Ректорат, очолюваний здібним науковцем, прекрасним педагогом, людиною високих моральних чеснот доц. Іваном Вікторовичем Івахом²⁰, пішов назустріч пропозиції колективу створюваного факультету, а відтак Анатолій Олексійович призначається деканом. І відразу ж поринув з головою у розв'язання безлічі питань самого різноманітного, часто зовсім далекого від навчально-виховного процесу, характеру. Факультет отримав у Старому місті окремий корпус (№ 2) (1534 м²), який вимагав відповідного переобладнання під його потреби. Адже «виділений для нього будинок у Старому місті, – як зазначав Анатолій Гаврищук, – не повністю відповідав таким вимогам, оскільки до цього кілька років слугував студентським гуртожитком. Декан енергійно взявся за створення навчально-матеріальної бази. Багато зусиль доклав, аби облаштувати бібліотеку, чудовий читальний зал (він і сьогодні справляє гарне враження), навчальні кабінети»²¹. Впорядковувалася також територія, що прилягала до будівлі. Гостро стояла проблема кадрового забезпечення навчаль-

ного процесу. Відповідно наказу Міносвіти № 232 від 10 жовтня 1969 р. на базі кафедри історії створюється дві кафедри – загальної історії та історії СРСР і УРСР. Їх очолювали відповідно док. іст. наук, проф. Л. А. Коваленко та канд. іст. наук, доц. Іон Ізраїльович Винокур²².

На щастя для факультету, декан і завкафедри знайшли повне взаєморозуміння у підходах до його становлення й розвитку. Дякуючи їм, у колективі утверджувалися демократизм взаємовідносин керівництва факультету й викладацького загалу, атмосфера поваги до особистості викладача, навчально-допоміжного працівника, студента та їх переконань, створювалися сприятливі умови для педагогічної діяльності, відбувалося плекання культу науки і максимально можливої для тих часів свободи слова. У зародку викорінювалися інтриги, чвари, ябедництво. Велика увага приділялася пошуку здібних викладачів, при цьому ставка робилася на поєднання досвіду й молодості, що приводило до залучення до науково-педагогічної роботи вчорашніх випускників. Лише упродовж 1968–1971 рр. на кафедри факультету було запрошено Миколу Федоровича Довганя (1968), Лева Васильовича Баженова (1969), Юрія Михайловича Тарасова (1969), Валерія Степановича Степанкова (1970), Володимира Анатолійовича Опрю (1971).

Уже в перші роки деканування в нього уже почали яскраво проявлятися прикметні його стилю роботи ознаки: вмільсть адміністрування, талант організатора, владність, жорстка вимогливість у поєднанні з відкритістю, демократизмом у спілкуванні й людяністю. «На другому курсі Анатолій Олексійович вже став деканом нашого факультету, – згадує Юрій Блажевич, – і ми відразу ж відчули його організаційну й керуючу жилку. В нашій групі він призначив старостою Валерія Степанкова, мене обрали комсоргом, а Володя Скопецький став профоргом. Копилов постійно контролював нашу роботу, найбільше, звичайно, діставалось старості групи за прогули, за неуспішність, за негаразди в гуртожитку тощо. Водночас був поступливим, спочатку покричить-покричить, а потім по-діловому, чітко і аргументовано давав поради та вказівки, як виправити помилки.

На випускному вечорі, що проходив в студентській їдальні № 6 сільгоспінституту, Анатолій Олексійович, благословляючи нас на життєву самостійну роботу, сказав, що історик – це не тільки добрий переповідач історичних подій і фактів, а постійний пошукач цікавих матеріалів і сам творець цієї історії. Він закликав нас постійно вчитись, бути гідними сіячами і збирачами доброго, вічного і прекрасного, не забувати свою Альма-матер і пам'ятати про своїх однокурсників та місто Кам'янець-Подільський, де пройшли наші найкращі роки»²³.

Ще один штрих: Анатолій Олексійович завжди всіляко підтримував обдарованих студентів! За свідченням док.іст.наук, проф. Л. Баженова, «У щасливі студентські роки Анатолій Олексійович відіграв важливу роль у моєму навчанні, науково-дослідній та громадській роботі. З цікавістю слухав його лекції з історії зарубіжних слов'ян. Анатолій Олексійович був моїм наставником під час нашої спільної участі в роботі IV конференції істориків-славистів, яка від-

бувалася у Білоруському державному університеті в 1968 р., де мені, студенту, довелося виступати з науковою доповіддю»²⁴.

Сам же Анатолій Олексійович постійно вдосконалював методику викладання свого навчального предмета. Чи не першим започаткував на факультеті читання проблемних лекцій. Під час семінарів вимагав вільного володіння матеріалом, не терпів начотництва, бубніння за кафедрою, домагався висловлювання власних міркувань, систематичної роботи з джерелами, глибокого знання історичної карти. Як правило, завжди спалахували дискусії, які він майстерно творив поставленими запитаннями. Панування демократичної атмосфери на заняттях перетворювало їх у лабораторію творчого пошуку, навчало студентів основного – розуміння історичного процесу й самостійності мислення.

Як цілком справедливо зауважував у своїх спогадах док. іст. наук, проф. Олександр Завальнюк (ректор Кам'янець-Подільського університету 2002–2012 рр.), «Лектор володів винятковою науково-педагогічною майстерністю: належно організовував аудиторію, працював з наочними посібниками і дошкою для записів дат, імен, вміло розкривав дефініції понять, не переобтяжував слухачів фактичним матеріалом, а всі основні положення, які доносив до нас, належно обґрунтовував, робив лаконічні, логічні висновки. Для глибшого засвоєння навчальної програми, кожен зі студентів окремо вивчав запропоновану викладачем ту чи іншу монографію, конспектував її, а потім приходив на співбесіду, яка тривала до 10 хв. У такий спосіб ми отримували навички роботи з науковою літературою...»²⁵.

Дуже мало ми знаємо про його світоглядні засади у цей час. На щастя, маємо нитку Аріадни для з'ясування їх сутності у формі висловлених міркувань Івана Козака: «Ми не виказували суму у зв'язку з осудом культу Сталіна. Водночас діалогічно висловлювалися стосовно суспільної перспективи з деякими ознаками ейфоричності, хоч і в не однаковій мірі: Анатолій – випускник істфаку Чернівецького університету, а я – філософського відділення Київського ім. Т. Г. Шевченка. У нього був ширший діапазон історичного мислення. Він шукав прикладів і знаходив аналоги того, що відбувалося в СРСР тих років. Мимохідь зауважу, що він вельми скептично ставився до концепту **«Велика Вітчизняна війна» на тлі своїх соціал-демократичних поглядів у сучасній їх інтерпретації** (виділено мною – В. С.)»²⁶. І, справді, повністю підтверджую твердження Івана Йосиповича (бо особисто знав Анатолія Олексійовича з 1967 р. й до останніх днів його життя), що він не поділяв основних положень марксистсько-ленінського вчення (про що, зрозуміло, помовчував), а відтак не становив собою типового затятого комуніста – бійця ідеологічного фронту. Тільки в разі необхідності на заняттях формально апелював до праць «класиків», не «викручував» нам, студентам, «рук» у їх студіюванні, не займався «ідеологічним пустозвонством», дотримуючись розважливості в оцінках. Спілкування з ним уже в 70-х рр. переконало мене, що його політичні погляди є значно ближчими до постулатів західної соціал-демократії ніж до «наукового комунізму».

Водночас цілеспрямовано продовжував вивчати проблему створення Вітчизняного фронту в Болгарії. Брав участь у роботі міжвузівських конференцій і симпозіумів славистів у Чернівцях, Києві та в інших містах. Так проходило утвердження його як молодого талановитого історика-болгариста у наукових колах не лише СРСР, але й зарубіжних країн. Не цурався й регіональної історії (краєзнавства), підготував два нариси про Білогір'я та Ямпіль до історії поселень Хмельницької області, які побачили світ 1971 р. Самовідданість у роботі, явні здобутки на науковій ниві не залишалися поза увагою ректорату. У 1970 р. нагороджується медаллю «За доблесну працю». Успіхи у науковій і навчальній роботі стали підставою для обрання його у травні 1969 р. доцентом кафедри загальної історії, а в січні 1970 р. Вища атестаційна комісія (ВАК СРСР) затвердила Анатолія Олексійовича у вченому званні доцента. У цьому ж році у подружжя Копилових народжується (22 червня) другий син, котрого назвали Андрієм. Проте, як це інколи трапляється у житті, радість крокувала поряд з горем. Важкою втратою для нього стала смерть батька Олексія Івановича. І з цього часу особливо теплою синівською турботливістю огортає матір (вона прожила до 1998 року), про яку завжди пам'ятав, до якої часто навідувався і якою пишався.

Враховуючи наукові й педагогічні досягнення Анатолія Олексійовича, кафедра порушила клопотання про його відрядження для наукового стажування до Софійського державного університету. Отож з лютого по грудень 1972 р. знову перебував у Болгарії. Відвідував лекції провідних вчених з новітньої історії цієї країни, і, головне, наполегливо працював в архівах і бібліотеках, збираючи матеріали для майбутнього монографічного дослідження.

Як промовляють різноманітні характеристики його діяльності з боку колег як у формі опублікованих спогадів, так і усних оповідей, саме у цей час (кінець 60 – середина 70-х рр.) і сформувалися підвалини стилю керівництва, що став притаманним йому як менеджеру освітньої справи. Його характерними ознаками були:

- «життєвий порив», який проявлявся у постійному енергійному прагненні до утвердження нового, зміни існуючої ситуації, відсутності пієтиту перед традиціоналізмом й боязні його зламу для реалізації перетворень;
- постійне прагнення до вдосконалості знань адміністративної роботи, механізму функціонування системи з метою його поліпшення, при чому не формального (обмеженого пунктами різноманітних посадових інструктивних матеріалів), а реального, в основі якого лежала сфера взаємин з колективами викладачів, навчально-допоміжних працівників та студентів;
- органічне несприйняття кабінетного стилю керівництва з притаманним йому культом ієрархії та мертвої літери інструкцій, замість якого вкорінював менеджерську форму співпраці, висуваючи на чільне місце професіоналізм організаційної роботи, що ґрунтувався на врахуванні людських якостей та інтересів;
- володіння рідкісним імунітетом від вірусу всепоглинаючого владолюб-

ства, що завжди перетворює особу у служку кар'єрного росту, безхребетного з начальством й тирана до підлеглих. Ніколи не запобігав перед вищестоящими на владній драбині й не прислужував, поводився з ними чемно, але без принизливої запобігливості, шануючи їхній статус і власну честь. У разі потреби завжди мав мужність висловити власну думку, навіть якщо вона йшла врозріз з позицією представників владних структур, за що окремі з них, можливо, часом у чомусь і недолюбливали його, але всі поважали за позицію;

- відкритість і доступність для всіх, незважаючи на їхній статус: чи то студентів та їхніх батьків, чи то до професорів і доцентів, чи то до асистентів і лаборантів. Усіх уважно вислуховував і всім намагався допомогти у вирішенні їхніх проблем. В нього не було ні любимчиків, ні паяців, ні знехтуваних!;

- поєднання самодисципліни і відданості роботі (приходив на роботу за 1,5-1 год. до початку занять о 9-ій ранку й виходив з нього пізніше за усіх) з жорсткою вимогливістю до інших вчасно та якісно виконувати посадові функціональні обов'язки, розпорядження тощо. Не терпів свавілля, безладдя, браку самодисципліни, безвідповідальності, дій за принципом «та якось воно буде»;

- не уникав серйозних розмов «очі в очі» з науково-педагогічними працівниками чи студентами, котрі в чомусь провинилися. Якщо вчинок виявлявся незначним й усвідомлювався, то вона завершувалася швидко відповідним зауваженням. В іншому випадку набирала ознак «грози чи навіть цунамі». Прикметно, що після отриманої прочуханки «винуватець», як правило, не ображався на «шефа», бо знав, що взяв на горіхи цілком заслужено. І ще дуже важливий штрих, Анатолій Олексійович ніколи не заносив тих, хто у чомусь провинився, до «чорного списку», не дозволяв собі принижувати їх людської гідності, чи, боронь Боже, цькувати. Вся неприємність ситуації залишалася за порогом кабінету; часто траплялося так, що вже через півгодини чи годину після складної розмови він спокійно обговорював з «винуватцем» ті чи інші аспекти роботи;

- наявність стратегічного мислення; спроможність бачення перспектив розвитку факультету на кілька років наперед, яка дозволяла завжди приймати правильні ухвали;

- уміння розпізнавання здібностей осіб, а відтак підбирати кадри, що сприяло формуванню працездатного колективу;

- людяність і щирість, постійна готовність допомагати, за що усі його любили і поважали.

Тому не випадково у червні 1973 р. колектив історичного факультету одностайно висловився за переобрання Анатолія Олексійовича своїм деканом. Як неодноразово згадував док. іст. наук, проф. Іон Винокур, саме тоді під час однієї з розмов, що точилися у колективі з приводу кандидатури на цю посаду, «дід» Леонід Коваленко пророче зронив: «бути Анатолію ректором». І з цією вкрай короткою ремаркою всі присутні погодилися, бо вбачали у ньому, попри його молодість, напевно обдарованого керівника.

Тим часом на факультеті все помітнішими ставали позитивні результати

вдало обраного деканом й завкафедрами курсу на формування творчого колективу з потужним науковим потенціалом. Створювана ними атмосфера взаємоповаги, демократизму й культу науки, почала приносили вагомі результати. Складалася міцна традиція добровільного написання кращими студентами дипломних робіт. Всі без винятку викладачі активно займалися науковими дослідженнями. І, що особливо важливо, ніхто не нав'язував їм партійно-радянської тематики, вона обиралася за власним уподобанням. А відтак з'являються серйозні наукові роботи. У 1971 р. побачила світ монографія проф. Петра Лаптіна «Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX вв.». Проф. Іон Винокур 1972 р. опублікував книгу «Історія та культура черняхівських племен». Наступного року вийшло з друку монографічне дослідження Леоніда Коваленка «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи України в кінці XVIII ст.». Доц. Петро Щербина 1974 р. видав книгу «Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине». По-суті вони започаткували відродження історичної науки у стінах педінституту.

Зрозуміло, успіхи факультету у різних ділянках наукової та навчально-виховної роботи не могли пройти мимо уваги ректорату. Не був таємницею і той факт, що вони у значній мірі стали результатом копіткої праці власне декана. Тому не випадково, коли на початку 1975 р. у зв'язку із розширенням об'ємів навчально-методичної й науково-дослідної роботи у межах ВНЗ було вирішено розділити існуючу посаду проректора по навчальній і науковій роботі на дві, та на посаду проректора з наукової роботи призначається Анатолій Олексійович. І з 26 лютого став виконувати непрості обов'язки куратора науково-дослідної роботи навчального закладу. І відразу ж обрав оптимальний стратегічний курс, а саме: підготовку власних наукових кадрів шляхом надіслання на навчання до аспірантури обдарованих випускників. Так було започатковано тривалий і важкий, але єдино вірний, шлях поліпшення якісного показника (питомої ваги викладачів з науковими ступенями) кадрового потенціалу вузу, що складав на кінець 1974 р. всього 27% (2 доктори і 46 канд. наук зі 177 осіб)²⁷. І вже перші роки роботи на новій посаді принесли успіх. У 1977 р. він склав уже 34,8% (2 доктори і 60 канд. наук зі 178 осіб)²⁸. Якісних змін зазнає й організація НДРС, а саме: помітно збільшується кількість наукових гуртків, написання дипломних робіт запроваджується й на інших факультетах. Так, якщо у 1974 р. функціонувало 45 гуртків й було захищено 14 дипломних робіт, то у 1977 р. відповідно ці показники уже склали 82 і 27²⁹.

1977 р. став віховим у житті Анатолія Олексійовича. У зв'язку з виходом на пенсію І. В. Іваха Міністерство освіти України 21 липня призначило його ректором Кам'янець-Подільського педінституту, обов'язки якого став виконувати з 1 серпня. Так став чи не наймолодшим за віком (у 41 рік), ректором не лише України, але й всього СРСР. Збулося пророцтво «діда Леоніда», яке лягло на його плечі нелегкою ношею відповідальності за колектив вишу, перспективу його утвердження на ниві вищої освіти України. Адже він продовжував зали-

шатися периферійним в усіх відношеннях, далеким за всіма показниками від провідних педвузів, не кажучи вже про університети. Й здавалося, що не має жодного шансу, аби докорінно змінити ситуацію. Проте інакше думав молодий ректор. З перших місяців перебування на посаді визначив мету розвитку навчального закладу, а саме: подолавши традиційну провінційність, стати центром науково-освітнього й культурного життя Подільського краю, зайняти гідне місце серед педвузів республіки. Водночас визначив основні шляхи її досягнення: постійне нарощування якісних показників кадрового потенціалу науково-педагогічних працівників колективу, істотне поліпшення матеріальної бази, зокрема забезпечення навчальними площами, соціальною інфраструктурою та науковою й навчально-методичною літературою. «На цьому етапі розвитку інституту в організаційному плані, – як слушно спостеріг проф. Анатолій Філінюк, – найголовнішим було створення в колективі атмосфери принципності, взаємної вимогливості, довіри, відкритого виявлення недоліків і упущень. В широкому розумінні необхідно було дійсно забезпечити органічну єдність освітньої і наукової діяльності колективу інституту, досягти того, щоб кожний викладач перетворився у повноцінного науково-педагогічного працівника, який би безперервно вчився сам і вчив студентів, тим самим систематично збагачував педагогічну практику та науку новим змістом, новими ідеями, поєднанням найновіших і традиційних підходів, сміливими експериментами та відповідальними побудовами»³⁰.

Анатолій Олексійович з головою поринув у розв'язання невідкладних проблем, заряджуючи своєю енергією й оптимізмом членів ректорату, Вченої ради, науково-педагогічних працівників. Збагачувалися й набирали нових відтінків його організаційні здібності, удосконалювався «копиловський стиль керівництва», про характерні риси якого уже йшлося. Почав формуватися новий колектив, в якому утверджувалася атмосфера доброзичливості, взаємодопомоги, персональної відповідальності, вимогливості й професійного зростання.

Як підкреслював Іван Козак (обіймав тоді посаду першого проректора), котрий краще всіх знав його концепт керівництва, «Ректорат під керівництвом Анатолія Копилова завжди керувався принципом колегіальності, прагненням уникати волюнтаристських тенденцій та суб'єктивізму. Виключалися з практики підсиджування, заплічництво, злорадство тощо. Їх ректор не сприймав, в якому б підрозділі вони не з'являлися... Злагоженості роботи ректорату, а це проректори і декани, сприяв ректорський стиль, змістом якого був принцип пріоритетності координації, а не субординації в ім'я головної мети – забезпечення нормальної морально-психологічної атмосфери діяльності усього трудового колективу. Атмосфера, створювана ставленням ректора до проректорів, деканів, інших керівників підрозділів, не виходила за межі коректності й поваги. Йому не властивими були брутальні викрики, демонстрування зверхності, приниження особистості, зухвалі напучування. Керівний стиль спрямовувався на втілення підлеглими його імперативу: «Треба бути людиною». Промовистим фактом було те, що він нікого не звільнив з роботи за недисциплінованість.

Проте він не був усепрощеним. Він корив за недбалість, ледарство, невинуваті зволікання в роботі. Доводилось чути від нього адресоване комусь із деканів або проректорів обурення в саркастичному: «Коли Ви перестанете не виконувати свої обов'язки?»³¹.

З метою підготовки висококваліфікованих кадрів ректор використовував направлення до аспірантури, переведення на посади стажистів-дослідників, стажування й творчі відпустки. З цією метою «підбирали авторитетних викладачів із числа досвідчених вчителів, роблячи особливий акцент на поєднання у них високої науково-теоретичної підготовки, необхідного досвіду та молодості. Цілком закономірно, що за таких обставин особлива увага приділялася вмілому поєднанню співпраці викладачів старшого покоління і молоді генерації. Так почали визрівати умови для становлення наукових шкіл інституту – спочатку на історичному, де вже успішно функціонувала наукова школа професора Л. А. Коваленка, пізніше на філологічному, а згодом фізико-математичному та інших факультетах»³².

І вагомі позитивні результати з'явилися вже на початку 80-х рр. 1982 р. в інституті працювало 224 викладачі на 22 кафедрах, з них 6 докторів наук і професорів та 76 кандидатів наук і доцентів. Якісний показник кадрового складу зріс до 36,6%. Кількість публікацій у цьому році склала 157 назв, включаючи 2 монографії, 20 підручників й навчальних посібників³³. Розроблялося 130 тем, 20 колективних й 110 індивідуальних. Над докторськими дисертаціями працювало 5 осіб, над кандидатськими – 21 особа³⁴. Ці якісні зрушення не залишилися не поміченими у Міністерстві освіти СРСР, яке у 1981 р. визнало очолюваний ним інститут одним із переможців соціалістичного змагання педвузів Радянського Союзу. Це був перший істотний успіх курсу ректора, праця якого була заслужено відзначена медаллю А. С. Макаренка. А за велику допомогу у підготовці педагогічних кадрів для шкіл Узбецької РСР нагороджується Почесною грамотою Узбецької РСР та нагрудним знаком «Відмінних народної освіти Узбецької РСР». У липні 1981 р. Президія Верховної Ради СРСР відзначила його багатогранну працю орденом «Знак Пошани».

Упродовж наступних років виш неухильно нарощував свій науковий та навчально-методичний потенціал, поволі позбуваючись ознак периферійності. Разом із помітним зростанням чисельності викладацького складу поліпшувався якісний показник у ньому висококваліфікованих кадрів. Якщо у середині 80-х рр. у ньому працювало 225 викладачів, а якісний показник складав 37,7%, то у 1991 р. кількість викладачів складала 291 особу, а якісний показник досяг 41,2%, а на історичному факультеті – 72,2%³⁵. Відповідним чином зростала й чисельність студентів: у 1985 р. навчалось у вузі (на денній і заочній формах) 3999 осіб, а 1991 р. – 5757 осіб³⁶. При незмінній кількості факультетів (п'яти) збільшувалась кількість кафедр й спеціальностей. Зокрема, 1985 р. функціонувало 23 кафедри, які готували фахівців з 6 спеціальностей, а 1991 р. їх налічувалося вже 27 й забезпечували підготовку спеціалістів із 12 спеціальностей³⁷. Помітною стала тенденція постійного зростання числа осіб, котрі

захищали дисертації, а також кількості опублікованих наукових і навчально-методичних праць. Наприклад, якщо 1985 р. було захищено 3 кандидатських дисертації, то 1991 р. – 12 (ця кількість стала рекордною в історії вузу з 1947 р.). Число публікацій зросло з 203 у 1985 р. до 412 у 1991 р.³⁸ Велика увага приділялася розвитку НДРС. Неухильно збільшувалася кількість наукових гуртків, число яких 1991 р. сягнуло 167. Уже майже на всіх факультетах виконувалися й захищалися дипломні роботи. Якщо 1983 р. їх налічувалося всього 40, то 1991 р. – 170³⁹. За підсумками 1989 р. інститут уже увійшов до четвірки кращих педінститутів України щодо кількості та якості студентських наукових робіт, поданих на республіканські конкурси⁴⁰.

Ці успіхи на ниві науково-дослідної роботи у значній мірі обумовлювалися як обраним ректором стратегічним курсом, так й особистою підтримкою усіх, хто писав дисертації і захищався, публікував монографії і посібники. Щиро радів кожному творчому успіху науково-педагогічних працівників. Сприяв утвердженню гарної традиції вітати осіб, котрі захищали дисертації. «Якось непомітно, – згадував проф., док. іст. наук Анатолій Філінюк, – без будь-якої вказівки згори, склалася традиція: як тільки відбувався захист дисертації, відразу ж на видному місці з'являлося привітання ректорату на адресу викладача, який його здійснив. Тоді, коли в інших вишах атмосферу роз'їдали заздрість, інтриги, суперечки, в нашому колективі пишалися, раділи, тішилися успіхом колег, рівняли свій професійний поступ на флагманів вищої школи. На засіданнях вченої ради, різноманітних зібраннях вишу з уст ректора лунали слова подяки науково-педагогічним працівникам за успіх їх імені не один раз ставилися у приклад для молодих викладачів...»⁴¹.

Паралельно дбав про зміцнення матеріальної бази інституту. 1986 р. домігся передачі вузу трьох навчальних корпусів площею 7 тис. кв.м. на вулицях Гагаріна, 52 та Уральській, 1, що до цього належали загальнотехнічному факультету Хмельницького технічного інституту побутового обслуговування. Відповідно загальна площа навчально-лабораторних корпусів зросла до 22820 м²⁴². Поліпшувалася соціальна інфраструктура. Так, 1980 р. вона поповнилася четвертим гуртожитком по вул. Ленінської Іскри, 42, а 1987 р. п'ятим – на проспекті Леніна, 31-а. Внаслідок чого загальна площа гуртожитків склала 26059 м² і в них проживало у 1991 р. 2278 студентів⁴³. Нарощувався бібліотечний фонд: якщо 1981 р. його складали 676,5 тис. примірників книг, то в 1991 р. – 788,2 тис.⁴⁴.

Анатолій Олексійович чудово розумів згубність для розвитку навчального закладу його периферійної ізоляції. Тому проявляв сам і всіляко підтримував ініціативи Міністерства освіти України по проведенню на його базі республіканських та всесоюзних нарад, конференцій, симпозіумів та ін. заходів. Так, у вересні 1983 р. відбулася міжвузівська студентська наукова конференція «Слово в системних відношеннях і його вивчення в школі та у ВНЗ». У вересні наступного року вперше у стінах вузу проводиться Всесоюзна студентська наукова конференція на тему: «Актуальні проблеми теорії і практики комуністичного виховання підростаючого покоління в умовах розвинутого соціалізму», в ро-

боті якої взяли участь представники студентської молоді 12 республік. У кінці 1986 р. на базі інституту пройшла робота Всеукраїнської наради-семінару проректорів вищих навчальних закладів і заступників директорів наукових установ з наукової роботи, а у вересні наступного року – відбулася нарада-семінар завідувачів кафедрами історичних факультетів педагогічних інститутів Радянського Союзу, у центрі обговорень якого став комплекс питань шляхів і засобів перебудови вищої історичної освіти. У цей же час у вузі пройшла III Все-союзна конференція з фізичного виховання і шкільної гігієни, в роботі якої взяло участь понад 100 вчених і науково-педагогічних працівників. Чималий резонанс серед громадськості Поділля мало проведення у березні 1989 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Т. Г. Шевченко і Поділля»⁴⁵. Важлива роль ректора у розвитку педінституту у 1986 р. відзначається високими нагородами: медаллю К. Д. Ушинського й орденом «Трудового Червоного Прапора».

Попри величезну зайнятість адміністративною роботою, Анатолій Олексійович продовжував вести лекційний курс «Новітньої історії Європи й Америки» (1918–1945 рр.) й проводити семінарські заняття. Інтенсивно працював над вивченням комплексу питань, пов'язаного зі створенням і функціонуванням Вітчизняного фронту у Болгарії впродовж 1944–1947 рр. У першій половині 80-х рр. опублікував з даної проблеми ряд праць й неодноразово виступав з доповідями на наукових конференціях. Акцент у них зміщався у бік з'ясування функцій комітетів Вітчизняного фронту після подій 9 вересня 1944 р., їх участі у підготовці й проведенні виборів до Народних зборів Болгарії (червень – листопад 1945 р.) тощо. Взяв участь у роботі Першого Міжнародного конгресу з болгаристики у Софії (1981 р.), IX та XI конференції істориків-славистів. Логічним вінцем дослідження теми став вихід у світ 1985 р. солідного монографічного дослідження «Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии», обсягом 15 др. арк.

У ній автор глибоко проаналізував складну ситуацію, що склалася у 1944–1947 рр. у Болгарії, розстановку політичних сил, причини виникнення Вітчизняного фронту й зробив відзначені новизною висновки, суть яких зводиться до того, що його утворення мало важливе значення для утвердження народно-демократичного ладу в країні. При цьому, всупереч усталеній у болгарській історіографії думці, що перетворення у країні, починаючи з 1944 р., носили соціалістичний характер, переконливо довів, що відбувався процес встановлення не соціалістичного ладу, а ладу народної демократії. У дискусії, що зав'язалася, як показав наступний розвиток історичної науки в Болгарії, правда виявилася все-таки на боці Анатолія Олексійовича. Окрім цього, він відмовився від традиційного для тогочасної радянської історіографії розділу, в якому б критикувалися «буржуазні й ревізіоністські фальсифікації», що засвідчувало неабияку наукову мужність автора та його принциповість.

Монографія своєю новизною відразу ж викликала підвищений інтерес у наукових колах, привернула увагу фахівців. На неї з'явилося ряд рецензій у

центральных, республіканських та зарубіжних виданнях. Ось що, наприклад, писав у своїй рецензії, вміщеній у журналі Академії наук СРСР «Новая и новейшая история» №1 за 1988 р., А. К. Мартиненко: «Останнім часом, у зв'язку з 40-річчям революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, помітно розширилось дослідження цієї проблеми. До праць, у яких розробляється ця тема, відноситься і монографія А. О. Копилова, присвячена виникненню Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії, його участі у народно-демократичній революції і зміцненні в країні народної демократії. Монографія написана на солідній джерельній базі <...> У ній детально аналізуються соціально-економічні і політичні передумови утворення ВФ. Значний інтерес представляють сторінки книги, де розкривається антифашистська, масово-політична діяльність ВФ». Рецензент не обійшов увагою і «слабких» сторін книги, під-креслюючи, що «до недоробок автора слід віднести відсутність у монографії ґрунтовної критики буржуазних і ревізійністських фальсифікацій <...> проблеми»⁴⁶. Схвальну оцінку праці українського історика дав О. Александра (журнал «Суспільні науки в СРСР. Історія», №1, 1986 р.) Автор зокрема зазначав: «Книга, яка складається зі вступу, трьох розділів і висновків, досліджує перший період історії Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії – від його утворення до перемоги збройного народного повстання, ролі його комітетів як фактичних органів місцевої влади у перші місяці після перемоги народно-демократичної революції. Праця базується на широкому колі джерел, в основному з болгарських архівів...»⁴⁷.

Неабияку зацікавленість викликала книга і у болгарських вчених. У тамтешніх виданнях з'являються рецензії й відгуки. «Монографія Анатолія Копилова <...> допоможе виробити справедливий погляд у молодого покоління на фашизм, війну і необхідність боротьби за її попередження в сучасних умовах», – писав болгарський історіограф Йордан Тончев у журналі «Исторически прегляди» №12, що вийшов друком у видавництві Болгарської Академії Наук 1987 р. Або ще: «На основі багатого фактичного матеріалу, переважно з болгарських архівів, досліджуються історичні передумови виникнення Вітчизняного фронту в Болгарії», – підкреслювали автори Марія Матакієва і Міхаїл Лазіров у публікації «България в чуждата историография», надрукованій в журналі «Векове» №3, 1986 р.⁴⁸.

У середині й другій половині 80-х рр. акцент наукового пошуку зміщується в сторону дослідження історії українсько-болгарських відносин, краєзнавчих студій, різних аспектів розвитку вищої освіти в Україні тощо. Правда, час від часу знову повертався до висвітлення тих чи інших питань ролі Вітчизняного фронту у новітній історії Болгарії. Серед опублікованих праць назвемо такі: «З історії українсько-болгарських зв'язків» (Хмельницький, 1985, у співавторстві), «Інтернаціональні зв'язки трудящих Хмельниччини і Силістринського округу НРБ» (Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, Кам'янець-Подільський, 1985), «Пролетарський інтернаціоналізм в дії (Солідарність трудящих Радянського Союзу з республіканською Іспанією в 1936–1939 рр.)» (Хмельницький, 1987), «Преобразование Отечествен-

ного фронту Болгарії в єдину общественно-політичну систему» (Матеріали XI Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів, Мінськ, 1988), «Хотинське повстання» (К., 1989, у співавторстві), «Т. Г. Шевченко і сучасність» («Тези доповідей науково-практичної конференції «Т. Г. Шевченко і Поділля»», Кам'янець-Подільський, 1989). Вагомі здобутки у сферах навчально-методичної роботи й наукових розробок послужили підставою для присвоєння йому в кінці 1991 р. Державним комітетом СРСР у справах освіти вченого звання професора по кафедрі всесвітньої історії.

Чимало зусиль Анатолій Олексійович докладав для розвитку зв'язків інституту з ВНЗ Болгарії, сприяючи зміцненню співробітництва двох країн. У 1983 р. комітет болгаро-радянської дружби нагородив навчальний заклад Почесною грамотою та знаком «Вічна дружба». Весною 1986 р. його відвідала болгарська делегація на чолі з генеральним консулом НРБ, внаслідок чого підписується договір про обмін студентськими загонами на наступний період⁴⁹. Деяко пізніше генеральний консул А. Тончев звернувся до ректора з листом, в якому зазначав: «Хочу висловити Вам сердечну подяку за велику роботу, яка проводиться Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом по зміцненню і подальшому розвитку дружби між нашими народами, дружніх зв'язків Хмельницької області і Силістринського округу Болгарії. Спасибі Вам і за цікаві заходи, які проводите <...> У зв'язку з цим хотів би попросити вислати мені кілька примірників брошури, підготовленої Вами і доцентом М. Г. Кукурудзяком...»⁵⁰.

80-ті роки стали періодом розквіту таланту Анатолія Олексійовича як менеджера вищої освіти. У цей час сповна сформувався притаманний тільки йому стиль керівництва, котрий гармонійно поєднував незмінність стратегічних цілей (до яких прямував із залізною послідовністю) й вражаючою гнучкістю тактичних засобів їх досягнення. За спомином Івана Козака, «На тлі безлічі справ, що стикали мене з Анатолієм Копиловим, не можу не відзначити його непохитну волю, упевненість у тому, що він робив. Здебільшого він перемагав аргументами, особистою переконливістю, баченням шляхів ефективної практичності – динамічної незмінної справи, за яку відповідав. Цього ж вимагав і від інших»⁵¹.

Повторююсь, але ще раз відзначу його дар вміло бачити і формулювати стратегічну мету й витворити умови для її реалізації. Саме тому «перш ніж братися за яку-небудь справу, добре її обдумував і всебічно осмислював, зважував, що називається, всі «за» і «проти» в тому плані, наскільки вони сприяли позитивній динаміці, вдосконаленню діяльності колективу»⁵². Суворі й інколи навіть жорстка вимогливість до всіх, незважаючи на посади, титули й попередні заслуги, у виконанні ними посадових функцій й прийнятих ухвал, дивовижно вживалася з щирістю, сердечністю, добротою. Владність й рішучість наполягати на своєму поєднувалася з вражаючим умінням відшуковувати компромісні рішення у самих гострих і навіть, здавалося, безнадійних конфліктних ситуаціях. Ніколи «не рубав з плеча» і не «ламав через коліно», завжди прагнув особисто з'ясувати «очі в очі» всі деталі тієї чи іншої справи. При цьому не сидів за рек-

торським столом, а завжди ставав біля вікна, відчиняв кватирку, запалював сигарету й починав розмову... Не цурався приймати з особистих питань «простих людей» з-поміж господарських і навчально-допоміжних працівників, вникав у їхні «болі» і завжди чим міг допомагав.

Показово, що у багатьох споминах (опублікованих й усних) червоною ниткою проходить оцінка його постаті як доброї, чуйної, турботливої Людини, котра намагалася допомогти іншій, хоча зовні, будучи завжди заклопотаний справами, нерідко виглядав відсторонено-байдужим. Як слушно зауважував Іван Козак, «Іноді доводилося чути, що ректор порою виявляє погорду, недоступність. Не виключаю, коли він під впливом турботи міг мимоволі когось обійти увагою. В кожного з нас присутній біс високої самооцінки, а рабська натура завжди налаштована на прихильність посадовця! Однак, я не знаю випадку, коли б він, як ректор, у будь-який час перебування на робочому місці не прийняв, не вислухав когось»⁵³. Характерним у цьому відношенні є визнання доц. Віктора Щирби (декана фізмату): «Фактично пропрацював я два роки на посаді асистента до одержання підтвердження про захист кандидатської дисертації. За весь цей час жодного якогось доброзичливого погляду з боку ректора я не відчув, хоча зустрічатися з Анатолієм Олексійовичем доводилось досить часто, адже фізико-математичний факультет в цей час розташовувався на другому і третьому поверхах головного корпусу. Лише згодом я зрозумів, що Анатолій Олексійович лише на перший погляд такий байдужий. Він ніколи не рубає з плеча, не приймає різких рішень, дозволяє собі добре обмірковувати будь-яке питання перш ніж реагувати на нього, добре обізнаний в кадрових питаннях, не тягне за вуха, але й не зашкоджує професійному росту і відверто недолюблює співробітників, котрі працюють у півсили, в тому числі і зволікають із захистом дисертацій.

Уже через рік після захисту дисертації мені довелося звернутися до нього з особистого питання. Коли я зайшов в кабінет із заявою про виділення ще однієї кімнати в гуртожитку з передчуттям, що мені скоріше за все, буде відмовлено, і став пояснювати про свої складні побутові умови, Анатолій Олексійович навіть не дав двох речень сказати, як відразу ж підписав заяву і сказав, що він добре знає про ці проблеми»⁵⁴.

Кидається у вічі постійна підтримка ним молодих обдарованих викладачів, довіра до них, що проявлялася у висуванні на посади завкафедр, замдеканів, деканів тощо. Ось кілька свідчень, (а їх можуть бути сотні) осіб. Зокрема, доц. Юрій Маркітантов пригадував таке: «Пам'ятним для мене став 1983 рік. У липні того року ми повернулися зі студентами-філологами з діалектологічної практики, на якій перебували у Вологодській області. Прозвітувавши з фінансових питань у бухгалтерії, піднімаюся на кафедру. На другому поверсі зустрічаю ректора. Він зупиняє мене, що траплялося, скажу відверто, зрідка, подає руку і каже: «Вітаю вас з квартирою і вступом до аспірантури». Я подякував, але сказав, що з квартирою ситуація складна і заплутана, про що я довідався зі спілкування з керівниками житлового відділу міськвиконкому, а з аспірантурою

взагалі нічого не відомо. Та Анатолій Олексійович запевнив, що з квартирою все вирішено позитивно, а щодо аспірантури – то порадив спокійно чекати виклику на навчання. Я вдячний йому за це, адже лише завдяки його вимогливості й наполегливості мені випало щастя отримати три-кімнатну квартиру. Та й не лише мені...

У 1989 році А. О. Копилов призначив мене, молодого кандидата наук, заступником декана філологічного факультету з навчальної роботи. Факультет тоді був найбільшим в інституті за кількістю студентів. Він налічував понад 1400 студентів денної форми навчання, складався з 55 академічних груп. У роботі було до 20 діючих навчальних планів. За цих умов мені було лячно приступати до роботи. Не було впевненості, що впораюсь. Та Анатолій Олексійович переконав у тому, що мені під силу буде ця робота і я обов'язково наведу у ній лад. Так і сталося. На цій посаді я пропрацював до 2004 року, до року обрання мене деканом факультету»⁵⁵.

За визнанням уже згадуваного Віктора Щирби, коли колектив фізмату обрав його на посаду декана, то «Потрібно бути досвідченим і далекоглядним керівником, щоб спокійно погодитися з призначенням на керівництво таким складним і багатогранним структурним підрозділом молодого тридцятип'ятирічного викладача, який пропрацював в університеті (тоді інституті) неповних дев'ять років. На застереження колег Анатолій Олексійович з посмішкою відповідав, що молодість – це такий недолік, який, на жаль, дуже швидко проходить»⁵⁶.

Комунікбельність, доступність у спілкуванні, відкритість, людяність і принциповість позицій притягували до нього викладачів, співробітників і студентів. Як підкреслював док. іст. наук, проф. Володимир Газін, «Він був толерантним і справедливим. Ніколи, як камінь за пазухою, не тримав на будь-кого, від студента до викладача, гніву. Не мав звички когось принизити. Ні у кого й ніколи не йшов на поводу. Навіть зі складних питань йому вдавалося приймати рішення найбільш оптимальні і єдино можливі у даний момент. Пригадується, як з боку керівників окремих інститутських структур була спроба сприяти молодій особі на вступних екзаменах, оскільки була вона родичкою відомого в місті функціонера, який з свого боку обіцяв допомогти у виділенні працівникам інституту землі під огороди. Спроба ще до початку іспиту натиснути на мене як екзаменатора закінчилася негативною оцінкою для абітурієнтки, що було логічним наслідком абсолютної відсутності знань. Не знаю, як було подано ситуацію ректору. Але мене категорично попередили, що після екзамену маю зайти у його кабінет. Анатолій Олексійович зустрів мене запитанням: «Що там сталося?». Я змалював картину і почув фразу з двох слів: «Правильно зробив»⁵⁷.

На переконання Івана Козака, «той факт, що за довгі роки ректорства Анатолій Копилов нікого не звільнив з посади за професійною непридатністю або у стані афекту є вельми промовистим. У такий спосіб створюється у колективі атмосфера довіри, на кожного покладається обов'язок старання та дбай-

ливості «у людському відношенні»». Підкреслював той факт, що принцип особистої відповідальності у нього поєднувався «з совісністю і співучастю до інших. Свідченням цього є бережне ставлення до кадрів, до скорочень за посадами або за віком». Під час прийому відвідувачів (вона нічим не обмежувалася) він приділяв максимуму уваги «до інвалідів, сиріт, багатодітних та людей, що опинилися у складних умовах і потребують допомоги». Зрозуміло, що такі підходи промовляли про наявність у ректора високого рівня розвитку почуття соціальної справедливості⁵⁸.

Ще одна важлива грань його характеру. Як наголошував Володимир Га-зін, «...він ніколи не створював біля себе кола наближених і близьких людей. Розумів, чим обертається така ніким не узаконена структура, яка тим не менше могла вносити корективи в роботу колективу далеко не кращої проби. Завжди був відкритим, прямим і незалежним. Рівна дистанція від усіх забезпечувала успіх у роботі і шанобливе ставлення всіх до ректора»⁵⁹.

Його поважали, любили і побоювалися. Тому у спілкуванні між собою з кінця 80-х рр. одні шанобливо почали називати його «татом» («батьком»), інші – «імператором». І перші, і другі були праві в основному – він був талановитим лідером.

Особливо успішним виявився курс Анатолія Олексійовича у сфері формування життєздатного, потенційно потужного колективу, спроможного самовдосконалюватися, розв'язувати найскладніші завдання, що породжувалися плином життя. Природжене «бачення» людей, помножене на набутий досвід, дозволяло майже безпомилково підбирати обдарованих осіб на заняття посад проректорів, деканів, завкафедрями, котрі не лише складали золотий фонд кадрового складу інституту, але й працювали злагодженим механізмом. За таких обставин колектив лише зміцнився у часи спроб перебудови радянського суспільства, розпочатої М. С. Горбачовим. Ректор вітав її, всіляко сприяв демократизації принципів функціонування вишу. Особисто не приховував своїх симпатій до процесу еволюції компартії у бік західної соціал-демократії. Уже 1989 р. одним з перших Анатолій Олексійович почав у неофіційних розмовах говорити, що витoki педінституту слід шукати не в утвореному 1921 р. Інституті народної освіти, а раніше – у заснованому в Кам'янці Українському університеті.

Доводилося також йому, як було прийнято у тогочасному суспільстві, брати активну участь у громадсько-політичному житті міста й області. Так, постійно виконував обов'язки члена парткому інституту, впродовж 1976–1988 рр. обирався членом бюро міському компартії України, а в 1977–1990 р. – депутатом обласної ради народних депутатів. Починаючи з 1977 р., незмінно очолював товариство «Знання», що функціонувало у Кам'янці-Подільському.

Великою радістю для нього були успіхи синів, котрі обрали фах батька. Старший Сергій з відзнакою закінчив 1985 р. історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Наступного року одружився. Його суджена Ірина також за фахом виявилася істориком. 1988 р. народилася

донечка Марина, а відтак Анатолій Олексійович став дідусем. У жовтні цього ж року молода сім'я переїхала до Кам'янця, а в грудні Сергій Анатолійович успішно захистив кандидатську дисертацію з новітньої історії Болгарії. Став працювати викладачем кафедри всесвітньої історії педінституту. Молодший син Андрій також обрав фах історика. І в 1991 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту.

Анатолій Олексійович вітав отримання Україною незалежності. Проте, на відміну від багатьох, не переживав ейфорії, усвідомлюючи неминучість труднощів, що постануть перед молодою державою. Був твердо переконаним у необхідності менше говорити про власну любов до Батьківщини, а більше працювати на її благо. Тому вже з початку 1992 р. налаштував колектив на готовність до неминучих серйозних випробувань. Водночас вперше офіційно торкнувся проблеми відновлення історичної пам'яті про минуле педінституту. 15 квітня 1992 р. на шпальтах інститутської газети «Студентський меридіан» опублікував статтю «І. І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», в якій ґрунтовно з'ясував роль великого сина українського народу в процесі утворення першого українського університету в Україні. Він розкрив його багатогранну діяльність, спрямовану на розбудову вишу. Підкреслював той факт, що «наполегливістю І. І. Огієнка наприкінці 1918 року було закладено богословський, а у квітні 1919 року – правний, а у червні – сільськогосподарський факультети. Такі високі темпи розбудови пояснюються, по-перше, намаганням ректора якнайшвидше підняти заклад до європейського рівня, по-друге, перетворити його в стабільне джерело підготовки багаточисленних і різнопрофільних кадрів інтелігенції для суверенної України (ще один державний український університет – Київський через воєнні події часто переривав свою діяльність, виїздив за межі міста)»⁶⁰. Окрім неї у номері було вміщено два важливих документи, що проливали світло на відкриття університету, підготовлених до друку киянином П. Пирогом⁶¹.

З кінця цього року започатковується добра традиція вітання Анатолієм Олексійовичем колективу ВНЗ не лише з Новим роком, але й Різдва Христовим. «Неодмінно хочу до новорічних привітань додати щирі різдвяні поздоровлення християнам, що відзначають цей святий день, – підкреслював ректор у своєму зверненні. – Хай сповниться євангельське благовістя, що буде на землі мир, а людям – благовоління. У цей символічний момент зміни року, відкриття дверей у день завтрашній, я закликаю багаточисленний колектив педагогічного інституту до єдності, злагоди, терпимості. Бо тільки мир, спокій, натхненна, сумлінна праця дадуть нам можливість пережити труднощі, подолати кризу, вийти на шлях піднесення, плідної творчості і добробуту»⁶².

Тим часом труднощі наростали, як снігова лавина. Бездарне керівництво країною, припустившись грубих прорахунків, ввергло її у надзвичайно глибоку фінансово-економічну кризу. По-суті припинилося фінансування освіти, жахлива інфляція з'їдала ті мізерні кошти, які ще продовжували надходити, по 3-4 місяці не виплачувалася викладачам жалюгідна зарплата. Ледь кінці з кін-

цями зводили столичні ВНЗ, а що вже говорити про периферійні. Як слушно спостеріг Анатолій Філінюк, настав період «виживання», коли необхідно було зберегти науково-педагогічні кадри й навчально-матеріальну базу інституту⁶³, кинутого, по суті, державою напризволяще.

І весь тягар по «виживанню» ліг на плечі ректора. Ніхто ніколи не дізнається, яких зусиль фізичних, моральних, інтелектуальних йому коштувало «вирулювати» із катастрофічної ситуації. Пропадаючи цілими днями на роботі, він шукав і знаходив шляхи розв'язання десятків самих різноманітних питань життя інституту. Ніколи при цьому не скаржився, не панікував, не впадав у відчай, не вдавався до істерико-патетичних дій, не зривався. Зціпивши зуби, тягнув свого плуга, слугуючи іншим прикладом твердості й виваженості. Лише менше посміхався, більше хмурився, ставав неговіркішим; постійне переживання, турботи й клопотаність лягли новими зморшками на обличчя, проби-валися сивиною на волоссі, врзалися шрамами у серце. Правда, втома давала про себе знати. І вперше десь на початку 1998 р. я особисто від нього почув відверте зізнання про її деформуючий вплив на нього («мені просто важко» – промовив він і тут же після нетривкої паузи додав речення приблизно такого змісту: «мабуть пора залишати посаду для молодших»).

Гаряче вболівав за свою Батьківщину, котру хотів бачити незалежною, можливою, демократичною й щасливою. А відтак не залишався байдужим до всіх тих негараздів, які проявлялися у її повсякденному житті. Тож з своїми роздумами про існуючі проблеми України поділився з читачами «Студентського меридіану» 1 жовтня 1994 р. – напередодні дня вчителя. «Суспільство поки що мало дбає про свою духовну гігієну», – констатував Анатолій Олексійович. «Чи можна вважати випадковим, що з'явився нечуваний попит на читиво бульварне, відверто халтурне, а відсутність культури, національна самозневага – це те, чим іноді хизуються, – запитував він. – Невідкличність до ближнього, цинічне ставлення до кожного, кого життя не щадить, стає майже нормою для тих найспритніших, кому добута свобода (так важко й не ними добута!) уявилась як правило на вседозволеність, на моральну розбещеність <...> Зростає злочинність. Люди знемагають від грабіжницьких цін, від нестачі ліків, від виснажливого стояння в довжелезних чергах, мимо яких прошмигують на іномарках самовдоволені ринкові діячі...»

Воднораз ставив питання, чи справедливо було б «за потворностями цього, так званого «перехідного періоду» не помічати й іншого – тієї величезної, справді подвижницької праці, що її в умовах, часом зовсім екстремальних, повсякденно, терпляче звертає багатомільйонний трудовий люд України?» Хіба «можна не сказати доброго слова про невсипущі труди і дні, скажімо, цілої армії освітян, які, зокрема в східних, найбільш вражених руїнами процесами, регіонах несуть у школи, вищі навчальні заклади новий дух, відкривають дітям очі на правду, прищеплюють юним душам справді прекрасне почуття патріотизму, що, без сумніву озоветься в нашій молоді завтра й позавтра?» Ректор не сумнівався в тому, що «саме педагоги повинні нинішнього складного

періоду взяти на свої плечі відповідальний тягар життя. Бо саме нам, педагогам, випала велика честь сіяти у молоді душі світлі, розумні, добірні зерна розуму і знань. А бути сіячами знань – це прекрасно!»⁶⁴.

І слова в нього не розходилися з справами. Власне, дякуючи його організаційним талантам й волі, зусиллям ректорату й Вченої ради, вдалося не лише «вижити» у скрутні часи, але й досягти помітних позитивних зрушень. Так, 1992 р. на історичному факультеті відкривається аспірантура й утворюється дефектологічний факультет. Наступного року почав працювати факультет перепідготовки зі спеціальності «Практична психологія». Намагаючись домогтися тіснішої співпраці з науковими академічними установами, ректорат у травні 1995 р. пішов на створення на базі історичного факультету Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, а в грудні на філологічному факультеті – Центру мовознавчих студій Інституту української мови НАН України. Наступного року з метою зміцнення зв'язків з навчальними закладами утворюється навчально-науково-методичний комплекс у складі власне самого інституту, 3-х спеціалізованих ліцеїв, Хмельницького педучилища, 5-ти шкіл нового типу, Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів та Кам'янець-Подільського міського еколого-натуралістичного центру⁶⁵. Як підкреслювала проф. Тетяна Дуткевич, «Все, чого досягла психологічна наука в університеті, відбулося завдяки доброзичливому й дбайливому ставленню Анатолія Олексійовича, його зусиллям зі створення матеріально-технічної й навчально-методичної бази. Так, у 1991–1992 н.р. у навчальних планах педагогічних спеціальностей було збільшено кількість годин з психології, запроваджено додатковий курс психодіагностики і державний іспит для майбутніх педагогів «Теорія і практика навчання та виховання», програма якого передбачала психологічні питання.

У 1992–93 н.р. розпочав роботу факультет перепідготовки студентів на базі вищої освіти зі спеціальності «практична психологія <...> У 2000-01 н.р. кафедра психології виконувала мегапроект «Вища освіта: лідерство заради прогресу», фінансований фондом «Відродження». У результаті проведення ректором значної організаційної роботи на кафедрі було придбано комп'ютерну техніку, створена бібліотека сучасної психологічної літератури»⁶⁶.

Попри всі несприятливі умови Анатолій Олексійович продовжував послідовно реалізовувати курс на поліпшення якості кадрового складу науково-педагогічних працівників. «Анатолій Олексійович завжди належним чином оцінював людей, насамперед, за їх справами, – згадувала Тетяна Дуткевич. – Знаходили підтримку ті викладачі, які займалися наукою, вміли передати свій досвід студентам, працювали над науковими й методичними публікаціями й водночас були відкритими, скромними, відповідальними, доброзичливими людьми. У них ніколи не було затримок із кар'єрним зростанням»⁶⁷. Якщо 1991 р. у вузі працювало 8 докторів наук й професорів та 112 кандидатів наук й доцентів, що дозволяло мати якісний показник у 41,2%, то в 1997 р. картина була наступна: число докторів наук і професорів зросло до 28 осіб, кандидатів наук

і доцентів – до 170 осіб, а якісний показник уже складав 75%⁶⁸. За цим показником інститут піднявся на один з перших місць серед педвузів України⁶⁹. Упродовж цього часу помітно зросла й чисельність публікацій: з 412 в 1991 р. до 720 у 1997 р., хоча кількість викладачів скоротилася з 291 особи до 264 осіб. Було проведено 50 міжнародних, всеукраїнських й регіональних науково-теоретичних конференцій, симпозіумів, семінарів тощо⁷⁰.

Незважаючи на колосальну зайнятість організаційними й різного характеру адміністративними питаннями, ректор знаходив час і для творчої наукової роботи, зокрема написання статей, участі у роботі наукових конференцій тощо. Одним із нових напрямків наукового пошуку стає вивчення історії педінституту, власне доби, коли він функціонував як університет, діяльності у цей час його першого ректора І. Огієнка. Так, 1992 р. організував проведення й взяв участь у роботі науково-теоретичної конференції, присвяченої 110-річчю з дня його народження. Виступив в одній із секцій з доповіддю «Професор І. І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету». Наступного року видав брошуру «Педагогічному – 75». 1995 р. у співавторстві з деканом історичного факультету доц. Олександром Завальнюком опублікував у науково-краєзнавчому альманасі «Дивокрай» статтю «Дітище Івана Огієнка». Вони ж видали 1996 р. у краківському часописі «Історичні студії» об'ємну роботу «Зусилля по відкриттю державного університету в Кам'янці-Подільському 1918 року».

Висвітлювалися ним й різні сторінки історії Болгарії та українсько-болгарських відносин. Так, 1991–1992 рр. виступав на наукових конференціях з доповідями про реорганізацію Вітчизняного фронту Болгарії в єдину суспільно-політичну організацію та історичні аспекти болгарської культури на Україні. Наступного року торкнувся проблеми переселення болгар на українські землі в період XIV–XIX ст. (1995 р. присвятив їй окрему статтю у збірнику наукових праць історичного факультету). Цього ж 1995 р. опублікував невеликий нарис про місце Поділля в українсько-болгарських зв'язках останньої чверті XIX ст. До 120-ої річниці російсько-турецької війни відгукнувся статтею «Визволення Болгарії від османського гніту та Україні» (у співавторстві), опублікованої у наукових працях Кам'янець-Подільського педінституту.

Серйозним випробуванням для колективу вишу стало проходження 1996–1997 рр. вишом, факультетами, кафедрами і спеціальностями атестаційних й акредитаційних експертиз, які проводилися Державною акредитаційною комісією (ДАК). За їх результатами 14 з 16 спеціальностей було акредитовано у грудні 1996 р. четвертим і 2 – за третім рівнем акредитації. Це стало вагомою підставою для порушення ректоратом клопотання перед ДАК щодо акредитації вузу в цілому за IV рівнем та зміну його статусу на педагогічний університет. 8 квітня 1997 р. ДАК за поданням експертної ради затвердила рішення щодо акредитації інституту в цілому за IV рівнем. Вона ж внесла пропозицію Кабінету Міністрів України щодо надання інституту статусу педагогічного університету й зміни його назви на Кам'янець-Подільський державний педаго-

гічний університет. 28 червня Постановою № 628 створюється Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, урочиста презентація якого відбулася 22 жовтня⁷¹.

Безперечно це була велика перемога колективу, у досягненні якої важко переоцінити вагомість вкладу особистих зусиль Анатолія Олексійовича. Він був переконаний, що цим актом започатковувався нелегкий процес повної реабілітації репресованого тоталітарним режимом першого українського університету. Правда, при цьому виступав проти аби навчальному закладу було присвоєно ім'я Івана Огієнка. Чому? Як на мою думку, визначальну роль у цьому відіграли наступні три чинники. По-перше, це отруйний вплив радянської ідеології, що упродовж десятиріч укорінювала у свідомість українців фальшивий міф про нього як «зрадника» українського народу, «прислужника німецького фашизму». І в якійсь мірі Анатолій Олексійович став його заручником і від цієї облуди він очистився лише незадовго до своєї смерті. По-друге – це негативне сприйняття абсолютною більшістю членів Вченої ради університету цієї ідеї. Адже добре пам'ятаю, що коли ректор виніс дане питання на її розгляд, то з понад 50-ти осіб за присвоєння нашому ВНЗ імені великого сина українського народу нас проголосувало менше 10 осіб. По-третє, потужний тиск на нього з боку міської ради ветеранів війни та місцевого комуністичного осередку.

Для глибшого розуміння цієї позиції ректора важливим є спогад Івана Козака: «Я вважав такий акт справедливим (присвоєння університету імені Івана Огієнка – В. С.) й відповідно голосував на засіданні ученої ради. Ректор був проти, бо напередодні отримав від міської ради ветеранів війни та комуністів спротив у письмовій формі, якого вони надіслали ще й до Міністерства. В особистій розмові я висловив думку, що рано чи пізно це питання буде вирішене позитивно. У відповідь почув: «Поки я ректор цього не буде!» У подальшому з'ясуванні позицій він сказав, що поділяє заслуги в освіті видатного українського державного діяча, його служіння справі України, про що й висловлювався неодноразово публічно, але заради збереження цілісності колективу та уникнення неминучої конфронтації з комуністами треба від цього кроку утриматися»⁷². Безсумнівно, що таке бачення Анатолія Олексійовича варіанту розв'язання цієї проблеми було помилковим, проте слід завжди пам'ятати, що кожен з нас завжди має право на помилку і ми, люди, не ангели! Однак, заслуговує на повагу той факт, що він чесно і відкрито засвідчував, нехай і хибну, але все ж власну позицію, що було незрівнянно моральнішим, ніж ганебно пристосовуватися під ті чи інші концепти, не поділяючи їх.

Кінець 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. став часом значних досягнень педуніверситету, що утверджував себе у новому статусі. У 2001 р. у ньому вже навчалось 5,3 тис. студентів на 7 факультетах, котрі здобували фах з 18 спеціальностей. Навчальний процес забезпечували 266 викладачів, котрі працювали на 27 кафедрах. Якісний показник кадрового потенціалу складав 74%⁷³. Серед викладачів працювало 5 академіків і 2 члени-кореспонденти трьох академій України, 2 лауреати Державної премії України в галузі науки і техніки, 9 за-

служених працівників освіти, 2 заслужених працівники культури, 1 заслужений тренер, 1 заслужений художник, 41 відмінник освіти України. За підсумками роботи вузів України у 1999 р. університет посів перше місце серед вищих педагогічних навчальних закладів за кількістю викладачів з ученими ступенями і званнями. Плідно працювали аспірантура й магістратура. У вересні 2001 р. наказом Міністерства освіти і науки України № 660 факультет розвитку людини реорганізовано в Інститут соціальної реабілітації та розвитку дитини, який став єдиним спеціальним навчальним закладом такого плану в Україні. У жовтні запрацював факультет довузівської підготовки⁷⁴. Успішно діяли 6 народних колективів художньої самодіяльності. Бібліотечний фонд перевищував 800 тис. томів. Троє спортсменів факультету фізичного виховання взяли участь в Олімпійських іграх у Сіднеї. Новий імпульс отримала комп'ютеризація навчального процесу.

Як і раніше, ректор залишався промотором якісних зрушень у функціонуванні вузу, реально оцінював його можливості й перспективи. Як зазначав Іван Козак, «... не можна не зважати на той відрадний факт, що Анатолій Копилов, на відміну від інших, в основному вчасно вийшов зі сфери облудної системи свідомості, що переобтяжена з одного боку стереотипами мислення, а з іншого – соціальними міфами. Мало того, мені здається, що він раніше багатьох збагнув атмосферу лицемірства й адаптувався до нових обставин, забезпечуючи керівництво колективом»⁷⁵. Не приховував критичного погляду на форми й зміст реформування освіти в державі, про які багато точилося розмов, але мало що істотно змінювалося. В інтерв'ю кореспонденту «Студентського меридіану» від 29 вересня 2000 р., відповідаючи на запитання «Що підказує Вам досвід стосовно реформ в освітній галузі?» звернув увагу на найбільш наболіле: «Ви знаєте, я вже пережив багато реформ, і на своїй практиці скажу, що коли указ чи розпорядження не підкріплене фінансово, нічого не буде. Це подібно до євроремонту фасаду, але ж починати його потрібно з середини. Лише коли ми справді зреформуємо школу, тоді будуть зміни. Адже ми виховуємо покоління громадян нової епохи з іншим менталітетом. І саме це повинні зрозуміти усі керівники держави. По великому рахунку, освіті увага не приділялася, це лише косметичний ремонт. Я вбачаю проблему в тому, що організація системи освіти залишилася колишньою, радянською. У ній вчитель підпорядкований жорсткій ієрархії. Бюрократизація освіти в особі облвно, міськвно, райвно, директора – по суті, це колгоспна система в школі, де кожен директор – абсолютний хазяїн»⁷⁶. І слід чесно визнати, що ця жорстка оцінка імітації реформування освіти залишається абсолютно вірною і нині, хоча уже промайнуло 16 років з того часу. Пізніше, торкаючись питання підготовки вчителів, підкреслював, що «потрібно готувати педагога з толерантною поведінкою, щоб потім він, вже як вчитель, виховував молоде покоління, допомагав дітям всебічно розвиватись, оберігаючи їх від психологічних комплексів та духовних травм»⁷⁷.

На рубежі століть до нього прийшло визнання одного з кращих менеджерів вищої освіти країни. У грудні 2000 р. міжнародна громадська організація

«Міжнародна Кадрова Академія» за особистий внесок і значні досягнення в галузі освітянської діяльності нагородила Анатолія Олексійовича високою нагородою – золотою медаллю «За заслуги в освіті». Вона ж 15 січня 2001 р. обрала його своїм членом-кореспондентом, а педагогічний університет, який він очолював, прийняла своїм колективним членом⁷⁸. У цьому ж році Міжрегіональна Академія управління персоналом у часописі «Персонал» помістила інтерв'ю з ним під промовистим заголовком «За досвідом ефективного менеджменту в освіті <...> на периферію». На запитання кореспондента: «Що слід зробити для того, щоб провінційний вуз став одним із перших у країні? Поділіться секретом успіху» ректор відповів: «Центри науки і освіти не обов'язково повинні знаходитись в адміністративній столиці держави. Давайте подивимось на досвід інших країн. Кембридж, Оксфорд, Бостон <...> Всі ці імениті вузи знаходяться у провінції. Позитивний досвід у цьому питанні нагромаджує і Україна. Прикладом може слугувати наш університет чи Острозька академія. А секрет успіху в освіті базується на трьох китах: важливо, хто навчає, кого навчає і як навчає. Розв'язавши ці три завдання, керівник будь-якого навчального закладу може розраховувати на успіх»⁷⁹. 8 червня президентом Всеукраїнського рейтингу вищих навчальних закладів «Софія Київська» Президентом України Леонідом Кравчуком Анатолію Олексійовичу вручається диплом, який засвідчував, що Кам'янецький педуніверситет потрапив до десятки кращих педагогічних й гуманітарних вузів України. 28 серпня у Свято-Успенському соборі Києво-Печерської Лаври мирополит УПЦ Володимир нагородив ректора орденом «Святий Дмитро Солунський» IV ступеня⁸⁰.

Нагороди... Їх у нього було чимало. Ставився до них з пошаною, але ніколи ними не хизувався, не носив, і навіть не згадував. За винятком дружини й дітей, ніхто й не знав ні про їхню кількість, ні про їх різноманіття. Зате відверто й щиро завжди пишався колективом, очолюваного ним ВНЗ, й своїми учнями-істориками, яких завжди пам'ятав, і котрих завжди підтримував. Він гордився тим, що його наступником на посаді ректора (після закінчення у кінці листопада 2001 р. чергового терміну перебування на ній він через віковий ценз (уже виповнилося 65 років) не мав права її обіймати) став один з найобдарованіших учнів – декан історичного факультету доц. Олександр Михайлович Завальнюк. За його спогадами «Вранці 27 листопада 2001 р., за день до цієї події (власного дня народження – В. С.), пролунав телефонний дзвінок. Шеф запрошував до себе в кабінет, причому негайно. Зустріч була короткою. Прочитав мені три накази держсекретаря Міністерства освіти і науки: про звільнення А. О. Копилова з посади ректора, його новий статус – радника ректора і, насамкінець, про призначення мене на посаду в.о. ректора університету з 28 листопада 2001 р. Був спокійний. Сказав таке: «Я радий, що моїм наступником стали Ви. Впевнений, що будете працювати на інтереси людей.» Попросив зберігати статус – кво до 29 листопада, коли відбудеться засідання ректорату для оголошення про зміну керівництва закладу. У відповідь я заявив, що він завжди буде для мене взірцем служіння спільній справі, прикладом для наслідува-

ння і що до його я відставки не маю жодного відношення. На це він відреагував лаконічно: «Знаю!»⁸¹. Відповідно домовленості, на скликаному 29 листопада ректораті він особисто ознайомив присутніх колег зі змістом наказу Міністерства освіти й науки України про своє звільнення й призначення виконуючим обов'язки ректора доц. О. М. Завальнюка.

Перебуваючи на посаді радника ректора й працюючи професором кафедри всесвітньої історії, А. О. Копилов продовжував відігравати важливу роль у житті колективу університету. Його поради завжди відзначалися коректністю, доцільністю, глибоким знанням справи. До висловлених ним на засіданнях ректорату чи Вченої ради міркувань завжди уважно прислухалися, оскільки краще нього ніхто не знав таємниць мистецтва розв'язування багатьох питань функціонування вишу, визначення перспектив його розвитку. Поводив себе невимушено, з повагою до себе й колег, не нав'язуючи власних стереотипів розуміння тих чи інших ситуацій іншим. Особисто доклав чимало зусиль, аби у березні 2003 р. уряд ухвалив рішення № 148-р «Про утворення Кам'янець-Подільського державного університету». Разом з усіма щиро радів повній реабілітації рідного навчального закладу. Майстерно проводив заняття, працював зі студентами, керуючи написанням курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Займався й науково-дослідною роботою, зокрема у 2003 р. у співавторстві з О. Завальнюком підготував розділ колективної монографії «Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення», присвячений утворенню й діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918–1921 рр. На сторінках «Українського історичного журналу» у 2003 і 2005 рр. опублікував (у співавторстві з канд. іст. наук Анатолієм Заводовським) статтю про вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. Продовжував працювати над монографічним дослідженням «Політичні процеси у Болгарії 1944–1948 рр.».

Звільнившись від адміністративної роботи, отримав можливість приділяти більше уваги сім'ї: Аллі Прокопівні, дітям, онучкам (2002 р. у молодшого сина Андрія та його дружини Олени народилася донечка Анна). Вперше подружжя мало теплу радість милуватися красою троянд – своїх улюблених квітів, яких плекали на дачній ділянці⁸². На превеликий жаль, це щастя спілкування з рідними й перебувати у гармонії з природою час від часу затьмярювалося серцевими нападами. В серпні 2003 р. у Рівному було зроблено операцію – встановлено кардіостимулятор. Рідні й друзі сподівалися, що здоров'я поліпшиться. Проте в кінці цього ж року стався перший удар інсульту, який, дякуючи волі Анатолія Олексійовича й великій турботі сім'ї, вдалося подолати. Він знову почав працювати, ходити на заняття, засідання кафедри, ректорату, Вченої ради. Вражали його мужність й самодисципліна, що проявлялися як у справжнього самурая. Нікому ніколи не нарікав на долю, не плакався про поганий стан здоров'я, не шукав ні в кого втіхи і жалісливого співчуття. Восени 2004 р.

зазнає другого удару підступної хвороби. Перебуваючи у важкому стані, продовжував боротися, як тільки це міг він, за життя. Зібравши волю в кулак і зціпивши зуби, за самовідданої підтримки дружини, синів і невісток навчився заново ходити (хоч із паличкою), повернувся до викладацької роботи і в силу можливостей продовжував працювати над науковою проблематикою. Проте безжальна хвороба не відступала. 2006 р. вона завдає йому третього удару, від якого так і не вдалося врятуватися. Після тривалого кризового стану 21 грудня 2007 р. нитка його земного життя обірвалася.

У серцях сотень його колег і тисяч випускників він назавжди залишається нашим Ректором – світлим образом щедро обдарованої Богом талантами Людини з великої літери, сильної духом, мужньої, принципової, чесною, порядною, доброю і завжди готовою допомогти у скрутних обставинах. Безсумнівно належав до тієї безсмертної когорти осіб, котрих геніальний А. Дж. Тойнбі називав «творчими особистостями», що завжди виступають у суспільстві промо-торами якісних перемін, дякуючи яким воно і розвивається. Саме тому поста-ті такого масштабу й стають носіями «життєвого пориву», а відтак і складають золотий фонд суспільства, а саме: його морально-інтелектуальну еліту. Нам дуже пощастило, що власне така особистість чверть століття очолювала наш ВНЗ й взяла на себе важкий тягар відповідальності не лише за його збереження у надзвичайно складні часи драматичної «епохи перемін», але й за відродження статусу першого в історії України саме українського класичного університету. Всі роки діяльності Анатолій Олексійович «залишався вірним своїм життєвим принципам. Вони й зараз нетлінні згустки людської моралі й етики керівника. Його життя і діяльність, – як дуже точно сформулював їх оцінку один з найближчих друзів Володимир Газін, – гідні бути присутніми в скарбі, який називається заповітом потомкам...»⁸³. Не забуваючи нашого Ректора, у такий спосіб продовжуємо його духовне життя, зберігаємо золоту нитку єдності поколінь, очищаємо свої душі від «намулу» щоденності й збагачуємо історичну Пам'ять – запоруку Вічності Людського Життя. Його образ, обростаючи легендами, слугуватиме взірцем для прийдешніх поколінь викладачів і співробітників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка самовідданого служіння Батьківщині, Людям, улюбленому вишу, котрому повернув украдену в нього історичну пам'ять.

Примітки:

¹ Дмитрієв С. М. Спогади про Анатолія Олексійовича Копилова / С. М. Дмитрієв // Анатолій Олексійович Копилов. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 43.

² Там само. – С. 44.

³ Там само. – С. 44-45.

⁴ Там само. – С. 42-43.

⁵ Цит. за: Красуцький М. І. Копилов Анатолій Олексійович / М. І. Красуцький, В. С. Степанков // Кам'янець-Подільський державний університет в осо-

бах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 215.

⁶ Газін В. П. Слово про друга / В. П. Газін // КЛІО. – 2007. – № 53. – С. 8.

⁷ Козак І. Й. Динамічна незмінність / І. Й. Козак // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 58.

⁸ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948–1997 рр.) / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 119.

⁹ Там само.

¹⁰ Завальнюк О. М. Матеріали до історії Кам'янець-Подільського державного університету (1918–2003 рр.). Довідково-статистичні матеріали / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 9, 13, 19, 46, 49, 57.

¹¹ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 14.

¹² Див.: Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 143-336, 392-429.

¹³ Цит. за: Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов... – С. 35.

¹⁴ Там само. – С. 35-39.

¹⁵ Філінюк А. Г. Леонід Антонович Коваленко / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 168-184.

¹⁶ Гаврищук А. П. Спогади про неординарного керівника і цікаву людину / А. П. Гаврищук // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 35.

¹⁷ Блажевич Ю. І. З любов'ю до освіти і людей / Ю. І. Блажевич // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 31-32.

¹⁸ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський ... – С. 121.

¹⁹ Там само. – С. 124; Завальнюк О. М. Історичний факультет / О. М. Завальнюк, С. А. Копилов, В. Н. Рокачук // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 210.

²⁰ Гаврищук А. П. Івах Іван Вікторович / А. П. Гаврищук // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – С. 159-160.

²¹ Його ж. Спогади про неординарного керівника... – С. 36.

²² Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 124.

²³ Блажевич Ю. І. Назв. праця. – С. 33.

²⁴ Анатолій Олексійович у житті колег і студентів // Студентський меридіан. – 2007. – 31 грудня.

²⁵ Завальнюк О. М. Професор А. О. Копилов: на службі освіти, науці й людям (спогади учня й колеги) / О. М. Завальнюк // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 49.

²⁶ Козак І. Й. Назв. праця / І. Й. Козак. – С. 58.

²⁷ Завальнюк О. М. Матеріали... / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – С. 13.

- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. – С. 29-30.
- ³⁰ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 134.
- ³¹ Козак І. Й. Назв. праця. – С. 60.
- ³² Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 135.
- ³³ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 13, 50.
- ³⁴ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 135.
- ³⁵ Там само. – С. 141; Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 14.
- ³⁶ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 20.
- ³⁷ Там само. – С. 10.
- ³⁸ Там само. – С. 46, 50.
- ³⁹ Там само. – С. 28.
- ⁴⁰ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 140.
- ⁴¹ Філінюк А. Г. А. О. Копилов був великим керівником, який жив і працював заради інших / А. Г. Філінюк // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 80.
- ⁴² Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 41; Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 141.
- ⁴³ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 43; Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 141.
- ⁴⁴ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 57.
- ⁴⁵ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 136-139.
- ⁴⁶ Цит. за: Красуцький М. І. Анатолій Копилов: історик, учений, педагог / М. І. Красуцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 6 (8). – С. 10.
- ⁴⁷ Там само. – С. 11.
- ⁴⁸ Цит. за: Красуцький М. І. Назв. праця. – С. 210-211.
- ⁴⁹ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 139.
- ⁵⁰ Цит. за: Красуцький М. І. Назв. праця. – С. 215-216.
- ⁵¹ Козак І. Й. Назв. праця. – С. 63.
- ⁵² Філінюк А. Г. А. О. Копилов був великим керівником... – С. 79.
- ⁵³ Козак І. Й. Назв. праця. – С. 63.
- ⁵⁴ Щирба В. С. Мудрий учитель і наставник / В. С. Щирба // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 81.
- ⁵⁵ Маркітантов Ю. О. Справжній лідер колективу / Ю. О. Маркітантов // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 67.
- ⁵⁶ Щирба В. С. Назв. праця. – С. 81.
- ⁵⁷ Газін В. П. Незгасні іскри життя / В. П. Газін // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 42.
- ⁵⁸ Козак І. Й. Анатолій Копилов як особистість і ректор / І. Й. Козак // Наукові праці. – Т. 6(8). – С. 21-22.
- ⁵⁹ Газін В. П. Назв. праця. – С. 42.
- ⁶⁰ Копилов А. О. І. І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського Дер-

жавного Українського Університету / А. О. Копилов // Студентський меридіан. – 1992. – 15 квітня. – С. 2.

⁶¹ Такий важливий документ... / Підготував до друку Петро Пиріг (Київський педагогічний інститут) // Студентський меридіан. – 1992. – 15 квітня. – С. 2.

⁶² Копилов А. О. Мир хаті твоїй, Україно! / А. О. Копилов // Студентський меридіан. – 1992. – 31 грудня. – С. 1.

⁶³ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 142.

⁶⁴ Копилов С. А. «Доля народу України – в руках освітян» / С. А. Копилов // Студентський меридіан. – 1994. – 1 жовтня. – С. 1.

⁶⁵ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 143-145.

⁶⁶ Дуткевич Т. В. Шаную, дякую, пам'ятаю / Т. В. Дуткевич // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 46.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 14.

⁶⁹ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 144.

⁷⁰ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 14, 50-51; Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський... – С. 151.

⁷¹ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет (1997–2003 рр.) / А. Г. Філінюк, О. Б. Комарніцький // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 157-158.

⁷² Козак І. Й. Динамічна незмінність... – С. 62.

⁷³ Завальнюк О. М. Матеріали... – С. 10, 14.

⁷⁴ Філінюк А. Г. Назв. праця. – С. 167.

⁷⁵ Козак І. Й. Анатолій Копилов... – С. 20.

⁷⁶ З надією про краще (інтерв'ю з ректором педуніверситету) // Студентський меридіан. – 2000. – 29 вересня. – С. 1.

⁷⁷ Копилов А. О. Освіта як головний базис держави / А. О. Копилов // Студентський меридіан. – 2001. – 8 березня. – С. 1.

⁷⁸ Красуцький М. І. Анатолій Копилов... – С. 14, 17.

⁷⁹ Цит. за: Красуцький М. І. Назв. праця. – С. 216.

⁸⁰ Красуцький М. І. Анатолій Копилов... – С. 17-18.

⁸¹ Завальнюк О. М. Професор А. О. Копилов... – С. 56.

⁸² Солопчук М. С. Спогади про А. О. Копилова – Людину, ректора, педагога / М. С. Солопчук, Н. Й. Солопчук // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 76.

⁸³ Газін В. П. Назв. праця. – С. 42.

Отримано 25.08.2016 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)(092)

Арина Колодко-Чувардынская

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИК ПРОФЕССОР Е. А. ЧЕРНОУСОВ: ОТ АНТИЧНОСТИ К МЕДИЕВИСТИКЕ, ОТ НЕЖИНА – ДО ХАРЬКОВА

Арина Колодко-Чувардынская. Украинский историк профессор Е. А. Черноусов: от античности к медиевистике, от Нежина – до Харькова. В статье рассматривается начало научной и педагогической деятельности антиковеда и медиевиста профессора Е. В. Черноусова. Автор на основе введенных впервые в научный оборот материалов архива г. Нежина рассматривает начало его деятельности и анализирует первые научные труды.

Ключевые слова: Нежин, гимназия, рукопись, Историко-Филологический Институт.

Арина Колодко-Чувардинська. Український історик професор Є.О. Черноусов: від античності до медієвистики, від Ніжина - до Харкова. У статті розглядається початок наукової та педагогічної діяльності знавця античності і медієвиста професора Є.В. Черноусова. Автор на основі використаних вперше у науковому плані матеріалів архіву м. Ніжина розглядає початок його діяльності та аналізує перші наукові праці.

Ключові слова: Ніжин, гімназія, рукопис, Історико-Філологічний Інститут.

В последнее время имя известного украинского историка Евгения Александровича Черноусова в России, где он провел последние годы своей жизни, оказалось незаслуженно забытым. Между тем и украинские историки, касающиеся его научной и педагогической деятельности, затрагивают в основном лишь харьковский период (1909–1919 гг.)¹. В своей статье мы рассмотрим период его юности и возмужания, включавший в себя события от его рождения до начала его педагогической и научной деятельности.

Документы, отложившиеся в городском архиве г. Нежина свидетельствуют о том, что Евгений Александрович Черноусов родился 13 декабря 1869 г. в г. Стародубе Черниговской губернии. Как он сам отмечал в своей автобиографии, «родом из запорожских казаков»². В метрической выписке о родителях Е. А. Черноусова говорится: «Отец-казак села Остроглядова Александр Ефимович Черноусов, и законная жена его Прасковия Иоановна»³. Из нее же нам известны данные о конфессиональной принадлежности родителей – они оба были православными христианами. Сам Евгений Александрович был крещен 15.10.1869 г.

в церкви архидиакона Стефана в с. Шкрядино. Со слов самого Евгения Александровича, его отец Александр Ефимович был младшим сверхштатным акцизным контролером.

Среднее образование Е. А. Черноусов получил в Стародубской гимназии, в которой обучался 5 лет, после чего окончил в 1891 г. Нежинскую гимназию. Уже тогда четко стали проявляться склонности и интересы юноши к гуманитарным наукам: в сохранившемся аттестате зрелости от 12 июня 1891 г., выданном Нежинской гимназией, по всем предметам у него стоят отличные оценки, за исключение математики (три) и физики (четыре)⁴.

По Нежинской гимназии в том же 1891 г. он сразу же пишет заявление на поступление в местный Историко-Филологический Институт на имя ректора: «Желая продолжить своё образование во вверенном Вашему Превосходительству Историко-Филологическом Институте, честь имею покорнейше просить Ваше Превосходительство сделать от Вас распоряжение о зачислении меня в число студентов Института на основании прилагаемых при сем документов...»⁵. В Нежинский Историко-Филологический Институт он поступил именно на историческое отделение. Институт был успешно окончен в 1895 г. и в отличие от предыдущего документа, аттестат от 5 июня 1895 г. об окончании института, содержит в себе более полные данные об успешной учебе студента Е. А. Черноусова: «Закон Божий, философия, педагогика и дидактика, история греческой литературы, греческие древности, латинский язык и толкования авторов, история римской литературы, римские древности, история церковно-славянского языка, история русской словесности, древняя история, средняя и новая история, русская история, география, немецкий яз., преподавание в гимназии – всё 5; греческий язык и толкование авторов – 4»⁶. По окончании института Е. А. Черноусов обязался не менее 6 лет отслужить в учебных заведениях Министерства Народного Просвещения.

По окончании Нежинского Историко-Филологического Института в том же 1895 г. он был направлен учителем в Юрьевское Лифляндское училище. Начался 33-летний период его преподавательской деятельности. Тогда же, 27 августа 1895 г. Е. А. Черноусов в г. Нежине вступил в брак с дочерью коллежского советника Еленой Васильевной Лось, которой в тот момент уже исполнился 21 год. Уместно будет отметить, что Елена Васильевна до самого конца останется верной и надежной супругой Евгения Александровича, деля с ним все трудности и невзгоды их совместной семейной жизни.

О его преподавательской и какой-либо иной деятельности в г. Юрьев известно довольно немного. Как это ни странно выглядит, но в Юрьевском реальном училище он являлся учителем русского языка в параллельных классах, а так же в 1896–1899 г. состоял в должности секретаря Педагогического совета. По всей вероятности, в Юрьевском реальном училище он пользовался большим авторитетом: на время отсутствия директора именно он исполнял обязанности заведующего.

Параллельно с преподаванием в Юрьевском училище, в 1901–1902 гг. в

СПбГУ при историко-филологическом факультете сдал экзамен на степень магистра всеобщей истории⁷.

Достаточно проблемным является вопрос о том, когда защитил и на какую тему Е. А. Черноусов магистерскую диссертацию и защитил ли он таковую вообще. В научной библиотеке Харьковского национального университета имени В. Каразина ученым-византинистом, доцентом А. Н. Домановским была обнаружена интересная рукопись «Партии ипподрома в Константинополе», авторство которой харьковский ученый приписывает Евгению Александровичу. Что представляет данная рукопись? Эта рукопись объемом в 170 стр. в твердой картонной обложке. На самой первой странице карандашом написана фамилия автора «Е. А. Черноусов» и указан год издания 1985. На самой последней пронумерованной странице указаны не только те же данные – фамилия и год издания, но и место издания – Нежин.

Что представляла из себя данная работа по своему содержанию? В работе содержится обоснование актуальности темы, обзор источников, включившей в себя сочинения Прокопия Кесарийского, Кедрина, Ионнна Малалы, Феофана, Константина Багрянородного. Вслед за обзором источников следует историографический очерк, в котором были отражены труды зарубежных и отечественных ученых, так или иначе затрагивающих о партиях ипподрома. Речь идет о трудах Э. Гиббона, А. Рамбо, Ф. Успенского, В. К. Надлера, Д. Ф. Беляева и других авторов. После этого введения следует основная часть работы, которую автор начинает с проблемы генезиса партий ипподрома, которые, по его мнению, зародились ещё в Риме⁸. По мнению автора, эти партии являлись своего рода органом народного представительства, которые в определенные исторические периоды, (например, в период народных волнений) играли политическую роль. Как указывает Е. А. Черноусов, партии ипподрома отличались друг от друга. Автор показывает, что византийские императоры стремились поставить партии ипподрома под свой контроль. Можно предположить, что рассматриваемая работа молодого выпускника Нежинского Историко-Филологического Института была написана под влиянием мэтра российского антиковедения Ф. И. Успенского. По мнению А. Н. Домановского, обнаружившего и проанализировавшего эту работу, несмотря на отдельные замечания, её отличает «высокий научный уровень и безусловная ценность»⁹.

В 1903 г. Е. А. Черноусов узнает об освободившейся должности наставника-руководителя по истории и географии в Нежинском Историко-Филологическом институте. В своем прошении, от 17 ноября 1903 г., направленном на имя директора Института Фридриха Фердинандовича Гельбке, он пишет: «В гимназии при вверенном Вашему Превосходительству Историко-Филологическом Институте освободилась вакансия преподавателя-руководителя по истории и географии. Мне, уроженцу Черниговской губернии, воспитаннику Нежинской гимназии и Института, очень было бы желательно иметь возможности продолжить свою педагогическую деятельность на родине. Вместе с тем переход из Юрьева в Нежин не отвлек бы меня в виду тесной связи гимназии

с Институтом и от дальнейшей подготовки моей магистерской работы. В силу этого позволю себе беспокоить Вас покорнейшей просьбой, не найдете ли возможность иметь меня в виду при замещении выше упомянутой должности, или при комбинациях, которые могут возникнуть при занятии её одним из лиц, состоящим уже на службе в Институте. Поступление моего прошения в Конференцию Института будет зависеть от распоряжения Вашего Превосходительства»¹⁰. По всей вероятности, по неизвестным нам причинам (возможно, ещё окончательно не решился вопрос о вакансии), на первое заявление Евгения Александровича реакции не последовало, и он, проявляя настойчивость, пишет 31 мая 1904 г. на имя директора Института второе заявление.

Понятно, что подобные кадровые вопросы так просто не решались – было необходимо учитывать и интересы Юрьевского училища, которое Е. А. Черноусов собирался покинуть. В силу сложившихся обстоятельств Директор Нежинского Историко-Филологического Института обращается 2 июня 1904 г. с соответствующим запросом на имя директора Юрьевского реального училища: «Преподаватель вверенного Вашему Высочородию Училище коллежский советник Е. А. Черноусов обратился ко мне с прошением о перемещении его на вакантную должность наставника-руководителя по истории и географии в Гимназию, состоящей при вверенном мне Институте. Вследствие сего и с согласия Конференции Института имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство уведомить меня, не встречаются ли с Вашей стороны препятствия к перемещению г. Черноусова на упомянутую должность и вместе с тем сообщить мне копию формулярного списка о его службе». К июню 1904 г. было принято решение об утверждении коллежского советника Е. А. Черноусова на вакантную должность наставника-руководителя.

Заметим, что одновременно с заявлением Черноусова, на то же место было подано заявление преподавателя Мозырской прогимназии Д. Очкина, однако, конференция Института в своем заседании от 1 июня того же года 1904 г. предпочла кандидатуру Е. А. Черноусова¹¹. По всей вероятности, профессорско-преподавательский состав Института сохранил хорошую память о своем воспитаннике и счел его достаточно подготовленным для работы в Нежинской гимназии.

По всей вероятности, в Нежине он довольно быстро подтвердил свою высокую репутацию. Уже через два года, в 1905 г. Евгению Александровичу Черноусову было поручено читать лекции по истории древней Греции. В заявлении, направленном на имя Попечителя Киевского Учебного Округа, говорилось: «... Конференция Института в видах усиления занятий по всеобщей истории на историческом отделении III и IV курсов нашла желательным поручить наставнику-руководителю гимназии Е. А. Черноусову чтение специального курса по римской истории на историческом отделении III курса в будущем 1905–1906 академическом году и по сему в заседании 1 июня избрала Е. А. Черноусова преподавателем Института по предмету всеобщей истории»¹². И далее следовала просьба о ходатайстве перед Министром Народного Просвещения об утверждении наставника-руководителя по истории и географии гимназии

Черноусова сверх занимаемой ныне должности наставника-руководителя преподавателем Института по предмету всеобщей истории (июнь 1905 г.).

Чтение лекций студентам исторического отделения Историко-Филологического института требовало качественного иного уровня подготовки, и молодому преподавателю Высшего учебного заведения пришлось потратить немало времени для разработки порученного ему нового курса.

В Научной библиотеке Нежинского Государственного университета им. Н. В. Гоголя удивительным образом сохранился рукописный конспект лекций Е. А. Черноусова, составленный на основе конспектов студентов и который позволяет оценить творческую работу молодого преподавателя. Мы будем опираться на рукописный источник, а именно – конспекты студентов Феддере и Мончинского.

Курс состоит из 26 лекций, названия и план которых, к сожалению, отсутствуют. Суть содержания лекций заключена в рамки изучения истории древней Греции. Изучение содержания курса позволяет прийти к выводу, что лекции Е. А. Черноусова можно условно разделить на два этапа, где в первом изучается историография истории др. Греции, подходы в изучении материала, суть и содержание источников, их критический анализ и выработка должного отношения к ним. И лишь после изучения собранного в веках нарратива, Евгений Александрович приступает ко второй части лекций, в которых излагалась политическая, экономическая и духовная составляющая истории древней Греции. Первые лекции Е. А. Черноусов посвятил рассмотрению главнейших трудов по изучению истории др. Греции, рекомендуя работы Бузескула, Вахсмута¹³, указывая на то, что впервые разработка проблем истории др. Греции возникла в Западной Европе в XVIII–XIX вв. В Германии, Англии, Франции, где был замечен уклон в изучении социально-экономического развития др. Греции. Так же преподаватель рассуждает об истории вообще, о роли личности в истории, о состоянии источников, которые, по его мнению, находятся в незавидном положении. Особое внимание профессор уделяет религиозному мировоззрению греков, рассматривая в своих лекциях древнегреческий пантеон и сложившееся неоднозначное отношение к нему.

Таким образом, лекции по истории Древней Греции, составленные молодым преподавателем, позволяют оценить их как зрелые и что немаловажно – вполне самостоятельные. Это, конечно, не научный труд в полном смысле этого слова, но работа, позволяющее оценить творческие способности начинающего автора. Е. А. Черноусов дебютирует именно как преподаватель античной истории и, по всей вероятности, первоначально его научные интересы были связаны именно с историей Древней Греции и Рима.

Однако «основным» местом службы его пока ещё оставалось среднее учебное заведение – Нежинская гимназия, что в некоторой степени и предопределило его относительно тернистый путь в науку. Достаточно неожиданно приказом по гражданскому ведомству от 30 декабря 1906 г. наставник-руководитель гимназии Е. А. Черноусов был назначен на должность директора Новгород-Север-

ской гимназии 9 января 1907 г. Сам приказ о его назначении был подписан 30 декабря 1906 г. и содержал просьбу отправиться к месту назначения. Вероятно, это назначение серьезно нарушало все планы Евгения Александровича, но не подчиниться этому приказу он не мог.

После кратковременной службы в должности директора Новгород-Северской гимназии он неожиданно вскоре оказывается на той же должности в Кобылякской гимназии, после чего в 1909 г. вообще вышел в отставку. По словам Е. А. Черноусова причиной тому была «крупная размолвка» с попечителем Киевского учительского округа в отставку»¹⁴.

В том же, 1909 г. он был принят на должность доцента в Харьковский университет, навсегда став работником высших учебных заведений.

Примечания:

¹ См., например: Домановський А. Черноусов Евген Олександрович // Схознавство и візантологія в іменах: біобібліограф. слов / упряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. Киев, 2011. – С. 237; он же. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» // <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>ю.; Лиман С. И. История Византийский империи в трудах приват-доцента Харьковского Е. А. Черноусова // Иресиона. Античный мир и его наследие. Вып. IV. Белгород, 2015. – С. 241-248 и др.

² Государственный архив Ростовской области (далее – ГАРО). Ф. р.-2605., оп.1., д.115, св. 11, л. 185.

³ Отдел обеспечения сохранности документов Государственного архива Черниговской области г. Нежин. Ф.1105, оп.1, д. 477, л. 3.

⁴ Там же, л. 3.

⁵ Там же, л. 1.

⁶ Там же, л. 7.

⁷ Там же, л. 26.

⁸ Черноусов Е. А. Партии ипподрома в Константинополе. Нежин, 1985 (рукопись). – С. 32-58.

⁹ Домановский А. Н. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» [Веб-ресурс]. – Код доступа: <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.html>.

¹⁰ Отдел обеспечения сохранности документов Государственного архива Черниговской области г. Нежин. Ф. 1105, оп. 1, д. 477, л.2.

¹¹ Там же, л. 13.

¹² Там же, л. 42.

¹³ Черноусов Е. А. История Греции, Библиотека НГУ им. Н. Гоголя. Нежин, 1906. – С.21.

¹⁴ Архив ФСБ по Ростовской области. Дело П-41135 по обвинению гр. Лунина Б. В., Козловского И. П., Черноусова Е. А. Л.114.

Отримано: 10.10.2016 р.

ПОШТОВЕ МАРКУВАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЛИСТІВОК НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПОШТІВОК ІЗ ВИДОМ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)

Ірина Паур. Поштове маркування документальних листівок на початку ХХ ст. (на прикладі поштівків із видом Кам'янець-Подільського). У статті проаналізовано поштове маркування документальних листівок із видом Кам'янець-Подільського, виданих упродовж 1901–1917 рр. Підкреслено значення поштових штемפלів у дослідженні поштівків як історичного джерела.

Ключові слова: документальна листівка, поштове маркування, м. Кам'янець-Подільський, штемпель, поштово-телеграфна контора, філокартія історична, сфрагістика.

Ірина Паур. Почтовая маркировка документальных открыток в начале ХХ века. (на примере открыток с видом Каменца-Подольского). В статье проанализирована почтовая маркировка документальных открыток с видом Каменца-Подольского, выданных на протяжении 1901–1917 гг. Подчеркнуто значение почтовых штемпелей в исследовании открыток как исторического источника.

Ключевые слова: документальная открытка, почтовая маркировка, г. Каменец-Подольский, штемпель, почтово-телеграфная контора, филокартия историческая, сфрагистика.

Упродовж останнього десятиліття увагу дослідників привертає порівняно молода, але важлива галузь історичних знань – філокартія історична, що вивчає історію, походження, розповсюдження, різноманітність, час і місце видання, особливості поліграфічного виконання поштових листівок¹.

Поштові листівки відображали потреби та інтереси суспільства відповідного етапу його розвитку, а філокартія історична їх вивчала. Особливості процесу дослідження поштових листівок єднають філокартію історичну з іншими спеціальними історичними дисциплінами – іконографією, нумізматиною, дипломатиною, текстологією, етнографією, сфрагістикою, геральдикою. Так, для визначення неатрибутованих документів чи художніх зображень на листівках важливе значення мають написи на звороті листівок: назви творів, видавництва, прізвища авторів, дати випуску тощо. Зауважимо, що інколи такі дані є неповними або відсутні. Для їх визначення аналізують поліграфічні ознаки поштівків (серійні й видавничі номери, емблеми, абрєвіатури видавців), папір, зіставляють з іншими односерійними та однотипними листівками тощо. Важливе значення має розташування і кількість ліній в адресній сітці, колір і група друкарського шрифту, написи різними мовами, письмові повідомлення з датами, описи подій у текстах поштівків, поштовий штемпель з датою.

Український дослідник І. Бугаєвич виокремив художні та фотонатурні види ілюстрованих листівок, а документальні визначив як різновид останніх. Він також розрізняв чисті листівки, що не використовувалися за призначенням, і відкриті листи з письмовим повідомленням, вказаною адресою, поштовою маркою та штемпелем. Остання група листівок мала виняткове значення для колекціонерів-філокартистів початку ХХ ст., які вважали колекційними лише поштівки, що відіслані адресату з того міста, від якого був на ній зображений. В іншому випадку філокартисти вважали листівку звичайною картинкою². Сучасні колекціонери, як правило, цікавляться лише чистими листівками, а ті, що пройшли пошту, є предметом дослідження істориків, мистецтвознавців, літературознавців та ін.

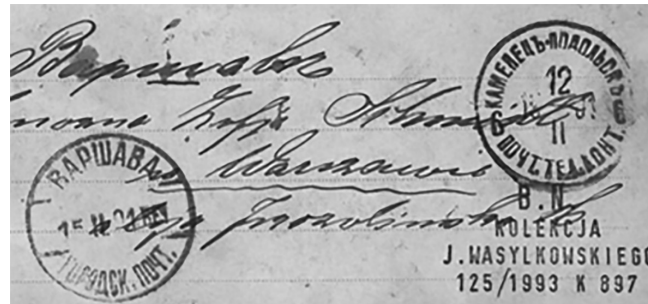
На сьогодні остаточно не визначено схему аналізу фотолистівок як тиражованих фотодокументів. Зокрема, О. Купчинський обґрунтував опис фотодокументів на підставі аналізу їх форми та змісту, що враховував весь масив інформації: підписи, монограми, ініціали на фотознімках тих, хто зображений, і тих, кому належали ці фотографії; дарчі написи, присвяти, екслібриси, штампи, відбитки родових печаток, замовні рукописні чи друківані наклейки тощо³.

Важливим елементом дослідження листівок є їх датування, що дозволило в запропонованих об'єктах визначити їхні індивідуальні специфічні особливості. Пріоритетною ознакою є особливості поштового формуляру в частині штемпеля реєстрації, який фіксував день проходження відкритого листа або поштової картки через поштове відділення, а також враховувалися особливості оформлення зворотної боку поштового бланка, характер зображення лицьового боку відкритого листа. Як правило, дату випуску листівки вказували на їх бланках, зокрема видавництво «Шерер, Набгольц и К^о» фіксувало їх на ювілейних видавничих знаках. У випадку, коли листівку пересилали в конверті й вона не мала штемпельної реєстрації, вирішальними були її письмові повідомлення й датування. Так, на підставі поштового маркування, дослідники датували перші листівки з видами українських міст: Одеси – 27 травня 1895 р.⁴, Севастополя – 18 липня 1895 р.⁵, Харкова – 15 березня 1897 р.⁶, Феодосії – 4 листопада 1899 р.⁷, міст Донбасу – 23 липня 1903 р.⁸.

Л. Маркітан з'ясувала, що перша поштова листівка українською мовою «Карта кореспонденційна» була видана 1871 р. в Австро-Угорщині⁹. Перша вітчизняна ілюстрована поштова картка віддрукована 1893 р. на Галичині, у грудні 1895 р. – в Одесі¹⁰. Листівка з краєвидами Львова пройшла пошту в 1895 р.¹¹, а одна з перших київських листівок (видана С. Кульженко технікою хромолітографії) пройшла пошту і мала штемпель з датою 23 березня 1896 р.¹². Невдовзі з'явилися листівки-монтажі з видами Одеси, Харкова, Полтави, Ніжина, Кам'янець-Подільського, Чернівців, Тернополя, Станіслава, Мукачеве, Трускавця та інших українських міст. Більшість з цих ранніх листівок була виконана технікою літографії у вигляді монтажу зображень, а композиційно вони дублювали кращі західноєвропейські зразки листівок, що зумовлювалося вико-

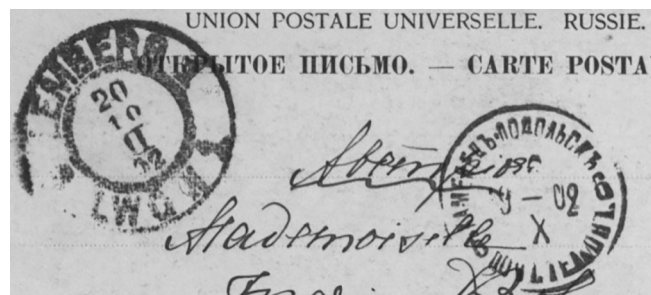
ристанням російськими і українськими видавцями поліграфічної бази європейських країн¹³.

Поштове маркування вказує, що одна з перших серій листівок із видом Кам'янця-Подільського була видана М. Греймом не пізніше 12 лютого 1901 р. (мал. 1) і була першою видовою листівкою, що пройшла пошту м. Кам'янця-Подільського.

Мал. 1

Поштові штемпелі документальних листівок вказують, що термін їх доставки становив три дні. Так, у 1902 р. листівка з Кам'янця-Подільського доставлена до Львова (Lemberg) за одну добу (мал. 2).

Мал. 2

Із Кам'янця-Подільського до селища Святошин Київської губернії у 1911 р. доставка тривала п'ять діб (мал. 3). Із губернського центру до станцій Південно-Західної залізниці в межах Подільської губернії поштівки доставляли упродовж одного (Жмеринка, Могилів) або двох днів (Браїлів)¹⁴.

Мал. 3

У 1903 р. листівка із Кам'янця-Подільського до станції Корф Естляндської губернії йшла місяць і чотири дні. Спершу її направили до Санкт-Петербурга

(18.08.1903), звідти Балтійською залізницею до станції Корф (19.08.1903), де її отримали брати Юрій та Анатолій Чельцові, які мешкали на дачі у селищі Удріас неподалік курорту Меррекюль на узбережжі Фінської затоки (мал. 4).

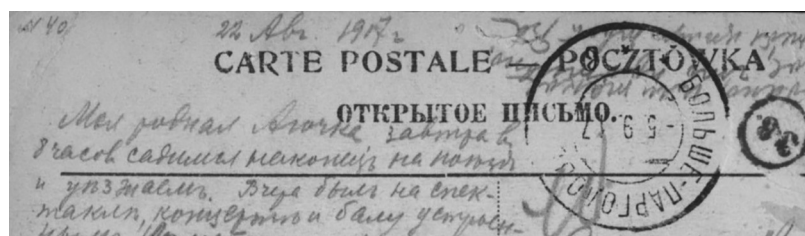
Мал. 4

У роки Першої світової війни листи у віддалені куточки Російської імперії надходили значно швидше. Лист до м. Нарви Петроградської губернії згідно з поштовим маркуванням був доставлений адресату за шість днів (30.03.17 – 06.04.17) (мал. 5).

Мал. 5

Лист солдата від 22 серпня 1917 р. із Кам'янця-Подільського було доставлено у Больше-Парголово Петроградської губернії Фінляндського повіту 5 вересня 1917 р. (мал. 6). Майже тиждень тривала доставка листа з Кам'янця-Подільського до губернського центру Новгороду¹⁵.

Мал. 6

Вартість поштового повідомлення в різні райони Російської імперії становила 3 коп. (Благовіщинськ, Брест-Литовськ, Вінницю, Казань, Київ, Москву, Одесу, Ригу, Санкт-Петербург, Харків та ін.), до Австро-Угорської (Волочиськ, Збараж, Краків, Львів) – 4 коп., або 10 геллерів (упродовж 1892–1914 рр.

100 крон = 39,38 руб., 1 крона = 100 геллер). А, наприклад, доставка листівки видання В. Вінарського із зображенням малюнка М. Тшебінського, що була відправлена із губернського центру до міста Тульчин Подільської губернії у 1914 р., коштувала 4 коп. (мал. 7).

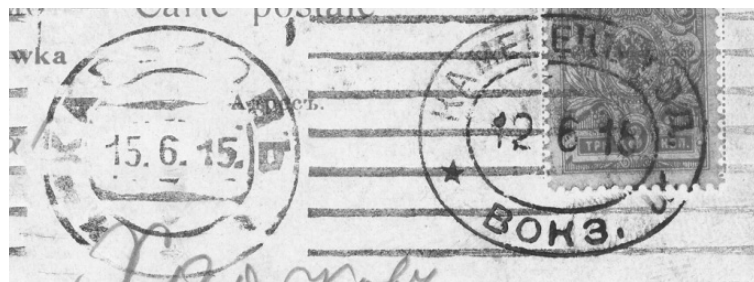

Мал. 7

Продовження залізниці до Кам'янця-Подільського і спорудження тут залізничного вокзалу в 1915 р. сприяло як мобілізації військових сил, так і розвитку промисловості, торгівлі, покращенню транспортного сполучення із містами Київської та Подільської губерній. Якщо в 1909 р. до найближчої залізничної станції Кам'янця-Подільського необхідно було їхати дві з половиною години, то із введенням в експлуатацію Подільської залізниці від цього міста через Проскурів до Шепетівки у січні 1915 р. ситуація докорінно змінилася¹⁶. Водночас на листівках з'явився штамп «Каменець-Под. вокз.» (мал. 8), тому стало популярним надсилання видових листівок із кожної залізничної чи поштової станції, на якій зупинялися мандрівники, з повідомленнями, наприклад: «Мій привіт зі шляху через мальовниче місто Поділля в південну Галіцію на позицію, де я призначений виконавцем робіт з укріплення» (24.06.1915); «Здравствуй Надя. Пишу тобі з чудового гарного міста. Взагалі наші міста мальовничі. Бачив австрійські Тернопіль, Чортків та ін., а все таки у нас краще» (10.10.1915)¹⁷.

а

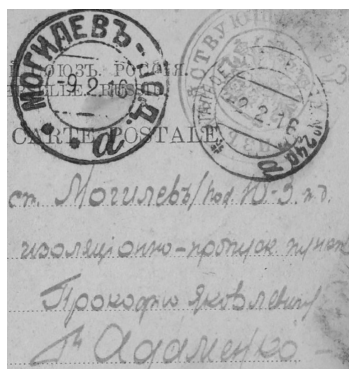
б

Мал. 8

У роки Першої світової війни на поштівках з'явилися поштові маркування: «Польова пошта. Жмеринка»¹⁸, «Із діючої армії» (мал. 9 а), «6-а Автомобільна Петроградська рота (Печать пакетовъ)»¹⁹, а також адреси розташувань військових частин: ізоляційно-пропускний пункт (станція Могилів) (мал. 9 б), 442 пересувний госпіталь²⁰, 9 дезінфекційний загін 9 Діючої армії²¹.

а

б

Мал. 9

У роки війни почали використовувати цифрове позначення кореспонденції з метою засекречення інформації про місце розташування військових підрозділів²². Так, лист військового (прізвище та ім'я не вказані, підписано «твій Ва») від 22 серпня 1917 р. було надіслано з міста Кам'янця-Подільського до селища Парголово Петроградської губернії під № 40. Дана поштівка мала лише поштове маркування цього селища «БОЛЬШЕ-ПАРГОЛОВО 5.9.1917» (мал. 6).

Упродовж 1900-х рр. відбувалася зміна оформлення поштових штемпелів. Так, на штемпелі 1901 р. читаємо: «6 КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСК 6. ПОЧТ. ТЕЛ. КОНТ. 12.ІІ.1901». Цей напис свідчить про маркування поштовим штемпелем з порядковим номером «6» Кам'янець-Подільської поштово-телеграфної контори. Він також підтверджував функціонування у Кам'янці-Подільському й інших містах Подільської губернії поштово-телеграфних контор (мал. 10 а і б), створених у середині 1880-х років унаслідок об'єднання поштових і телеграфних станцій. До початку 1890-х рр. в краї було створено мережу установ зв'язку, які поділялися на поштово-телеграфні контори (у містах та невеличких містечках), поштово-телеграфні та поштові відділення (у містечках та великих селах)²³.

а

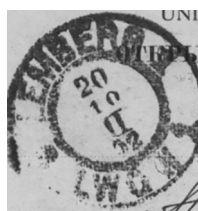
б

в

д

е

ж

Мал. 10

Поштові штемпелі великих міст відрізнялися написом «міська пошта» (мал. 10 в і д). Крім того, варшавська міська пошта крім числа, місяця і року відправлення вказувала період доби, наприклад, «23.IX.02 УТР.», а санкт-петербурська пошта його конкретизувала, наприклад, «18.VIII.1903 2 ч.». Virізнялося поштове маркування листівок, надісланих із Кам'янця-Подільського до міст Австро-Угорської імперії (мал. 10 е) і населених пунктів Ломжинської губернії (мал. 10 ж).

У лютому 1903 р. було видано циркуляр, що стосувався виготовлення календарних поштових штемпелів. З того часу дати на них позначалися тільки арабськими цифрами у центрі в одному рядку між двома паралельними лініями. Змінилася й форма штемпелів – від кола (діаметр 25 мм) до подвійного кола (30 мм) та овалу (30x25 мм). Круглої форми штемпелі призначалися для стаціонарних поштових установ, а овальної – для пересувних й поштових відділень при вокзалах²⁴. Дані нововведення прослідковуються на листівках відправлених із Кам'янця-Подільського, уже з 1911 р. Так, на їх поштових штемпелях в одному рядку зазначено число, місяць, рік; зник напис «ПОЧТ. ТЕЛ. КОНТ»; замість цифри «6» з'явилася літера «з», що вказувало на порядковий номер штемпеля поштового відділення (мал. 11 а і б). У нумерації поштових відділень використовували російську абетку, в якій літера «з» мала восьмий порядковий номер. Схожі поштові штемпелі мали інші українські міста Російської імперії (мал. 11, в-к).

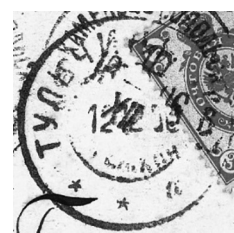
а

б

в

д

е

ж

з

и

к

Мал. 11

Поштові штемпелі на листівках проставляли у правому верхньому куті поверх марки, що означало погашення марки поштовим штемпелем. Інколи на листівці було до чотирьох штемпелів, які займали весь правий бік поштового формуляра, а місце проставлення штемпеля не змінювалось, на відміну від поштового формуляра. Так, у 1902 р. в ряді європейських країн почали лунати пропозиції виділити місце для текстового повідомлення, що зумовило появу роздільної смуги на адресному боці поштівок: у Великобританії – в 1902 р., Франції – 1904 р., Німеччині – 1905 р. У Росії заборону писати що-небудь, окрім адреси, на лицьовому боці було знято в лютому 1904 р., хоча упродовж кількох наступних років листівки з роздільною смугою використовували для листування згідно з циркуляром «Про одержання з-за кордону ілюстрованих відкритих листів з письмовими повідомленнями на лицьовому боці» (1903)²⁵. Натомість нові поштівки не могли бути відправлені з Російської імперії в інші країни до прийняття цього нововведення іншими членами Всесвітнього поштового союзу. Такі віддруковані листівки старого зразка були в обігу до 1907 р., коли новий варіант адресного боку почали активно використовувати в світі. З часу, коли малюнки чи фотографії зайняли неадресний бік листівки, він став лицьовим, а адресний – зворотним. Ліва частина останнього призначалася для письмового повідомлення, а права – для написання адреси, наклеювання марки і поштових штемпелів, друку видавничого знаку.

Крім того, на початку 1900-х рр. поштове маркування листівки було надзвичайно важливим для аматорів-колекціонерів. Так, російський колекціонер А. Леві вказував, що колекцією може бути лише зібрання поштових відкритих листів із текстовим повідомленням, що були надіслані адресату через поштове відділення, а листівки, що не пройшли пошту, – це лише «картинки відповідного формату...». На його переконання, кожна листівка колекції мала мати марку, погашену поштовим штемпелем, ім'я та адресу колекціонера, його підпис, кілька рядків тексту. Вказувати дату було необов'язково, оскільки її проставляли на поштовому штемпелі. Листівки з видами міст могли бути надіслані колекціонеру лише з міста, зображеного на ній²⁶.

Отже, поштове маркування є складовою формуляра документальних поштівок та уможливорює їх дослідження як історичного джерела. Зокрема, вдалося визначити верхню межу випуску документальних поштівок із видами Кам'янця-Подільського: М. Греймом – не пізніше 1904 р., Д. Лахмановичем – 1911 р., Л. Варгафтігом – 1912 р., Г. Шпізманом – 1913 р., Р. Кнопінгом, В. Вінарським – 1914 р., фототипією «Шереръ, Набгольць и К^о» – 1916 р.; з'ясувати особливості розвитку пошти в окремі періоди її функціонування й сформулювати цілісне уявлення про поштову мережу на території українських земель. Особливу цінність мають штемпелі при визначенні терміну доставки листів та різновидів поштового маркування у військовий час. Зрештою, колекції поштових листівок, створених на початку 1900-х рр., сприяють пропаганді мистецьких творів і поширенню історичних, географічних, етнографічних та інших знань.

Примітки:

- ¹ Маркітан Л. П. Філокартія історична / Л. П. Маркітан // Енциклопедія історії України: Т. 10 (Т-Я). – К.: Наукова думка, 2013. – С. 301.
- ² Бугаєвич І. В. Українські листівки та філокартія. Нотатки колекціонера / І. В. Бугаєвич. – К.: Мистецтво, 1971. – С. 13-15.
- ³ Купчинський О. А. Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках / О. А. Купчинський // Архіви України. – 1978. – № 6. – С. 22-23.
- ⁴ Дроздовский А. А. Первая открытка Одессы – новые данные / А. А. Дроздовский // Филокартия. – 2008. – №1(7). – С. 28.
- ⁵ Путилин А. Первые открытки Севастополя и Балаклавы / А. Путилин // Филокартия. – 2009. – № 4 (14). – С. 7.
- ⁶ Хильковский А. Ранняя харьковская открытка. Новые данные / А. Хильковский // Филокартия. – 2008. – № 4 (10). – С. 30.
- ⁷ Яшний Д. В. Почтовые карточки с видами Крыма в исторической ретроспективе (1899–1917) / Д. В. Яшний // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». Т. 24 (63). – № 1 (спецвыпуск «История Украины»). – 2011. – С. 171-181.
- ⁸ Коцаренко В. Ф. Виды Донбасса на открытках бахмутского издателя И. Р. Грилихеса / В. Ф. Коцаренко // Филокартия. – 2008. – № 4(10). – С. 15-17.
- ⁹ Маркітан Л. П. Вказана праця.
- ¹⁰ Киркевич В. Записки собирателя... Почтовая карточка / В. Киркевич. – К.: Б. и., 2008. – С. 6.
- ¹¹ Забочень М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К.: Криниця, 2000. – С. 19-20.
- ¹² Вероцкий В. Киев на иллюстрированных открытках / В. Вероцкий, М. Забочень, В. Киркевич // Советский коллекционер. – 1984. – № 21. – С. 82.
- ¹³ Тагрин М. С. В поисках необычного: из записок коллекционера / М. С. Тагрин. – Ленинград: Об-во по распространению политических и научных знаний РСФСР, 1962. – С. 34.
- ¹⁴ Приватна колекція листівок С. Копилова (м. Кам'янець-Подільський).
- ¹⁵ Колекція листівок відділу зображальних мистецтв Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).
- ¹⁶ Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні ХІХ – початку ХХ ст. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 238.
- ¹⁷ Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський).
- ¹⁸ Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський).
- ¹⁹ Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).
- ²⁰ Приватна колекція листівок М. Сімашкевича (м. Кам'янець-Подільський).

- ²¹ Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).
- ²² Левин А. «Немые» гашения России первой мировой войны / А. Левин. – Советский коллекционер. – № 23. – С. 17-30.
- ²³ Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – С. 211.
- ²⁴ Вовин Я. Почтовые штемпеля России (1858–1917 гг.) / Я. Вовин // Филателия СССР. – 1971. – № 5. – С. 40.
- ²⁵ Пантюхин В. Фирма «Оттомар Циер» для филателистов / В. Пантюхин // Филателия. – 1996. – № 3. – С. 54.
- ²⁶ Леви А. Как коллекционировать открытки? / А. Леви // Открытка (Калуга). – 1907. – № 1. – С. 4-6.

Iryna Paur. Postal markings of the documentary postcards on the early twentieth century. (for example, postcards with views of Kamianets-Podilskyi). The article analyzes the postal markings of the documentary postcards with a views of Kamianets-Podilskyi issued during 1901–1917. Stressed the importance of postal stamps in the study of postcards as a historical source.

Key words: documentary postcard, postal marking, Kamianets-Podilskyi, stamp, post and telegraph office, philocarty historical, sphragistics.

Отримано: 10.11.2016 р.

УДК 94(477:510:520)+378.4(477-25)КНЕУ

Андрій Чуткий

НЕВІДОМА СКЛАДОВА ОРІЄНТАЛЬНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Андрій Чуткий. Невідома складова орієнтальних студій в Україні початку ХХ ст. Дослідження присвячено економічній історії України початку ХХ ст. Зокрема, з'ясовується роль України в східному напрямі зовнішньої торгівлі цього періоду. Тема розглядається на прикладі вивчення східних мов та країн Сходу загалом у Київському комерційному інституті, що був першим українським вишем економічного профілю і в якому було започатковано відповідний напрям досліджень. Причина цих орієнтальних зацікавлень значною мірою мала економічний підтекст – активне проникнення товарів з України на східний ринок.

З'ясовано, що країни Близького та Далекого Сходу були не лише предметом опосередкованого вивчення, але й стали одним із напрямів закордонних відряджень студентів Київського комерційного інституту, частина з яких спрямовувались до цих регіонів спеціально на замовлення низки фірм, що додатково

засвідчувало увагу та інтерес тогочасних київських підприємців до східного ринку.

Установлено, що пріоритетна роль у східному векторі зацікавлень студентів та відповідній спрямованості навчальних програм цього вишу належала Японії та Китаю, що відповідало загальній для того часу тенденції зацікавлення ринком цих країн зі сторони підприємців з провідних держав світу і тому дозволяє розглядати вітчизняні бізнесові кола початку ХХ ст. як такі, що перебували у контексті цих процесів, а отже були не «периферійними» і тонко відчували пульс загальносвітового економічного розвитку. Проте цей напрям зовнішньоекономічних відносин є важливим і зараз, а отже актуалізує вивчення історичного досвіду у цьому питанні.

Попри брак джерельної бази встановлено напрями маршрутів східних відряджень студентів Київського комерційного інституту за період до початку Першої світової війни, тематику їх досліджень; та частини тих суб'єктів підприємницької діяльності, що були зацікавлені у вивченні східних ринків. Доведено, що навіть початок Першої світової війни не урвав цього напрямку студій у Київському комерційному інституті, що є додатковим підтвердженням усвідомлення його важливості та перспективності зі сторони керівництва цього вишу.

Ключові слова: історія України початку ХХ ст., всесвітня історія початку ХХ ст., українсько-японські взаємини, міжнародні відносини, Перша світова війна.

Андрей Чуткий. Неизвестная составляющая ориентальных студий в Украине начала ХХ в. Исследование посвящено экономической истории Украины начала ХХ в. В частности, выясняется роль Украины в восточном направлении внешней торговли первых десятилетий этого периода. Тема рассматривается на примере изучения восточных языков и стран Востока в целом в Киевском коммерческом институте, который стал первым украинским вузом экономического профиля, и в котором было начато данное направление исследования. Причина этих ориентальных интересов в значительной степени имела экономический подтекст – активное проникновение товаров из Украины на восточный рынок.

Выяснено, что страны Ближнего и Дальнего Востока были не только предметом отстраненного изучения, но и стали одним из направлений зарубежных командировок студентов Киевского коммерческого института, часть которых направлялась в эти регионы специально по заказу ряда фирм, что дополнительно указывало на внимание и интерес киевских предпринимателей к восточному рынку.

Установлено, что приоритетная роль в восточном векторе интересов студентов и соответствующем направлении программ этого вуза принадлежала Японии и Китаю, что соответствовало общей для того времени тенденции заинтересованности ринком этих стран со стороны предпринимателей

ведущих стран мира, а поэтому позволяет рассматривать отечественные бизнес круги начала XX в. как такие, которые чувствовали пульс мирового экономического развития. В тоже время это направление внешнеэкономических отношений остается важным и в наше время, а следовательно актуализирует изучение исторического опыта в этом вопросе.

Несмотря на нехватку источников установлено направления маршрутов восточных командировок студентов Киевского коммерческого института за период до начала Первой мировой войны, тематику их исследований; а также частично тех субъектов предпринимательской деятельности, которые были заинтересованы в изучении восточных рынков. Доказано, что даже начало Первой мировой войны не прервало этого направления исследований в киевском коммерческом институте, что является дополнительным подтверждением его важности и перспективности со стороны руководства этого вуза.

Ключевые слова: *история Украины начала XX в., всемирная история начала XX в., украинско-японские отношения, международные отношения, Первая мировая война.*

На сьогодні економічна сфера належить до ключових у царині наукових студій (при чому не лише власне економічного спрямування), оскільки саме вона забезпечує добробут суспільства та від неї значною мірою залежать подальші перспективи людства. Фактично, від міри розвитку господарського комплексу країни залежить практично все – від рівня військової та продовольчої безпеки (що є на сьогодні особливо актуальним для нашої держави, а тому має враховуватись усіма науковцями) до загального рівня соціального добробуту і матеріального забезпечення науки та освіти включно. Саме тому й історична наука має більше уваги приділити дослідженню цієї сфери – її історії у національних і світових рамках, оскільки саме на цій базі можна робити найбільш реалістичні оцінки її подальших перспектив. У випадку української економіки ці дослідження є особливо складними, оскільки тривалий період Україна була позбавлена власної державності і тому її господарський комплекс розглядався як складова господарського комплексу низки метрополій, хоча він завжди був вагомим і мав значні валові показники. Саме тому нам необхідно здійснити комплексну реконструкцію всіх складових вітчизняної економічної історії як самостійного напрямку наукових студій, що потребує вироблення її цілісного бачення, схеми та її змістового наповнення. Оскільки провідною рисою новітніх процесів в економічній (і не лише) сфері є глобалізація, то актуальними є дослідження зовнішньоекономічних відносин України, особливо ж з межі ХІХ–ХХ ст., коли в українській економіці завершився перехід до капіталізму і водночас посилилось її включення у міжнародні економічні відносини.

Початок ХХ ст. на світовому рівні характеризувався стрімким економічним прогресом, пов'язаним з переходом до нового джерела енергії, конвеєрного виробництва, появою нових галузей виробництва, монополізацією та як наслідок – загальним збільшенням валових показників випуску промислової про-

дукції, а відповідно – й активізацією міжнародної торгівлі. Попри те, що Україна у той період не мала власної державності, її господарський комплекс був активно включений у ці процеси, хоча і працював на благо метрополій, особливо Російської імперії. Як свідчать сучасні вітчизняні¹ та почасти й зарубіжні² дослідження, експорт продукції з України у понад 2 рази перевищував її імпорт і ці показники становили 26% і 11,5% відповідно³. Загалом, Україна зазнавала посиленого викачування ресурсів⁴.

Важливим напрямом зовнішньоекономічної експансії Російської імперії стали країни Сходу⁵, оскільки її слабкий економічний розвиток обумовлював те, що вона могла претендувати на поширення своєї продукції до ще більш відсталих країн. При цьому з-поміж продукції, що вивозилась з Російської імперії до країн Сходу домінували товари, лідерство у виробництві яких належало підвладним їй українським землям⁶.

Закономірно, що Україна, у разі здобуття незалежності, мала б отримати від розвитку цього напрямку зовнішньоекономічних відносин особливо вагомі дивіденди. Тож тепер, коли незалежність відновлено, варто активізувати боротьбу за ринки країн Азії і в цьому зв'язку доцільним є вивчення вітчизняного досвіду в цьому напрямі. Так, ще в добу Середньовіччя руські князі приділяли значну увагу східному вектору торгівлі⁷. Аналогічно і за відновлення української державності у XVII ст. Б. Хмельницький перші свої зовнішні угоди укладав зі східними державами – Кримським ханством та Османською імперією. Завершення промислового перевороту та прискорений розвиток економічних та інших наук з межі XIX–XX ст. надав східному вектору зацікавлень українських підприємців нового потужного імпульсу. Тож низка вітчизняних науковців почали поглиблено досліджувати країни Сходу⁸. Постанова вищої економічної освіти в Україні, що було пов'язане із заснуванням 1906 р. першого вітчизняного вишу економічного профілю – Київських вищих комерційних курсів (з 1908 р. – комерційного інституту) було обумовлено розвитком господарського комплексу України і логічно мало враховувати наявні у ньому тенденції та зацікавлення місцевих підприємців. Тому в Київському комерційному інституті з перших років його існування було запроваджено викладання низки східних мов, а одним із напрямів наукових відряджень студентів стали країни Сходу, головно Персія (та Близькосхідний регіон загалом), а також Китай та Японія. При цьому з консулом Японії в Одесі підтримувались постійні відносини.

1913 р. у Київському комерційному інституті засновується кафедра східних мов. Для викладання арабської і турецької мов було запрошено Т. Г. Кезьму⁹, а для викладання японської та китайської мов – М. І. Конрада¹⁰. Останній у 1912 р. закінчив факультет східних мов Санкт-Петербурзького університету (відділення китайсько-японської словесності)¹¹ та Практичну східну академію при Імператорському товаристві сходознавства (відділення японської мови)¹².

Оскільки відчувався дефіцит відповідної навчальної літератури, то в листопаді 1913 р. Конрад звернувся до директора інституту з пропозицією підготувати посібник з японської мови на базі власних записок¹³, що засвідчувало

його доволі високий рівень володіння відповідними знаннями. Це подання засвідчує і те, що він приступив до викладання східних мов в інституті. У квітні 1914 р. Конрад отримав дозвіл на відрядження до Японії терміном до вересня 1914 р.¹⁴, а отже перервав викладацьку діяльність. Окрім цього, в серпні 1914 р. Конрад був затверджений стипендіатом для підготовки до професорського звання при Петроградському університеті і тому припинив викладання в Київському комерційному інституті, оскільки університет визнав неможливим суміщення цих видів діяльності¹⁵. Як наслідок, з вересня 1914 р. до початку 1915 р. викладання китайської та японської мов у Київському комерційному інституті не здійснювалось, хоча воно було визнано директором інституту «необхідним»¹⁶. Проте унеможливлення зовнішньоекономічних відносин у західному напрямі, внаслідок відрізаності Російської імперії від своїх західних партнерів лінією фронту, додатково сприяло поживленню торгових відносин у східному напрямі. Для цього конче необхідною була підготовка відповідних фахівців – осіб, які б володіли східними мовами, розумілись на традиціях і потенціалі країн Сходу. Тож керівництво Київського комерційного інституту не полишило ідеї розвитку відповідного напрямку викладання, а це, своєю чергою, засвідчувало особливий інтерес до східного ринку зі сторони підприємців України, оскільки вони мали тісні зв'язки з інститутом і він значною мірою обслуговував їх інтереси.

Тому вже у травні 1915 р. на засіданні Учбового комітету Київського комерційного інституту було обговорено дві кандидатури на посаду викладача східних мов – Накао Такеноучі (випускник Токійського вищого інституту іноземних мов, з 1914 р. студент юридичного факультету Петроградського університету)¹⁷ та Міцзізо Тацибано. Спочатку було обрано Такеноучі¹⁸, але оскільки він вчасно не подав відповідних документів, то втратив можливість здійснювати викладання в інституті. Тож для викладання східних мов було обрано Тацибано, котрий володів як японською, так і китайською мовою¹⁹. При цьому з приводу його кандидатури велось листування між директором інституту і японцем Сенумою з якого слідує, що Тацибано почав викладати з осені 1916 р., тобто коли інститут був евакуйований до Саратова і водночас це листування засвідчило складність пошуку викладача східних мов і що до цієї справи долучився навіть уряд Японії та один з японських університетів, який і закінчив Тацибано²⁰. Тацибано викладав японську мову до літа 1917 р., коли поїхав на літні канікули на батьківщину з метою збору колекцій та відповідної навчальної літератури для Київського комерційного інституту та Музею товариства, що діяв у його складі²¹. Оскільки на цьому особова справа Тацибано по інституту уривається, то це дає підстави вважати, що він з цього відрядження до інституту вже не повернувся. Це може бути пояснено наростанням соціально-економічної кризи на постімперському просторі та політичними потрясіннями, що почались з 1917 р.

Іншою складовою вивчення країн Сходу, що мала на меті безпосереднє нагромадження знань про ці країни, було відрядження до країн Сходу студентів

інституту з метою підготовки до написання відповідних робіт та збору інформації та матеріалів, що стосувались цих країн, для Музею товарознавства. При цьому особливо заохочувались ті студенти, котрі вирішили обрати своєю спеціалізацією подальше вивчення країн Сходу. З-поміж таких осіб особливо потрібно виділити С. Й. Новаківського та О. Л. Кльотного.

С. Й. Новаківський навчався в Київському комерційному інституті в 1911–1914 рр., а потому залишився у ньому для підготовки до професорського звання (тобто для написання дисертації). Його зацікавлення Японією виявилось уже під час студентських років. Зокрема, він тричі перебував у відрядженні в Японії (у 1911, 1913 і 1915 рр.) і щоразу «покладені інститутом на С. Й. Новаківського завдання виконувались доволі успішно, наслідком чого були друковані праці про Японію і Панамський канал»²².

Результатом перших двох відряджень Новаківського до Японії почасти була організація видання Київським комерційним інститутом у березні 1913 р. довідкової книги «Вся Японія». До авторського колективу цього видання увійшли: директор Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольський (як голова), а також приват-доцент Петербурзького університету О. О. Іванов (відповідав за філологію і літературу), студент Київського комерційного інституту С. Й. Новаківський (відповідав за висвітлення економічного та торгово-промислового життя Японії), А. Петров (суспільне, політичне, історичне, культурне і політичне життя Японії)²³. Це видання планувалось здійснити коштом низки осіб та установ, а саме: міністерств землеробства, фінансів, торгівлі та промисловості, Російсько-японської асоціації, Російсько-азіатського банку, Східно-китайської залізниці, Добровольчого флоту, Ради з'їздів біржової торгівлі, Російської Академії Наук, Російського географічного товариства, барона Гінзбурга, Лазаря Бродського, Вільного економічного товариства (через посередництво Туган-Барановського), Терещенка, Марголіна, барона Штейнгеля, київського банкіра Доброго, фірми «Нобель і К^о» та ін.²⁴. Оскільки серед тих, кого планувалось залучити до фінансування цього видання, були майже виключно особи, чия наукова або підприємницька діяльність була пов'язана з Києвом, то це додатково засвідчує зростання інтересу до країн Сходу (у даному випадку – Японії) зі сторони київських підприємців та українських науковців, а отже дозволяє переглянути уявлення про орієнтальний напрям як малорозвинений у вітчизняній науці та економічній діяльності на початку ХХ ст.

Обсяг книги «Вся Японія» мав скласти чотири томи. У першому томі – матеріали з культурної та суспільно-політичної сфер життя Японії, зокрема у ньому мали подаватися дані з географії, демографії, історичного розвитку Японії (з акцентом на історії останніх двох століть), по сучасним політичним партіям, по основним галузям права та державного устрою²⁵. У другій частині першого тому передбачалось подати вичерпні дані з історії та сьогодення освіти в Японії, про релігію, етнографію, побут, літературу та мистецтво цієї країни²⁶. Другий том цілковито присвячувався економічному життю Японії. Третій том мав бути відведений під опис колоній Японії, а саме: Тайваню, Кореї,

Сахаліну, Південної Маньчжурії, острівних територій²⁷. Четвертий том, що відводився під довідкову інформацію, мав поділитися на чотирнадцять відділів, кожен з яких присвячувався торгово-промислому життю Японії; торговим палатам; банкам, товариствам і пароплавствам; фабрикам та заводам; магазинам та готелям; експорту та імпорту; головним портам; митам і тарифам; патентам; мірам ваги та грошам; поштовим, залізничним та пароплавним тарифам; головним напрямом залізничних та пароплавних рейсів; головним комерційним музеям і виставкам; біографічним словникам суспільно-політичних діячів, письменників, художників тощо²⁸.

Видати книгу «Вся Японія» планувалось упродовж 1914–1915 років, загальним обсягом у 160 друкованих аркушів, великого формату зі значною кількістю ілюстрацій («до двохсот ілюстрацій у кожному томі»). Ціна повного видання складала 15 руб.²⁹. У Київському комерційному інституті мала розміщуватись головна контора видання «Вся Японія», головна редакція – у Токію, окрема – у Петербурзі³⁰. Зберігся протокол засідання комісії з видання книги за травень 1913 р. у якій брали участь П. Р. Сльозкін, К. Г. Воблий, В. Г. Бажаєв та О. О. Русов³¹. Зазначу, що попри війну та наростання економічної кризи Міністерство фінансів виділило на друк першого тому цієї книги 10 тис. руб. і заявило про асигнування ще 30 тис. руб. на подальше видання³². Було б дуже добре виявити матеріали зібрані для цієї книги, оскільки вони становлять неабияку цінність і сьогодні.

Справа про третє відрядження С. Й. Новаківського до Японії була порушена у грудні 1914 р., тобто у розпал Першої світової війни³³, що засвідчувало як збереження практики закордонних відряджень навіть і в умовах війни, так і подальше сприяння керівництва інституту у розвитку наукових студій в інституті та міжнародної співпраці. Метою цього відрядження було визначено: 1) дослідити міру можливого економічного зближення Росії з Японією, 2) вивчити економічну географію Японії та о. Формози (Тайваню), 3) з'ясувати питання про налагодження нових рейсів через Панамський канал та Іокагаму до портів на Далекому Сході³⁴. Таким чином, попри заявлену з початку війни відмову від слідування німецьким традиціям в освіті, які полягали у поєднанні теоретичної та практичної складових, слідування ним зберігалось, оскільки було найбільш продуктивним напрямом в освіті.

З інших рекомендаційних листів виданих інституту Новаківському на це відрядження слідувало, що воно має як значне наукове, так і практичне значення і що його результати будуть опубліковані «з метою більш вірного ознайомлення російського суспільства з різними сторонами економічного і промислового життя Японії»³⁵. Зазначу, що Новаківський отримав від Київського комерційного інституту рекомендаційні листи з проханням про сприяння у його науково-пошуковій роботі до російського посла у Токію, до голови уряду Японії, до президента Виставкового комітету в Токію, директорів Іокагамської та Токійської торгових палат, міністра фінансів Японії, міністра торгівлі та землеробства Японії, до генерал-губернатора о. Формози; а також йому було

асигновано 8 тис. руб. (які були переведені до Японії майже у повному обсязі і призначались як для його наукових студій, так і для придбання зразків японських товарів для Музею товарознавства інституту³⁶) і виклопотана згода Довідкової частини Міністерства торгівлі та промисловості про переведення цих коштів до Токіо за сприятливим обмінним курсом³⁷. Все це засвідчувало реальну вагу цього відрядження, а отже й солідність фахової підготовки Новаківського, і разом з тим – особливу турботу про максимальне забезпечення його відрядження зі сторони керівництва Київського комерційного інституту. Також з листа М. В. Довнар-Запольського до японського посла у Російській імперії Ічіро Мотоно з проханням про сприяння у відрядженні Новаківського до Японії слідує, що останній у результаті двох попередніх відряджень до Японії поглибив свої знання з японської мови, а також видав низку наукових статей і праць та навіть прочитав лекції про Японію³⁸.

Навесні 1915 р. С. Й. Новаківський ще перебував у Японії і зібрав для Музею товарознавства Київського комерційного інституту значну колекцію матеріалів з культури, побуту та господарства цієї країни, загальна маса якої становила близько 200 пудів. У цьому зв'язку інституту в травні 1915 р. довелося спеціально листуватись з низкою державних установ аби їй вдалось переправити з Японії до Києва³⁹. З цього листування слідує, що в Музеї товарознавства на той час вже було створено окремий японський торгово-промисловий відділ, що додатково засвідчувало особливу увагу приділену керівництвом інституту до вивчення країн Далекого Сходу, зокрема Японії. При цьому директор інституту зазначав, що японський відділ Музею товарознавства «надає значні послуги у справі ознайомлення з господарським побутом Японії як учнівського елементу, так і широкої публіки, котра у значній кількості відвідує Музей товарознавства» і що ці нові експонати сприятимуть «широкому ознайомленню Південно-Західного краю (тобто України – А. Ч.) з продуктами японського виробництва»⁴⁰. Як слідує з листування між інститутом і керівництвом Східно-китайської залізниці в серпні 1915 р. цей вантаж ще перебував у Владивостоку⁴¹. Лише до кінця року зібрані Новаківським матеріали були доставлені і взяті на облік Музеєм товарознавства⁴².

Не менш активно вивчав країни Далекого Сходу, а саме Японію, інший випускник Київського комерційного інституту – О. Л. Кльотний, який згодом став відомим ученим-орієнталістом, в 1920–1930-х роках викладав японську мову у військовій академії імені Фрунзе в Москві, працював перекладачем та розвідником в Сеулі та Токіо; в 1938 р. був ув'язнений, але продовжив роботу з виявлення японської резидентури в Китаї та СРСР і водночас здійснював переклад розвідданих. Він походив з Києва, а тому був обізнаний зі зростанням ролі Японії в світовій торгівлі та важливістю східного ринку для збуту товарів з України. Тож Кльотний виявив далекоглядність в обраному напрямі своїх наукових зацікавлень.

10 березня 1914 р. О. Л. Кльотний подав заяву директору інституту з проханням про відрядження на час літніх канікул до Японії «для подальшого вив-

чення японської мови» (він почав вивчати в інституті, паралельно з китайською), а також для «збору наукових даних про лісове господарство Японії»⁴³. Відрядження було надане і керівництво інституту клопоталось про надання йому пільгового проїзду⁴⁴ та закордонного паспорту, а також надало рекомендаційні листи до російського посольства у Токіо⁴⁵. Влітку 1914 р. Кльотний вже був у Харбіні, але початок Першої світової війни ускладнив відрядження. Зокрема, вже 28 липня 1914 р. (тобто у переддень війни) до інституту від Кльотного надійшла телеграма з повідомленням, що коштів на відрядження він не отримав, а курс російського рубля падає і тому він прохав негайно надіслати кошти, бо перебував «у критичному стані»⁴⁶. Проте відповідно до постанови правління інституту «вирішено за неможливістю переслати кошти – відмовити»⁴⁷. Попри це відрядження Кльотного все ж таки відбулось, а його результати були оцінені професором інституту В. Г. Бажаєвим як доволі позитивні, особливо враховуючи складність ситуації за якої воно відбулось⁴⁸.

Сам Кльотний у грудні 1914 р. знов звернувся до директора інституту з проханням про надання йому нового відрядження до Японії «на літні вакації 1915 року з метою вивчення лісового господарства Японії і для більшого удосконалення японської мови»⁴⁹. М. В. Довнар-Запольський, як директор інституту, знов клопотався про надання О. Л. Кльотному безкоштовного проїзду залізницею до Владивостоку, а потім морем до Японії (що було задоволено попри війну⁵⁰), а також направив низку рекомендаційних листів задля надання Кльотному сприяння зі сторону російських консулів у Японії та відповідних японських урядовців у цьому відрядженні⁵¹.

У квітні 1915 р. Кльотний надіслав до Київського комерційного інституту прохання про продовження терміну свого відрядження до Японії до травня 1916 р., оскільки він займався написанням фундаментальної праці «Лісове господарство Японії» і ця робота вимагала тривалого перебування у цій країні. Зокрема, Кльотний планував зібрати необхідний статистичний матеріал у Лісовому департаменті, на підприємствах, заводах та інших структурах, що працювали у цій сфері в Японії⁵². Також пролонгацію терміну свого відрядження до Японії Кльотний мотивував тим, що він зможе зібрати велику колекцію з лісового господарства Японії для Музею товарознавства інституту, а також що «річне перебування в Японії дуже сприятливо позначиться на вивченні мною японської мови у вичерпному обсязі, не лише розмовної, але й літературної та епістолярної»⁵³. Зазначу, що всі ці завдання були ним з успіхом виконані – зібрана ним колекція була отримана Музеєм товарознавства наприкінці 1915 р.⁵⁴ і зараз її частина зберігається в Інституті ботаніки НАН України становлячи її вагому складову, а поглиблені знання японської мови прислужились згодом для роботи Кльотного в радянських посольствах у Кореї й Китаї та для розшифровки величезної маси розвідданих у 1920–1940-х роках. У червні 1915 р. Кльотному було надіслано від інституту 300 руб. і як слідує з цього грошового переказу, він вже перебував у Токіо⁵⁵. А як слідує з подання Кльотного до керівництва інституту щодо надання йому безоплатного проїзду з Японії до

Києва (що було задоволено), з Японії він виїхав у квітні 1916 р.⁵⁶, тобто це друге його відрядження до Японії тривало близько одного року. 5 грудня 1916 р. датовано заслуховування його звіту про це відрядження і зазначено, що він надав такі звіти: 1) «Лісове господарство в Японії», 2) «Лісове господарство у префектурі Акіта», 3) «Переклад граматики літературної та розмовної японської мови, зроблений професором Кіотського університету Німурою на російську мову»⁵⁷.

Потрібно окремо зазначити, що директор Київського комерційного інституту, командируючи Кльотного та інших осіб за кордон, вимагав аби вони виконували під час закордонних відряджень також і доручення від вітчизняних торгових фірм та установ і навіть спеціально повідомив про це відрядження правління Південноросійського землеробського синдикату, Київського відділення Об'єднаного банку, Київський біржовий комітет та інші структури аби вони надали «командированим у цьому році особам якісь доручення» і «щоб вони мали конкретний характер, а не лише збирання довідок з якогось торгового питання»⁵⁸. Отже, керівництво Київського комерційного інституту прагнуло до більш тісного зв'язку освітнього процесу з практичною сферою господарських відносин, що безперечно мало посилити рівень фахової підготовки студентів інституту.

У липні 1918 р., як слідує з документів з архіву Київського комерційного інституту, О. Л. Кльотний порушив перед новим директором Київського комерційного інституту К. Г. Воблим клопотання щодо повернення йому з Музею товарознавства інституту зібраної ним у Японії колекції, яку Кльотний планував продати аби отримати кошти на видання своєї монографії і це подання було задоволено⁵⁹, хоча її збирання (як зазначалося вище) було передбачене програмою його закордонного відрядження і було профінансоване інститутом. Отже, саме інститут був законним власником отриманих у таких відрядженнях колекцій. Важливо наголосити й на тому, що Кльотний планував після видання цієї праці продовжити навчання у Східному інституті у Владивостоку і прохання щодо повернення японської колекції мотивувалось також і відсутністю у нього інших засобів для існування⁶⁰, що дозволяє пролити світло на його біографію у роки українських визвольних змагань. Як слідує з переліку зібраних Кльотним в Японії експонатів, йому вдалось зібрати і передати Музею товарознавства інституту повне бойове спорядження самурая (шолом, панцир, кольчугу та інші військові обладунки, мечі, спис, рушницю, пістолет, лук зі стрілами), сучасний японський костюм, старовинні друковані гравюри, посуд, вишивки, статуєтки, шкатулки та ін. (загалом до півтори сотні експонатів)⁶¹. Закономірно, що такі цікаві речі могли бути реалізовані, тим більше, що в період Гетьманату в Києві зосередилось чимало заможних осіб.

Проте загальна кількість осіб, які вирушали у відрядження до країн Сходу не обмежувалась прізвищами Новаківського та Кльотного, а була більшою і це був один із головних напрямів закордонних відряджень студентів інституту. Зокрема, збереглися документи щодо двох відряджень до Японії студента

інституту М. М. Кагана – влітку 1914 та 1915 рр. Під час цих відряджень Каган також отримував підтримку від інституту⁶². Під час другого відрядження він просив аби воно було не менше 6 місяців і пояснював це тим, що у зв'язку із воєнним часом лише на дорогу потрібно витратити два місяці⁶³. На відміну від Кльотного, котрий вивчав лісове господарство Японії, Каган зосередив увагу на вивченні керамічного виробництва Японії⁶⁴. Зазначу, що друге відрядження Кагана до Японії (заплановане на літо 1915 р.) не відбулось через його хворобу⁶⁵.

На другому місці після Японії серед країн Сходу, до яких відряджались студенти Київського комерційного інституту, йшов Китай. До цієї країни Київський комерційний інститут продовжував відряджати студентів навіть і попри початок війни. У 1914 р. до Китаю був відряджений студент економічного відділення Київського комерційного інституту Микола Мартинович Козловський, який походив з польських міщан (народився в Києві 3 листопада 1887 р.⁶⁶). Навесні 1914 р. він подав заяву про відрядження до Китаю для кращого вивчення китайської мови на практиці⁶⁷. Керівництво інституту дало дозвіл на цю поїздку і за прикладом інших студентів, що відряджались за кордон, виділило йому певні кошти та надало клопотання про безкоштовний проїзд залізницею до Китаю, а також рекомендаційний лист до російського посла у Пекіні⁶⁸. У червні 1914 р. він вже був у Пекіні⁶⁹.

Навесні 1914 р. ще один студент економічного відділення Київського комерційного інституту Аркадій Васильович Артамонов, який походив з селян Могильовської губернії, подав прохання про надання йому відрядження до Китаю на час літніх канікул для продовження практичного вивчення китайської та японської мов, вивчення яких він розпочав в інституті під керівництвом викладача М. Й. Кондрата⁷⁰. У травні 1914 р. Артамонов отримав закордонний паспорт, а щодо мети його відрядження, то тут інститут, окрім бажання Артамонова поглибити вивчення китайської та японської мов, зазначив також дослідження питання завозу до Китаю опіуму та його споживання і вивчення культури та побуту Китаю⁷¹. Київський комерційний інститут надав Артамонову рекомендаційні листи до настоятеля православної місії у Пекіні та російських консулів у Китаї⁷². У червні 1914 р., тобто ще до початку Першої світової війни Артамонов встиг дістатися Пекіна, де, як слідує з його листа до М. В. Довнар-Запольського, його розмістив у себе виконуючий обов'язки військового агента підполковник Кременецький⁷³. Як слідує з інших документів, влітку 1915 р. Артамонов вдруге був відряджений до Китаю, але подальша його робота у комітеті з облаштування біженців призвела до затримки з поданням ним звіту про це відрядження, про що він доповідав керівництву інституту в квітні 1916 р.⁷⁴.

Також влітку 1914 р. до Китаю був відряджений ще один студент Київського комерційного інституту – Олександр Андроникович Квашинський, який навчався на другому курсі комерційного відділення. Оскільки головним напрямом фахової підготовки на комерційно-технічному відділенні було заліз-

ничне господарство, то цілком закономірно, що Квашинський просив про відрядження до Маньчжурії, територією якої проходила стратегічна залізнична магістраль – Східно-китайська залізниця. Також Квашинський вказував метою свого відрядження поповнення китайського, японського та монгольського відділів Музею товарознавства Київського комерційного інституту і вивчення питання «про роль Маньчжурії в торгових відносинах Росії з Китаєм» та між іншим зазначив, що понад 15 років мешкав у Північній Маньчжурії, а тому був добре знайомий з місцевими умовами життя і це мало полегшити виконання поставлених завдань⁷⁵. До прохання про відрядження Квашинський додав перелік предметів, які він планував придбати для Музею товарознавства, зокрема для китайського відділу – фарфорові, глиняні, скляні, шовкові, дерев'яні, металеві та інші вироби, а також зразки злаків, чаю тощо, а для японського відділу – одяг та взуття⁷⁶. У травні 1914 р. Квашинський отримав дозвіл на відрядження до Китаю від адміністрації інституту та супровідні документи й листи до представників Російської імперії у Китаї та представників китайської адміністрації (губернаторів низки міст)⁷⁷. З надісланої Квашинським з Китаю до Київського комерційного інституту телеграми можна зробити висновок, що у травні 1914 р. він вже перебував у місці відрядження і приступив до виконання поставлених завдань⁷⁸. Також у листі на ім'я директора інституту Квашинський зазначив, що проїзд до Китаю і назад він взяв на себе, але витрати на поїздки до різних китайських міст просив оплатити, так само як і виділити кошти на придбання експонатів для Музею товарознавства⁷⁹. Проте правління інституту відмовило в асигнуванні йому коштів⁸⁰. Оскільки на цьому справа про відрядження Квашинського до Китаю уривається, то й результати цього відрядження, так само як і обставини його повернення до Києва в умовах початку Першої світової війни лишаються нез'ясованими.

Початок Першої світової війни не урвав остаточно дослідження господарської сфери життя країн Далекого Сходу студентами Київського комерційного інституту, але значно ускладнив це завдання з фінансової сторони внаслідок наростання економічної кризи. Тож з 1915 р. більшість з тих, хто вирушав у відрядження на Далекий Схід, обмежувалися поїздками до Далекосхідного регіону Російської імперії. Оскільки ж там на той час сформувалась потужна українська діаспора, то можна припускати, що це також сприяло збереженню цього напрямку відряджень. Так, у 1915 р. до Приамур'я відряджався студент економічного відділення Київського комерційного інституту Я. К. Ситницький (досліджував борошномельну справу у Благовіщенську та окремо справу організації поселень вздовж Амурської залізниці, тобто фактично вивчав питання українського переселенського руху на Далекий Схід, оскільки українці стали однією з провідних громад цього регіону)⁸¹. До того ж його науковим керівником був професор Л.М. Яснопольський, який мав проукраїнську позицію і тому не міг оминати вказівки на вивчення української діаспори на Далекому Сході.

Навесні 1916 р., як слідує зі звіту по відрядженням студентів Київського

комерційного інституту, для вивчення народного господарства Монголії та Маньчжурії був відряджений слухач економічного відділення С. Я. Лайнер, для вивчення торгово-промислового стану Приамурського краю – студенти економічного відділення Л. С. Зісман та М. В. Солдатов (останній не поїхав)⁸², для вивчення торгових зносин з Китаєм і Монголією – студент економічного відділення О. О. Лушніков (у відрядження не поїхав).

Не уривалась і справа вивчення країн Сходу у Київському комерційному інституті. Зокрема, читались відповідні курси; у 1916 р., тобто у розпал Першої світової війни для викладання японської мови до інституту було запрошено японського підданого Тацибана, котрий вів заняття «при значній кількості слухачів обох статей»⁸³. А кількість відряджень студентів Київського ко-мерційного інституту до Японії сягнула шести. І при цьому інститут, листуючись з Вищими жіночими курсами у Токіо, прямо наголошував, що «впродовж низки років виявляє турботу із розвитку інтересу в суспільстві, зокрема у середовищі студентства, до Далекого Сходу і особливо до Японії. В цій справі К.К.І. став піонером серед навчальних закладів у Росії»⁸⁴. Далі керівництво Київського комерційного інституту заявляло, що й у 1917 р. планує відрядити до Японії «двох своїх найбільш успішних у вивченні японської мови слухачів»⁸⁵. При цьому у зв'язку з обставинами воєнного часу Київський комерційний інститут інформував своїх японських колег, що відрядженими будуть саме студентки інституту і просив надати їм у зв'язку зі скрутними обставинами місце у гуртожитку Вищих жіночих курсів у Токіо, у відповідь на що зобов'язувався зробити те саме⁸⁶.

Не менш важливим і перспективним (з огляду на значно більшу наближеність та широкий попит на ряд вітчизняних товарів) для господарського комплексу України був близькосхідний ринок. Тож цілком закономірним було те, що й цей напрям не залишився обійденим увагою в плані відряджень студентів Київського комерційного інституту.

Так, навесні 1913 р. до Північної Персії був відряджений студент 8 семестру економічного відділення Київського комерційного інституту Жак Якович Кассіс. Метою свого відрядження він визначив вивчення товарообігу між Російською імперією та Персією, роль Обрахунково-позичкового банку Персії та інших установ у цьому питанні і «заодно вивчення перської мови»⁸⁷. Деталізуючи маршрут свого відрядження Ж. Я. Кассіс зазначав, що планує відвідати Мешхед, Решт, Тегеран і Тебріз та прохав видати кошти на цю поїздку, а також право на безкоштовний проїзд пароплавом від Баку до перських портів та рекомендаційні листи «для подання різним особам і установам з проханням надати мені сприяння у справі відрядження»⁸⁸, що було задоволено⁸⁹, хоча сам процес і розтягся – питання про це відрядження Кассіс порушив у березні, а відповідні документи отримав у червні 1913 р. Зазначу, що як слідує з його метрики, він народився 1885 р. у м. Ремі Бейрутського вілайету і був турецьким підданим⁹⁰, що є доволі цікавою обставиною, оскільки з однієї сторони засвідчує його добру обізнаність з умовами життя на Близькому Сході та

можливо й володіння перською мовою, а з іншої – змушує згадати, що відносини між Туреччиною і Персією були напруженими і тому він не міг (у випадку виїзду з Османської імперії) розраховувати на особливе сприяння.

Інший студент Київського комерційного інституту, котрий у 1913 р. теж обрав напрямом свого закордонного відрядження Близький Схід – Рувим Нісонович Кацнельсон – був вільнослухачем на 4 семестрі економічного відділення. У проханні про надання на час літніх канікул 1913 р. закордонного відрядження Кацнельсон інформував директора інституту, що планує «об'їхати власним коштом деякі торговельні пункти Сирії та Палестини»⁹¹, що також пояснювалось його розумінням специфіки регіону, а також і знанням однієї з місцевих мов (відправним пунктом відрядження на Близькому Сході було обрано Яффу). Метою свого відрядження він визначив «дослідження питання про експорт російських товарів до названих країн і для зав'язування зносин між місцевими промисловцями і тамтешніми»⁹². Остання складова мети відрядження, так само як і готовність здійснити його за власний кошт, дозволяє припускати той факт, що ця поїздка чітко відповідала інтересам київських підприємців єврейського походження і тому можна припускати, що вони теж були причетні до ініціювання цього відрядження і можливо профінансували його задля кращого успіху справи, в якій мали особливий інтерес, враховуючи активне проникнення товарів з України (особливо зернових, борошна, цукру, лляного полотна та ін., до важливих виробників яких належали й фірми засновані підприємцями-євреями, зокрема Л. Бродським) на ринок Близького Сходу. Керівництво інституту у червні 1913 р. видало Кацнельсону супровідні листи та подання до київського губернатора щодо надання йому закордонного паспорту⁹³.

Зазначу, що в іншому проханні директору інституту щодо надання відрядження на Близький Схід Кацнельсон писав, що зацікавився Близьким Сходом внаслідок дворічної праці в групі під керівництвом проф. О. О. Русова, котрий запропонував дослідити питання «Про еміграцію російських євреїв до Палестини і колонізації її ними»⁹⁴.

До справи про це відрядження Р. Н. Кацнельсона додано лист від Трошинського цукробурякового заводу Е. А. Манова на ім'я директора інституту. В ньому міститься прохання доручити Кацнельсону дослідити питання розвитку експорту вітчизняних товарів до країн Близького Сходу, зокрема: «З'ясувати на місці питання про експорт цукру, тобто якість потрібного там цукру, способу пакування та конкретні умови кредиту, а також можливості безпосереднього продажу цукру тамтешнім промисловцям без посередників»⁹⁵. А Київський електротехнічний борошномельний млин Ш. Я. Яновського прохав доручити Кацнельсону також вивчити питання про збут до країн Близького Сходу борошна⁹⁶. Такі звернення підприємців з різних регіонів України до керівництва Київського комерційного інституту були непоодинокими і цим також засвідчувався тісний зв'язок цього вишу з бізнесовими колами України, а в даному випадку – особливо зацікавленість у вивченні перспектив для експорту товарів з України (цукру та борошна) до Палестини, Сирії та Єгипту. Окрім цього, Акціонерне

торгово-промислове Волзько-Чорноморське товариство зверталось з проханням до директора Київського комерційного інституту про доручення Кацнельсону «вивчити умови організації та експлуатації наливних керосинних резервуарів у названих країнах»⁹⁷, що засвідчувало зацікавленість в Україні в імпорті низки товарів з Близького Сходу, зокрема паливно-мастильних матеріалів – напрям, що зберігає своє значення для України й на сьогодні і тому можна скористатись цим досвідом.

Зацікавлення країнами Близького Сходу виявляли й інші студенти Київського комерційного інституту, навіть якщо вони і не отримували відрядження до цього регіону. Так, С. С. Остапенко, що згодом викладав у цьому виші, а навесні 1919 р. став одним з перших прем'єр-міністрів незалежної України, є автором ґрунтовної праці з історії економічних взаємин Російської імперії та Персії⁹⁸.

Наприкінці 1916 р. Комісія з відряджень студентів Київського комерційного інституту розглянула подання від студентів інституту О. Л. Кльотного та М. М. Вовка-Вовченка щодо надання їм відряджень до Персії. Перший планував досліджувати промисловість та етнографію цієї країни; а другий – вивчати вирощування в Персії опіумних сортів маку, умови його продажу «і взагалі питання виробництва опіуму в Персії»⁹⁹. При цьому Кльотний у своєму поданні на відрядження (датоване 19 листопада 1916 р.) зазначав, що їде до Персії за дорученням київського бізнесмена, котрий фінансує це відрядження і тому якихось грошей від інституту він не просив і натомість навіть пропонував придбати власним коштом підборку зразків перських товарів для Музею товарознавства інституту¹⁰⁰. А з подання на відрядження Вовка-Вовченка слідує, що він володів літературною перською мовою і прагнув удосконалити свої знання з розмовної перської мови та її діалектів, а також бажав ознайомитись з «особливостями перського ринку», оскільки був переконаним, що у недалекому майбутньому Близький Схід буде грати важливу роль в економічному житті¹⁰¹.

Отже, Київський комерційний інститут був важливим осередком з вивчення країн Сходу та робив внесок у поглиблення економічних взаємин із ними. Головними складовими цієї роботи було викладання в інституті китайської, японської, арабської та ін. східних мов, а також відрядження студентів інституту до країн Сходу аби вони на місці вивчали господарський комплекс, мови, культуру та побут цих країн. Ця робота продовжувалась навіть попри початок Першої світової війни. Яскравим вираженням цьому стало те, що на базі цього вишу в Києві був заснований один з перших у Східній Європі центр вивчення країн Сходу та надання відповідної освіти – Близькосхідний інститут викладачами та керівниками якого були співробітники Київського комерційного інституту. Так само можна стверджувати, що виш ініціював впровадження у викладання у вищій школі України східних мов та знань з різних сфер життя країн Сходу на початку ХХ ст.

Не слід забувати і того факту, що українцям належала важлива роль також в освоєнні Приамур'я та т.зв. Приморського краю, що утворили один з провідних осередків української міграції в межах Російської імперії – Зеле-

ний Кли́н¹⁰², який також досліджувався студентами Київського комерційного інституту, а отже був у сфері інтересів також і його викладачів. Ця тема є також дуже актуальною і тому потребує свого подальшого вивчення, як і біографії Кльотного, Новаківського та інших українських орієнталістів початку ХХ ст.

Примітки:

¹ Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / [Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. – Т. 2. – К.: Ніка-Центр, 2011. – С. 50–51.

² Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі. – Пер. з англ. – К.: Критика, 1999. – 382 с.

³ Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 2006. – С. 375.

⁴ Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження / О. М. Головка. – Харків: СІМ, 2005. – 448 с.; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні / Б. Сікора. – К.: Економіка і право, 2003. – 499 с.

⁵ Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – Т. 3. – М.: «Дашков и Ко», 2006. – 352 с.; Экономическая история России ХІХ–ХХ вв.: современный взгляд. – М.: РОССПЭН, 2000. – 624 с.

⁶ Довжук І. В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період / І. В. Довжук // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2006. – Вип. 11. – С. 142–153; Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / [Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. – Т. 2. – К.: Ніка-Центр, 2011. – С. 50–51; Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черно-го и Азовского морей в 60–90-е годы ХІХ в. / В. А. Золотов – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1966. – 250 с.; Пилипенко О. Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.) / О. Є. Пилипенко. – К.: Академія муніципального управління, РВВ, 2008. – 281 с.

⁷ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України / А. І. Чуткий. – Кн. 1: На перехресті торгових шляхів. – К.: Темпора, 2013. – С. 135–145, 233–235, 321–326.

⁸ Див.: Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – К.: Основи, 2000. – 328 с.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1 спр. 69, арк. 22.

¹⁰ Там само, спр. 101, арк. 2.

¹¹ Там само, спр. 69, арк. 30.

¹² Там само, арк. 5–9, 20.

¹³ Там само, арк. 30.

¹⁴ Там само, арк. 38.

- 15 Там само, арк. 58-62.
- 16 Там само.
- 17 Там само, спр. 145.
- 18 Там само, арк. 6.
- 19 Там само, спр. 142, арк. 1.
- 20 Там само, арк. 11-13.
- 21 Там само, арк. 18-23.
- 22 Там само, спр. 99, арк. 1.
- 23 Там само, оп. 8, спр. 687, арк. 1.
- 24 Там само, оп. 1, спр. 99, арк. 2-2 зв.
- 25 Там само, арк. 5 зв.
- 26 Там само, арк. 6.
- 27 Там само, арк. 7.
- 28 Там само, арк. 7-8.
- 29 Там само, арк. 9.
- 30 Там само, арк. 10.
- 31 Там само, арк. 18.
- 32 Там само, оп. 1, спр. 99, арк. 10.
- 33 Там само, оп. 8, спр. 933.
- 34 Там само, арк. 3-3 зв.
- 35 Там само, арк. 6 зв., 7 зв., 8 зв., 9 зв., 10 зв., 11 зв., 12 зв., 13 зв., 14 зв.
- 36 Там само, арк. 20.
- 37 Там само, арк. 5-16.
- 38 Там само, арк. 3.
- 39 Там само, спр. 1150, арк. 26-27.
- 40 Там само, арк. 27.
- 41 Там само, спр. 1151, арк. 3-4.
- 42 Там само, арк. 73 зв.-74.
- 43 Там само, спр. 934, арк. 1.
- 44 Там само, арк. 5, 12, 13.
- 45 Там само, арк. 8-11.
- 46 Там само, арк. 16.
- 47 Там само, арк. 17.
- 48 Там само, арк. 18.
- 49 Там само, спр. 932, арк. 1.
- 50 Там само, арк. 13, 15.
- 51 Там само, арк. 2, 4-7, 11, 21-22.
- 52 Там само, арк. 9.
- 53 Там само.
- 54 Там само, арк. 74-76.
- 55 Там само, арк. 24.
- 56 Там само, арк. 28.
- 57 Там само, спр. 1345, арк. 1 зв.

- 58 Там само, спр. 932, арк. 17-20.
59 Там само, спр. 1330, арк. 11.
60 Там само, арк. 11.
61 Там само, арк. 24-27.
62 Там само, спр. 931, 1166.
63 Там само, спр. 1166, арк. 3.
64 Там само, арк. 4.
65 Там само, арк. 6, 9.
66 Там само, 926, арк. 3-3 зв.
67 Там само, арк. 2.
68 Там само, арк. 4-6.
69 Там само, арк. 9.
70 Там само, спр. 925, арк. 1.
71 Там само, арк. 3 зв., 4.
72 Там само, арк. 5, 6.
73 Там само, арк. 7.
74 Там само, арк. 9.
75 Там само, спр. 927, арк. 1.
76 Там само, арк. 2 зв.-3.
77 Там само, арк. 4-10.
78 Там само, арк. 11.
79 Там само, арк. 12.
80 Там само, арк. 14.
81 Там само, спр. 1345, арк. 1.
82 Там само, арк. 5 зв.
83 Там само, арк. 3 зв.
84 Там само, арк. 3.
85 Там само, арк. 3 зв.
86 Там само, арк. 4-4 зв.
87 Там само, спр. 709, арк. 1.
88 Там само, арк. 2.
89 Там само, арк. 3-6 зв.
90 Там само, арк. 6 зв.
91 Там само, спр. 711, арк. 1.
92 Там само.
93 Там само, арк. 3-6.
94 Там само, спр. 696, арк. 63.
95 Там само, арк. 68.
96 Там само, арк. 70.
97 Там само, арк. 69.
98 Остапенко С. С. Очередная задача русского хлебного экспорта / С. С. Остапенко // Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XVII. – С. 1-25; Остапенко С. С. Персидский рынок и его значение для России / С. С. Ос-

тапенко // Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XVII. – 20 + 23 + 115 + 4 с.

⁹⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1345, арк. 2.

¹⁰⁰ Там само, арк. 22.

¹⁰¹ Там само, арк. 21.

¹⁰² Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. / В. М. Кабузан // Український сторичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70; Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. / М. А. Якименко – Полтава: ІнтерГрафіка, 2003. – 129 с.

Andriy Chutkyi. An unknown constituent of oriental studios in Ukraine in the early XX century. *The paper studies the economic history of Ukraine in the early XX century. Especially, the role of Ukraine in the eastern direction of foreign trade in the first decades of this period. The topic is examined through the example of studying of Oriental language and Eastern countries in general in the Kyiv Commercial Institute, which was the first Ukrainian university of the economic profile, and where the line of research in question was started. The cause of this oriental interests had to a considerable degree economic implication e.g. infiltration of goods from Ukraine to the Eastern market.*

The countries of the Middle and the Far East were not only a subject to study but became one of the directions of a foreign trip for the students of the Kyiv Commercial Institute, a part of which were made to these regions on demand made by a number of firms. That points at the attention and interest of Kyiv entrepreneurs to the Eastern markets.

The priority role in the Eastern vector of interests of students and corresponding of the Institute's programmes belonged to Japan and China which corresponded to the general, in that time, tendency of interest in the market of that countries on the part of entrepreneurs from the leading world countries. Thus, it allows to consider domestic business circles in the early XX century as the ones that the pulse of world economic development. At the same time, this direction of international economic relations still remains important today and, therefore, makes actual the studying of historical experience in this question.

In spite of not having enough sources, the directions of the students' Easter trips for the period prior World War I, subjects of their researches and partial those business entities interested in studying the Eastern markets.

Even the beginning of World War I did not interrupt these directions of research in the Kyiv Commercial Institute which is an additional evidence of its importance and prospects on the part of the direction of the Institute.

Key words: *history of Ukraine in the early XX century, world history in the early XX century, relations between Ukraine and Japan, international relations, World War I.*

Отримано: 23.10.2016 р.

«ЯФЕТИЧНА ТЕОРІЯ» М. МАРРА В ОЦІНЦІ К. КОПЕРЖИНСЬКОГО

Андрій Теліга. «Яфетична теорія» М. Марра в оцінці К. Копержинського. В історичній науці на сьогодні залишається дискусійним питання про науковість чи необґрунтованість яфетичної теорії М. Марра. У статті досліджено оцінку історика української культури, етнографа і слависта К. Копержинського теоретико-методологічних засад учення академіка М. Марра, що мало офіційну підтримку радянської влади. Виявлено, що попри критику низки положень, констатацію формалістичного характеру теорії М. Марра, відомий учений підтримав його спроби матеріалістичного підходу та соціологічних принципів, розумів потребу організувати яфетидологічні дослідження.

Ключові слова: К. Копержинський, яфетидологія, М. Марр, методологічні засади, етнографія, соціологічний матеріалізм.

Андрей Тэлига. «Яфетическая теория» Н. Марра в оценке К. Копержинского. В исторической науке на сегодня остается дискуссионным вопрос о научности или необоснованности яфетической теории Н. Марра. В статье исследована оценка историка украинской культуры, этнографа и слависта К. Копержинского теоретико-методологических основ учения академика Н. Марра, которое имело официальную поддержку советской власти. Вывявлено, что несмотря на критику ряда положений, констатацию формалистического характера теории Н. Марра, известный ученый поддержал его попытки материалистического подхода и социологических принципов, понимал необходимость организовать яфетидологические исследования.

Ключевые слова: К. Копержинский, яфетидологія, Н. Марр, методологические основы, этнография, социологический материализм.

Питання оцінки відомим українським істориком культури, бібліографом, літературознавцем та етнографом К. Копержинським «яфетичної теорії» М. Марра не було предметом спеціального вивчення. Його актуальність зумовлена також тим, що радянські дослідники Д. Зеленін та Є. Кагаров закидали К. Копержинському прихильність і використання у наукових студіях яфетичної теорії, навіть більше, заявляли про першість ученого-етнографа у цій справі¹. Зауважимо, що К. Копержинський ніколи офіційно не позиціонував себе як маррист і до теоретико-методологічних засад М. Марра не звертався.

«Яфетична теорія» або «нове вчення про мови» М. Марра залишається в полі зору дослідників упродовж останніх десятиліть. Зокрема, постали питання про реабілітацію вченого, його теоретичної конструкції або про збереження за нею статусу «антинаукової». Захисники, як і опоненти, оперують системами логічних доказів, але беззаперечним є той факт, що вчення М. Марра привертало

на себе увагу вчених-мовознавців, істориків, етнографів, філософів від часу постання (20-ті рр. ХХ ст.). Серед захисників «нового вчення про мови» були сучасники М. Марра, відомі в Російській імперії та СРСР дослідники – І. Мещанінов², О. Фрейденберг³, М. Яковлев, Р. Шор⁴, Ф. Філін⁵, І. Франк-Каменецький, В. Аптекарь⁶, В. Міханкова⁷, дещо пізніше – А. Десницька⁸. Сучасні ж учені Ю. Шилков⁹ та Б. Ілізаров¹⁰ називають яфетидологію «геніальною», вимагають її реабілітації та піднесення до загальнодержавного рівня, одночасно залишаючи без відповіді численні критичні зауваження на її адресу як від своїх колег з Російської академії наук, так і від закордонних науковців.

Натомість критики, до яких можна віднести у різні часи Є. Поліванова¹¹, А. Чікобаву, В. Віноградова, Ю. Шевельова¹², В. Алпатова¹³, П. Дружиніна¹⁴, Є. Добренка¹⁵, відверто скептично відгукувалися про теоретичні висновки М. Марра та диктат його теорії як у радянській лінгвістиці, так і філософії, історії, археології, етнографії та філософії.

Утім, беззаперечним є те, що теорія М. Марра була дітищем своєї епохи й виникла на перетині процесу підпорядкування радянської науки компартійній ідеології та гострої методологічної кризи, що охопила різні галузі знань у всій Європі¹⁶. Зауважимо, що М. Марр і його яфетична теорія були вигідні радянській компартійній номенклатурі з погляду критично-політичної доцільності, як свого часу були вигідні «Лисенківщина» та «школа Покровського». Однак, як і у випадку останніх, коли «доцільність» маррової теорії для офіційної влади втрачалася, вона зазнала нищівної критики під час Лінгвістичної дискусії 1950 р., а її прихильники були репресовані¹⁷.

На українську радянську науку вчення М. Марра мало значно менший вплив ніж на російську, що пояснюється майже безапеляційним адміністративним та методологічним авторитетом М. Грушевського, відносною незалежністю українських наукових установ, малою чисельністю та слабкістю позицій істориків-марксистів у 1920-х рр. Можна погодитись з істориком української культури, славістом в еміграції Ю. Шевельовим, що марризм був чужим для України і попри спроби насадити його тут штучно українська наука так і не дала жодного знаного прихильника яфетидології¹⁸. Зазначимо, що її активних критиків серед українських гуманітаріїв не було, а до числа поміркованих з останніх належав К. Копержинський.

У наукових студіях і рецензіях 1920-х рр. він неодноразово подавав критичний огляд нових праць європейських і вітчизняних дослідників, зокрема М. Марра. Якщо у рецензії «Ксенофонт Сосенко. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора»¹⁹ (1928) К. Копержинський лише частково торкнувся проблем яфетидології, то невдовзі у часописі Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» розмістив велику статтю, у якій подав критичні зауваження до основних положень маррової теорії²⁰.

Аналіз цих робіт К. Копержинського засвідчує певну тенденційність у ставленні до М. Марра, зокрема демонстрацію зверхності та зневаги до нової теорії,

що «викликає в більшості сучасних учених переважно потаємне глузування» або в кращому випадку «цілковито ігнорують яфетидологічне мовознавство»²¹. Крім того, К. Копержинський неодноразово вказував на непереконливість висновків і методів М. Марра, а також висловлював скептичні думки щодо майбутнього «нової теорії»²².

Дещо по-іншому К. Копержинський позиціонував своє ставлення до «яфетичної теорії» та її автора у такій праці «Яфетична теорія та її значіння для етнології», присвяченій аналізу основних положень яфетидології²³. Автор постійно підкреслював важливість того чи іншого постулату М. Марра для історико-етнографічних досліджень. Це пояснювалося тим, що, по-перше, у 1929 р. маррова методологія уже почала домінувати в радянській (переважно російській) історичній, мовознавчій та етнографічній науках; по-друге, публічності набувала «Поліванівська дискусія» – показовий процес над головним критиком учення М. Марра відомим мовознавцем і сходознавцем Є. Д. Полівановим, у результаті якого останній був звинувачений у контрреволюційній діяльності, а згодом репресований²⁴, стали очевидними підтримка правлячим тоталітарним режимом нової теорії та небезпека для її критиків; по-третє, на час написання статті (1929 р.) уже відбувалися арешти видних українських діячів науки, освіти і культури, звинувачених у «Справі СВУ».

З іншого боку, К. Копержинський не ідеалізував вчення М. Марра, критикуючи ряд його положень, вказуючи на їх «недостатню розробку» та відірваність від теоретичних здобутків провідних європейських учених. Очевидним було бажання вченого знайти і виділити у яфетичній теорії ті положення, що не суперечили його теоретико-методологічним засадам. К. Копержинський виявив причини появи «нового вчення» М. Марра; проаналізував еволюцію поглядів її автора щодо питання прабатьківщини первісних мов і культур, теорії культурного схрещення та стадіальності, взаємозв'язок первісного світогляду зі змінами соціально-економічних умов, походження слов'янських народів, зокрема українського, та рівень зв'язку між ними.

К. Копержинський схвально відгукнувся на обґрунтовані М. Марром «соціологічне освітлення явищ» та матеріалістичний підхід²⁵. Зауважимо, що у 1950 р. такий підхід, за яким мову визнавали надбудовою над економічною базою, а саме мовлення отримало класову приналежність, став головним пунктом звинувачення марристів у вульгарному матеріалізмі²⁶.

Наслідуючи французьку соціологічну школу²⁷, головним недоліком нової теорії К. Копержинський визначив неврахування наукового доробку ряду видатних європейських учених: Л. Леві-Брюля щодо процесу формування передлогічного і логічного мислення у первісної людини; Е. Дюркгейма про походження, соціальну та релігійну сутність первісного тотемізму; Ф. Гребнера та В. Шмідта щодо території первісного розселення і формування культур Середземномор'я; Д. Фрезера та Р. Турнавальда про появу міфотворчості та становлення первісних релігійних систем²⁸. Це зрозуміло, оскільки в умовах інтелектуальної методологічної кризи початку ХХ ст. М. Марр намагався створити діаметрально но-

вий підхід, у кожній праці проголошував себе антагоністом індоевропеїстики, що панувала на той час у європейській науці²⁹. Відтак К. Копержинський неодноразово закидав М. Марру і його послідовникам ригористичність поглядів, штучність та бездоказовість висновків³⁰, докоряв за гіпотетичність положень та формалістичний підхід: «Матеріаліст-історик рівно ж аргументує на користь своїх теоретичних висновків, – натомість яфетидологія, здебільшого обмежується лише на самих тезах і тільки інтригує, зацікавлює читача, в той час як наука потребує солідної аргументації»³¹.

М. Марр залишав ці та інші докази поза увагою. Погоджуємося з думкою Ю. Шевельова про те, що «все це погано узгоджувалось з фактами. Але це не лякало М. Марра. Якщо факти не відповідають теоріям, тим гірше для фактів. Значить, факти необхідно переробити. Для цього ж і є у світі революція»³².

Вартими уваги є погляди М. Марра і К. Копержинського на питання походження слов'янських народів, зокрема українського. К. Копержинський погоджувався з новою теорією у питанні критики гіпотези про «колиску» слов'янських народів та їх культур³³. Як і М. Марр, він відкидав тезу О. Шахматова про праруську єдність і вказував, що «при теперішньому стані нашого знання у всякому разі не може бути мови ні про праруську, ні про пражсько-слов'янську, ні про праполуднево-слов'янську культури»³⁴. К. Копержинського не переконали докази М. Марра, що в історії розвитку слов'янських мов та культур є лише процес уніфікації, тобто незворотність їх об'єднання у майбутньому. Будучи переконаним у тому, що одночасно з розселенням слов'янських народів відбувалась диференціація їх культур, він вважав, що «колись ці народи були ближчі (мовою і культурно), ніж у пізніші часи» і «коли акад. Марр надає соціально-економічним факторам основне значіння, то він мусить обмежити ригористичність свого твердження»³⁵. Слід зазначити, що на дискусії 1950 р. головним об'єктом критики було переконання М. Марра в тому, що всі мови однаково давні та перехрещені одна з одною, а отже, говорити про самобутність російської нації, її мови та культури не можна³⁶. У цьому контексті К. Копержинський виступив поборником ідеї культурної й історичної окремішності України від Росії та закликав М. Марра визнати, що «життя такої складної речі як людство, не можна вбгати в абстрактну формулу. Закони його не можна так спрощувати»³⁷.

Зрештою, не зважаючи на всю критику, висновок К. Копержинського більш ніж позитивний, зокрема він підкреслював важливість тих положень нової теорії, у яких виявилися спроби матеріалістичного висвітлення й соціологічні принципи дослідження, а черговим завданням української науки визначав організацію яфетидологічних дослідів.

Отже, «яфетичну теорію» М. Марра, попри її гіпотетичність, штучність і недоведеність, підтримувала офіційна влада, а відомим науковцям, які мали пересічні з яфетидологією теми дослідження, важливо було виявити лояльність до неї. К. Копержинський дещо критично сприймав яфетидологію, але загалом його праці власне легітимізували «нове вчення про мови». Зауважимо, що їх автор не був марристом, а тому не схвалював нові схеми, залишаючись

прибичником позитивістських методологічних традицій.

Примітки:

¹ Підбірка матеріалів про Копержинського К. О. // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф.1134. – Спр.31. – Арк. 1-2.

² Мещанинов И. И. Введение в яфетидологию / И. И. Мещанинов // Известия НИИ сравнительной истории литератур и языков Запада и Востока. – Л.: Прибой, 1929. – 203 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.e-heritage.ru/book/10084519>; Мещанинов И. И. О яфетической теории / И. И. Мещанинов // Новый Восток. – М., 1928. – №23-24. – С. 304-313; Мещанинов И. И. Марр – создатель советского языкознания / И. И. Мещанинов // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1949. – Т. 8. – Вып. 4. – С. 289-298.

³ Фрейденберг О. М. Воспоминания о Марре / О. М. Фрейденберг // Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. – М., 1988. – С. 181-204.

⁴ Шор Р. О. Кризис современной лингвистики / Р. О. Шор // Яфетический сборник. – Л., 1927. – Кн. 5. – С. 32-71.

⁵ Филин Ф. П. Генетические взаимоотношения русского языка с языками других народностей СССР в работах Н. Я. Марра / Ф. П. Филин // Всесоюзный центральный комитет нового алфавита Н. Я. Марра. – М., 1936. – С. 113-146.

⁶ Аптекарь В. Б. Яфетическая теория Н. Я. Марра и марксизм / В. Б. Аптекарь // Новый Восток. – М., 1928. – № 22. – С. 189-193.

⁷ Миханкова В. А. Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности / В. А. Миханкова. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1949. – 571 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history-library.com/index.php?id1=3&category=biografii&author=mihankova-va&book=1949>.

⁸ Десницкая А. В. Н. Я. Марр и задачи исторического языкознания / А. В. Десницкая // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1949. – Т. VIII. – Вып. 5. – С. 467-473 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philology.ru/linguistics1/desnitskaya-49.htm>.

⁹ Шилков Ю. М. Яфетическая философия языка Н. Я. Марра / Ю. М. Шилков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.spbu.ru/userfiles/rusphil/Veche%20№16-6.pdf>.

¹⁰ Илизаров Б. С. Почетный академик Сталин и академик Марр. О языковедческой дискуссии 1950 года и проблемах с нею связанных / Б. С. Илизаров. – М.: Вече, 2012. – 432 с.

¹¹ Аншин Ф. Д. Из следственного дела Е. Д. Поливанова / Ф. Д. Аншин, В. М. Алпатов // Восток. – М., 1997. – № 5; Из материалов «поливановской» дискуссии в Коммунистической академии. Из стенограммы 25 февраля 1929 г. Заключительное слово Е. Д. Поливанова // Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М., 1991. – С. 547.

¹² Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електрон-

ний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

¹³ Алпатов В. М. Актуально ли учение Марра? / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 2006. – № 1. – С. 3-15; Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм / В. М. Алпатов [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.speakrus.ru/articles/marr.htm>; Алпатов В. М. Марр, марризм и сталинизм / В. М. Алпатов // Философские исследования. – М., 1993. – № 4. – С. 271-288; Алпатов В. М. Филологи и революция / В. М. Алпатов // НЛО. – 2002. – № 53 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/53/alpat.html>.

¹⁴ Дружинин П. А. Яфетические зори в Российской академии наук / П. А. Дружинин // НЛО. – 2013. – № 119 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nlo/2013/119/d37.html#_ftn3.

¹⁵ Добренко Е. Споря о Марре / Е. Добренко // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 1 (119) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/3265>.

¹⁶ Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм / В. М. Алпатов [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.speakrus.ru/articles/marr.htm>.

¹⁷ Миханкова В. А. Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности / В. А. Миханкова. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1949. – 571 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://history-library.com/index.php?id1=3&category=biografii&author=mihankova-va&book=1949>; Алпатов В. М. Актуально ли учение Марра? / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 2006. – № 1. – С. 3.

¹⁸ Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

¹⁹ Копержинський К. О. Ксенофонт Сосенко. «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора» (1928) / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – № 2-3. – С. 191-199.

²⁰ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 3-23.

²¹ Копержинський К. О. Ксенофонт Сосенко. «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора» (1928) / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – № 2-3. – С. 193.

²² Там само. – С. 193, 198.

²³ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 3-23.

²⁴ Аншин Ф. Д. Из следственного дела Е. Д. Поливанова / Ф. Д. Аншин,

В. М. Алпатов // Восток. – М., 1997. – № 5; Из материалов «поливановской» дискуссии в Коммунистической академии. Из стенограммы 25 февраля 1929 г. Заключительное слово Е. Д. Поливанова // Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М., 1991. – С. 547.

²⁵ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 6-8.

²⁶ Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

²⁷ Теліга А. А. Теоретико-методологічні засади К. Копержинського в історико-етнографічних студіях 1920-х років / А. А. Теліга // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. – С. 93-102.

²⁸ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 10-13, 16, 22.

²⁹ Там само. – С. 5, 7, 17.

³⁰ Там само. – С. 9, 14-16, 19-23.

³¹ Там само. – С. 12.

³² Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

³³ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 21.

³⁴ Там само. – С. 20.

³⁵ Там само. – С. 20.

³⁶ Шерех Ю. (Шевельов) Присмерк марризму / Ю. Шерех (Шевельов) // Нові дні, універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1950. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Шерех_Ю._Присмерк_марризму.

³⁷ Копержинський К. О. Яфетична теорія та її значіння для етнології / К. О. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – № 1. – С. 20.

Andriy Teliga. «The Japhetic theory» of N. Marr in assessing of K. Koperzhynskiy. This article we figure out the assessment of theoretical and methodological foundations of academician N. Marr in the scientific heritage of famous historian of ukrainian literature, ethnographer K. Koperzhynskiy. The urgency of our research is

caused by several aspects: firstly, reappearance of the discussion between supporters and opponents of the «new doctrine of language» around its scientific level; secondly, baseless accusations of Soviet ethnographers to K. Koperzhynskiy about usage in his scientific studies theo-retical conclusions of N. Marr.

We founded out that K. Koperzhynskiy was the author of two articles, that were published in the 1928–29, and which were related to the japhetidology. The author was not the apologist of a new theory, besides he criticized a number of its provisions, including the process of forming of beforelogical and logical thinking in primitive man; origins, social and religious nature of primitive totems; original settlement area and creating a culture of the Mediterranean; establishment of myths and primitive religious systems. In addition, K. Koperzhynskiy stated formalistic character of the jafetidology and its isolation from the theoretical achievements of leading European scientists.

Owing to possible repressions by the Soviet government, which supported the theory of N. Marr officially, definitive conclusions of K. Koperzhynskiy were more than positive. In particular, he emphasized the importance of the provisions of a new theory in which materialistic and sociological principles could be found. He also noted that organization of japhetidological research must be a task of Ukrainian science.

Key words: *K. Koperzhynskiy, the japhetidology, N. Marr, methodological principles, ethnography, sociological materialism.*

Отримано: 27.09.2016 р.

УДК 94(477)«1943»

Василь Ухач

ВІЙСЬКОВО-ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ БАНДЕРІВСЬКОЇ ОУН У 1943 РОЦІ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ

Василь Ухач. Військово-підготовчі заходи Бандерівської ОУН у 1943 році в інтерпретаціях сучасних вітчизняних істориків. Висвітлено погляди сучасних українських істориків на пошук ОУН (б) нової стратегії і тактики збройної боротьби проти нацистських окупантів України у 1943 році, значення рішень третьої конференції бандерівської організації, причини переходу до тактики «двофронтвої» боротьби. Визначено перелік питань, що потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: *визвольний рух, збройна боротьба, ОУН, УПА, третя конференція, сучасна історіографія.*

Василий Ухач. Военно-подготовительные мероприятия бандеровской ОУН в 1943 году в интерпретациях современных отечественных истори-

ков. Освещены взгляды современных украинских историков на поиск ОУН (б) новой стратегии и тактики борьбы против нацистских оккупантов Украины в 1943 году, значения решений третьей конференции бандеровской организации, причины перехода к тактике «двофронтной» борьбы. Намечен перечень вопросов, требующих дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: освободительное движение, вооруженная борьба, ОУН, УПА, третья конференция, современная историография.

Злам 1942–1943 років став надзвичайно важливим для всіх суб'єктів українського визвольного руху. Брутальна політика гітлерівської Німеччини, кардинальна зміна на німецько-радянських фронтах, жваві дискусії у військовому середовищі західних альянтів як щодо відкриття другого фронту, так і попередні начерки «архітектури» післявоєнної Європи, активізація радянської партизанки і польських національних сил опору, нарешті очікувана для націоналістичного активу (насамперед представників західного регіону) зустріч із братами з Наддніпрянщини і досвід практичної діяльності були ключовими, з-поміж переліку факторів, які привели українські самостійницькі сили, особливо ОУН (б) не тільки до коригування стратегії і тактики боротьби, переходу до організованого збройного опору окупантам, але й до ревізії політико-програмових та ідеологічних настанов.

Останні 10-15 років ознаменувалися вагомими науковими спробами сучасної української історіографії системно висвітлити коло наукових питань, зокрема військової діяльності бандерівської організації у 1943 році. Особливо слід виділити праці науковців, які заслужено зайняли «привілейовані» позиції в когорті авторитетних дослідників українського визвольного руху: В. В'ятровича¹, В. Дзьобака², А. Кентія³, Г. Касьянова⁴, О. Лисенка⁵, І. Патриляка⁶, О. Ходановича⁷, О. Ленартовича⁸, Г. Стародубець⁹, Ю. Киричука¹⁰. Цінними є видання під егідою академічних установ, зокрема Інституту історії Національної академії наук України, збірників документів¹¹, які дозволяють об'єктивно поглянути на діяльність націоналістичного підпілля та повстанської армії.

Метою статті є висвітлення сучасною вітчизняною історіографією окремих аспектів військово-підготовчої діяльності ОУН(б), в переломному для українського визвольного руху 1943 році, коли здійснювався пошук нової стратегії та тактики збройної боротьби. Поставлена мета зумовлює потребу розкриття наступних завдань: пошук суб'єктами самостійницького руху (насамперед ОУН(б)) оптимальної формули організації збройного опору політиці Німеччини і СРСР; аналіз концепцій боротьби висунутих (з врахуванням реальної ситуації на Волині і Поліссі – *Авт.*), Проводом ОУН (б) на Південно-Західних українських землях (далі – ПЗУЗ) і дискусії щодо узгодження остаточного плану боротьби; рішення третьої Конференції ОУН(б), що ознаменувала початок масштабної боротьби проти нацистської Німеччини і причини переходу до тактики «двофронтної війни»; структурні зміни в ОУН(б) і прихід до влади реві-

зіоністських сил, готових до змін (концентрації влади в руках Бюро Проводу ОУН, що ознаменувало і перші кроки виходу на олімп повновладдя у визвольному русі Р. Шухевича).

Українські історики (І. Патриляк, В. В'ятрович, А. Кентій, Г. Стародубець) стверджують, що зміни, які відбулися у визвольному русі у 1943 році, було закладено у рішеннях керівництва ОУН(б) у другій половині 1942 року. В. В'ятрович наголошує, що пріоритетним питанням для самостійницьких сил, в умовах відвертої антиукраїнської політики нацистів, став «пошук формули оптимального поєднання опору брутальній окупаційній політиці Німеччини...»¹², при цьому тактика і реалізація боротьби у різних суб'єктів самостійницького руху була різною. Історик акцентує увагу на тому, що активні збройні дії ОУН(б) на зламі весни-літа 1942 року (зрозуміло на території Волині і Полісся. – Авт.) вносять корективу в усталену в українській історіографії позицію, що активна збройна боротьба бандерівської ОУН розпочалася з весни 1943 року з остаточним формуванням повстанської армії¹³.

Груднева конференція 1942 року дала розуміння очільникам націоналістичного руху хибності тактики накопичування сил для загального всенародного повстання, а отже і потреби її коригування. І. Патриляк слушно зауважив, що узаконення нової тактики партизанської війни, яку керівники ОУН(б) ще у жовтні 1942 року відкидали як шкідливу для визвольного руху, розглядали як «початкову стадію, своєрідну увертюру майбутнього великого повстання»¹⁴.

У сучасній українській історіографії усталились підходи, що 1943 рік став роком «інтенсивних політичних дискусій» (Я. Шолох)¹⁵, «внутрішньої організаційної дискусії» (Ю. Щур)¹⁶, «ідеологічних змін» (І. Патриляк)¹⁷, «посилення, оновлення і активізації боротьби» (В. Дзьобак)¹⁸, «новим імпульсом посиленню всіх форм опору...» (А. Кентій)¹⁹.

Перелом на фронтах німецько-радянської війни стимулював керівництво ОУН(б) ґрунтовно проаналізувати реалії та спрогнозувати можливі варіанти розвитку ситуації. Історики В. Дзьобак, А. Кентій подають аналіз концепцій, варіантів подальшої боротьби, які керівництву українського національно-визвольного руху необхідно було обговорити і унормувати. Так, А. Кентій вказує на існування трьох концепцій подальшої боротьби, висунутих Крайовим Проводом ОУН(б) на ПЗУЗ, який фактично виступав своєрідним «генератором» змін в організації:

1) «мілітарна» концепція полягала у констатації того, що більшовики повернуться в Україну ослаблені і тому необхідно створювати власні збройні сили (не менше 300 тис. чол.) та акцентувати увагу на «роздмухуванні в СРСР революції поневолених народів»²⁰;

2) «еміграційна» концепція передбачала вихід більшовиків із війни ще міцнішими, а з врахуванням відсутності в Наддніпрянській Україні антибільшовицьких настроїв, створювати збройні формування є безглуздом, а тому необхідно сконцентруватися на пропагандивній роботі, «вивести кадри в еміграцію і чекати втручання зовнішніх сил»²¹;

3) «визвольна» передбачала зосередити зусилля на створенні армії і нефорсованій продуманій збройній боротьбі з метою впливу на події в Східній Європі і захисті українського народу²².

На думку В. Дзьобака, на початок 1943 року керівництво націоналістичного руху прогнозувало два основних підходи до можливого розвитку ситуації. Суть першого полягала у можливості появи на південно-західних рубежах України західних альянтів (англо-американців – *Авт.*), а це зумовлювало необхідність напрацювання програми стосунків із можливими новими союзниками. Суть другого – повернення комуністичного режиму в Україну, що актуалізувало потребу системної підготовки до зустрічі з ворогом номер один²³.

Поділяємо думку В. Дзьобака, що обидва можливі сценарії стимулювали національні самостійницькі сили в стислі терміни, по-перше, зайнятися розбудовою власної армії (яка за планами виступала ключовим чинником як в обороні власного народу, так і в боротьбі з радянськими партизанами, поляками та Німеччиною. Останнє, (організація збройного опору нацистам. – *Авт.*) на думку керівництва націоналістичного руху, дозволило б «включитися за право голосу в післявоєнному світі»²⁴; по-друге, як зовнішні так і внутрішні реалії зумовлювали необхідність серйозного коректування, а то й перегляду як ідеологічних, так і політико-програмових пропагандистських постулатів. У сукупності, резюмує, В. Дзьобак, це б викликало «загальну демократизацію програми ОУН» (а отже і симпатію в майбутніх потенційних перемовинах із західними союзниками), посилило б соціальну складову у програмі та пропаганді ОУН(б) (це в свою чергу мало би позбавити пропагандистських «козирів» радянського режиму, з його амбіціями на «монопольність» в боротьбі з нацистами; значно розширити соціальну базу національно-визвольного руху, залучити представників інших національностей)²⁵.

Отже, «загальна демократизація програми ОУН (б)» та «посилення соціальної складової у програмі та пропаганді ОУН»²⁶, фокусували спектр ідеологічних змін в націоналістичному русі, а створення збройних сил українського визвольного руху на фоні помітної активізації військово-організаційних заходів, особливо на Волині і Поліссі (на початок лютого 1943 року відповідальний за військовотворчі заходи бандерівської ОУН В. Івахів провів у с. Піддубці, неподалік Луцька, нараду військових референтів ОУН(б) Волині і Полісся, за результатами якої активно вивчалися мобілізаційні, кадрові питання, обмірковувалися завдання на випадок загального повстання²⁷) та ідеологічно-пропагандивної роботи (на чому наголошували і німецькі спецслужби), стимулювали керівництво революційної ОУН нарешті визначитися.

Відчуваючи потребу проаналізувати досвід попередніх років боротьби та окреслити напрями подальшої роботи, Провід ОУН(б) 17-21 лютого 1943 року, неподалік Олеська на Львівщині, скликав Третю конференцію ОУН (СД). Попри гострі дискусії, що точилися на конференції з приводу стратегії подальшої збройної боротьби, вітчизняні історики в оцінці рішень конференції доходять наступних висновків: по-перше, незважаючи що рішення з військо-

вого питання не збереглося²⁸, в колі науковців усталилася точка зору, за якою саме в Олеську бандерівська ОУН остаточно прийняла рішення про необхідність збройної боротьби²⁹; по-друге, рішення конференції стали своєрідним рубіконом, що символізував перехід від пасивних до активних форм збройної боротьби проти німецьких окупантів³⁰; по-третє, окрім прийняття остаточного рішення розгорнути масштабну боротьбу проти нацистів, Олеська конференція оцінила тогочасні міжнародні реалії та охарактеризувала ситуацію на внутрішньому фронті, модифікувавши тактику революційної ОУН у зв'язку з новими реаліями на східному фронті³¹; по-четверте, перемога прихильників активної партизанської війни з німцями³² дала поштовх до «творення нових осередків партизанської сили»³³, що в свою чергу додало цілком якісного імпульсу розгортанню повстанської армії³⁴; дієвості в реалізації самооборони українського народу. За І. Патриляком рішення конференції стали офіційною «відмашкою» повстанській армії до антигітлерівської боротьби³⁵, яка набирала все більших обертів. Тобто антифашистський збройний рух опору визнавався одним із необхідних етапів національно-визвольної боротьби³⁶; по-п'яте, слід наголосити, що лише в окремих наукових дослідженнях (А. Кентій, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Циганюк) детально висвітлено хід дискусій щодо стратегії «двофронтної боротьби». Адже, з двох обговорюваних на конференції підходів (М. Степанюка – крайового провідника ОУН(б) на західноукраїнських землях, який закликав розгорнути єдиним фронтом самостійницьких сил широкомасштабне антинімецьке збройне повстання та Р. Шухевича, на думку якого, першочерговим фронтом для українських націоналістів залишався антикомуністичний, а проти німців, які зазнають поразок на фронтах світової війни, боротьба мала вестися виходячи з інтересів революційної ОУН і мати характер самооборони народу³⁷), в подальшому отримала підтримку і почала реалізовуватися позиція Р. Шухевича. Доводиться констатувати, що в ряді досліджень, спостерігається спрощений підхід до розкриття суті запропонованої керівництвом націоналістичного руху нової стратегії «двофронтної боротьби», яку піддали критиці майже всі опоненти бандерівців і яка сутнісно, глибинно передбачала «взаємне ослаблення тоталітарних режимів і формування будь-якими засобами передумов для відродження української держави»³⁸. Як зазначають О. Лисенко, В. Трицюк, Р. Пилявець, С. Сидоров, аналогічних принципів дотримувалося і польське націоналістичне підпілля, зокрема Армія Крайова, сербський націоналістичний рух опору та інші національно-визвольні рухи³⁹. Таким чином, можна стверджувати, що в одному з основних питань, які розглянула Третя конференція ОУН (б) – ставленні українців до німецького окупанта⁴⁰ перемогла позиція крайового провідника ПЗУЗ Д. Клячківського і військового референта Проводу Р. Шухевича про потребу концентрації основних зусиль на боротьбу проти червоних партизанів (вітчизняні дослідники, зокрема В. Дзьобак, об'єктивно наголошують, що активізація українським самостійницьким рухом антинімецької боротьби виступала своєрідним подразником і для «пробудження» радянських партизан-

ських загонів, оскільки з рук червоних вислизав козир «монополії на боротьбу проти німців»⁴¹). Слід відмітити, що дослідники одностайні у висновку слабкості радянських партизанських сил в Україні (28-29 травня 1943 року в Лелчицькому районі Білорусії відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України, де розглядалося питання «про виявлення та знищення баз УПА і про боротьбу з українським самостійницьким рухом»⁴²) та в застосуванні останніми улюбленої тактики в підриві авторитету українських самостійницьких сил – «оббріхуванні противника і звинуваченні його в колаборації»⁴³) та поляків, а по відношенню до нацистських окупантів зайняти позицію самооборони⁴⁴.

Вітчизняні історики наголошують і на прийнятті Третьою конференцією ОУН(б) важливих рішень з вузлових проблем внутрішньополітичного характеру. Зокрема, Г. Стародубець зазначає про претензії на лідерство бандерівської ОУН як «організатора і керівника визвольної боротьби українського народу...»⁴⁵. Червневий 1943 року наказ Р. Шухевича усім українським повстанським відділам підпорядкуватися Головному військовому штабу (ГВШ), який перебував під контролем бандерівської організації, фактично поклав початок боротьбі в українському повстанському середовищі за загальне лідерство⁴⁶. Власне проведена ОУН(б) з весни 1943 року «об'єднавча акція» значно посилила мілітарні сили бандерівців і фактично зняла питання в суперечці про лідерство в українському національно-визвольному русі⁴⁷.

Поділяємо позицію львівського історика Ю. Киричука, який зазначав, що з історичної перспективи політика бандерівського Проводу в питанні підпорядкування мельниківських і бульбівських відділів своєму впливові виявилася правильною хоч і не цілком погоджується з методами її проведення⁴⁸. На жаль, незважаючи на активні спроби пошуку шляхів взаєморозуміння між представниками трьох найважливіших суб'єктів українського самостійницького руху – ОУН(б), ОУН(м), Поліської Січі-УПА до згоди не привели⁴⁹. Залишалося, як зазначав Улас Самчук «право сильнішого»⁵⁰. Безперечно концентрація українських самостійницьких сил в єдиному «кулаці» зцементувала повстанські загони, надавши їхнім діям цілеспрямованості та організованості.

Таким чином, в сучасній українській історіографії усталеною є позиція, що на кінець літа 1943 року «ОУН(б) стає майже монопольною силою в українському визвольному русі»⁵¹. Водночас В. Дзьобак вказує і на нові виклики і завдання, які постали перед ОУН(б): по-перше, необхідно було офіційно оголосити про війну з Німеччиною; по-друге, внести суттєві корективи в чинну програму з метою зробити її більш привабливою для наддніпрянців, відкинувши, з одного боку, радикальні націоналістичні гасла⁵² (реалії повсякденної діяльності членів похідних груп ОУН на Наддніпрянщині викликали сумніви і заперечення щодо «програмових і організаційних принципів націоналістичного руху – вождівства, монопартійності, етнічної винятковості»⁵³); по-третє, потребою «посилити її соціально-економічну складову, відмовившись від згадок про можливу диктатуру»⁵⁴; по-четверте, «важливо було нада-

ти новій програмі ОУН(б) загально демократичного звучання, аби її зрозуміли і привітали евентуальні західні союзники...»⁵⁵.

Таким чином, проведений аналіз сучасною вітчизняною історіографією військової діяльності ОУН(б) у 1943 році дозволяє зробити такі узагальнення: по-перше, в сучасній українській історіографії, особливо в працях авторитетних дослідників українського визвольного руху (В. В'ятрович, І. Патриляк, А. Кентій, Ю. Киричук, О. Лисенка, О. Ленартович та ін.) достатньо повно і об'єктивно висвітлено військово-підготовча діяльність бандерівської ОУН в період кінця 1942 – початку 1943 років і знайшла своє втілення у рішеннях другої і третьої конференції організації; по-друге, вітчизняними істориками цілком об'єктивно робиться наголос, що як внутрішні, так і зовнішні чинники виступали своєрідними детонаторами, які, з одного боку, після гострих внутрішніх дебатів, прийняли нову стратегію «двофронтної боротьби», що дало своєрідну відмашку активній розбудові УПА і протинімецькій збройній боротьбі; з другого, привело до керівництва ОУН(б) нову «еліту менеджерів» на чолі з Р. Шухевичем готову до ревізійністських змін ідейно-програмових засад визвольного руху; по-третє, істориками констатується крах консолідаційних процесів між суб'єктами українських самостійницьких сил, що однозначно зашкодило визвольному рухові, вказано на порушення з боку бандерівської ОУН у силовому розв'язанні питання лідерства в українському Русі Опору, проте з точки зору історичної перспективи подальшої боротьби виправдовується такий крок.

У контексті подальших досліджень вітчизняним історикам доцільно приділити детальнішу увагу, по-перше, основним напрямам бойової діяльності підпільної націоналістичної мережі в регіональному розрізі Великої України; по-друге, темі конфліктів (зокрема розкриття конфліктного тла між ОУН (крайовиками і ЗП (Закордонним Проводом) УГВР) та ЗЧ (Закордонні Частини) ОУН – *Авт.*) в середовищі ОУН.

Примітки:

¹ В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху. – Львів. – 2007. – Вип. 9. – С. 125-137.

² ОУН і УПА в 1943 році: Документи. Упорядник: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с.

³ Кентій А. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р. В кн.: Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ільюшин І. І., Касьянов Г. В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України; Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2005. – 494 с.

⁴ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націона-

лістів (ОУН): аналітичний огляд / Г. Касьянов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://falangeoriental.blogspot.com/2012/08/1943.html>; його ж. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/2/5.pdf>.

⁵ Лисенко О. Військова діяльність Романа Шухевича / О. Лисенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nikr/2008_14/Lysenko.pdf.

⁶ Патриляк І. Проблема державності в ідеологічних концепціях і програмових документах українських націоналістів у роки Другої світової війни / І. Патриляк // Воєнно-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – Вип. 1. – С. 114-127.

⁷ Ходанович О. Л. До питання еволюції ідейно-політичних засад ОУН у роки німецької окупації в Україні (1941–1944 рр.) / О. Л. Ходанович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nrius/jrgua/images/book/4.pdf>; його ж. Ходанович О. Л. Тактика бойових дій збройних підрозділів ОУН у Західній Україні (к. 1942–1943 рр.) / О. Л. Ходанович // Політика, історія, культура. Вісник. – 2010. – № 4. – С. 142–146.

⁸ Ленартович О. Ю. Національно визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О. Ю. Ленартович. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Волинський національний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – 410 с.; його ж. Формування бойових підрозділів українських націоналістів та УПА на Волині у 1942–1943 роках / О. Ю. Ленартович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/natural/nvnu/istor/2010_22/R1/Lenartovych.pdf та ін.

⁹ Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.

¹⁰ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.

¹¹ ОУН і УПА в 1943 році... – 347 с.

¹² Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році / І. Патриляк // Український визвольний рух: Науковий збірник. – Львів: Видавництво «Мс», 2007. – № 7. – С. 208-231.

¹³ Там само. – С. 221.

¹⁴ Патриляк І. Створення Української Повстанської Армії під проводом ОУН(Б): малодосліджені аспекти проблеми / І. Патриляк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...

¹⁵ Шолох Я. Прихід до керівництва ОУН-УПА Р. Шухевича в світлі зарубіжної історіографії національно-визвольного руху 30-х – 50-х рр. ХХ ст. / Я. Шолох. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eukraina.com/_Id/0/28_upi_00024.pdf.

¹⁶ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942–1943 рр.) / Ю. Щур.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65416/04-Shchur.pdf?sequence=1>.

¹⁷ Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. К. Патриляк/ Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – С. 295.

¹⁸ ОУН і УПА в 1943 році. Названа праця. – С. 5-7.

¹⁹ Кентій А. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р. В кн.: Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ільюшин І. І., Касьянов Г. В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України; Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2005. – С. 160.

²⁰ Там само. – С. 161-162.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 162.

²³ Там само. – С. 6-7.

²⁴ Там само. – С. 7.

²⁵ Там само.

²⁶ Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. ... – С. 295.

²⁷ ОУН і УПА в 1943 році... – С. 10.

²⁸ Циганюк В. В. Військово-організаційна й політична діяльність Романа Шухевича у 1943 р. / В. В. Циганюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/znm/2007_13/R1/Tsyganjuk.pdf.

²⁹ Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ільюшин І. І., Касьянов Г. В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України; Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2005. – С. 163.

³⁰ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Трицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп ред. О. Є. Лисенко. – Київ: Національний університет оборони імені І. Черняхівського, Інститут історії НАН України, 2015. – С. 432.

³¹ Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. ... – С. 298.

³² Кондратюк К. Військово-політична діяльність Романа Шухевича у 1943–1944 рр. / К. Кондратюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65009/14-Kondratiuk.pdf?sequence=1>.

³³ Кондратюк К. Українські національні збройні формування у 1941–1944 роках / К. Кондратюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...

³⁴ Патриляк І. Створення Української Повстанської Армії під проводом ОУН(Б). Названа праця.

³⁵ Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. Патриляк // УІЖ. – 2004. – № 5. –

С. 88.

³⁶ Стародубець Г. М. Названа праця. – С. 95.

³⁷ Циганюк В. В. Військово-організаційна й політична діяльність Романа Шухевича у 1943 р. / В. В. Циганюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/znmm/2007_13/R1/Tsyganjuk.pdf

³⁸ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках ... – С. 439.

³⁹ Там само. – С. 439-440.

⁴⁰ Стародубець Г.М. Названа праця. – С. 96.

⁴¹ ОУН і УПА в 1943 році Названа праця. – С. 19.

⁴² Там само. – С. 22.

⁴³ Там само. – С. 19.

⁴⁴ Ленартович О. До питання про чисельний склад УПА / О. Ленартович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50409/15-Lenartovych.pdf?sequence=1>.

⁴⁵ Стародубець Г. М. Названа праця. – С. 95.

⁴⁶ Кондратюк К. Військово-політична діяльність Романа Шухевича у 1943–1944 рр. Названа праця.

⁴⁷ Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році ... – С. 231.

⁴⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика ... – С. 71-72.

⁴⁹ Стародубець Г. М. Названа праця. – С. 99.

⁵⁰ Кондратюк К. Військово-політична діяльність Романа Шухевича у 1943–1944 рр. Названа праця.

⁵¹ ОУН і УПА в 1943 році... – С. 36.

⁵² Там само.

⁵³ Щур Ю. Названа праця.

⁵⁴ ОУН і УПА в 1943 році... – С. 36.

⁵⁵ Там само.

Vasyl' Uhach. Military preparations Bandera OUN in 1943 in modern interpretations of local historians. Views of the modern Ukrainian historians in search of the OUN (b) new strategy and tactics of armed struggle against the Nazi occupation of Ukraine in 1943, importance of the decisions of the third conference Bandera's organization, reasons for transition to the tactics of «two fronts» struggle are represented. The list of issues requiring further research is defined.

Key words: liberation movement, armed struggle, OUN, UPA, the third conference, the modern historiography.

Отримано: 18.10.2016 р.

УДК 355.011 (477)

*Віталій Бідний,
Михайло Гребенюк,
Валерій Грицюк*

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ РОБОТИ ЗА КОРДОНОМ (НА ПРИКЛАДІ США ТА РОСІЇ)

Віталій Бідний, Михайло Гребенюк, Валерій Грицюк. Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном (на прикладі США та Росії). У статті висвітлені організаційні структури військово-історичних органів та установ зарубіжних армій та розкриваються основні напрямки та завдання їх воєнно-історичної роботи.

Ключові слова: воєнна історія, воєнно-історична робота, військово-історичні органи та установи.

Виталий Бидный, Михаил Гребенюк, Валерий Грицюк. Роль и место воєнно-исторической работы за границей (на примере США и России). В статье освещены организационные структуры воєнно-исторических органов и учреждений зарубежных армий и раскрываются основные направления и задачи их воєнно-исторической работы.

Ключевые слова: военная история, воєнно-историческая работа, воєнно-исторические органы и учреждения.

У світі існує потужна система створення воєнно-історичних знань та їх використання на всіх рівнях як у мирний, так і воєнний час. Досвід провідних і суміжних з Україною країн свідчить, що наукові дослідження в галузі воєнної історії є основою для планування процесів розвитку збройних сил, форм і способів їх застосування, визначення напрямів розвитку озброєння і військової техніки тощо. Важливість використання воєнно-історичних знань давно усвідомлена воєнно-політичним керівництвом таких країн як Великобританія, США, Німеччина. У сусідніх з Україною державах повноцінно функціонують воєнно-історичні установи: у Польщі – бюро воєнно-історичних досліджень; у Румунії – інститут досліджень історії війн, стратегії та оперативного мистецтва.

Важливим способом ведення Російською Федерацією гібридної війни проти України є маніпуляція історичною свідомістю. При наповненні противником конкретним контентом інформаційно-психологічних акцій, заходів до 70% інформації використовується з воєнно-історичної проблематики. Це потребує активної протидії. У той же час в Україні відсутня система воєнно-історичної роботи, бракує структурних воєнно-історичних підрозділів у системі ВВНЗ, органів військового управління, військових частин. Створення системи воєнно-історичної роботи в Україні потребує вивчення досвіду інших країн, передусім – країн НАТО та Євросоюзу.

Однак публікацій з аналізу окресленої проблематики у вітчизняній науці

немає. Тому метою запропонованої наукової студії є порушення питання щодо створення системи воєнно-історичної роботи в Україні в контексті ефективного використання історичних знань у практиці сучасного військового будівництва, а **дослідницьким завданням** – аналіз діяльності органів військового управління США та РФ щодо проведення воєнно-історичної роботи.

Звертаючись до досвіду збройних сил США ми можемо побачити, що діяльність військових істориків має організований, вертикально структурований, системний характер.

Фахівці центру воєнної історії сухопутних військ ЗС США (Center of Military History) вважають за потребу вивчати історію виду збройних сил і навіть окремих військових частин, тому що це має великий вплив на мораль і бойовий дух особового складу. Ті, хто прийшов на службу, мають гордитися своїм видом збройних сил, знати про його потреби, імовірних противників, перемоги, досягнення під час війни та миру, його місце в застрашньому світі. Члени військової спільноти мають розуміти та гордитися військовими традиціями, відчувати себе частиною великого цілого¹.

Командири військових частин сухопутних військ збройних сил (СВ ЗС) США визначають серед своїх підлеглих осіб, які здатні виконувати функції історика військової частини. Підтримку діяльності цих посадовців здійснює центр воєнної історії СВ ЗС США².

Настанова СВ ЗС США Army Regulation 870–5 про воєнно-історичну роботу вимагає, щоб керівний склад органів управління, військових частин, установ і закладів, використовував воєнно-історичні знання в процесі прийняття рішень, забезпечували збір та зберігання важливих для СВ ЗС США історичних відомостей та відповідних матеріалів, сприяв написанню щорічного історичного опису СВ (історичного огляду значних подій, рішень та діяльності) надсиланню необхідної інформації та документів до центру воєнної історії СВ ЗС США не пізніше ніж за три місяці до закінчення фінансового року, рекомендував, які історичні дослідження мають бути проведеними в рамках щорічних історичних дослідницьких програм³.

Начальник центру воєнної історії є одночасно головним радником секретаря СВ (Secretary of the Army) та начальника штабу СВ (Chief of Staff, Army) з історичних питань, керує виконанням воєнно-історичних дослідницьких програм⁴. У центрі воєнної історії є головний історик, який є головним радником начальника цього центру з воєнно-історичних питань. Він відповідає за якість змісту Публікації центру фактично стають офіційною історією СВ ЗС США, опікується питанням кар'єри військових істориків СВ, організує і здійснює щорічне звітування з виконання історичних дослідницьких програм⁵.

Командування СВ ЗС США, командування компонентів забезпечення та частин безпосереднього підпорядкування мають готувати та використовувати воєнно-історичні знання, створювати підрозділи воєнної історії в командування до рівня дивізії, готувати щорічні історичні описи свого командування (частини) та історичні монографії, рекомендувати тематику історичних досліджень

для включення до історичних дослідницьких програм, планувати випуск історичних публікацій командування (частини), створювати, підтримувати та використовувати колекцію документальних матеріалів про історію відповідного командування, забезпечувати їх використання для виховання військових професіоналів-лідерів та здійснювати іншу діяльність, пов'язану з історією цього командування⁶.

Для ефективної координації діяльності створюються робочі органи, такі як координаційний комітет з воєнної історії (Military History Coordinating Committee), рада істориків СВ (Army Historians Council), історичний дорадчий комітет департаменту СВ (Department of the Army Historical Advisory Committee)⁷.

Воєнно-історична робота здійснюється задля: 1) збереження пам'яті про СВ, як про організацію; 2) написання офіційної історії СВ як у мирний, так і у воєнний час; 3) надання підтримки, котра стосується знань історичних аспектів, у процесі прийняття рішень; 4) спрямування вивчення воєнної історії СВ усім персоналом департаменту СВ ЗС США; 5) підтримка професійного розвитку та покращення лідерських якостей; 6) покращення морально-психологічного стану особового складу військових частин; 7) сприяння кращого інформування командування та суспільства⁸.

У командуваннях СВ ЗС США крім радника з історичних питань, який входить до групи спеціальних радників командування та має безпосередній доступ до командувача, існують спеціальні історичні підрозділи, котрі здійснюють описані вище функції. Типовий історичний підрозділ має в своєму складі історика командування, кілька професійних армійських істориків і допоміжного персоналу, зокрема, архіваріусів⁹.

На рівні армійських корпусів та дивізій (а для армійського резерву також і на бригадному) призначається офіцер зі спеціальною академічною історичною підготовкою, або цивільний професійний історик, який відповідає за всі питання пов'язані із використанням знань з воєнної історії¹⁰. На бригадному рівні та нижче у якості істориків військових частин можуть бути як штатні, так і позаштатні офіцери або сержанти.

Питанням воєнно-історичної роботи ролі військових істориків та їх використання під час ведення операцій, описанню технічних прийомів і процедур із документування, описання та збереження офіційної історії СВ ЗС США під час бойових дій та участі в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій визначені у 2014 році керівним документом АТР 1-20 (Army Techniques Publication 1-20) в розділі «Воєнно-історичні операції» (Military History Operations), який замінив польовий статут (FM 1-20) від 2003 року¹¹. Воєнно-історичні операції, у розумінні американських військових, є складовою що забезпечує ведення бойових операцій військових частин.

Для гарантування можливості документування всіх важливих подій військові історики мають право звернення безпосередньо до начальника штабу або заступника начальника штабу військової частини¹².

Також, з метою збору історичних матеріалів під час проведення бойових

операцій або участі в операціях із ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій до цих районів відряджаються групи воєнних істориків. Зібрані ними матеріали в подальшому використовуються для написання офіційної історії. Ці групи підготовлені та оснащені для збору історичних документів та матеріалів, проведення усних інтерв'ю, фотографування перебігу певних дій і подій та надання порад і рекомендацій командуванню частини, до яких вони були відряджені, щодо планування та ведення воєнно-історичних операцій¹³.

Крім того, центр воєнної історії СВ ЗС США здійснює підтримку програми відрядження до районів проведення операцій представників творчої інтелігенції, встановлює критерії та стандарти щодо художньої продукції, котра створюється в цих умовах. Для реалізації цієї програми вибираються митці із числа рядових, які тимчасово відряджаються для здійснення художніх робіт до конкретних командувань або військових частин і знаходяться у безпосередньому підпорядкуванні історика командування або військової частини¹⁴.

На короткий період для виконання спеціальних воєнно-історичних завдань можуть бути відряджені воєнно-історичні групи або індивідуальні військові історики. А у випадку збору артефактів можуть залучатися військові, цивільні фахівці або ті, хто працює за контрактом¹⁵.

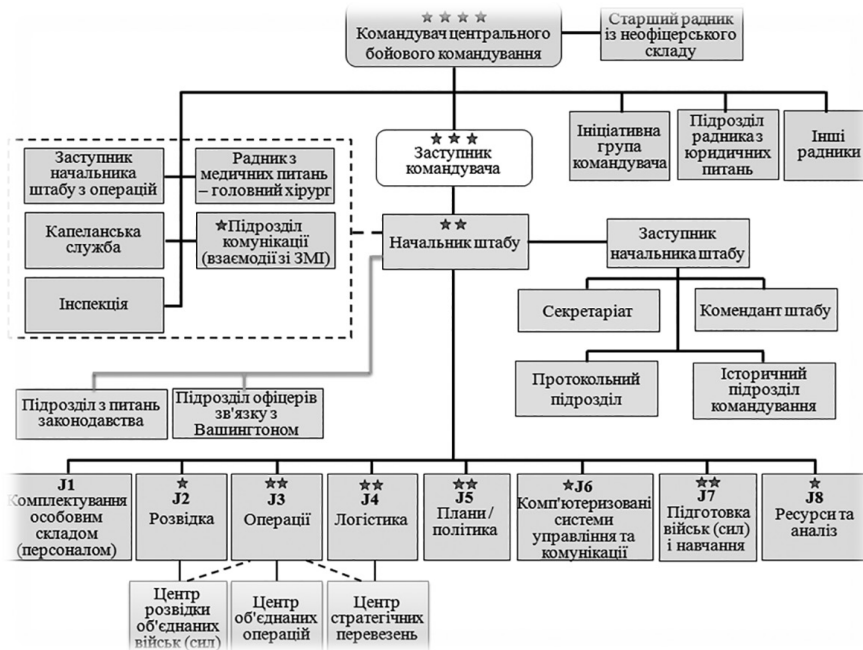

Рис. 1. Організаційна структура штабу (основні підрозділи) центрального бойового командування збройних сил США.

Центр запровадження вивченого досвіду СВ ЗС США (Army Lessons Learned) має свій підрозділ у районах проведення бойових операцій або операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій з метою збору інформації та проведення аналізу щодо застосування тактики, озброєння та військової техніки та доктрин для покращення ефективності ведення операцій СВ. Ці фахівці не є істориками, але вони збирають багато інформації, яка може мати історичну цінність. Інколи

ці фахівці працюють у тих же самих місцях і військових частинах, що й історики. Схожа ситуація може спостерігатися із фахівцями зі зв'язків з громадськістю, котрі висвітлюють події, як тільки ті відбулися, проводять інтерв'ю з їх учасниками, збирають супутні інформаційні матеріали. Все це може бути цікавим та важливим для воєнно-історичного опису подій. Тому потрібна дієва координація із недопущення дублювання зусиль¹⁶.

На рівні об'єднаних бойових командувань, які планують і проводять військові операції, також існує відповідний історичний підрозділ. Так, наприклад, у організаційній структурі штабу центрального командування збройних сил США (U. S. Central Command)¹⁷ є історичний підрозділ командування (Command Historian), який є підпорядкованим начальнику штабу командування через його окремого заступника. Тобто, знову основні «бойові» підрозділи, що «роблять історію» цього командування не можуть диктувати те, як вона висвітлюється.

При цьому історичний підрозділ командування гарантує, що історичні аспекти дій командування проаналізовані, висвітлені та широко використані. Фахівці підрозділу забезпечують офіцерів з планування та осіб, які приймають рішення, потрібними архівними документальними матеріалами на підтримку поточних і подальших операцій¹⁸.

Історичні програми, що реалізуються в бойових командуваннях мають забезпечувати опрацювання точних, повних та об'єктивних історичних документів про значні події за участю їх командування, наприклад участь у операціях об'єднаних сил, у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій тощо. Крім того, згідно із законодавством США командувачі бойових командувань мають забезпечити документальний опис діяльності командування, котра, на їх думку, має історичне значення. На виконання цього завдання й існує історичний підрозділ командування, який має бути укомплектованим, як мінімум, двома фаховими істориками, а також помічником з адміністративних питань та архіваріусом і спеціалістом з інформаційних технологій. Начальник історичного підрозділу має бути присутнім на нарадах керівного складу основних функціональних підрозділів, безпосередньо доповідати заступнику командувача або начальнику штабу командування. Історики об'єднаного командування не є тими, хто здійснює діловодство та зберігання документів командування. Вони збирають та зберігають тільки ті документи та матеріали (наприклад, інтерв'ю), які відносяться до історії їх командування¹⁹.

Історичний підрозділ забезпечує залучення додатків про історію конфлікту (подій) до планів ведення операцій, оперативних наказів, концептуальних планів тощо. Ці додатки деталізують яким чином буде здійснювати історичне супроводження, як будуть залучатися до ведення операцій історики та які типи матеріалів та інформації вони будуть збирати²⁰.

У основі періодичності історичного опису бойового командування може лежати або календарний рік, або час перебування на посаді командувача. Однак відтинок часу, який описують історичні дослідження істориків командування не може бути більшим чотирьох років. Історія командування має вигляд

оповідання, має містити предметний покажчик, схеми та таблиці, без документів на яких вони базуються (копії директив і настанов). Це документи можуть бути подані додатково в електронному вигляді. Кожен періодичний фрагмент історичного оповідання має зосереджувати увагу на діяльності командування з ведення операцій, їх планування, логістичного та адміністративного забезпечення. Має бути висвітленими ступень досягнення успіху в цих сферах, а також ті проблеми та складнощі, які було необхідно долати. Мають бути додані списки та місцезнаходження осіб, з якими проводили інтерв'ю²¹.

У теперішній час у структурі основних підрозділів **об'єднаного штабу об'єднаного комітету начальників штабів (ОКНШ)** збройних сил США (рис. 2) знаходиться історичний підрозділ (Joint History Office)²², а в групі радників голови ОКНШ є директор із міжвидової історії (Director for Joint History). Міжвидовий історичний підрозділ документує роль голови ОКНШ, начальників штабів видів збройних сил, об'єднаного штабу та бойових командувань у розвитку та втілення в життя національної політики безпеки, продукують офіційні історичні документи із різних аспектів об'єднаних військ (сил), тощо. Цей підрозділ не входить до жодного із основних функціональних директоратів, має достатню незалежність для об'єктивного дослідження їх ролі та дій підпорядкованих їм сил. Начальник міжвидового історичного підрозділу фактично підпорядковують командуванню комітету через заступника директора ОКНШ, який одночасно є директором директорату управління (менеджменту) (Department of Management). Остання обставина має спрощувати доступ воєнних істориків до потрібної службової інформації, тому що, забезпечуючи діяльність голови ОКНШ та особового складу ОШ, директорат відповідає за адміністрування документообігу (кореспонденції), опікується питаннями бюджету та фінансування (діяльності ОКНШ), управління виконавчою діяльністю (actionmanagement) та архівування, забезпечення інформаційно-комп'ютерними засобами тощо²³. Професійні військові історики служили в ОКНШ починаючи з 1945 року²⁴.

У відкритій інструкції голови ОКНШ щодо керівних вказівок для міжвидових історичних програм (Guidance for the Joint History Program) від 13 січня 2009 року (зі змінами в 2011 році) була зазначено, що метою цих історичних програм є забезпечення офіційної фіксації відомостей про роль голови ОКНШ, об'єднаного штабу та бойових командувань у розвитку та реалізації політики національної безпеки, які є особливо важливими джерелами інформації з історичних, доктринальних і правових аспектів²⁵.

Міжвидовий історичний підрозділ об'єднаного штабу ОКНШ готує та видає наукову серію про діяльність ОКНШ та національну політику («The Joint Chiefs of Staff and National Policy»), історичні праці та дослідження на вимогу свого керівництва, рецензує праці істориків об'єднаних бойових командувань, координує відрядження до зон ведення операцій об'єднаних сил істориків, які проходять дійсну військову службу, або резервістів тощо²⁶.

У США створена багатотомна праця «Американська військова історія», яка періодично оновлюється та уточнюється. Наприклад, друга редакція дру-

гого тому має об'єм більш ніж п'ятсот сторінок та охоплює період з 1917 по 2008 рік, тобто менше одного століття²⁷.

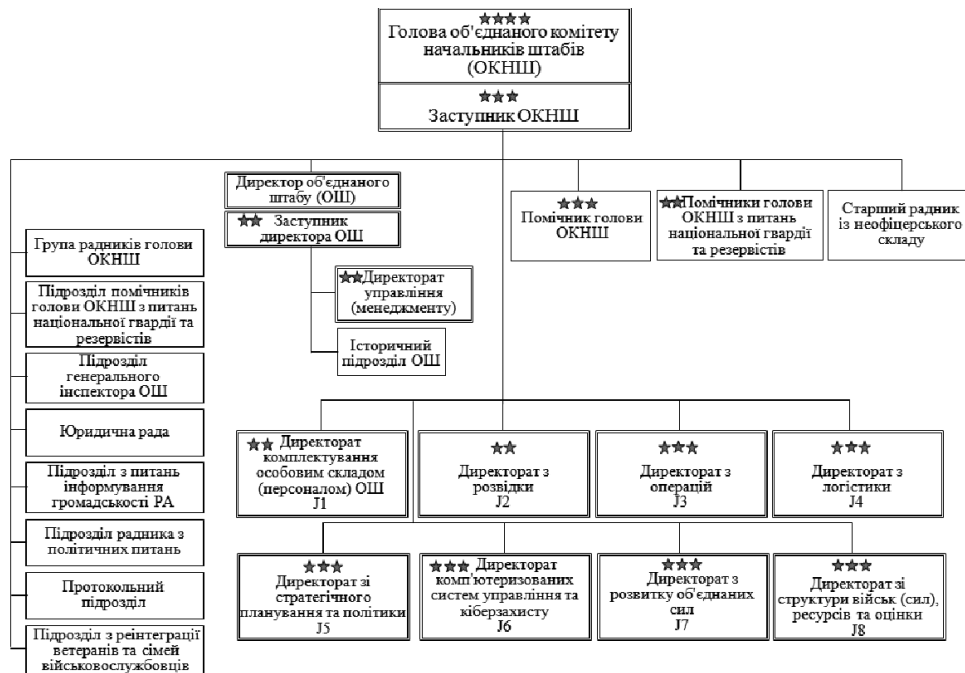

Рис. 2. Організаційна структура основних підрозділів об'єднаного штабу об'єднаного комітету начальників штабів збройних сил США.

У Російській Федерації (РФ) у всіх силових структурах офіційними документами затверджені положення про воєнно-історичну роботу.

Відповідно до вимог керівних документів історичні знання є ядром суспільно-державної підготовки солдатів, сержантів, офіцерів, а воєнно-історична робота у військах – одним з найважливіших напрямків діяльності спеціальних органів, штабів, відповідних структур по роботі з особовим складом, прямим службовим обов'язком; командирів і начальників усіх ступенів.

Воєнно-історична робота, будучи частиною наукової роботи в ЗС РФ, являє собою творчу та організаційну діяльність військових кадрів, спрямовану на розвиток воєнно-історичної науки, використання її висновків і накопиченого бойового досвіду в практиці будівництва і підготовки армії і флоту. Її основи визначаються чинним законодавством, наказами і директивами міністра оборони Російської Федерації та його заступників: наказ міністра оборони РФ № 207 1993 р. «Про вдосконалення воєнно-історичної роботи в Збройних Силах Російської Федерації» наказ міністра оборони РФ № 84 1995 р. «Про заходи щодо подальшого удосконалення воєнно-історичної роботи в Збройних Силах Російської Федерації»; наказ міністра оборони РФ № 283 1996 р. «Про заходи щодо виконання у Збройних Силах Російської Федерації Федерального Закону «Про дні військової слави (переможних днях) Росії». У збройних силах РФ оновлене положення про воєнно-історичну роботу введено в дію наказом міністра оборони 1 грудня 2014 року.

Основними завданнями військово-історичної роботи в військах є: вивчення історії воєн, військових конфліктів, військової історії Росії та узагальнення їх досвіду; освоєння історичного досвіду вітчизняної військової науки і військового мистецтва, розкриття закономірностей і тенденцій їх розвитку, висновків і уроків, необхідних для вирішення сучасних завдань з оборони країни; дослідження військової історії іноземних держав; використання минулого військового досвіду в оперативній та бойовій підготовці; видання збірників військово-історичних матеріалів Другої світової війни і післявоєнного періоду; розробка історії видів Збройних Сил Російської Федерації, родів військ, об'єднань, з'єднань, військових частин, кораблів, історії розвитку озброєння і військової техніки; ведення журналів бойових дій та історичних формулярів органів військового управління, з'єднань і військових частин; створення і організація функціонування військових музеїв, меморіалів та кімнат бойової слави; вшанування пам'яті загиблих воїнів, робота з благоустрою місць їх поховання; популяризація та пропаганда героїчних подвигів російських воїнів, діяльності видатних полководців; виховання особового складу в дусі патріотизму та інтернаціоналізму, на кращих традиціях і прикладах військової історії Росії; організація і функціонування архівів зі зберігання документів, їх вивчення, забезпечення архівними документами військово-історичної роботи.

На сьогодні загальне керівництво військово-історичною роботою в збройних силах РФ здійснюється генеральним штабом. Головні штаби видів ЗС РФ і штаб тилу ЗС РФ, штаби родів військ є організаторами цієї роботи у відповідних видах ЗС і родах військ, управліннях, службах, установах. В округах, флотах, арміях, флотилія, з'єднаннях, військових частинах керівництво військово-історичною роботою здійснюють відповідні командувачі та командири через свої штаби.

Крім того, в збройних силах Російської Федерації сформовані такі військово-історичні структури, що здійснюють безпосереднє планування і проведення заходів щодо військово-історичної роботи: в генеральному штабі ЗС РФ – військово-історичний центр, що складається з чотирьох відділів; в головних штабах видів Збройних Сил і штабі Тилу – військово-історичні групи чисельністю по 4 особи; в штабах округів, флотів, родів військ – військово-історичні групи по 2 особи; в арміях (на флотиліях), в корпусах (ескадрах), в головних і центральних управліннях МО РФ – штатні офіцери-історики (1 особа); в з'єднаннях і військових частинах, в управліннях та відділах штабів, в самостійних управліннях і відділах МО РФ – позаштатні офіцери-історики, які пройшли, як правило, необхідну підготовку²⁸.

Діє і нештатний Науково-методична рада Збройних Сил РФ з військово-історичної роботи, створений з метою визначення концептуальних напрямів розвитку військово-історичної роботи і Забезпечення в Керівництва нею військах (силах), військово-навчальних закладах і установах РФ.

У збройних силах Росії діє інститут військової історії, військово-історичний центр Генерального штабу, військово-історичні групи (у головних управліннях видів збройних сил, штабі тилу, штабах округів, флотів, родів військ) тощо. Всього тільки в ЗС РФ нараховується 150 штатних і понад 2,5 тис. позаштатних по-

сад воєнних істориків.

Таким чином, важливість використання воєнно-історичних знань давно усвідомлена провідними країнами та воєнно-політичними організаціями, зокрема такими як Великобританія, США, Німеччина, НАТО. Значна увага воєнно-історичній роботі надається у Російській Федерації. У світі існує потужна система створення воєнно-історичних знань та їх використання на всіх рівнях як у мирний, так і воєнний час. Воєнно-історична робота здійснюється військовими істориками як у стаціонарних умовах, так і у районах ведення операцій. Основні завдання воєнної історії: вивчення бойового досвіду; розроблення військових доктрин, статутів, рекомендацій; підтримання бойового духу, формування моралі, підтримання гордості за свою частину, вид та збройні сили.

Необхідність наукового воєнно-історичного аналізу сучасних воєнних конфліктів, докорінне реформування Збройних Сил України та їх подальший розвиток актуалізують воєнно-історичні дослідження, передусім в умовах тривалого збройного конфлікту на Сході України. Без скоординованої Генеральним штабом ЗС України діяльності науково-дослідних установ та підрозділів з воєнної історії, навчальних підрозділів ВВНЗ, органів з вивчення та узагальнення досвіду АТО, бойових дій, штатних та позаштатних воєнних істориків до окремої військової частини включно створення системи воєнно-історичної роботи неможливе. Ефективність реалізації наукових воєнно-історичних проєктів, формування позитивного іміджу Збройних Сил України в суспільстві, ідеологічна боротьба з фальсифікацією вітчизняної воєнної історії безпосередньо залежить від створення дієвої системи воєнно-історичної роботи. Її головним результатом буде проведення ґрунтовних воєнно-історичних досліджень задля глибокого наукового аналізу досвіду воєнного конфлікту в Україні початку ХХІ століття з позицій україноцентризму. Одержані наукові результати можна буде використовувати для подальшого розвитку Збройних Сил України, вдосконалення їх структури, напрямів підготовки та воєнно-патріотичного виховання як особового складу, так і населення. В період проведення Антитерористичної операції на Сході України створена система воєнно-історичної роботи сприятиме ефективній протидії гібридній війні, яку розв'язала Російська Федерація проти України.

Примітки:

¹ Organizational History. – Washington, DC: Center of Military History, US Army, 1999. – 29 p. (P. 1).

² Organizational History. – Washington, DC: Center of Military History, US Army, 1999. – 29 p. (P. 2).

³ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures: Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 2007. – 36 p. (P. 1).

⁴ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures: Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC: Headquarters Department of the Army,

2007. – 36 p. (P. 1–2).

⁵ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures: Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 2007. – 36 p. (P. 2).

⁶ Там само.

⁷ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 2007. – 36 p. (P. 3).

⁸ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures: Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 2007. – 36 p. (P. 4).

⁹ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures: Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC: Headquarters Department of the Army, 2007. – 36 p. (P. 7).

¹⁰ Military History: Responsibilities, Policies, and Procedures: Historical Activities: Army Regulation 870–5. – Washington, DC : Headquarters Department of the Army, 2007. – 36 p. (P. 8).

¹¹ Military History Operations: ATP 1-20 (FM-1-20). – Washington, DC: Department of the Army Headquarters, 2014. – 72 p.

¹² Military History Operations: ATP 1-20 (FM-1-20). – Washington, DC: Department of the Army Headquarters, 2014. – 72 p. (P. 3-2).

¹³ Military History Operations: ATP 1-20 (FM-1-20). – Washington, DC: Department of the Army Headquarters, 2014. – 72 p. (P. 3-4).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Joint Officer Handbook: Staffing and Action Guide [2nd Edition]. – Washington: Joint Chiefs of Staff, Joint Staff, J-7, 2011. – 364 p. (P. 159).

¹⁸ Там само. (P. 162).

¹⁹ Chairman of the Joint Chiefs of Staff Instruction: Guidance for the Joint History Program[CJCSI 5320.01B] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dtic.mil/cjcs_directives/cdata/unlimit/5320_01.pdf.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Joint Chief of Staff [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jcs.mil/Leadership.aspx>. – Назва з екрану. – [Станом на 1.02.2016].

²³ Directorate of Management [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jcs.mil/Directorates/DirectoratesofManagement.aspx>. – Назва з екрану.

²⁴ Publications of the Joint History Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webapp1.dlib.indiana.edu/virtual_disk_library/index.cgi/5525274/FID2660/pubs/letter.pdf. – Назва з екрану.

²⁵ Chairman of the Joint Chiefs of Staff Instruction: Guidance for the Joint History Program[CJCSI 5320.01B] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dtic.mil/cjcs_directives/cdata/unlimit/5320_01.pdf.

dtic.mi/cjcs_directives/cdata/unlimit/5320_01.pdf.

²⁶ Там само.

²⁸ American Military History: The United States Army in a Global Era, 1917–2008 [Volume 2; Second Edition] / Edited by Richard W. Stewart. – Washington, D.C. Center of Military History, 2010. – 552 p.

²⁹ Военная история . – М.: Военный университет, 1999. – 387 с.

Vitaliy Bidnyy, Mykhaylo Jrebenyuk, Valerii Hrytsiuk *The role and place of military historical work abroad (on example, the U.S. and Russia). The article highlights military history organizational structures and institutions of foreign armies and describes the main directions and objectives of military history activities.*

Referring to the experience of the U.S. Armed Forces, we can see that the activities of military historians are organized, vertically structured and systematic. The Center of Military History of the U.S. Army performs its functions effectively. The Chief of the Center acts as a principle advisor to the Secretary of the Army and to the Army Chief of Staff on history issues and supervises all military history research programs. He/she is also a member of the group of the Army Command special advisors and has a direct access to the Army leadership.

Working bodies such as the Military History Coordinating Committee, Army Historians Council and Department of the Army Historical Advisory Committee contribute to effective coordination of military history activities.

Key words: *military history, military history activities, military history organizational structures and institutions.*

Отримано: 08.10.2016 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(369.1)«04/05»

Ярослав Яновський

ГУНО-РИМСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ АТТИЛИ (453–465 РР.)

Ярослав Яновський. Гуно-римське протистояння після смерті Аттили (453–465 рр.). У статті, використовуючи широке коло джерел, автор розглядає та характеризує геополітичну та мілітарну специфіку, яка склалась у гуно-римському протистоянні після смерті гунського правителя Аттили в 453 р. Дослідницька увага значною мірою орієнтована на висвітлення ключових моментів, що, зрештою, впродовж наступного десятиліття визначили наслідки Галльської та Італійської кампаній, здійснених Аттилою проти Рима. У статті також аналізуються – план «Великого походу» керманіча гунів на «рах Ротапа», битва на річці Недао 454 р., обставини смерті римського головнокомандувача Аеція та західного імператора Валентиніана III, умови завершення гуно-римського протистояння в 465 р.

Ключові слова: гунни, гунська імперія, Аттила, Західна Римська імперія, Равенський двір, Аецій, Валентиніан III, битва при Недао, нащадки Аттили.

Ярослав Яновский Гунно-римское противостояние после смерти Аттилы (453–465 гг.). В статье, используя широкий круг источников, автор рассматривает и характеризует геополитическую и милитарную специфику, которая сформировалась в гунно-римском противостоянии после смерти гуннского правителя Аттилы в 453 г. Исследовательское внимание в значительной степени ориентировано на освещение ключевых моментов, которые, в итоге, на протяжении последующего десятилетия определили последствия Галльской и Итальянской кампаний, осуществленных Аттилой против Рима. В статье также анализируются – план «Великого похода» правителя гуннов на «рах Ротапа», битва на реке Недао в 454 г., обстоятельства смерти римского главнокомандующего Аэция и западного императора Валентиниана III, условия окончания гунно-римского противостояния в 465 г.

Ключевые слова: гунны, гуннская империя, Аттила, Западная Римская империя, Равеннский двор, Аэций, Валентиниан III, битва при Недао, наследники Аттилы.

Висвітлення та аналіз гуно-римської війни середини V ст. більшість фахівців і XIX ст., і XX ст., зазвичай завершує смертю Аттили. Однак тогочасні джерела не констатують ні остаточного припинення бойових дій, ні офіційного завершення війни, ні підписання відповідного миру чи перемир'я між Равенським двором і синами гунського правителя; навпаки – низка джерел містить цілий пласт фактологічного матеріалу, який дозволяє значною мірою ре-

конструювати ключові події, що мали місце після смерті Батога Божого протягом наступних дванадцяти років, і були пов'язані з продовженням та практичним завершенням тривалого гуно-римського мілітарного протистояння. Таким чином, відсутність у тематичній історіографії розгляду виділеного аспекту, безсумнівно, актуалізує дослідницьку проблематику даної статті.

Отже, як відомо, свій відхід з території Північної Італії Аттіла почав наприкінці першої декади липня 452 р. Необхідно було спішити, оскільки легіони Маркіана «хазяйнували» на землях Альфьольда¹. Батіг Божий піднявся уверх по течії ріки Адіджа й вирішив рухатися далі важким шляхом через Ретійські Альпи. Пересуваючись повз Боденське озеро, Вертахською долиною, розташованою у провінції Норік Внутрішній, гунське військо підійшло до Аугусти Венделікорум (сучас. Аугсбург): порушуючи нещодавні домовленості з Римським понтифіком Левом I Великим (440–461), Аттіла дозволив своїм воїнам пограбувати місто²; перед тим, у провінції Реція I, його військо спустошило декілька невеликих торгівельних містечок³. Переправившись через ріку Лех, гунський керманіч опинився у придунайських степах. Серпень 452 р. Батіг Божий витратив на очищення Паннонії від візантійців. Крім того, він відрядив посольство до Рима, де ще перебував Валентиніан III, з вимогою отримання обіцяної данини; імператор Заходу частину грошей Аттілі таки відіслав, розуміючи, – момент для відновлення воєнних дій ще не настав⁴. Одночасно володар гунів почав планування третьої, вирішальної фази гуно-римської війни – т. зв. Великого походу проти Заходу (наступним «об'єктом» для інвазії, зрозуміло, мала стати й ромейська держава). Проте і внутрішньополітична напружена ситуація в його володіннях, і зовнішньополітичні, неконтрольовані ним та небезпечні реалії, змусили Аттілу відкласти ґрунтовну підготовку до цієї кампанії й терміново вирішувати низку нагальних проблем.

На початку осені посланці гунського керманіча під час аудієнції у імператора Маркіана пригрозили останньому: їхній повелитель «спустошить [ромейські] провінції, оскільки обіцяне йому [Аттілі] Феодосієм [II Молодшим] не було заплачено; долі його ворогів будуть гірші ніж зазвичай»⁵. Ця вимога Батога Божого, із застосуванням погроз та залякування, була висунута напередодні досягнення імператором Сходу важливої для нього релігійної угоди. Означена обставина може допомогти конкретизувати дату гунського «ультиматуму» візантійцям. Справа полягала в тому, що мир, невдовзі укладений Маркіаном з блеммеями і нобадами, знову відкривав варварам доступ у храм Ісиса на острові Філаї. Оскільки жрець блеммеїв (плем'я, яке живе в сучас. Судані) викарбував пам'ятний напис, звернений до Осириса й Ісиса, у Філайському храмі 19 грудня 452 р., мир не міг бути підписаний василевсом пізніше жовтня чи листопада⁶. Отже, посли від Аттіли перебували при імператорському дворі не пізніше останньої декади вересня, або першої декади жовтня. Візантійський імператор відхилив вимоги гунів у категоричній формі⁷. Смерть Аттіли призупинила підготовку ромеїв до тотальної війни з гунським союзом племен.

Йордан виділяє ще один невдалий похід Батога Божого у Галлію; його ме-

та – підкорення аланів, які осіли за рікою Лігер (Луарою). Однак він був відкинутий вестготським королем Торисмундом, котрий вчасно відрядив своє військо на допомогу аланам⁸. «Зав'язалась битва, фіксує готський історик, майже така сама, яка була до того на Каталаунських полях; Торисмунд позбавив Аттілу будь-якої надії на перемогу, вигнав його зі своїх володінь без триумфу і змусив тікати до своїх місць»⁹. Втім, деякі сучасні варварологи не без підстав сумніваються у вірогідності цієї розповіді. Головна причина сумніву – розбіжності в даті смерті Аттіли. Якщо орієнтуватись на березень 453 р. (цей рік подають Проспер Тірон¹⁰ і «Галльська хроніка 511 року»¹¹), то тоді «другий» похід у Галлію міг бути не пізніше початку осені 452 р., і аж ніяк у січні 453 р. Якщо брати за основу свідчення Марцелліна Коміта¹², який роком смерті Батога Божого називає 454, – тоді спроба підкорення центральногалльських аланів могла відбутись влітку 453 р. Проте тематична історіографія в питанні визначення хронологічних пріоритетів все ж відштовхується від 453 р., інакше без пояснень залишається нереалізованість Аттілою «Великого походу» на «рах Романа».

На окрему увагу також заслуговує остання велика воєнна кампанія Аттіли, реалізована ним перед зимовою підготовкою до «Великого походу». Вона повинна була стати найблискавичнішою з усіх, що коли-небудь вів правитель гунів. Кампанія, як повідомляють джерела (Пріск Панійський¹³, Марцеллін Коміт¹⁴, Ісидор Севільський¹⁵, Павло Диякон¹⁶), почалась у вересні, а в кінці грудня Батіг Божий вже повернувся з походу. Така незвична швидкість пояснюється тим, що як тільки завершилась переправа через Дністер, військо гунів розділилося: менша частина під командуванням Ореста взяла напрямом на Урал; більша частина війська вирушила за Аттілою до берегів Каспійського моря через Північне Причорномор'я та Кавказ¹⁷. В межах екстраполяції на сучасну мапу Європи, відтворений маршрут Ореста виглядає так: він перетнув Україну північніше Києва, форсував Дніпро (Борисфен) та Буг, пройшов між Харковом і Москвою, досяг Волги в районі Нижнього Новгорода, вийшов до Ками біля Пермі й звідти повернув на захід від Уральських гір¹⁸. Дорогою Орест відновив занепалий «імперський» порядок, відбудував наново або оновив гунські «укріплені пункти», знищив грабіжників-кочовиків, привів до покори «мирних» кочовиків і доручив їм охорону регіону й населення, приборкав бунтівників та заколотників (в останніх, вірогідно, було більше байдужості до гунської влади, ніж осмисленої волі до спротиву) і повернув землі місцевим землеробам, забезпечивши їх зброєю й спеціально виділеними наставниками по «військовій справі»¹⁹. Продовжуючи похід, Орест уклав договір про дружбу з племенами башкир, знов переправився через Ітіль (Волгу) й вирушив на Смоленськ, паралельно додержуючись політики мілітарного долучення автохтонів до гунської «степової імперії» та зміцнення з ними торгівельних зв'язків. Він досить швидко перетнув територію Білорусії, ненадовго затримався у Польщі і через землі Чехії та Словачки повернувся в Буду, очікуючи там на Аттілу²⁰.

Зі значною часткою впевненості можна прослідкувати і шлях, що прой-

шов Батіг Божий. Він з'явився в місцях, де нині існує Одеса, попрямував північним узбережжям Чорного й Азовського морів, а далі наводив порядок у донських степах і в трикутнику Дон-Волга-Кавказ. «Справ» було багато. У межиріччі Дніпра та Дону «чекали» на упокорення роксолани й акацири. В боях із бунтівними племенами на допомогу гунам прибули війська Еллака й частина акацирів, яка зберегла вірність Аттілі. Між Доном та Волгою почалось жорстоке «полювання» на аланів²¹. Далі, на степовому просторі між Ростовом і Астраханню, Аттіла вперше зіткнувся з хазарами, але не почав з ними війни через наявність у цього незнайомого йому етносу ряду потужних фортечних споруд і численної кінноти; натомість керманіч гунів уклав з ними воєнний союз²². Самі хазари лише готувалися «збирати» власну імперію.

Активно пересуваючись, Аттіла перейшов Волгу і продовжив розправу з непокірними племенами, котрі жили на північному узбережжі Каспія. Він дійшов до Аральського моря – і тут думки дослідників, через скудність та заплутаність джерельного матеріалу, вже не збігаються. Одні фахівці, наприклад Т. Габуєв²³, Р. Груссе²⁴, С. Мін'яєв²⁵, вважають, що він перервав похід у гирлі Амудар'ї, задовольнившись тимчасовим «умиротворенням» народів на території між Аральським і Каспійським морями. Інші дослідники, зокрема – Д. Чернієнко²⁶, М. Бріон²⁷, У. Гоффарт²⁸, наполягають на тому, що Батіг Божий здійснив значно триваліший похід: йдучи уздовж західного берега Амудар'ї, він перетнув Туркменістан, відрядивши посольство з дарунками і привітанням перському шахиншахові Іездигерду II (439–457), пройшов через Керки – місто, розташоване в напрямку півдня, недалеко від Бухари, й на південний захід від Самарканда, але на іншому березі – і ступив з каральною експедицією на землю Бактрії. За два тижні вона була завойована гунами: Аттіла дійшов до передгір'я Гіндукуша²⁹. Спустошення ним країни стало помстою бактрійцям за постійні нахабні набіги останніх на прикаспійські землі (тобто гунські «імперські» володіння) та участь у повстаннях аланів і акацирів на боці «зрадників»³⁰. Зрештою, з уралокаспійського регіону Аттіла повернувся до Одеси, перетнув територію Румунії і вийшов на Дунай неподалік Пешта, де з іншого боку ріки його вже чекав Орест. Зрозуміло, що відродити «втрачену велику єдність» племен і народів євразійських степів йому не вдалося, як не спромігся він об'єднати власну імперію із західноримською.

Упродовж січня-лютого 453 р. Аттіла завершив розробку стратегічного плану проти римського Заходу й прискореними темпами готував військо та зброю. Кампанія мала розпочатись в останню декаду березня. За два перші місяці нового року підрозділи гунської кінноти були приведені у повну бойову готовність. Остготи, гепіди та ріпуарські франки від походу теж не відмовились³¹. На цей раз, згідно з реконструкціями воєнних істориків, Аттіла планував у першу чергу захоплення Равенни, зруйнування Болоньї, Флоренції, Перусії (сучас. Перуджа)³², а перед походом – чергове весілля. Воно відбулося, за повідомленням Йордана, приблизно 15-18 березня; ім'я нареченої – Ільдико. Йдучи за біографом Батога Божого, Йордан констатує: «На час своєї кончини

він узяв собі за дружину, після незчисленних дружин, як це є у звичаї того народу, дівчину чудової краси на ім'я Ільдико»³³. Той самий Йордан розповідає і про смерть Аттіли в шлюбну ніч, від горлової кровотечі. Він, зокрема, пише: «Ослаблений на весіллі від великої нею (нареченою – Я. Я.) насолоди й обтяжений вином та сном, він лежав, плаваючи у крові, яка зазвичай йшла у нього з ніздрів, але тепер була затримана у своїй звичайній ході і, виливаючись смертоносним шляхом через горло, задушила його. Так сп'яніння принесло ганебний кінець прославленому у війнах правителю»³⁴. Цікаво відзначити, що Марцеллін Коміт, наприклад, подає версію про вбивство Аттіли молодого дружиною: вона нібито заколола його кинджалом уві сні³⁵. Отже, «Великий похід» 453 р. проти Рима так і не відбувся.

У підсумку, провал третьої, можливо Равенської кампанії 453 р. через об'єктивні обставини – раптову, хоча й певною мірою очікувану його найближчим оточенням, смерть гунського правителя, з одного боку обумовив незавершеність гуно-римської війни на тій стадії протистояння, коли обидві держави ще не вирішили, за ким залишиться геополітичне й мілітарне домінування, з іншого – окреслив та визначив напрямок подальших стосунків гунського союзу племен, який проіснував ще майже рік (до кінця 453 р.), і слабнучої західної Імперії. Ці стосунки, особливо для синів Аттіли й фінального етапу війни, виявились невтішними: «степова імперія» Батога Божого не пережила свого творця. Вплив та авторитет при імператорському дворі остаточно втратив і Флавій Аецій. З кінця літа 453 р. Західна Римська імперія вперше ініціювала на міжнародній арені активні антигунські заходи деструктивного характеру.

Упродовж весни та літа 453 р. в гунському союзі племен відбувались події, які активізували й прискорили внутрішньодержавні дестабілізуючі процеси: ними виявились чвари, боротьба за владу, початок поділу «батьківської спадщини» між «офіційними» синами Аттіли. Історію «гунської імперії» та «задунайських варварів» після смерті Батога Божого, за даними джерел, можна реконструювати лише в загальному плані. Сини Аттіли «галасливо вимагали, за характеристикою Захарія Ритора, щоб прибутки (данина, яку батькові сплачували підкорені германські племена – Я. Я.) були поділені між ними в рівних частинах і щоб войовничі королі з їхнім населенням були розподілені між ними як родинне помістя («*instar familiae*» – Я. Я.)»³⁶. Коаліція германських племен-васалів, очолювана Ардаріком (454–460), королем гепідів та колишнім головним військовим радником Батога Божого, у відповідь підняла повстання, підтримане Заходом та імператором Маркіаном. Отже, після смерті батька, «офіційні» сини Аттіли (тобто ті, що були проголошені ним «правителями», і народжені лише тими дружинами, які удостоїлись титулу «королеви») – Еллак (король Східної Гунії; останні три роки життя – номінальний імператор каспійських гунів), Узиндур (422–460) та Денгізіх (424–468), Гейсм (445–512) («віце-король» гепідів), Емнедзар (446–528) та Ернак (449–534) не знайшли між собою порозуміння, як підкреслювалось вище, й почали «воєнізований» поділ

обширних гунських володінь у Європі. Це значно прискорило розпад і знищення держави Батога Божого наприкінці того ж року. Лише Мунд (490–560), син Гейсма й онук Аттіли, зробив вдалу військову кар'єру і став, як акцентує Дж. Річчі, відомим полководцем на службі візантійського імператора Юстиніана I (527–565)³⁷.

Необхідно також відзначити, що впродовж осені 453 р. легати Валентиніана III відвідали з дипломатичними місіями двори впливових варварських королів з числа союзників покійного Верховного вождя гунів, і намовили в першу чергу гепідів (частина їх, тим не менш, залишилась на боці гунів) й остготів, крім них – герулів, свевів, скирів, ругів, дурмундурів, маркоманів, виступити проти ослаблих у внутрішній ворожнечі його нащадків, тим більше, що вони ще й зухвало погрожували германцям. За свідченням Йордана, «битва племен», або битва на річці Недао (притока Сави³⁸), відбулась у Паннонії навесні 454 р.³⁹. Повсталих очолював Ардаріх.

Сини Аттіли попри усобиці, в даному масштабному боєзіткненні виступили єдиним фронтом. Однак надто багато племен об'єдналося проти них. Йордан повідомляє: «Гадаю, що там було видовище, варте подиву: можна було бачити і гота, який бився списами, і гепіда, шаленіючого мечем, і руга, котрий переломлює дротики в його [гепіда] рані, і свава, відважно діючого дрючком, а гуна – стрілою, і алана, шикуючого лави з важкою, а герула – з легкою зброєю»⁴⁰. Після «численних і важких сутичок» гуни та їхні прибічники зазнали поразки, втративши вбитими майже 30 тис воїнів⁴¹. У битві при Недао загинув найстарший син Аттіли Еллак. «Знищивши багато ворогів, фіксує Йордан, [Еллак] загинув, як відомо, настільки мужньо, що такої славної кончини забажав би і отець, як би був він живий. Решту братів, коли цей був убитий, погнали аж до берега Понтійського (Чорного – Я. Я.) моря, де <...> сиділи раніше готи»⁴². Розповідь про битву Йордан резюмує наступним чином: «Так відступили гуни, перед якими, здавалось, відступав Всесвіт <...> Справа Ардаріха, короля гепідів, принесла щастя різним племенам, які проти своєї волі підкорялись володарюванню гунів, і піднесла їхні душі, – що давно перебували у глибокому смутку, – на радість бажаному визволенню»⁴³.

Слідом за програною битвою гунські керманічі почали доволі швидко втрачати свої «законні» володіння у Паннонії та суміжних територіях. Гепіди заселили Внутрішню Дакію, остготи осіли в західних регіонах Альфьольда, скири, садагари й герули одержали частину Нижньої Мезії⁴⁴. Сини Аттіли поділили між собою залишки гунських племен, які брали участь у битві, і розселились по різних місцях. Ернак обрав віддалені землі Малої Скіфії (басейн Данапра (Дніпра; у гунів ріка мала назву Вар) й Карпатський регіон); Емнедзар та Узиндур вподобали для поселення Прибережну Дакію (район Втусу, Алмусу та Оескусу); Денгізіх став вождем декількох племен-номадів, а саме – «ултзінзурів, ангіскирів, біттугурів, бардорів»⁴⁵, і кочував з ними у степах на південь від Данувію (під Гернаком у Добруджі); досить багато гунів вирушило до фракійських провінцій та Романії (Візантії), де їхні нащадки в джерелах VII–VIII ст.

згадувались під назвами сакромонтізіїв та фоссатізіїв⁴⁶. Проте більша частина гунської номади все ж залишилась на території Паннонії. На практиці битва при Недао мала набагато вагомніше значення з точки зору геополітичних наслідків, ніж битва на Каталаунах. Руйнація гунської верхньої влади в межах строкатого племінного союзу була неминуча, оскільки сам суспільний устрій гунів та їхні соціальні пріоритети пручались державотворчій концентрації й організації, позбавляючи «примарну імперію» шансу на практиці сформувати внутрішньо органічну інституційну стійкість і стабільність. Не менш важливим було те, що катастрофа настала саме в середині V ст.: це виявилось симптоматичним і для германських племен, і для західної Імперії.

У вересні 454 р. сталася ще одна доленосна подія: після заручин своєї доньки з сином Аеція, підбурюваний Максимом Петронієм й Гераклієм (придворним євнухом), Валентиніан III разом з Гераклієм, у власній вітальні зарізав полководця; наступного року, 16 березня, його самого на Марсовому полі вбив Петроній за згвалтування дружини, намовивши для цієї «акції помсти» двох відданих покійному головнокомандувачу букелларіїв⁴⁷. Самопроголошений фаворит перебував на троні лише два місяці. Удова Валентиніана Евдоксія, розлючена залицяннями вбивці її чоловіка й примусовим шлюбом із ним, прикликала для помсти узурпатору короля вандалів Гейзеріха. В червні 455 р. Рим було сплюндровано, а перед тим збуджений натовп пошматував Петронія разом із сином-співправителем Палладієм⁴⁸. Новообраний, за підтримки вестготів, імператор Епархій Авіт наприкінці вересня, тим не менш, відновив активні дії проти гунів на теренах Паннонії. Гуно-римська війна вступила у свою останню фазу. Сутички та боєзйткнення з гунськими кінними загонами тривали півтора місяці.

Про ці події, що завершилися відвоюванням і повернення обох Панноній – Першої й Другої, до складу Імперії, згадує у великому панегірику (понад 600 рядків), присвяченому Авітові, Аполлінарій Сидоній⁴⁹. Восени, зазначає поет, імператор «повернув втрачену Паннонію після багатьох поколінь»⁵⁰. У паннонській «столиці» – місті Сабарія – була відновлена римська адміністрація. Від гунів також звільнились міста й містечка – Віндоміна (Віндобона), Сирмій, Невіодун, Мурса, Сопіана, Таурун, Корнак та Сингідун⁵¹. Про переможний осінній похід Авіта на гунів, крім Сидонія, згадують – Кассіодор⁵², Віктор Тоннонський⁵³, «Галльська хроніка 511 року»⁵⁴, Йордан⁵⁵. Спроба повернення Альфольду Узиндуром і Денгізіхом у листопаді 455 р. зазнала невдачі⁵⁶.

Наступне десятиліття (456–465 рр.) гуно-римські мілітарні контакти (стан війни залишався актуалізованим) перетворились на локальне протистояння з епізодичною ескалацією бойових дій на прикордонних землях. Означена тенденція найбільш гостро проявилась під час Другої готто-гунської війни 463–466 рр. Ключові події відбулися у 465 р. Протягом саме того року гуно-римський конфлікт, який своїми витокami сягав ще 449 р., нарешті знайшов воєнне, політичне та юридичне завершення в межах правового поля і формалізованих статусних зобов'язань. Мова йде про збройний інцидент, що стався на по-

чатку осені між Денгізіхом та командувачем іллірійської польової армії Заходу Марцелліном. По-перше, через напад гунських кінних підрозділів у жовтні на декілька придунайських населених пунктів, розташованих уздовж кордону, відбулись розгорнуті боєзіткнення; проте гуни у Далмацію не прорвалися⁵⁷. На початку листопада західноримський полководець уклав із сином Аттіли мир⁵⁸. Його легітимність, звісно, не викликає заперечень, але державницькі атрибутивні засади даного миру мали умовний характер. По-друге, тимчасовий «регент» і фактичний правитель (на 465 р.) Західної Римської імперії, учень Аеція, варвар Ріцимер (405–472), теж у листопаді видав наказ про введення санкцій на всьому терені римських володінь, які забороняли продаж варварам, у першу чергу гунам, зброї – луків, стріл, списів та матеріалу для їхнього виготовлення⁵⁹. По-третє, грудень року ознаменувався кінцевим розподілом залишків гунської номадичної держави: угода була укладена між Денгізіхом, Емнедзаром, Узиндуrom та Ернаком⁶⁰.

На думку французького варваролога Г. Мансуеллі, зародження на кордонах західної Імперії володарювання гунів загострило перебіг подій у V ст. «Натиск на Захід, акцентує вчений, цього дикого, відсталого народу, очолюваного вождями наскільки заповзятливими, настільки ж й жорстокими, призвів до підкорення осілих і кочових груп та племен Східної й Центральної Європи. Гуни створили справжню територіальну імперію і безперервно грабували римські землі, вимагаючи виплати важкої данини золотом та перешкоджаючи набору найманців з варварів. Вперше, хоча це становище було хитким, варварський світ став компактним, сильним й грізним противником. Занепад гунського панування не вирішив проблеми; навпаки, цей занепад відповідав кризі, котра протиставила, практично розділивши внутрішні території Європи на дві частини, прибічників і противників інтеграції варварів, яка здавалась єдиною альтернативою асиміляції. Воєначальник Аецій, котрий відтіснив Аттілу на Захід, насправді був одним із захисників варварів; військові були зятими прибічниками політики інтеграції <...> тим більше, що самі керманічі племен, які спиралися на свої армії, були необхідні Імперії і ось-ось повинні були почати відігравати першу роль в її політичних та воєнних справах»⁶¹.

Зрештою, втрата Паннонії внаслідок війни із західною Імперією для гунського союзу племен, або «степової імперії» гунів означала остаточну (часткова сталася після Недао) ліквідацію її існування як напівдержавного номадичного утворення. Відсутність територіального «ядра», руйнація соціальної та інституційної складових обумовили низку об'єктивних дезінтеграційних процесів і призвели до незворотних цивілізаційних наслідків. «Імперська» ідея Батога Божого у державотворчому вимірі виявилась нежиттєздатною.

Природно, держава гунів не була слабкоорганізованою ордою номадів, які постійно кочували зі своїм переносним житлом і переганяли худобу на свіжі пасовища. Більша частина варварських етносів, що входили в «гунську імперію», на середину V ст. стала осілою. Двір Аттіли перетворився на осередок європейської дипломатії; гунська знать розважалась не лише слухаючи жарти

блязнів і музику, а й ведучи бесіди з філософами та риторами. Проте невдала війна із Заходом і раптова смерть Батога Божого виявили приховані чинники деструктивного характеру, які стали причиною швидкого розпаду гунської племінної конфедерації. Мілітарно-номадичне об'єднання, створене волею Аттіли, продемонструвало свою неконкурентоспроможність на міжнародній арені: воно не витримало ні геополітичного, ні економічного, ні воєнного, ні соціального, ні загальноцивілізаційного протистояння із пізньоантичною Західноримською імперією, хоча останній до власного падіння залишалось усього лише декілька років.

Примітки:

¹ Khazanov A. M. Nomads and the Outside World / A. M. Khazanov. – Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1994. – P. 220.

² Там само. – P. 221.

³ Kelly C. Attila the Hun, Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire / C. Kelly. – L.: The Bodley Head, 2008. – P. 207.

⁴ Hodgkin Th. The Barbarian Invasions of the Roman Empire: In 6-th v. / Th. Hodgkin. – L.: Folio Society, 2002. – Vol. III. – P. 415.

⁵ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI / Recensuit H. Droysen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1879. – T. II. – P. XV, 12.

⁶ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture / O. J. Maenchen-Helfen. – Berkeley-Los Angeles-London: Univ. of California Press, 1973. – P. 143.

⁷ Там само.

⁸ Iordanes Romana et Getica / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1882. – T. V. – Ps. 1. – Get. 227.

⁹ Там само.

¹⁰ Prosperi Continuatio Havniensis / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – Col. 1370.

¹¹ Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. XXV, 133.

¹² Marcellini V. C. Comitum Chronicon ad a. 379 continuatum ad a. 534 / Marcellini V. C. / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – An. 454, 1.

¹³ Priscus Panites. Fragmenta / Priscus Panites / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – Fr. 41, p. 109.

¹⁴ Marcellini V. C. Comitum Chronicon ad a. 379 continuatum... – An. 452, 3.

- ¹⁵ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. *Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum* / Isidori Iunioris episcopi Hispalensis / Recensuit Th. Mommsen // *Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t.* – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – Т. XI: *Chronica minora. Saec. IV, V, VI, VII.* – Vol. II. – P. 28.
- ¹⁶ Pauli Diaconi *Historiae Romanae...* – P. XV.12.
- ¹⁷ Бувье-Ажан М. *Аттила: Бич Божий* / М. Бувье-Ажан. – М.: Молодая гвардия, 2003. – С. 270.
- ¹⁸ Там само. – С. 270.
- ¹⁹ Там само. – С. 271.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – С. 272.
- ²² Там само. .
- ²³ Габуев Т. А. Аланы и гунны на Северном Кавказе / Т. А. Габуев // *Нижево-волжский археологический вестник*, 2009. – Вып. 10. – С. 275-277.
- ²⁴ Груссе Р. *Империя степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан* / Р. Груссе / Сост. Б. М. Сужиков: В 2-х т. – Алматы: Санат, 2005. – Т. I. – С. 59-61.
- ²⁵ Миняев С. С. *Азиатские аспекты «гуннской проблемы»* / С. С. Миняев // *Проблемы археологии и этнографии Южной Сибири.* – Барнаул: Алтайский гос. ун-ет, 1990. – С. 130.
- ²⁶ Черниенко Д. А. *Гунны в Европе* / Д. А. Черниенко. – Ижевск: Изд-во Удмуртского ун-та, 2003. – С. 48.
- ²⁷ Brion M. *The Story of the Huns* / M. Brion. – L.: R.M. McBride, 1931. – P. 214-216.
- ²⁸ Goffart W. *Barbarians and Romans. AD 418–584* / W. Goffart. – Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1980. – P. 211.
- ²⁹ Ованес Драсханакертци. *История Армении* / Ованес Драсханакертци / Пер. с древнеармян. М. О. Дарбинян-Меликян. – М.: Союз армян России, 2011. – С. 238.
- ³⁰ Бувье-Ажан М. *Аттила: Бич Божий...* – С. 273.
- ³¹ Goffart W. *Barbarians and Romans...* – P. 166.
- ³² Wells P. S. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe* / P. S. Wells. – Princeton: Princeton Univ. Press, 2001. – P. 185.
- ³³ *Iordanes Romana et Getica...* – Get. 254.
- ³⁴ Там само. – Get. 255.
- ³⁵ Marcellini V. C. *Comitis Chronicon ad a. 379 continuatum...* – An. 454, 1.
- ³⁶ Zacharias Mitylenes *Fragmenta historica* // Migne J.-P. *Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histores: In 161 t.* – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1864. – Т. LXXXV. – Fr. 8, Col. 1175.
- ³⁷ Ricci J. *The Huns of Justinian: Byzantium, Utigur and Kutrigur* / J. Ricci // *Konstantinove listy*, 2013. – № 6. – P. 109.
- ³⁸ Lengyel A. *The Archaeology of Roman Pannonia* / A. Lengye, G. T. Radan. – Kentucky: Univ. Press, 1980. – P. 61.
- ³⁹ *Iordanes Romana et Getica...* – Get. 260-261.

- ⁴⁰ Там само. – Get. 261.
- ⁴¹ ИВИК О. Гунны / О. ИВИК, В. Ключников. – М.: Ломоносовъ, 2014. – С. 210.
- ⁴² Iordanes Romana et Getica... – Get. 263.
- ⁴³ Там само. – Get. 263.
- ⁴⁴ Там само. – Get. 266.
- ⁴⁵ Там само. – Get. 272.
- ⁴⁶ ИВИК О. Гунны... – С. 211.
- ⁴⁷ Heather P. The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians / P. Heather. – Oxf.: Oxford Univ. Press, 2007. – P. 420.
- ⁴⁸ Там само. – С. 422.
- ⁴⁹ Harris J. Sidonius Apollinarius and the Fall of Rome. AD 407–485 / J. Harris. – Oxf.: Oxford Univ. Press, 1994. – P. 258.
- ⁵⁰ Sidonius Apollinarius Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histores: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. – T. LVIII. – Carm. VII, 341.
- ⁵¹ Goffart W. Barbarians and Romans... – P. 213-214.
- ⁵² Cassiodori Senatoris Chronica ed a. 519 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – Col. 1243.
- ⁵³ Victoris Tonnonensis episcopi Chronica a. 444–567 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – An. 455, 4.3.
- ⁵⁴ Chronica Gallica a. 452 et 511... – XXV. 133.
- ⁵⁵ Iordanes Romana et Getica... – Rom. 142.
- ⁵⁶ Erdkamp P. A Companion to the Roman Army / P. Erdkamp. – Oxf.: Wiley-Blackwell, 2011. – P. 519.
- ⁵⁷ Там само. – P. 520.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – P. 522.
- ⁶⁰ Gračanin H. The Huns and South Pannonia / H. Gračanin // Byzantinoslavica, 2006. – T. LXVI. – P. 70.
- ⁶¹ Мансуэлли Г. Цивилизации древней Европы / Г. Мансуэлли, Р. Блок. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С. 310.

Yaroslav Yanovskyi. Huno-roman confrontation after Attila's death (453–465 years). *In the article, using the wide source base, the author examines and characterizes the geopolitical and military peculiarity in huno-roman confrontation after the death of hun ruler, Attila in 453. The research attention is largely focused on highlighting the key points that eventually over the next decade have determined the consequences of Gallic and Italian campaigns realized by Attila against Rome. The article also analyzes – a plan of «Great crusade» of huns' leader on the «pax Romana», the battle on the*

river Nedao in 454, the circumstances of the death of the Roman commander-in-chief Aetius and western emperor Valentinian III, the terms of completion the huno-roman confrontation in 465.

Key words: hunns, hun empire, Attila, the Western Roman empire, Ravenskyi court Aetius, Valentinian III, the battles of Nedao, Attila's descendants.

Отримано: 10.10.2016 р.

УДК 94(369.1)«08/13»

Богдан Боднарюк

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ НА ТЕРЕНІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВІД ХРЕЩЕННЯ КАРЛОМ ВЕЛИКИМ САКСІВ ДО ЗАВЕРШЕННЯ АЛЬБІГОЙСЬКИХ ВІЙН (785–1245 рр.)

Богдан Боднарюк. Церковно-релігійні конфлікти на терені Західної Європи: від хрещення Карлом Великим саксів до завершення Альбігойських війн (785–1245 рр.). У статті автор послідовно висвітлює та аналізує особливості церковно-релігійних конфліктів, що мали місце на території країн Західної Європи в епоху Середньовіччя. Крім того, розглядаються історичні аспекти, пов'язані з Великою Церковною Схизмою 1054 р., а також Альбігойськими війнами XII–XIII ст. на півдні Франції.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Західна Європа, середньовічне папство, Схизма 1054 р., Альбігойські війни.

Богдан Боднарюк. Церковно-религиозные конфликты на территории Западной Европы: от крещения Карлом Великим саксов до завершения Альбигойских войн (785–1245 гг.). В статье автор последовательно освещает и анализирует особенности церковно-религиозных конфликтов, которые имели место на территории стран Западной Европы в эпоху Средневековья. Кроме того, рассматриваются исторические аспекты, связанные с Великой Церковной Схизмой 1054 г., а также Альбигойскими войнами XII–XIII вв. на юге Франции.

Ключевые слова: Римско-Католическая церковь, Западная Европа, средневековое папство, Схизма 1054 г., Альбигойские войны.

Епоха Середньовіччя, як відомо, у міждержавних взаєминах, крім династійних чвар і територіальних суперечок, у неменшій мірі була позначена міжконфесійними конфліктами й релігійними війнами. Особливо «питання віри» давалося взнаки у транскордонних та поліетнічних регіонах. Велика церковна Схизма 1054 р., яка остаточно роз'єднала і поділила християнський Захід та

Схід – візантійське православ'я й латинський католицизм – на два протиборчі табори, значною мірою радикалізувала релігійну ситуацію на теренах Європи і породила нову низку потужних еретичних рухів, жорстокі інквізиційні переслідування з боку Церкви, апокаліптичні настрої в соціумі, Реформацію й Контр-реформацію.

Природно, що процеси, пов'язані з міжконфесійними протистояннями, у різних середньовічних державах відбувалися по-різному. Однак мотиваційна складова цих конфліктів у своїй основі залишалась незмінною: крім традиційних майнових претензій і зазіхань, – власне (конфесійне) трактування християнського віровчення – світоглядно-етичної доктрини Нового Завіту й ключових догматичних постулатів, а також намагання його утвердити чи поширити на певній території у формі релігійної ортодоксії. Варіативність осмислення тексту Святого Письма призводила до неминучих теологічних полемік з подальшою ескалацією конфесійних амбіцій різних церковних громад, організацій і сект.

Означена тенденція продовжувала зберігатись у більшості європейських країн і в Новий час. Висвітлення та аналіз складних міжконфесійних реалій у транскордонних регіонах, що мали місце у VIII–XVIII ст., дозволяють об'єктивніше, толерантніше оцінювати й прогнозувати сучасні виклики та проблеми, притаманні церковно-релігійній сфері.

Загальна характеристика відносин церковної інституції та світської влади періоду Раннього Середньовіччя яскраво і достатньо конкретно відображено у симптоматичному попередженні одного з авторитетних богословів IX ст. – Гінкмара Реймського (845–882), який проголошував: «Нехай сильні світу цього стережуться <...> привласнювати те, що належить Церкві <...> знаючи, що церковні володіння – це обітвання віруючим, спадок жебраків, ціна відпущення гріху»¹.

На час коронації (25 грудня 800 р.) Папою Левом III (795–816) франкського правителя Карла Великого (768–814) під владою імператора перебував майже весь західний християнський світ. Виключення складала Британські острови й невеликі території в Іспанії, котрі арабам (маврам) після вторгнення і початку Конкісти у 711 р. так і не вдалося завоювати². Однак, ще до коронації імператором Карл Великий, будучи просто королем, захопив значні території за межами колишньої Римської імперії. Він добився цього після декількох воєнних походів проти саксів та їхніх союзників фризів на східних кордонах свого королівства, починаючи з 772 р.³.

Мілітарні кампанії проти фризів і саксів, санкціоновані й підтримані папством, були тривалими й кровопролитними. Карл Великий неодноразово здійснював інвазії на їхні землі та підкорював ці варварські германські племена, але вони повставали, як тільки він повертався з військом в Аахен. Врешті-решт Карл Великий вирішив придушити дошкульний перманентний бунт «кров'ю і водою хрещення». Тих, хто чинив спротив, франки безжально знищували, а решту примушували наVERTATись. На 784 р. відмовились від боротьби фризи, наступного року було остаточно зламано опір саксів і їх силоміць, в оточенні

списів, хрестили тисячами. Це відіграло доленосну роль, оскільки сакси вважали, що самим фактом прийняття хрещення вони відмовляються від своїх старих племінних богів, а ті, у свою чергу, відмовляються від них. Саме тому після навернення германці не могли звертатись по допомогу до жодного іншого божества, крім християнського Бога. У результаті ці насильницькі хрещення призвели до того, що невдовзі серед саксів з'явилися власні християнські проповідники, котрі застосовували такі ж самі методи для навернення своїх сусідів⁴.

Жорстка безкомпромісна місіонерська політика імператора франків, таким чином, стала своєрідним віддзеркаленням і, одночасно, продовженням ефективної практики широкомасштабної цивілізаційної інкорпорації й домінування, яку вдало реалізовували у період Великого переселення народів численні європейські тубільні племена та етноси в межах занепадаючої *Rex Romana*. Ще на початку V ст. відомий римський історик, уродженець Тарраconi Павло Орозій (380–420) з цього приводу смиренно констатував: «Якщо варвари були направлені в межі Римської імперії для того <...> аби Церква Христова поповнилась гуннами і свемами, вандалами й бургундами та іншими багаточисельними віруючими, нам слід воздати хвалу Божій милості <...> навіть якщо це здійснюється через знищення нас самих»⁵.

Отже, після вдалого завершення Карлом Великим хрещення останніх германських язичників у центрі Європи, Західна Церква і західне суспільство перейшли на якісно новий, конфесійно орієнтований етап розвитку. Початок цим кардинальним змінам поклали рішення Паризького собору 825 р.: Римська курія і франкська монархія розірвали молитовне єднання з Візантією та Константинопольським патріархатом. Латинський Захід з власної ініціативи в односторонньому порядку скасував самопроголошену Православ'ям вселенськість духовних прерогатив ромейських предстоятелів у християнському світі разом з їхньою ієрархічною першістю й тотальним контролем (конфесійною монополією) над халкидонською догматикою. Для папства пріоритетним став один з канонів Толедського собору 589 р. – майбутній католицький догмат «*filioque*»⁶. Римський конфесійний «сепаратизм» з ентузіазмом підтримав син Карла Великого – імператор Людовик Благочестивий (814–840); Католицизм *de facto* відмежувався від Православ'я⁷. *De jure* це розмежування, як вже згадувалося, відбулось лише 1054 р.

На межі X–XI ст. між Римом та Візантією виникла чергова криза. Ще з часів правління Юстиніана I (527–565) ромеї контролювали південну частину Італії, навіть у період загострення «лангобардських проблем». Проте на початку IX ст. там з'явилися нормани і утворили власне королівство. Візантія намагалася чинити опір, але їй так і не вдалося зібрати достатньо сил для відсічі нахабним північним завойовникам. Тим не менш, на середину XI ст. Візантійська імперія продовжувала утримувати під своїм контролем місто Барі на Адріатичному узбережжі; одночасно існувала постійна загроза втратити цей останній оплот під натиском сумісних папсько-норманських сил⁸.

Крім суперечок відносно земельних володінь, виникли й розбіжності, що

стосувались осіб, які займали високі посади в Церкві та суспільстві. Патріархом Константинопольським на той час був Михаїл Керуларій (1043–1058). Не дивлячись на те, що з юних років його готували для успішної політичної кар'єри, він у 1040 р., після самогубства свого брата, прийняв чернечий постриг. Не минуло й трьох років, як він став патріархом. Михаїл був фанатичним противником усього латинського, послідовно протистояв папству й відкидав усі претензії Рима на церковну зверхність. Він вважав, що візантійський патріарх ієрархічно вищий за понтифіка, і принципово не сприймав усі інші точки зору, особливо західні. Тому Керуларій був дуже збентежений, коли нормани проголосили церковний примат Рима над Південною Італією, яка перебувала під юрисдикцією Візантії з VII ст.⁹

У 1053 р. патріарх закрити декілька латинських церков у Константинополі; ці храми, розташовані в центрі міста, використовувалися католиками в ділових та дипломатичних цілях. Усі латинські монастирі столиці також були закриті за наказом Михаїла. Під час закриття ромейські вояки топтали освячений для Євхаристії хліб, котрий, у відповідності із західним релігійним розумінням сакральних ознак і проявів божественного, є символом тіла Христового. Ситуація загрожувала вийти з-під контролю будь-якої миті, а Михаїл до цієї порохової діжки домішав ще й старі богословські розбіжності¹⁰. Він пустив у обіг декілька документів, де Захід звинувачувався у теоретичних (догматичних), доктринальних помилках¹¹.

Вірогідно, що, приставши на пропозицію патріарха, поважний Лев I Охридський (1037–1056), архієпископ Болгарський, відправив провокативне послання адресоване «єпископам і священикам Франції», але яке призначалось безпосередньо Папі Леву IX (1049–1054)¹².

У листі болгарський владика виділив чотири головні помилки латинян: 1. На Заході під час Євхаристії (причащення) використовувався прісний хліб (просфора). На Сході ж вважали, що це надто нагадує юдейську пасху (песах), а отже, є продовженням юдейських традицій, тобто обрядовою хібою. 2. Захід приписував піст у суботу. Оскільки субота є юдейським святом (шабат), то знову Схід звинуватив Захід у наслідуванні юдейським традиціям, що, звичайно, недопустимо для християнства. 3. Захід дозволяв їсти м'ясо зарізаних тварин, що напямую порушувало закон, встановлений у Діяннях Апостолів (Гл. 15). Природно, тут проглядається православна іронія: перші два пункти звинувачення ґрунтувались на тому, що римські (латинські) християни (т.зв. протагоністи) дотримувалися саме єврейських традицій і приписів, а третє звинувачення було висунуто через відхід латинян від рішення, прийнятого апостолами, щоб полегшити сумління совісті законослухняних юдеїв. 4. Західна Церква забороняла спів Аллілуйя упродовж Великого посту. Для неї Великий піст був часом скорботи і смутку, а не радості. Схід, у свою чергу, вважав, що будь-які звичаї, котрі забороняють прояви радощів у поклонінні Богу, помилкові з точки зору християнства¹³.

На додаток до означених чотирьох пунктів, що були виділені болгариним

Левом, ромей Керулларій видав ще один документ, складений константинопольським ченцем Олімпієм. Цього разу Захід звинувачувався у: 1. Доповненні «*filioque*» без належного узгодження із Вселенським собором; 2. Забороні священникам одружуватись¹⁴. Східна Православна Церква дозволяла призначення на парафію одружених пресвітерів, хоча жоден такий клірик не міг стати єпископом, тобто архієреєм. Загальна безшлюбність (целібат) священнослужителів вважалась на Сході подобою маніхейського дуалізму, що зазнав осуду в період Ранньої Церкви через «тяжіння до содомії»¹⁵. Було очевидним: налаштований на рішучу боротьбу Керулларій намагався штовхнути папство на необмірковані вчинки.

На початку 1054 р. Римський первосвященик Лев IX відрядив своїх легатів у Константинополь, з метою розв'язати наявні теологічні протиріччя й ліквідувати джерела суперечок між Сходом та Заходом. Прибуття до візантійської столиці легатів на чолі з авторитетним кардиналом Гумбертом супроводжувалось непоштивим, майже образливим прийомом з боку ромейів¹⁶. Гумберт мав для ведення перемовин особливі повноваження від понтифіка, однак Лев несподівано помер 19 квітня 1054 р. У ситуації, що склалася, прийняття рішення і відповідальність за нього кардинал повністю взяв на себе. 16 липня того ж року папські посланці прийшли на літургію у собор Св. Софії та поклали на вівтар анафему Михаїлу Керулларію й усім його «послідовникам»¹⁷. Надалі в Римі та Константинополі майже одночасно відбулися помісні собори, внаслідок чого розкол (схизма) набув юридичної сили. Східне Православ'я і західний Католицизм відтоді перейшли до відкритої ворожнечі, взаємних відлучень та принизливих звинувачень. Ледь жевріючий протягом VIII–X ст. міжконфесійний діалог було остаточно ліквідовано, єдиний організм християнської Вселенської Церкви назавжди розірвано.

Символи та пріоритети подальшої епохи чітко окреслив владололюбний Папа Інокентій III (1198–1216). Понтифік в одній зі своїх промов симптоматично зазначив: «Бог встановив на небі два світила – більш яскраве, щоб спрямовувати нас вдень, і менш яскраве, щоб спрямовувати нас вночі. Так само Він встановив два світила над Вселенською Церквою <...> Більш яскраве, щоб спрямовувати наші душі, і менш яскраве, щоб спрямовувати наші тіла. Це – папська влада і королівська влада <...> Всі, хто не підкоряється їм чи має власну приховану думку, еретики або злочинці»¹⁸.

XII–XIII ст. увійшли в західноєвропейську церковно-конфесійну історію перш за все хрестовими походами та Альбігойськими війнами. Останні послугували початком масових еретичних рухів і гострих міжконфесійних конфліктів у латинському соціумі. Разом з тим, витоки суто середньовічного конфесіоналізму та релігійного дисидентства беруть свій початок у вченні павликіан, яке сформувалося наприкінці VI ст. у Вірменії¹⁹. В католицькому середовищі воно вплинуло на активізацію і поширення сект маркіонітів, монофелітів, адопціан, месаліан, предестинаріїв й т.зв. прибічників Беренгара, котрих у підсумку поглинула західна церковна ортодоксія – середовище жебруючих орденів²⁰.

У період Раннього Середньовіччя також існували інші, радикально налаштовані єретичні секти, які розчиняли християнство в язичницьких домішках, повністю розривали зв'язки з історичною Церквою і виступали як конкуруючі з нею общини, а на віддалених від центру держави теренах – прикордонних і транскордонних регіонах – демонстрували адміністративну автономність, конфесійну незалежність та зверхність. Вони були по суті дуалістами, на кшталт пізньоантичних гностиків та маніхеїв, і саме тому католицькі опоненти називали їх «новими маніхеями»²¹. Ці небезпечні секти з'явилися спочатку на Сході (Вірменія, Сирія, Іран), а згодом – і на Заході. Їхня догматична ересь досягла піку поширення та популярності у XIII ст., коли їм було завдано удару потужним хрестовим походом під керівництвом Папи Інокентія III, хоча вони так і не були знищені²².

Крім павлікян, вплив на західноєвропейську цивілізацію здійснили месопотамські євхити – секта ченців-містиків XI ст., дуалістичні принципи яких були запозичені з іранського парсизму. Візантійський богослов та історик Михайл Пселл (1018–1078) називав їх «тими, що поклоняються дияволу»²³. Від євхитів походять болгарські богоміли й південнофранцузькі катари. Загалом, середньовічні єретичні секти на Заході поділяються на три головні типи: 1) дуалістичні, або маніхейські; 2) пантеїстичні, або містичні; 3) біблійні (вальденси). Вони суттєво відрізнялися одна від одної, проте були єдині у своїй ненависті до папської Церкви й інституту священства. Секти у конфесійному плані виникали з різних причин: внаслідок існуючих пережитків язичницьких уявлень і ранньохристиянських ересей; з опозиції проти корумпованості Церкви й кліру; з бунтівних раціоналістичних (вільнодумних) настроїв проти тиранічної влади та несправедливості; з втаємниченої жаги «істинного» слова Божого серед населення; з духовної чи соціальної екзальтації релігійних фанатиків²⁴.

У XII–XIII ст. вони поширювалися надзвичайно швидко, від Болгарії до Іспанії, і для їхнього жорсткого придушення вимагалось зусилля папства, котре на той час перебувало в zenіті своєї необмеженої могутності. Лише одна з цих сект пережила хрестовий похід – вальденси, завдяки тому що вони твердо дотримувалися стрижневих істин Святого Письма.

На Заході єретична тенденція й тяжіння до конфесійності в організованій формі вперше проявились у XI ст., коли розбещеність Церкви і папства досягла свого апогею. Тій епосі вона уявлялася продовженням або відродженням маніхейської ересі²⁵. Їхньою зв'язуючою ланкою був дуалістичний принцип, замішаний на класичному докетизмі. Стародавні маніхеї ніколи не були знищені: вони продовжували таємно існувати в Італії та Франції, очікуючи сприятливого моменту, щоб вийти на світло. Вперше «нові маніхеї» з'явилися у Німеччині, в Аквітанії та Орлеані; далі осіли в Аррасі (1025 р.), у Монфорте, поблизу Турина (1030 р.), в Госларі (1052 р.)²⁶. Вони вчили дуалістичному антагонізму між Богом і матерією, докетичному погляду на людськість Христа, виступали проти поклоніння святим та іконам і відкидали (заперечували на теологічному рівні) всю Римо-Католицьку Церкву з усіма матеріальними засобами

наділення людини благодаттю, що заміняли духовним хрещенням, духовною Євхаристією й символічною посвятою через рукопокладення (хіротонію)²⁷.

Східна манера навертати незгідних у свою віру за допомогою сили, вогню і меча була остаточно перейнята Заходом саме в XI ст. Нетерпимість священників підсилювалась несамовитою люттю відданих вірян. У 1022 р. тринадцять «нових маніхеїв» були засуджені в Орлеані на смерть через спалення²⁸. Подібні страти відбувались і в інших великих західноєвропейських містах. У Мілані, наприклад, еретикам зазвичай давали вибір: поклонитися хресту або померти, і більшість з них обирали полум'я²⁹. На тлі гонінь та конфесійних протистоянь небагато кліриків виступало проти переслідувань еретиків, наслідуючи Св. Мартіна, єпископа Турського (376–397), який рішуче засудив страту присцилліан у Трирі 391 р.³⁰.

Наприклад, Вазон, єпископ Льежа, 1047 р. у своїх проповідях закликав віруючих до вияву милосердя й віротерпимості, коли мова йшла про еретиків у єпархії Шалон-сюр-Марн³¹. Він, зокрема, наголошував: «Їхнє вчення повинно бути засуджене як нехристиянське. Але ми мусимо чинити за прикладом нашого Спасителя, Який був сумирним та смиренним і прийшов на землю не для того, аби примушувати, а щоб прийняти ганьбу й смерть на хресті. Притча про пшеницю та плевели вчить нас терпляче чекати, коли заблудлі розкаються <...> Ми, єпископи, маємо пам'ятати, що при рукопокладенні ми отримуємо не меч світської влади, не поклик вбивати, а поклик пробуджувати до життя <...> І служіння єпископів полягає в тому, щоб виключати затятих еретиків зі спілкування Церкви й застерігати інших від їхніх небезпечних вчень»³².

Характеризуючи духовно-світоглядні орієнтири та ідеали, притаманні західноєвропейському суспільству XII–XIII ст., необхідно відзначити, що централізація церковної влади в руках папства супроводжувалася широким зустрічним рухом релігійного індивідуалізму й незгоди. Коли теократична програма Григорія VII (1073–1085) та Інокентія III насаджувалась найбільш активно, у відособлених спільнотах незгідних дозрівав небезпечний духовний бунт. У той час, коли хрестоносці завзято билися із сарацинами за межами Європи, вдома піднімала голову «еретична скверна», яка загрожувала порушити внутрішній спокій Церкви³³.

Майже п'ять століть Західна Європа не знала ересі. Коли папа Григорій I Великий (590–604) навернув аріан Іспанії та Ломбардії наприкінці VI ст., то передбачалось, що апостольським Римом були знищені останні вогнища ересі. Однак у другій половині XI ст. в Мілані, Орлеані, Страсбурзі, Кельні та Майнці знов спалахнули її дрібні іскри; як відомо, їх швидко загасили, і Церква мирно продовжувала свій шлях³⁴. У XII ст. ересь проявилася знову, одночасно в декількох регіонах Європи, від Угорщини до Піренейів і на Північ до Бремена. Двома «зараженими» центрами виявилися Мілан у Північній Італії й Тулуза у Південній Франції. Церковна влада (Римська курія) занепокоїлась і, під проводом пап, почала застосовувати рішучі заходи для придушення «загрозливого зла»³⁵. Яків Вітрійський (1160–1240), відвідавши Мілан, назвав його «еретичною бе-

зоднею» і оголосив, що навряд чи хтось може чинити спротив духовним бунтівникам, настільки багато їх мешкало в цьому місті³⁶.

У різних містах Ломбардії священників виганяли з їхніх осель, а майно спалювали. Наприклад, у П'яченці пресвітера не було три роки³⁷. У Вітербо, поряд із Римом, патарени на 1205 р. склали більшість міського населення³⁸. Проте найбільш неспокійним становище залишалось у Лангедоці, й саме туди вирушили папські війська, щоб знищити «цю чуму»³⁹. Рух релігійної незгоди у XII ст. почався серед нижчих верств населення, а не в монастирських школах і не в залах феодальних замків, хоча заможні сеньйори часто виказували своє невдоволення пожадливістю та обмирщеністю кліру і його вторгненням у світську область управління. Більшість тих, хто зазнав покарання як еретик, складали міський плебс – підмайстри, дрібні торговці, орендарі, жебраки, злодюжки. Їхнє невігластво було постійним предметом знущань та глузувань, коли вони опинялися перед судом церковного трибуналу. Єресь пізнішого періоду, XV ст., навпаки, відрізнялась тим, що її прибічниками були переважно освічені люди⁴⁰.

Свідчення про еретичні рухи значною мірою містяться в історичних хроніках і богословських трактатах середньовічних авторів. Прикладом можуть слугувати опуси Салімбене де Адама (1221–1288), Етьєна де Бурбона (1223–1275), Цезарія Гейстербахського (1180–1240), Матфея Паріса (1200–1259). З їхніх творів витікає, що релігійний бунт був спричинений майже тотальною розпустою й пихою кліру, формалізмом християнського обряду, світськими амбіціями папської політики⁴¹. Виступаючи перед церковною інквізицією, обвинувачені говорили про погорду, скупість та аморальність прелатів. Танхельм (1063–1115), Генріх Лозанський (1077–1148), інші керманічі еретиків обурювалися пресвітерами і єпископами, котрі воліли влади та розкоші й не піклувалися про благо народу⁴².

В основі цього невдоволення лежав, як зазначає Ф. Шафф, духовний голод мас⁴³. Біблія не була забута як книга. Населення добре пам'ятало про неї. Популярні проповідники – Берnard Тіронський, Роберт Абріссель та Віталій з Савінньї – цитували її приписи й опиралися на її авторитет. Народ тягнувся до Євангелія, котрого Церква йому не давала. Соціум хотів бачити не лише кліриків і обряди, а таїнство Самого Христа, і в результаті значна кількість сектантів дійшла до крайнощів – до відмови від здійснення таїнств й до повного скасування священства⁴⁴. Метою всіх сект було моральне та релігійне вдосконалення людини. Катари, наприклад, своїм головним завданням вважали ліквідацію мирської оскверненості офіційної Церкви, і цим пояснюється їхнє швидке поширення в Ломбардії та Південній Франції.

Наприклад, одним з головних звинувачень проти дисентерів було те, що вони вкладають власне тлумачення в Євангелія та апостольські Послання, і використовують ці тлумачення для утвердження власної конфесійної системи й ліквідації католицької ієрархії. Катари особливу увагу приділяли Євангелію від Іоанна, а рух вальденсів почався з наміру поширити Святе Письмо рідною мовою⁴⁵. Нижчі прошарки середньовічного суспільства, звичайно, і на влас-

ному досвіді знали про зловживання священників, але відкрите невдоволення єресіархів та фундаторів сект не могло не викликати занепокоєння у вищих церковних колах. Св. Бернард Клервоський (1091–1153) докоряв клірикам щодо їхніх амбіцій, нахабства, честолюбства, хтивості⁴⁶. Роберт Гроссетест (1170–1253) називав архієреїв антихристами та дияволами⁴⁷. Вальтер фон дер Фогельвейде (1160–1228), поет, говорив, що священники «підторгують кожним таїнством, навіть святою жертвою меси»⁴⁸.

Голоси пророків – Іоахима Флорського (1132–1202) та Хільдегарди Бінгенської (1098–1179) – вийшли за монастирські мури. Вони не думали про незалежний церковний рух, але закликали до реформи кліру. А народ, після тривалого безплідного очікування так і не побачивши ознак реформи, знайшов вихід у сепаратистських духовно-релігійних співтовариствах й асоціальних групах вірян. Рейнська пророчиця, яка виступала проти катарів, закликала королів і християн «скинути цих розпусних саддукеїв та єретиків з їх блюзнірського трону»⁴⁹. Разом з тим, коли єретиків спалювали в Бонні й Кельні, вона виступила проти смертної кари для них, запропонувавши обмежитись лише конфіскацією майна⁵⁰. Її підтримали інші авторитетні діячі Церкви – Руперт з Дейца (1122–1185) та Петро Кантор, єпископ Паризький (1159–1160)⁵¹.

Питання, в яких єретичні секти розходилися з Римо-Католицькою Церквою, стосувалися вчення, обряду і організації церковних інституцій. Серед догм, що ними відкидались, були пресуществлення й теорія про священство. Дієвість дитячого хрещення теж заперечувалась, а катари взагалі відмовились від «водного навернення»⁵². Поклоніння хресту та іншим зображенням вважалось ідолопоклонством. Вони не сприймали присягання й військову службу. Бернар Гі (1261–1331), головний інквізитор Тулузи, зі свого боку констатував: «Вчення про пресуществлення заперечувалось ними [катарами] на тій підставі, що навіть якби тіло Христа було розміром з найбільшу у світі гору, воно вже давно би вичерпалось. Що стосується поклоніння хресту, то з таким самим успіхом, стверджують вони, можна було би поклонятись шпичакам та списам, бо тіло Ісуса було увінчане терновим вінцем і простромлене списом»⁵³.

Єретик, тобто той, хто не погоджувався з догматичними принципами Римо-Католицької Церкви, вважався гіршим за сарацина чи грішника. У проповіді, виголошеній Вернером з монастиря Св. Власія 1125 р., є заява про те, що «Свята Католицька Церква терпляче зносить тих, хто живе в гріху, однак виганяє зі свого лона тих, хто помиляється у вірі»⁵⁴. Середньовічна Церква, підтримуючи традиції Святих Отців IV–VIII ст., без вагань застосовувала до єретиків найпринизливіші епітети. Синод 1163 р. в Тулузі, наприклад, згадуючи про єретиків Гасконі, порівнював їх зі зміями, які ховаються, а тому – найбільш небезпечні «для простодушних людей з виноградника Господнього»⁵⁵. Петро Даміані (1007–1072) називав сектантів «лисенятами Соломона»⁵⁶, Інокентій III – «скорпіонами», «сараною Іоїля», «бісами», котрі підносять отруту в «лотих посудинах вавилонських», а ересь він називав «чорним конем Апокаліпсису» на якому «скаче диявол з терезами в руках»⁵⁷. Той самий Св. Бернард Клервоський

часто порівнював еретиків зі сказаними псами⁵⁸. Тим не менш, саме він закликав Папу Євгенія III (1145–1153) відмовитись від насилля по відношенню до них⁵⁹.

Про плутанину, котра виникала в Римській курії відносно сектантів, а також про суперечки серед самих релігійних дисентерів свідчить багато назв, під якими вони фігурували в офіційних документах. Найповніший список наводиться в Кодексі 1238 р. німецького імператора Фрідріха II Штауфена (1220–1250). Там перераховано 19 різних сект, найбільш відомі з яких – катари або патарени, бегарди, арнольдисти, очолювані Арнольдом Брешианським (1100–1155) й вальденси, організовані Петром Вальдом (друга половина XII – початок XIII ст.). Проте і він не є вичерпним. У Кодексі, наприклад, не згадуються північноіталійські гуміліати, ортлібарії зі Страсбурга, апостолики з Бельгії⁶⁰. Згадуваний вище Салімбене подає назви 130 еретичних сект⁶¹. Мало повідомлень у хроніках збереглося відносно леоністів, спероністів, коммунелів, гаранів, багнаролів, ронкаролів⁶². Собор у Вероні 1183 р., наприклад, засудив «у першу чергу всіх катарів, і патаренів, і тих, хто облудно називає себе гуміліатами або ліонськими бідняками, а також пассагіан, іосефінів і арнольдистів, на котрих виноситься постійна анафема»⁶³.

Разом з тим, чітка класифікація середньовічних еретиків з конфесіональної точки зору практично неможлива – не збереглися документи, де вони обґрунтовували свої теологічні погляди й доктрини. Беручи до уваги їхні активні транскордонні зв'язки і значні регіони поширення, загальна схема зводиться до наступних категорій. Катари (еретики-маніхеї) утворюють окрему групу. Вальденси, гуміліати, арнольдисти репрезентують групу євангельських дисентерів. Амальриканці та ортлібарії – пантеїсти. Окремі вожді еретиків – П'єр де Брюї, Генріх Лозанський, Танхельм – були мандруючими проповідниками й шанувальниками ікон, а не засновниками сект. Бегарди й бегінки представляють рух реформ всередині самої Західної Церкви, радикальне крило якого впало у віровчительну ересь та беззаконня, тим самим наклавши на себе анафему з боку папства⁶⁴.

Найпоширенішою та, зрештою, найвпливовішою з еретичних сект західноєвропейського Середньовіччя, безумовно, залишалися катари – «чисті». Квартал в Мілані, де вони жили, належав лахмітникам і називався Патарія, тому їх не друге ім'я – патарени. У Південній Франції цих «нових маніхеїв» називали альбігойцями – від міста Альбі, одного з їхніх головних центрів. На території Східної Європи, звідки походить богословське вчення катарів, вони були відомі як болгарі⁶⁵. У Франції їх ще називали тессарантами або тексторами, оскільки «чисті» користувалися впливом та повагою серед ткачів і ремісників.

У 1000 р. в провінції Шалон з'явився провідник-чужинець Леутард, претендуючий на богодухновенність. Він знищував хрести і виступав проти десятини. 1012 р. маніхейські церковні сепаратисти вперше з'явилися на землях Німеччини, у Майнці, а 1022 р. – в Орлеані, де на суді над ними були присутні король Роберт і його дружина Констанція. П'ятнадцять чоловік постоало перед

судом, з них тринадцять проявили впертість і загинули у вогні⁶⁶. 1025 р. єретики з'явилися у Льежі. Через рік у Трирі осіла невелика група людей, котра заперечувала пресуществовання і хрещення немовлят⁶⁷. Їхньою фортецею став замок Монфорте, і 1034 р. Геріберт, архієпископ Міланський (1018–1045) заарештував деяких з них, у тому числі – їхнього керманіча Герара. Всі вони, згідно судових актів, обрали смерть у вогні, відмовившись «поклонитися дереву у формі хреста»⁶⁸. У 1052 р., як вже згадувалось, «чисті» з'явилися у Госларі, де єретиків впізнавали через їхнє небажання вбити курча⁶⁹. Надалі повідомлення й чутки про «західні» єресі зникли майже на століття.

У середині XII ст. єресь знову несподівано з'явилась у Льежі; почалися гоніння. 1145 р. вісім чоловіків і три жінки були спалені у Кельні. В Реймсі (1157 р.), і вдруге у Кельні (1163 р.) відбулися суди над катарами й нові спалення⁷⁰. Єдина поява «чистих» в Англії була зафіксована джерелами в Оксфорді 1161 р., коли тридцять два неписьменні німці, чоловіки та жінки, почали поширювати своє вчення. Собор єпископів виніс рішення: заклеїти їм лоба і покарати батогами по 10 ударів кожному⁷¹. Король Генріх II (1154–1189) не дозволив єретиків стратити, хоча в його королівстві навіть за порушення законів про ліси карали осліпленням та кастрацією⁷².

У Франції «нові маніхеї» вже 1167 р. мали достатню силу, щоб провести собор у Сен-Фелікс-де-Караман, неподалік Тулузи. Його відвідав Микита з Константинополя, котрого удостоїли титулу «Папи». Поважного ромея супроводжував катарський єпископ Марк з Ломбардії⁷³. Судячи з повідомлень сучасників, єретиків було дуже багато. Уільям з Ньюбурга, наприклад, порівнював їх з морським піском, а Вальтер Меп стверджував, що в Аквітанії та Бургундії патаренів неможливо перерахувати⁷⁴. Й хоча всі катари виступали проти багатьох звичаїв і вчень офіційної Церкви, вони самі поділялися на секти; їх було 72. Головні з них – альбанензи й конкорреци (за назвою двох ломбардських міст, Альбі та Конкорреджіо, біля Монци)⁷⁵. Проміжне між ними положення займали баньолензи (походили від назви міста Баньоло, неподалік Лоди)⁷⁶. Ця третя група мала єпископа, авторитет якого визнавали катари Мантуї, Брешиї та Бергамо.

Незалежними від катарів, маючи, однак, з ними спільні погляди на майно, шлюб, обряди й церковну ієрархію, залишались відомі релігійні проповідники – П'єр де Брюї, Генріх з Лозанни (обидва здійснювали вплив на Південну Францію), Танхельм і Евдон (останні проповідували у Фландрії й Бретані). Петро Досточтимий (1092–1156), Оттон Фрейзінгенський (1112–1158), інші тогочасні католицькі автори із неприхованим презирством та зверхністю відзивалися стосовно їхніх послідовників – бідняків і маргіналів. Згадуваний Танхельм (1067–1115), мирянин, з 1113 р. проповідував, називаючи себе Сином Божим, в єпархії Кельна і на захід, у бік Антверпена і Утрехта. В самому Антверпені тоді мешкав лише один пресвітер, і той жив з наложницею⁷⁷. Його проповіді привели до того, що в місті з'явилося дванадцять премонстрантів.

Рух у Бретані очолював Евдон де л'Етуаль (1090–1148) – представник секти апостоліків. Він теж претендував на те, щоб бути Сином Божим⁷⁸. Півден-

нофранцузький рух пресвітера П'єра де Брюї (1083–1126) був значно ширший. Упродовж 1105–1126 рр. П'єр вдало виступав у ролі справедливого церковного реформатора⁷⁹. Генріх Лозанський, чернець-бенедиктинець, послідовник і наступник П'єра, талановитий оратор, був людиною щирою й відкритою. Він тривалий час у донатистському ключі (як і його вчитель) вів проповідь в епархії Монса за відсутності тамтешнього єпископа Гільдеберта: останній виїхав до Рима і особисто дозволив Генріху напучувати паству⁸⁰.

Амальриканці з'явилися внаслідок богословських пошуків сорбонського професора Аморі Шартрського (1157–1206). Паризький синод 1209 р. посмертно засудив його як пантеїста, котрий навчав, що: віруючий може грішити не більше, ніж Святий Дух, Який в ньому перебуває; Папа – антихрист, а Римська Церква – Вавилон; реліквії мучеників – це лише прах; немає тілесного воскресіння; пекло і рай – це стани людської душі; віряни є члени тіла Спасителя⁸¹. Синод так само засудив ще одного пантеїста – Давида Динанського (1160–1217)⁸². До того ж «еретичного класу» належали послідовники Ортліба зі Страсбурга (1168–1212) – ортлібарії. У своїх проповідях ересіарх проголошував: світ є вічним; Бог іманентно присутній в усьому; у Бога не було Сина до того моменту, коли Ісус народився від Йосифа та Марії; смерть і воскресіння Христа мають для людини лише символічний сенс; тіла Христа немає в хлібі Євхаристії, як і в будь-якому іншому хлібі; Церква – блудниця Апокаліпсиса⁸³. Близькими до ідей і поглядів Ортліба були люциферіани, які провідну роль в історії Старого Завіту відводили Люциферу (або Сатанайлу) – князеві повсталих янголів, творцю матеріального світу й людського тіла, несправедливо вигнаного з небес Іеговою. Цих еретиків Свята Інквізиція, не вагаючись, спалювала в Пассау (1312–1315 рр.) та Зальцбурзі (1338 р., 1387 р., 1395 р.)⁸⁴.

У період, коли катари і вальденси викликали підвищену увагу Римської курії у Південній Європі, общини бегінок і бегардів формувались уздовж нижньої течії Рейну й на прилеглих територіях. Це були організації мирян, які попервах мали намір виховати в собі більш ревне благочестя: церковна духовність їх не задовольняла. Їх соціальні устремління були близькі завданням францисканських терціаріїв, з котрими вони у подальшому і злилися⁸⁵. Однак ще наприкінці XI ст. в деяких общинах виникли хибні практики та еретичні вчення, які зазнали осуду папства й синодів. Бегінки (переважно жінки; чоловіки-бегіни зустрічались вкрай рідко) беруть свій початок від діяльності Ламберта ле Бега (1116–1177), священика з Льєжа. Джерела фіксують, що він «проповідував жінкам та дівчатам про цінність цноти на словах і на практиці»⁸⁶. Не варто забувати: це був час, коли в Голландії більшість священиків перебували у цивільному шлюбі з жінками.

Перший осередок бегінок – т.зв. бегінаж, виник у Льєжі, при госпіції Св. Христофора, природно, з ініціативи самого ле Бега. Невдовзі обителі-бегінажі створились у Фландрії, Франції, Німеччині – містах Валансьєн (1212 р.), Дуе (1219 р.), Антверпен (1230 р.), Гент (1233 р.), Франкфурт (1242 р.)⁸⁷. У 1264 р. Людовик IX Святий (1226–1270) організував бегінаж у Парижі⁸⁸. Подібний бегінаж у Ден-

ті являв собою окреме маленьке містечко з мурами, лікарнею, церквою, кладовищем і монастирськими приміщеннями. Згідно Матвею Парису, який писав про 1250 р., кількість притулків бегінок у Німеччині, особливо навколо Кельна, сягала півтори сотні⁸⁹. Великими центрами бегінства, з ознаками церковної конфесійності й автономності, були «Шеленхаус» (Кельн), «Бургенхаус» (Страсбург), «Золота жаба», «Вовк», «Орел», «Олень», «Срібний павич»⁹⁰.

Найдавніша община бегардів виникла у 1220 р. у Левені. Бегарди були жебруючими і поширилися (в межах транскордонного ареалу) до Польщі та Швейцарії. Вже з другої половини XIII ст. їх почали звинувачувати у розпусті, нехтуванні ієрархією, ересі. Синод у Майнці 1259 р. заборонив бегардам мати коханок, вештатись вулицями міст із вигуками «Хліба заради Бога!», змішуватись (об'єднуватись) з бегінками у «духовні гуртожитки»⁹¹. Синод у Майнці 1261 р. розслідував скандали серед бегінок, пов'язані з їхньою відмовою сповідуватись пресвітерам⁹². Кельнський синод 1262 р. засудив конфесійну незалежність бегінок від Церкви⁹³. У 1310 р. синоди, проведені в Трирі та Майнці, категорично заборонили клірикам входити до бегінажів, а бегардам – тлумачити Біблію неукам і неосвіченим людям⁹⁴. 1312 р. Папа Климент V (1305–1314) і собор у В'єні завдали цим общинам нового удару: їм заборонили гуртожитний спосіб життя і звинуватили у ересях⁹⁵.

На бік «общинників» став Папа Іоанн XXII (1316–1334). Понтифік у 1329 р. відкрито оголосив про «захист ортодоксальних спільнот»⁹⁶. У XIV ст. кількість обителів швидко зростала, у першу чергу – в Німеччині, де Свята Інквізиція не мала реальної сили й тривалий час задовольнялась номінальними судовими правами. На 1400 р. практично всі муніципальні міста Священної Римської імперії налічували по два-три бегінажі⁹⁷. Ще в 1368 р., за даними джерел, у Ерфурті проживало 400 бегінок і бегардів⁹⁸. У 1402 р. Франкфурт, наприклад, нараховував 47 бегінажів; у 1408 р. в Кельні функціонувало 106 таких обителів, а в Страсбурзі – 60⁹⁹. На початку XIV ст. бегінки з'явилися у Південній Франції, де місцева Інквізиція відразу ж звинуватила їх у наслідуванні поглядам Петра Іоанна Оліві (1248–1298) – фундатора секти оліветанів.

Кінець XIV ст. позначився активізацією діяльності інквізиційних трибуналів на німецьких землях. Інквізитори – францисканці та домініканці – почали конфіскацію й знищення багатих обителів; їхнє майно розподілялось між самою Інквізицією, плебсом та муніципалітетами¹⁰⁰. Папа Григорій XI (1370–1378) у 1377 р. визнав, що бегарди переважно вели добродійне життя¹⁰¹. Боніфаций IX (1389–1404) 1394 р. розмежував общини й прирахував гетеродоксальних бегардів до лоллардів та швестрионок¹⁰². Після Реформації майже всі осередки бегардів і бегінок припинили існувати як окремі релігійні спільноти. Разом з тим, ці секти були передтечами або сучасниками інших общин, що виникали з «благочестивих та милосердних» намірів у Голландії протягом XIV–XV ст., і з котрими тісно пов'язаний німецький містицизм¹⁰³.

Теологічною й духовно-етичною колоритністю відрізнялися вальденси. Своє вчення вони ґрунтували на ідеї відродження звичаїв т.зв. Апостольської

доби. Це була сувора біблійна секта. Їхній первісний осідок – Південна Франція; згодом вони з'явилися у П'ємонті, Австрії, Німеччині та Італії. Вальденси мали тісні контакти з гуситами й богемськими братами; з іншого боку, саме вони відкрили шлях анабаптистам у період Реформації¹⁰⁴. В середньовічних джерелах вони також фігурують під іменами Ліонських бідняків, ломбардських жебраків та сандаліатів (ці сектанти завжди носили грубі дерев'яні сандалі). Самі себе послідовники вчення Петра Вальда, котрий був родом з Ліона, називали Братами Христа¹⁰⁵. У 1170 р. Вальд відмовився від майна, відправив двох своїх доньок у монастир Фонтевро, виділив дружині частину спадку, решту роздав бідним і вирушив проповідувати Святе Письмо¹⁰⁶. На його прохання Бернар Ідрос та Стефан з Анси перевели на розмовну мову Євангелія й уривки з творів ранніх Отців Церкви¹⁰⁷. Промови й напучення Вальда швидко знайшли відданих слухачів.

Вальденси брали участь у Третньому Латеранському соборі (1179 р.), де головував Папа Александр III (1159–1181). Їхнє прохання стосовно дозволу проповідувати собор відхилив. Синод у Вероні 1184 р. оголосив їм анафему та відлучення від Церкви¹⁰⁸. Відкритий богословський диспут 1190 р. у Нарбонні ситуацію не покращив. Іспанець Дюранд з Уески, сам колишній вальденс, у 1207 р. оголосив їх еретиками, однак теологію Ліонських бідняків несподівано підтримав духовний лідер ломбардських гуміліатів – Іоанн Ронко¹⁰⁹. Свою секту рункаріїв він об'єднав з місцевими вальденсами і 1209 р. сформував нову общину ультрамонтанів¹¹⁰. Інквізитор Сальв Бурс 1235 р. почав проти вальденсів церковне гоніння, визнавши їх «посіпаками катарів»¹¹¹.

Першого вальденса спалили 1316 р.; через три роки на вогонь зійшли ще троє¹¹². Папа Інокентій VIII (1484–1492) 1487 р. реанімував хрестові походи проти вальденсів. Їхнє виконання він поклав на Карла VIII Люб'язного (1483–1498) герцога Савойського¹¹³. У 1498 р. французький король Людовик XII (1498–1515) видав указ про «обмежено терпиме» ставлення до них¹¹⁴. Під час Реформації, 1545 р., 22 поселення вальденсів у Франції через конфесійне протистояння було пограбовано і спалено за наказом Прованського парламенту¹¹⁵. В Німеччині послідовники Вальда зазнали ще жорстокіших гонінь. 1209 р. імператор Оттон IV (1209–1215) видав указ про їхнє вигнання, а 1220 р. Томас, граф Савойський, запровадив штрафи для тих, хто надасть «ліонцям» притулок¹¹⁶. У 1212 р. в Страсбурзі Інквізиція спалила 35 вальденсів – 12 священників і 23 жінки¹¹⁷. Процеси над ними відбулися також у Кенігсберзі, Пассау, Метці, Штеттині, в землях Швабії, Баварії, Богемії, у Польщі¹¹⁸.

Альбігойські війни, що відбувались у транскордонних регіонах (Прованс, Лангедок), і стали яскравим прикладом гострого конфесійного протистояння, протікали у формі хрестових походів, санкціонованих папством. Натхненником, як відомо, виступив Інокентій III. Він закликав Людовика VII (1131–1137) на війну з еретиками, щоб «показати, що Господь не дарма вручив йому меч», і обіцяв французькому королю «сприяти» у поверненні земель знаті, яка підтримувала ересь¹¹⁹. Раймунд VI, граф Тулузький (1194–1222), який не вия-

вив бажання застосувати репресії проти своїх підданих-катарів, 1206 р. був відлучений від Церкви папським легатом Петром Кастельно; володіння графа підпали під інтердикт¹²⁰. Протистояння загострилося у 1208 р., коли Кастельно вбили двоє невідомих. Розлючений понтифік оголосив хрестовий похід; його підтримали цистерціанці¹²¹. В ситуації, що склалась, Раймунд VI публічно покаявся перед новим папським легатом – Арнольдом з Сіте, однак це не допомогло. Папське військо швидкими темпами збиралося в Ліоні. Туди ж прибули архієпископи Реймса, Санса й Руана, єпископи Отуна, Клермона, Невера, Базера, Лізьє та Шартра; до них приєдналося багато абатів і священників¹²². На боці Папи виступили герцог Бургундський, графи Невера, Сент-Поля, Оксерра, Женеви та Пуатьє. Головнокомандувачем обрали Симона де Монфора (1160–1218), одного з вождів Четвертого Хрестового походу¹²³.

Спочатку хрестоносна армія захопила Безьєр; 20 тисяч єретиків пали від меча – їх не врятували стіни церков і монастирів. Наступним став Каркассон – місто-фортеця. У фортеці Мінерв 140 альбігойських «досконалих» привселюдно спалили¹²⁴. Полоненим папські вояки відрізали вуха, носи і губи. В 1211 р. граф Тулузький знов вирішив дійти згоди із папськими легатами, але умови, які передбачали зрівняння із землею всіх його замків, виявилися надто принизливими. Понтифік оголосив другий хрестовий похід¹²⁵. Була захоплена вся тулузька провінція. Хрестоносцям залишалось захопити лише саме місто Тулузу.

Король Педро II Арагонський (1196–1213), нещодавній переможець маврів при Новас де Толоса, вступився перед Римським первосвященником за свого шуриака, але синод у Лаворі 1213 р. відкинув пропозиції монарха¹²⁶. Педро, шанований захисник католицтва, у відповідь приєднався до Раймунда, але невдовзі загинув, зазнавши від Монфора поразки у битві при Мюре того ж року. Через два роки собор у Монпельє (1215 р.) дарував Монфору всю «звільнену» від єретиків територію, включаючи скорену Тулузу¹²⁷. Йому дістались титули графа Тулузького, віконта Безьєра і Каркассона та герцога Нарбонна. Однак конфесійне протистояння не завершилось. 1217 р. альбігойці повстали; наступного року Симон де Монфор загинув під стінами Тулузи як «папський кат»; переможці-вальденси тріюмували¹²⁸. На 1219 р. Раймунд VI повернув собі більшу частину своїх старих володінь.

У 1226 р. король Франції Людовик VIII Лев (1223–1226) прийняв обітницю хрестоносця за підтримки Генеральних Штатів і Рима¹²⁹. Так розпочався останній, четвертий етап в історії Альбігойських війн – хрестовий похід французького короля за оволодіння Тулузою; монарх помер через три місяці після початку походу¹³⁰. Людовик IX продовжив релігійну кампанію в Лангедоці й 1229 р. боротьба завершилась. Раймунд VII (1222–1249), син Раймунда VI, погодився на умови, запропоновані папським легатом. Він віддав дві третини успадкованих від батька родових земель французькій короні і взяв участь (після відповідної присяги) в очищенні феоду від залишків єретиків¹³¹.

Отже, з 1229 р. Свята Інквізиція розгорнулась у Південній Франції на повну силу. В 1244 р. була захоплена остання фортеця альбігойців – Монсегюр.

Інквізитори спалили в ній дві сотні «досконалик»¹³². З 1245 р. Людовик IX отримав повний політичний, економічний та релігійний контроль над еретичним французьким Півднем; епоха Альбігойських війн завершилась. Разом з тим, на обширах Західної Європи активізувались нові еретичні рухи та секти, котрі вже у другій половині XIII ст. висунули перед Римо-Католицькою Церквою власні духовно-світоглядні пріоритети й морально-етичні орієнтири, екзальтаційного характеру. Папство у відповідь посилило боротьбу з інакодумством і пантеїстичним сепаратизмом.

Примітки:

- ¹ Guillon R. Collection selecta ss. Ecclesiae Patrum / R. Guillon. – P., 1834. – P. 409.
- ² Сомов А. Путиями християнства / А. Сомов, В. Карев. – М., 1992. – С. 176.
- ³ Глаголев С. Очерки по истории религии: В 4-х ч. / С. Глаголев. – Сергиев Посад, 1902. – Ч.2. – С. 110.
- ⁴ Там само. – С. 110-111.
- ⁵ Павел Орозий. История против язычников. Кн. IV-V / Павел Орозий // Пер., вступ. статья, коммент. и указатель В. М. Тюленева. – СПб., 2002. – С. 92.
- ⁶ Хегглунд Б. История теологии / Б. Хегглунд. – СПб., 2001. – С. 47.
- ⁷ Там само. – С. 47.
- ⁸ Logan F. D. A History of the Church in the Middle Ages / F. D. Logan. – Abingdon, 2002. – P. 90.
- ⁹ Тальберг Н. Н. История Христианской Церкви: В 2-х т. / Н. Н. Тальберг. – М., 1991. – С. 241.
- ¹⁰ Там само. – С. 242.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Tierney B. The Crisis of Church and State, 1050–1300, With Selected Documents / B. Tierney. – Englewood Cliffs, NJ, 1964. – P. 14.
- ¹³ Миллер А. История христианской церкви: В 2-х т. / А. Миллер. – М., 1992. – Т. 2. – С. 135.
- ¹⁴ Там само. – С. 135-136.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Ullmann W. A short History of the Papacy in the Middle Ages / W. Ullmann. – Abingdon, 2002. – P. 227.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana / S.E. Assemani. – Romae, 1719. – T. I. De scriptoribus syris orthodoxis. – Col. 238.
- ¹⁹ Хегглунд Б. История теологии... – С. 203.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Logan F. D. A History of the Medieval Church: An Introduction / F. D. Logan. – L., 2000. – P. 168.
- ²² Tellenbach G. Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Contest / G. Tellenbach. – Oxf., 1966. – P. 429.

- ²³ Михаил Пселл. Богословские труды / Михаил Пселл. – М., 2002. – С. 281.
- ²⁴ Гонсалес Х.Л. История Христианства: В 2-х т. / Х.Л. Гонсалес. – СПб., 2003. – Т.1. От основания Церкви до эпохи Реформации. – С. 194.
- ²⁵ Tierney В. The Crisis of Church and State... – P. 230.
- ²⁶ Там само. – P. 231.
- ²⁷ Blockmans W., Hoppenbrouwers P. Introduction to Medieval Europe, 300–1550 / W. Blockmans, P. Hoppenbrouwers. – L., 2007. – P. 106.
- ²⁸ Гассе Ф. Р. Церковная история: В 2-х т. / Ф. Р. Гассе. – Казань, 1870. – Т.2. – С. 217.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Guillon R. Collection selecta... – С. 549.
- ³¹ Норт Дж. История Церкви от дня Пятидесятницы до нашего времени / Дж. Норт. – М., 1993. – С. 183.
- ³² Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana... – Col. 322.
- ³³ Норт Дж. История Церкви от дня Пятидесятницы... – С. 185.
- ³⁴ Hughes Ph.D. The church in crisis: a history of the general councils 325–1870 / Ph.D. Hughes. – N.Y., 1960. – P. 340.
- ³⁵ Там само. – P. 342.
- ³⁶ Flick A.C. The Decline of the Medieval Church: In 2 v. / A.C. Flick. – N.Y., 1930. – P. 438.
- ³⁷ Hill B.D. Church and State in the Middle Ages / B.D. Hill. – N.Y., 1970. – P. 317.
- ³⁸ Там само. – P. 317.
- ³⁹ Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции / Ж. Мадоль. – СПб., 2000. – С. 59.
- ⁴⁰ Fuhrmann H., Jasper D. Papal letters in the early Middle Ages / H. Fuhrmann, D. Jasper. – L., 2008. – Vol. 2. – P. 154.
- ⁴¹ Chamberlin E.R. The Bad Popes / E.R. Chamberlin. – N.Y., 1979. – P. 94.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Шафф Ф. История Христианской Церкви: В 7-ми т. / Ф. Шафф. – СПб., 2008. – Т. V. Средневековое христианство. 1049–1294 гг. – С. 307.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Робертсон Дж. История Христианской Церкви: В 2-х т. / Дж. Робертсон. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 675.
- ⁴⁶ Bainton R.H. Christendom: A short History of Christianity and its Impact on Western civilization / R.H. Bainton. – N.Y., 1964. – P. 122.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. – P. 123.
- ⁴⁹ Шафф Ф. История Христианской Церкви... – С. 314.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Гонсалес Х. Л. История Христианства... – С. 233.
- ⁵² Осокин Н. А. История альбигойцев и их времени: В 2-х т. / Н. А. Осокин. – М., 2003. – Т. 1-2. – С. 192-193.
- ⁵³ Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana... – Col. 628.

- ⁵⁴ Там само. – Col. 560.
- ⁵⁵ Шафф Ф. История Христианской Церкви... – С. 320.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Berman C. H. *Medieval Religion* / C. H. Berman. – Abingdon, 2005. – P. 240.
- ⁵⁸ Там само. – P. 248.
- ⁵⁹ Там само. – P. 250.
- ⁶⁰ Du Bose W.P. *The ecumenical councils. Ten Epoches of Church History* / W.P. Du Bose. – N.Y., MDCCCXCVI. – P. 271.
- ⁶¹ Норт Дж. История Церкви от дня Пятидесятницы... – С. 286.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*... – Col. 603.
- ⁶⁴ Гасце Ф. Р. Церковная история... – С. 174.
- ⁶⁵ Осокин Н. А. История альбигойцев и их времени... – С. 95.
- ⁶⁶ Шафф Ф. История Христианской Церкви: В 7-ми т. / Ф. Шафф. – СПб., 2008. – Т. IV. Средневековое христианство. 590–1073 гг. – С. 460-461.
- ⁶⁷ Там само. – С. 461.
- ⁶⁸ Осокин Н.А. История альбигойцев и их времени... – С. 97.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции... – С. 88.
- ⁷¹ Робертсон Дж. История Христианской Церкви... – С. 609.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции... – С. 90.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Осокин Н.А. История альбигойцев и их времени... – С. 240.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Barraclaugh G. *The Medieval Papacy* / G. Barraclaugh. – N.Y., 1979. – P. 231.
- ⁷⁸ Там само. – P. 233.
- ⁷⁹ Гонсалес Х.Л. История Христианства... – С. 211-212.
- ⁸⁰ Там само. – С. 212.
- ⁸¹ Шафф Ф. История Христианской Церкви... – С. 339.
- ⁸² Там само. – С. 340.
- ⁸³ Там само. – С. 344-345.
- ⁸⁴ Chamberlin E.R. *The Bad Popes* / E.R. Chamberlin. – N.Y., 1979. – P. 452.
- ⁸⁵ Осокин Н.А. История альбигойцев и их времени... – С. 440.
- ⁸⁶ Guillon R. *Collection selecta ss. Ecclesiae Patrum*... – P. 579.
- ⁸⁷ Tierney B. *The Crisis of Church and State*... – P. 367.
- ⁸⁸ Там само. – P. 370.
- ⁸⁹ Робертсон Дж. История Христианской Церкви... – С. 702.
- ⁹⁰ Там само. – С. 703.
- ⁹¹ Норт Дж. История Церкви от дня Пятидесятницы... – С. 259.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. – С. 260.
- ⁹⁴ Там само.

- ⁹⁵ Глаголев С. Очерки по истории религии... – С. 318.
- ⁹⁶ Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana... – Col. 583.
- ⁹⁷ Шафф Ф. История Христианской Церкви: В 7-ми т. / Ф. Шафф. – СПб., 2008. – Т. VI. Средневековое христианство. 1294–1517 гг. – С. 374.
- ⁹⁸ Там само. – С. 375.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Гассе Ф.Р. Церковная история... – С. 138.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само. – С. 140.
- ¹⁰³ Шафф Ф. История Христианской Церкви... – С. 392.
- ¹⁰⁴ Chadwick O. The Reformation. The Pelican History of the Church: In 4 v. / O. Chadwick. – L., 1964. – Vol. III. Harmondsworth. – P. 287.
- ¹⁰⁵ Шафф Ф. История Христианской Церкви... – С. 406.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 407.
- ¹⁰⁸ Осокин Н.А. История альбигойцев и их времени... – С. 514.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 515.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 517.
- ¹¹¹ Там само. – С. 519.
- ¹¹² Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции... – С. 265.
- ¹¹³ Там само. – С. 265.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 267.
- ¹¹⁵ Робертсон Дж. История Христианской Церкви... – С. 801.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 802.
- ¹¹⁷ Barraclaugh G. The Medieval Papacy... – P. 386.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Шафф Ф. История Христианской Церкви... – С. 420.
- ¹²⁰ Там само. – С. 420-421.
- ¹²¹ Там само.
- ¹²² Осокин Н.А. История альбигойцев и их времени... – С. 715.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само. – С. 719.
- ¹²⁵ Там само. – С. 720.
- ¹²⁶ Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции... – С. 270.
- ¹²⁷ Там само. – С. 273.
- ¹²⁸ Там само. – С. 274.
- ¹²⁹ Там само. – С. 275.
- ¹³⁰ Там само. – С. 278.
- ¹³¹ Там само. – С. 282.
- ¹³² Осокин Н.А. История альбигойцев и их времени... – С. 743.

Bohdan Bodnariuk. Church and Religious Conflicts on the Ground of Western Europe: From Charles the Great's Baptism of the Saxons to Completion Albigenian

Wars (785–1245 years). The author highlights and analyzes the features of the church and religious conflicts happened on the territory of Western Europe in the epoch of Middle Ages. A particular attention is paid to interconfessional confrontation, which in terms of the German Reformation and next Counter-Reformation gained sharp forms and dramatic consequences. In addition, sets out historical aspects related to the Great Church Schism in 1054, and Albigensian wars in XII–XIII centuries in the south of France.

Key words: Roman Catholic Church, Western Europe, medieval papacy, Schism in 1054, Albigensian Wars.

Отримано: 01.11.2016 р.

УДК 94(477-2)«12»

Олександр Головко

МІСТО ХОЛМ У ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ І ДУХОВНО-ІДЕОЛОГІЧНОМУ ЖИТТІ РУСІ В СЕРЕДИНІ XIII СТ.

Олександр Головко. Місто Холм у державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині XIII ст. У статті висвітлюється діяльність князів Романа Мстиславича і його синів Данила і Василька щодо піднесення значення району Забужжя в розбудові Галицько-Волинського державного об'єднання. Саме тут напередодні навали монголів Данило Романович створює місто Холм, яке зразу ж після навали орд хана Бату стає фактичним центром держави князя. Місто Холм середини XIII ст. – це важливий економічний і політичний центр, він відіграє важливу роль в дипломатичному житті Європи. З Холмом пов'язана історія коронації князя Данила Романовича. Автором розглядається місце образу Холму в духовно-ідеологічному розвитку Південно-Західної Русі.

Ключові слова: Русь, Волинь і Галичина, місто Холм, столиця держави, коронація, світське і церковне будівництво, ідеологічне життя.

Александр Головко. Город Холм в государственном-политическом развитии и духовно-идеологической жизни Руси в середине XIII ст. В статье освещается деятельность князей Романа Мстиславича и его сыновей Даниила и Василька по повышению значения района Забужья в строительстве Галицко-Волынского объединения. Именно тут накануне навалы монголов Даниил Романович создает город Холм, который сразу же после нашествия орд хана Бату становится фактическим центром государства князя. Город Холм середины XIII ст. – это важный экономический и политический центр, он сыграл важную роль в дипломатической жизни Европы. С Холмом связана история коронации князя Даниила Романовича. Автором рассматривается место образа

Холма в духовно-ідеологічному розвитку Южно-Западной Руси.

Ключевые слова: Русь, Волинь и Галиция, город Холм, столица государства, коронация, светское и церковное строительство, идеологическая жизнь.

Я. Д. Ісаєвич, розглядаючи історію волинських і галицьких земель середини XIII ст., звернув увагу на те, що «основні успіхи Данила Галицького в політичному розвитку державності <...> припадають на післямонгольський період»¹. З цим висновком видатного вченого однозначно слід погодитися, але водночас його важливо прокоментувати.

Зростання могутності Галицько-Волинської держави князів Данила та Василька Романовичів у середині XIII ст. стало наслідком величезних зусиль, які здійснили ці князі впродовж тривалого часу у напрямку повернення собі «спадщини Романа Мстиславича», тобто відновлення всіх володінь батька в рамках одного державного комплексу. Проте в момент, коли під владою володарів Волині Данила і Василька опинилася не тільки Галицька та Волинська землі, а і Київ, в Східну Європу вдерлися полчища монгольських ханів, що призвело до розорення, а згодом підкорення завойовникам багатьох руських князівств і земель.

З початку 40-х років XIII ст. і до своєї смерті в 1264 р. Данило Романович зосередив всі свої сили на відбудові Волинського і Галицького краю, відновлення його економічного потенціалу, провадив умілу дипломатію та здійснював численні військові акції. Виникає питання, як всупереч концепції впровадження в Східній Європі «монголо-татарського іга» в середині XIII ст., Чернігівська, Переяславльська і Київська землі знаходились в руїнах і тоді ж відбувається розквіт Волинсько-Галицького державного утворення, володарі якого користувалися значним авторитетом на міжнародній арені, свідченням чого стала коронація князя Данила Романовича королівською короною наприкінці 1253 р.².

У зв'язку із зазначеним треба відповісти на питання про роль зовнішнього фактору на розвиток державно-політичного життя суспільства, в нашому випадку навали монгольських полчищ на Русь. Доки в суспільстві не почалися під впливом іноземного втручання незворотні негативні процеси, воно не тільки чинить опір такому тиску, а й у певній мірі консолідується і підсилюється. Коли ж зовнішні інвазії починають деформувати внутрішні чинники поступу суспільного організму, спостерігаються зворотні аспекти, а саме регрес і занепад державно-політичного життя³. Зазначене однозначно проявилось в житті слов'ян Східної Європи у добу монгольських потрясінь. Само по собі страшне розорення міст і сіл, загибель багатьох мешканців країни монголами на довгу перспективу не могли вести до деструктивних, системно руйнівних змін у суспільному житті, а у деяких моментах загроза ворога, необхідність чинити йому опір в деяких моментах відігравали позитивну роль, були імпульсом в активізації суспільних процесів слов'янства Східної Європи, створювала умови для його консолідації.

Саме останнє ми і спостерігаємо впродовж 40-50-х років XIII ст. у житті Волині і Галичини. Повернувшись додому вже після розорення цих земель

монголами взимку 1240–1241 рр., Данило Романович мав побачити жахливу картину розорення краю, де особливо постраждали великі міста: Берестьє, Луцьк, Володимир тощо. Літопис пише: «Данилови же со братом пришедшу ко Берестью и не возмогоста ити в поле смрада ради множества избьеных. Не бе бо на Володимере не осталъ живьи, цркви святои Богородици исполнена трупе, иныя церкви наполнены быша троубье и телес мртвых»⁴.

Саме в першій половині 40-х років XIII ст. князі Данило і Василько Романовичі багато роблять для організації відбудови старих міст, створення нових у Південно-Західній Русі. До Волині та Галичини запрошується населення з інших країв Русі, а також із-за кордону. Найбільше переселенців прибуло сюди з Придніпров'я та Сіверщини. Важливим моментом політичного життя краю було те, що центр політичного життя держави Романовичів остаточно зміщується на північ, в Забужжя. Ще перед монгольською навалою Романовичі побудували тут місто Холм, що мав вельми потужні фортифікаційні споруди і який тепер стає столицею Галицько-Волинської держави. Трансформація ядра політичного життя держави Романовичів у значній мірі була пов'язана з падінням політичного значення колишнього центру Прикарпаття – Галича.

Побужжя увійшло до складу держави-імперії Русь наприкінці X ст., коли, за словами, літописця, «Иде Володимер (київський князь, який правив на Русі в 980–1015 рр. – *Авт.*) к Ляхом и зая грады их Перемышль, Червен и ины грады. Еже суть и до сего дне под Русью»⁵.

Автор цих рядків у своїх попередніх працях уже не раз відзначав, що завойовані Володимиром Святославичем «Червенські гради» – це своєрідна прикордонна зона типу західноєвропейської марки⁶. Форпостом цієї зони на півночі було Берестя, а на півдні головним містом був Перемишль. У подальшому Перемишль стане одним з головних міст Галицької Русі, часом столицею удільного князівства; а Червен увійде до складу Волині і періодично також було центром удільного князівства. Берестя певний час контролювалося Києвом, входило до складу Турівського князівства, але з другої половини XII ст. стає складовою Волинського князівства, центром удільного князівства. На межі X–XI ст. район «Червенських градів» був частиною Волинського князівства-намісництва, адміністративної області держави Володимира Святославича, який з метою зміцнення свого впливу в цьому ареалі Святославич побудував тут декілька міст-фортець, серед яких головним було місто на річці Луга Володимир⁷.

«Червенські гради» у цілому в першій половині XI ст. були об'єктом змагань між Польщею та Руссю. В 1018 р. вони були зайняті польським князем Болеславом Хоробрим і до 1031 р. належали західнослов'янській державі. Виселення з цих міст «ляхів» в Поросся на початку 30-х років, підписання договору між Польщею та Руссю в 1039 р., зміцнення в Побужжі тут позицій Києва створили умови для ліквідації особливого статусу «Червенських градів».

У 80-х роках XII ст. головним князем Західної Волині стає володимирський (на Волині) князь Роман Мстиславич (народився біля 1153 р., загинув 19 червня 1205 р.), оскільки перехопив ініціативу в енергійного молодшого брата Все-

волода і позбавився, завдяки сприятливому перебігу попередніх подій, не менш енергійного іншого суперника в особі старшого брата Святослава. Встановлений у цей час контроль над Берестям Роман використав для зміцнення своїх позицій у басейні Західного Бугу, котрий входив в зону інтересів як Малопольського, так і Мазовецького князівств сусідньої Польщі.

Після смерті Романа Мстиславича Забужжя стає об'єктом зазіхань різних політичних сил. Зокрема, на ці землі претендує белзький князь Олександр Всеволодович і краківський князь Лешко Білий. У 1219 р. володимирський (на Волині) князь Данило Романович відвоював міста та фортеці на крайньому заході Волині («... и прия (князь Данило, син Романа. – Авт.) Берестий, Угровеск, и Верещин, и Столп, Комов, и всю Украину»⁸), які (приблизно біля 1213 р.) були захоплені князем Лешком.

Розгляд наведеної вище літописної інформації, як нам здається, свідчить, що мова у наведеному літописному уривку йшла про територію, де відбувався наприкінці XII ст. процес «окняжіння», «одержавлення». Вірогідно, що більшість цих міст, крім Берестя, були засновані саме за часів Романа Мстиславича⁹, і зразу ж стали відігравати значну роль як оборонна лінія на кордоні з Польщею і як плацдарм для експансії Волині на північ, де північніше Берестя йшов процес підсилення впливів Володимира (на Волині) на територію басейна ріки Західний Буг у районі міста Дорогичина.

І. П. Крип'якевич, на нашу думку, цілком справедливо, прийшов до висновку, що на початку XIII ст. між Західним Бугом та польським кордоном виникає волость, ймовірним центром якої був Угровеськ¹⁰. У літературі питання про локалізацію Угровеська є дискусійним. Найбільш популярною до недавнього часу була точка зору О. О. Андріяшева, який вважав, що місто знаходилося на лівому березі р. Західний Буг на північний схід від сучасного міста Холм біля с. Волі Угрусської¹¹. Луцький дослідник С. Д. Панишко нещодавно прийшов до висновку, що локалізацію міста слід пов'язувати з городищем на правому березі Західного Бугу біля села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області¹². Відзначимо, що в часи князя Данила Романовича тут виникло єпископство¹³, тобто Угровеськ був не тільки світським, а й церковним центром ареалу. Процес побудови або зміцнення фортифікаційних споруд у Побужжі мав велике значення в часи зростання експансії литовських та пруських (ятвьязьких) племен на волинські землі.

Про наявність двох забузьких (Угровеського та Берестейського) ареалів у складі Волинської землі-князівства, котрі безпосередньо перебували під владою Данила та Василька Романовичів, на нашу думку, свідчить і запис Галицько-Волинського літопису під 1229 р., де відзначається доручення Данила мешканцям Берестейської та Угровеської волостей обороняти Берестьє від нападів ятвьягів («остависта же Володимера пиньского, и угровьчаны, и берестьяны, стеречи земле от Ятвьязь»)¹⁴. У зв'язку із всім наведеним ми не можемо погодитися з думкою істориків, які вважають, що територія Забужжя з містами Угровеськом, Верещином, Столпьем і Комовим були північною частиною адмі-

ністративного округу Волинського князівства з центром у Червені¹⁵. Визнаючи особливий статус Забужжя в складі Волині, ми не можемо погодитися з тим, що на початку XIII ст. існувало Угровеське князівство¹⁶. Існування князівства як політичного організму завжди обумовлено по суті випадковими обставинами – реальними фактами перебування на конкретній території володаря – князя, а нам невідомо про наявність такого володаря в Угровеській волості.

Наприкінці 20-х років XIII ст. Волинське князівство в умовах загострення боротьби між князями Польщі за владу починають провадити активну політику відносно сусідньої країни. Саме тоді мазовецький князь Конрад звернувся до Данила та Василька Романовичів з проханням допомоги у конфлікті з великопольським володарем Владиславом Одоновичем. У цій політиці значну роль відігравав Угровеський регіон. Звідси весною 1229 р. у великий похід у Польщу відправилося військо Данила, до якого в Малій Польщі приєдналися полки Конрада та краківські загопи на чолі з воєводами Пакославом і Мстиуєм¹⁷. Після повернення з походу Данило перебував саме в Угровеську, коли отримав інформацію від своїх прихильників з Галича із пропозицією здійснити похід до Прикарпаття: «Судислав шел есть во Понизье, а королевичь в Галичи остал, а поиди борже»¹⁸.

У другій половині 30-х років XIII ст. на політичній арені Галицько-Волинського князівства постає місто Холм, яке швидко стає головним містом Угровеського регіону. Сам факт заснування цього міста свідчить про велику увагу князя Данила до цього регіону, котрий мав велике значення як у тодішньому внутрішньополітичному розвитку держави Романовичів, так і в її взаєминах з Польщею. Дослідники вважають, що місто виникло в 1237–1238 рр.¹⁹. М. Ф. Котляр наголошує, що встановити час заснування міста дозволяє розповідь Галицько-Волинського літопису про похід мазовецького князя Конрада на Волинь («Кондатови же ставшу кде ныне град Холм стоить»). Зміст джерела, на думку вченого, дає підстави думати, що міста на час походу польського володаря, який він датує літом 1237 р., ще не було. Воно, на погляд М. Ф. Котляра, виникло пізніше, але це вже було в 1238 р., оскільки тоді в пам'ятці йдеться про перебування Данила у Холмі («Приде весть Данилу в Холме»²⁰). Розвиваючи цю тему, історик пише, що до 1241 р. було Данилом споруджено невеликий замок, довкола якого згодом швидко було побудовано велике сильноукріплене місто, яке і не змогли взяти монголи на чолі з ханом Бату («И створи градец мал, и видеж же яко Бог помощник ему Иоанн спешник ему есть и созда град иной, яко же Татарове не вомогоша прияти, егда Батый всю землю Рускую поима»)²¹.

Отже, за наведеною версією впродовж трьох-чотирьох років, було побудовано спочатку замок, а потім зведені потужні укріплення довкола вже існуючої фортифікаційної споруди. Складається враження, що наприкінці 30-х років Холм почав уже відігравати лідируючу роль на Волині, оскільки саме звідси з військом восени 1238 р. направився Данило Романович у виправу до Галича, в результаті чого Галицька земля остаточно стала його володінням²². С. Д. Панишко звертає увагу на дуже важливу обставину – одночасно з Холмом на по-

літичній арені Забужжя в той же час появилася низка інших міст – Бусовно (1234), Охожа (1234), Влодава (1241), Щекотів (1242), Андріїв (1244), Дороговськ (1245)²³.

Дещо інакше історія виникнення Холму наводиться в творах польських дослідників. Вони вважають, що місце, де виникло місто, почалося активно заселятися принаймні з XI ст., хоча у них є версії, що Холм був одним з «Червенських градів», які були завойовані в 981 р. київським князем Володимиром, а в 1018–1031 рр. належали Польській державі. На початку XIII ст. місто, на думку вказаних авторів, було знищене під час війн, а князь Данило Романович його повністю відновив²⁴.

Природно виникає питання, чи реально побудову замку, а через дуже короткий час зведення потужних, на що звертає є увагу М. Ф. Котляр, фортифікаційних споруд великого міста можна було зробити в умовах високої активної політичної діяльності Романовичів в 1238–1241 рр., в час, коли вже почалося вторгнення монголів у Східну Європу? До цього слід додати, що аналізувати відомості Галицько-Волинського літопису вкрай складно, особливо такі, що побудовані на більш пізніх згадках, і лише згодом прив'язані до конкретних подій.

Археологічні дослідження свідчать, що якісь поселення на місці Холму існували в XI–XII ст. Нам здається, що інформацію про прихід Конрада у Забужжя, яке, до речі на нашу думку, сталося весною 1237 р.²⁵, не можна вважати категорично як появу мазовецького князя в якійсь незаселеній людьми пуші. Там дійсно в першій третині XIII ст. не було ще у фортифікаційному значенні міста («града», оборонних споруд довкола поселень), проте скоріше за все вже існував якийсь укріплений замок (або фортеця). Довкола цього замку були неукріплені поселення, які саме в 1237–1238 рр. і були оточені за розпорядженням Данила фортифікаційними спорудами. Про розбудову «граду» (тобто фортифікаційних споруд) довкола поселень на місці майбутнього міста Холму, на нашу думку, свідчить інша інформація Галицько-Волинського літопису під 6756 р.: «Воеваше Ятвязе около Охоже и Бусовна, и всю страну и ту поплениша, и еще бо Холму не поставлена бывшую Данилом»²⁶.

Для порівняння наведемо фрагмент Галицько-Волинського літопису під 6767 р. про начебто будівництво Данилом Угровеська: «Данилови бо князашу во Володимере, созда град Угорескъ и постави во немъ пискупа»²⁷, проте відомо, що це місто (саме місто, укріплене, фортифікаційними спорудами, а не населений пункт!) однозначно існувало, про що вже йшлося на початку цієї статті, до початку самостійної політичної діяльності Данила і було скоріш за все збудовано його батьком Романом Мстиславичем.

Польський археолог А. Буко, зокрема, відзначає, що ключовим у становленні Холму моментом було будівництво Данилом не тільки свого двору, а й єпископського центру з собором Божої матері. Археологічні дослідження городища Холму (район Високої Горки) дало підстави зафіксувати наявність тут монументальної палацової споруди і сакрального об'єкту, який можна іден-

тифікувати із згаданою у літопису церквою Іоанна Златоуста²⁸. Сам князівський палац, на думку вченого, було збудовано на руїнах більш раннього, «доданилового» граду²⁹.

Наприкінці 1240 – на початку 1241 рр. монгольські полки захопили міста у Південно-Західній Русі Колодяжин, Кам'янець, Володимир, Галич та ін.³⁰, проте їм не підкорилися Кременець, Данилів і, що для нас особливо важливо, Холм. О. М. Рапов пояснює це тим, що ці міста стояли на великих пагорбах, що не дозволило нападникам ефективно використати облогову техніку³¹. Неможливість захоплення Холму монголами можна пояснити не тільки вигідним розташуванням і сильними оборонними спорудами міста, а і тим, що монголам на початку 1241 р. не було великої потреби його завойовувати: завойовники прагнули якомога скоріше вступити у війну з країнами Центральної Європи, перш за все Королівством Угорщина.

Повернення Данила до Холму після навали військ Батия багато в чому було пов'язано з тим, що він на відміну від багатьох інших міст, у тому числі Володимира, не був зруйнованим. Навесні 1242 р. в Холмі відбувається зустріч Данила Романовича із сином його колишнього союзника князя Володимира Рюриковича Ростиславом, про що розповідає літописець: «Ростислав Володимеричъ приде к Данилу во Холм, одержал бо беаше во Холм, одержав бо беаше Бог от безбожных татар»³².

Вірогідно, саме з цього часу Холм поступово стає місцем постійного перебування князя Данила, тобто столицею держави, і водночас її релігійним центром. У статті під 6731 (1223) р. розповідається: «... бе бо преже того пискуп Асаф Вугровський, иже скочи на стол митрополич и за то свержен быс стола своего, и переведена быс бискупья во Холм»³³. В. Т. Пашуто висловив слушне припущення, що означена подія сталася після захоплення Києва ханом Батием. В той час у Києві не було митрополита, оскільки останній з владик Києва Іосіф покинув місто³⁴, а тому користаючись ситуацією, означений угровський єпископ Іоасаф проголосив себе митрополитом, проте Данило позбавив його сану³⁵. Невдовзі єпископську кафедру з Угровська було перенесено до Холму, де єпископом було призначено Іоанна. Згідно погляду О. М. Ужанкова, означена подія сталася в другій половині 1241 р.³⁶

У літературі дискутується питання про те, в якому храмі Холму знаходилася єпископська кафедра. О. М. Ужанков вважає, що соборним храмом була церква св. Іоанна³⁷. Протилежну точку зору висловлює В. С. Александрович, який пише, що церковним центром держави Романовичів була церква Богородиці³⁸. Л. В. Войтович у розмові з автором цих рядків також підтримує цю думку, відзначаючи, що церква св. Іоанна знаходилася біля князівського палацу і вочевидь була володарським храмом. На користь останньої позиції, на нашу думку, свідчить і та обставина, що переважна більшість єпископських церков в інших землях Русі були також Богородицькими (Успенські собори в Галичі, Володимирі, Смоленську, Ростові, Рязані, Муромі і т.д.).

Ще, вірогідно, в 1242 р. користуючись своїм статусом київського волода-

ря з метою зміцнення свого загальноруського авторитету, Данило проголосив митрополитом Русі свого приближеного Кирила³⁹. В другій половині 40-х років Кирило, приблизно у 1247–1248 рр., був визнаний як митрополит нікейським патріархом («Курил бо митрополит, идяше послан Данилом и Василком на поставление митропольи Руской»⁴⁰). Пізніше митрополит Кирило поїхав до Суздаля, де і залишився перебувати до кінця життя.

Треба відзначити, що ми не можемо погодитися з думкою науковців, які вважають, що процес встановлення контактів Кирила з православною патріархією стався після припинення листування Данила Романовича з римським папою Інокентієм IV в 1248 р., відновлення взаємин князя Данила і римської курії став причиною перенесення митрополії на північ Русі⁴¹. Зокрема, Я. М. Щапов пише, що митрополит Кирило і його новий світський патрон князь Олександр Ярославич «скептично ставились до пропозицій унії з боку папи», проте це твердження не підкріплює аргументами⁴². Вірогідно, потребує корекції і думка про те, що тоді Данило Романович прагнув створити власну митрополію в Холмі⁴³. Літописи розповідають про прибуття Кирила до Суздальської землі з Києва, після чого відбулося одруження місцевого князя Андрія Ярославича і доньки Данила Романовича⁴⁴.

Під 1243 р. у Галицько-Волинському літописі є важлива інформація: «Данилу же будущу во Холме, прибеже к нему половчинъ его именемъ Актай, рєкий, яко: «Батый воротилъся естъ изо Угоръ, и отрядил естъ на тя два богатыря возискати тебе: Манъмана и Балаа». Даниль же затворивъ Холмъ, еха ко брату си Василкови, поима с собою Курила митрополита. А татарове воеваша до Володавы и по озерамъ (сучасні Шацькі озера. – *Авт.*) много зла створше»⁴⁵.

Отже, монгольські загопи навесні 1242 р. здійснили каральну операцію в районі Забужжя, де цілеспрямовано шукали князя Данила, котрий вимушений був покинути місто Холм, де, вірогідно, була його резиденція. З Холму взимку 1243/1244 р. виступило військо Данила Романовича у похід проти сандомирського князя⁴⁶. Сюди ж князь Данило повернувся з трофеями та полоненими після перемоги під Ярославом у серпні 1245 р. над угорським та малопольським військом та загонами князя Ростислава Михайловича літом 1245 р.: «Данил <...> иде же в Холм с колодники многими, иже бе создал сам»⁴⁷. Зазначимо, що Л. В. Войтович вважає, що перенесення столиці відбулося після поїздки Данила Романовича до Орди в 1246 р.⁴⁸.

Трансформацію ядра політичного життя держави Романовичів в літературі пов'язують із розоренням, а потім падінням політичного значення колишнього центру Прикарпаття – Галичу. Галич був столицею держави Данила Романовича лише трохи більше двох років: восени 1238 р. Данило його включив до своїх володінь і зробив своєю столицею, а взимку 1240–1241 р. місто було, вірогідно, захоплено монгольськими полками. Данило Романович тривалий час у своїх змаганнях за відновлення держави батька Романа боровся за місто на р. Лукві, проте ця боротьба принесла йому чимало болю та гіркоти, почував у Галичі некомфортно через наявність у місті багатьох власних недоброзичлив-

ців з числа місцевого боярства. Галич князь Данило не любив, а тому при першій нагоді переніс центр свого князівства до міста Холм, який швидко став не тільки адміністративним центром Волинсько-Галицького князівства, а і одним із центрів міжнародного життя Центрально-Східної Європи. Холм в умовах зменшення небезпеки від західних сусідів, а також присутності ворожих монголів у причорноморських степах був набагато більш зручним і безпечним як центр держави.

Восени 1253 р. після тривалої виправи до Польщі і Чехії князь Данило повернувся до Холму («... и приде во град Холм съ чстью и со славою в Дом Пречистое поклонися и прослави Бога <...> и прибывше во городе Холме с веселием, славя Бога и Пречистую его и святого Ивана Златоуста»⁴⁹). Невдовзі Холм став місцем, де князь провів переговори з посланцем папи Інокентія IV легатом Оппізо з Мезано. Вперше Данило Романович із Оппізо зустрівся у Кракові наприкінці серпня 1253 р., але під час розмови з ним заявив, що офіційні переговори мають відбуватися на території його держави («Оне ж речь им: “Не подобает ми видитися с вами чюжеи земли”»)⁵⁰. Саме такі петрактації Данила та його наближених з Оппізо та його спільниками і відбулися у вересні 1253 р. у столиці держави Романовичів Холмі, а вже потім остаточно завершилися в Дорогичині, де відбулася коронація наприкінці, ймовірно у грудні, 1253 р.⁵¹

Серед питань, пов'язаних з коронацією Данила, в історіографії недостатньо уваги, на нашу думку, приділяється питанню про політичного діяча, який привіз королівські регалії від папи Інокентія IV і провів коронацію Данила Романовича. Папський легат Оппізо був абатом бенедиктинського монастиря св. Павла (заснований в IX ст.) з містечка Мезано поблизу Генуї (провінція П'яченца)⁵². З самого початку понтифікату Інокентія IV Оппізо стає наближеною до папи фігурою, виконував різноманітні дипломатичні та церковно-адміністративні доручення курії в багатьох країнах світу. З польських рочників відомо, що цей релігійний діяч мав великий досвід взаємин з світською та духовною верхівкою Польщі, оскільки в 1246–1247 рр. виконував у цій країні важливі доручення Інокентія IV⁵³. «Великопольська хроніка» розповідає про великий вплив легата на політичні процеси в країні, саме в 1253–1254 рр. під його патронатом відбулася канонізація польського святого Станіслава⁵⁴. Науковці відзначають, що згода курії на цю канонізацію пояснюється особливою роллю, котра відводилася Римом польській церкві в процесі реалізації політики католицької церкви у Східній Європі⁵⁵.

Важливо відзначити, що в буллі від 14 травня 1253 р. до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії і Померанії папа Інокентій IV відзначає велику небезпеку для християнського світу з боку монголів, надає для здійснення дій по організації хрестового походу проти них великі повноваження «люб'язному брату абату із Мезано, людині дивовижної чесності, який ознайомлений з вказаними посланнями (мова йде про отриману від Данила інформацію про монгольську загрозу. – *Авт.*) і який здобув своїми чеснотами повагу нашу і братів наших»⁵⁶. За метою написання і змістом папське послання від 14 травня 1253 р. була буллою типу *Cum hora undecima* (дослівно грамота «Одинадцяті

години»). Вперше подібну буллу надав у 1235 р. папа Григорій IX домініканському монаху Гійому де Монферрату, котрий відправлявся з місіонерською місією на Схід. Така грамота римської курії давала їй власнику величезні права, зокрема давати причастя, наvertати до віри, робити відпущення гріхів та відлучати від церкви, і стосувалася країн «схизматиків і еретиків». У грамоті папи Інокентія IV, яка була підготовлена на початку 1254 р. і яка так і називалася *Sum hora undecima*, конкретно перераховувалися народи, на які поширювалися дії таких грамот. До них, крім мусульман і язичників, відносилися греки, вірмени, грузини, копти, несторіани, мароніти та ін.⁵⁷

Повертаючись до розгляду грамоти від 14 травня 1253 р., зазначимо, що сам перелік країн, до населення яких звертався в цій буллі Інокентій IV, у свій час сприймався нами як прояв небажання папи реально займатися організацією хрестового походу проти монголів⁵⁸. Насправді в документі мова йшла про країни, з якими в умовах тодішньої жорстокої боротьби за «Австрійську спадщину», понтифік підтримував добрі стосунки і яким, що головне, реально в перспективі могла загрожувати монгольська небезпека. Крім польських князів, які саме в травні 1253 р. визнали над собою зверхність папи, адресатами Інокентія IV були чеський король Вацлав (роки правління: 1230–1253, вересень), моравський маркграф Пшемисл Оттокар (а з вересня 1253 по серпень 1278 рр. – Пшемисл Отакар II, король Чехії), сербський король Стефан Урош I (роки правління: 1242–1273, помер в травні 1277 р.), поморський князь Святополк (роки правління: 1220–1276, січень), тобто володарі, які перебували в таборі тодішніх союзників чи контрагентів римської курії.

Викликає запитання факт відсутності в грамоті Угорщини. Є підстави думати, що це не пов'язано з тим, що ця країна знаходилася в таборі противників римської курії. Скоріше за все відсутність її в папському документі пояснюється тим, що проведення можливого хрестового походу було реакцією на звернення угорців (як, до речі, і русів) до європейських країн з проханням допомоги проти потенційної загрози монголів. Згадаємо, що тодішнє відновлення контактів папства з двором князів Данила та Василька Романовичів відбулося після листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV 10 травня 1252 р. з проханням про допомогу проти зазначеної загрози⁵⁹. Угорський король у той час також пробував знайти допомогу в сусідніх володарів, але це не мало результату. В листі до папи Олександра IV в листопаді 1254 р. Бела IV із розпачем писав, що не отримав від своїх респондентів ні якої підтримки, «*nisi verba* (лише слова)»⁶⁰.

Нагадаємо, що в другій половині 50-х років за часів понтифікату Олександра IV була зроблена друга спроба створити антимонгольську коаліцію, проте військо хрестоносців, яке було створено в Пруссії, було вимушене воювати не проти ординців, а проти прусів, які розпочали повстання проти Тевтонського ордену⁶¹.

Дуже цікавим у контексті розгляду ідейно-політичного розвитку східнослов'янського світу є описи в Галицько-Волинському літописі столиці дер-

жави Данила та Василька Романовичів міста Холм. Як відомо, після запровадження християнства на Русі швидко поширилися базові парадигми візантинізму, у тому числі і прославлення столиці держави – богом обраного міста, що чітко видно вже у першій половині XI ст. на прикладі відомого трактату київського митрополита Іларіона «Слова про закон та благодать»⁶².

З моменту прийняття християнства на Русі спостерігається тенденція до певної змагальності з візантійськими ідеологічними постулатами, у тому числі і в темі, пов'язаній з прославленням столиці держави⁶³. Це проявлялося не тільки прямо – на сторінках трактатів, що яскраво можна бачити на прикладі «Слова про закон та благодать» Іларіона, «Повісті временних літ», а і в намаганнях «матеріалізації» цих ідей – шляхом побудови величних архітектурних споруд у найважливіших містах країни. В удільну добу, коли виникають суверенні землі-князівства в рамках колишньої держави-імперії Русь (сама вона стає фактично конфедерацією означених земель-князівств), їх володарі у своїх столицях здійснювали будівництво, перш за все церковне, прагнули показати у межах своїх можливостей особливий статус своїх столиць. Відносно Галича розгляд цієї теми є складним. Це місто в першій половині XIII ст. переживало не найкращі часи через тривалу громадянську війну в краї, проте раніше – в середині та у другій половині XII ст. в Галичі за часів князів Володимирка Володаревича та Ярослава Володимировича відбулося будівництво сакральних пам'яток, поява яких свідчила про поширення візантійських ідеологічних уявлень про столицю як «Божій град» і на центр Галицької землі.

Ще у більшій мірі зазначена тенденція прослідковується на прикладі діяльності князя Данила Романовича по розбудові останньої столиці його держави – Холму, про що докладно і цілеспрямовано розповідає автор Галицько-Волинського літопису. Особливу увагу, на думку книжника, король Данило приділив своїй столиці після пожежі Холму в 1256 р.: «Видив же се князь Данило, яко богу поспевающу месту тому, нача призывати прихода Немце и Русь, иноязычники и ляхы. Идяху день и во день и уноты и мастере всяции, бежаху ис татарь седелници, и лучници, и тулници, и кузнице желеезу, и меди, и сребру. И бе жизнь, и наполниша дворы окрест града поле села». Далі у пам'ятці докладно розповідається про будівництво церков та прикрашення їх у місті⁶⁴.

Важливість будівничої діяльності у Холмі короля Данила Романовича в практичній площині виявилася під час відомого походу монгольського воєначальника Бурундая на Польщу в 1259 р.⁶⁵. У поході брат Данила Василько Романович був вимушений виконувати функції союзника завойовників. Маршрут пересування монгольських військ проходив через Волинь, де Бурундай добився від Василька знищення укріплень Шумська, Данилова, Стожеська, Львова, Крем'янця, Луцька та Володимира.

Але мешканці Холму, знаючи значні потужність фортифікаційних споруд свого міста, відмовилися виконувати волю монгольського полководця⁶⁶. Вочевидь, що на цей час було відновлено місто після страшної пожежі 1256 р., побудовані нові міцні укріплення, які отримали потужну оборонну

машинерію. Галицько-Волинський літопис докладно розповідає про прихід монголів до Холму: «Город же затворен бысть и сташа и пришедша к нему одал его и не успеха вои его ничто же, бяхуть бояре и людии добрии и утвержении города крепко пороки и самострелы. Буранда, же росмотров твердость коро- да, оже не мощно взяти его, тем же и нача молвити Василкови князю: “Василко, се город брата твоего. Едь, молви горожаном, а быша ся передале”»⁶⁷.

Під час переговорів з холмчанами, зокрема з воєводами міста Костянтин- ном і Лукою Іванковичем, в яких брали участь монгольські послы («... и пос- ла с Василком три Татарине <...> и к тому толмача, розумеюща Рускый ез»), князь Василько за допомогою знаків дав зрозуміти мешканцям Холму, що во- ни не повинні коритися монголам, якы не були здатні штурмувати добре ук- ріплене місто. «Костянтин (холмський воєвода. – *Авт.*) же стое на заборолех города усмотри умом разум, поданы ему от Василка, и реч князю Василкови: “Поедь прочь, аже будеть ти каменем в чело. Ты уже не брат еси брату свое- му, но ратьныи есь ему”»⁶⁸.

Після завершення західного походу монголів на чолі з воєвудою Бурун- даєм король Данило повернувся до Холму, де в останні роки свого правління докладав чимало зусиль для відновлення статусу держави, підірваного нава- лою Бурундая. В 1264 р. він помер у своїй столиці і був тут похований у собо- рі св. Богородиці. У зв'язку з цим у контексті бажання прославити свого во- лодаря та міста, яке той збудував і яке відіграло особливе значення в житті краю, літописець записав: «А король бяшетъ тогда впал в болесьть велику, в ней же и сконча живот свой. И положиша во церкви святей Богородици в Холме, юже бе самъ создалъ. Се же король Данило князь добрый, хоробрый и муд- рый, иже созда города многи, и церкви постави, и украси е разноличными кра- сотами. Бяшетъ бо братолюбьемъ святяся с братомъ своим Василком. Сей же Данило бяшет вторый по Соломоне»⁶⁹. Як бачимо книжник у душі тради- ції, що склалася на Русі, починаючи від митрополита Іларіона, порівнює короля Да- нила з біблійним Соломоном, фактично вводить Данила Романовича до сонму ідеальних володарів.

Отже, наведений у нашому нарисі матеріал засвідчує велику роль у дер- жавно-політичних процесах і духовно-ідеологічному житті Південно-Західної Русі, Центрально-Східної Європи в середині XIII ст. західнобузького міста Холму – столиці держави короля Данила Романовича і його брата князя Васи- лька Романовича.

Примітки:

¹ Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків / Я. Ісаєвич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 6.

² Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі / О. Головка // Княжа доба. Історія і культура. – Вип. 9: Король Данило Романо- вич 1264–2014. – Львів, 2015. – С. 180-214.

³ Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XI вв. / В. Д. Корольок. – Москва, 1964. – С. 14.

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург. 1908. – Стб. 788.

⁵ ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Москва, 1926–1928. – Стб.81.

⁶ Головка О. Б. До питання про початок міждержавних відносин Київської Русі й Польщі у X ст. / О. Б. Головка // Український історичний журнал. – 1983. – №3. – С.113-118; його ж. Похід київського князя Володимира на «Перемышль, Червен и иные грады» 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) // *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* – Kraków, 2013. – С. 39-48; його ж. «Червенські гради» в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 29. – Львів, 2013. – С. 72-82; та ін.

⁷ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 121; Łowmiański H. *Łędzianie* / H. Łowmiański // *Studia antiqua.* – 1953. – №1. – S. 97-114. Сучасна назва міста Володимира – Володимир-Волинський – була запроваджена після його входження наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії з метою відрізнити від назви північноруського російського міста Володимира на р. Клязьмі.

⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 732; Rhode G. *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung* / G. Rhode. – Bd.1 – Köln, Graz, 1955. – S. 106-107; Головка О. Б. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205–1214 рр.) / О. Б. Головка // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – 2009. – №13. – С. 80-89.

⁹ Котляр Н. Ф. *Формирование территории и возникновение годов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* – К., 1985. – С. 147; Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича / С. Панишко // *Король Данило Романович і його місце в українській історії.* – Львів, 2003. – С. 58-65.

¹⁰ Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство* / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1999. – С. 40.

¹¹ Андрияшев А. *Очерк истории Волынской земли до XIV столетия* / А. Андрияшев. – К., 1887. – С. 91.

¹² Панишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська / С. Д. Панишко // *Київська старовина.* – 1997. – №5. – С. 168-177.

¹³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739.

¹⁴ Там же. – Стб. 754.

¹⁵ Грушевський М. С. *Історія України-Руси* / М. С. Грушевський. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 380; *Chelm i Chelmskie w dziejach.* – Chelm, 1996. – S. 27 (автор – Р. Шчигел).

¹⁶ Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича / С. Панишко // *Король Данило Романович і його місце в українській історії.* – Львів, 2003. –

С. 59-60.

¹⁷ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А. Б. Головка. – Київ, 1988. – С. 97; його ж. Літописне оповідання під 6737 р. про виправу волинських князів Данила та Василька Романовичів до Польщі // *Scietntia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin.* Pod red. Anny Sochackiej i Pawła Jusiaka. – Lublin, 2014. – S. 783-792; його ж. Похід волинських князів Данила та Василька Романовичів у Польщу (1229 р.) у розповіді Галицько-Волинського літопису // Славістична збірка. – Вип. II: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових соханевських читань (м.Київ, 18 листопада 2015 р.) – К.,2016. – С. 262-271.

¹⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 758; Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Вип. 3. – Львів, 1901. – С. 23.

¹⁹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение годов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С. 154-155; *Chelm i Chelmskie w dziejach.* – S. 28-30 (автор – Р. Шчигел); Толочко П. Стаття 6731 года Галицко-Волынской летописи и время ее написания / П. Толочко // *Ruthenica.* – Т. 4. – Київ, 2005. – С. 49.

²⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 777.

²¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 776; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – С.154-155.

²² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.777-778. Про формування поглядів істориків що-до походження Холму див.: Баран О. Датування заснування Холма в Галицько-Волинському літопису / О. Баран // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 428-448; його ж. Ранньомодерна книжна традиція про Холм XI століття // *Ruthenica.* – Т. 4. – К., 2005. – С. 98-114; його ж. Дискусійні питання історії княжого Холма у творчій спадщині Володимира Січинського // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.* – Т. 21-22. – Warszawa, 2006. – S. 252-257.

²³ Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича. – С. 62-63.

²⁴ *Chelm i Chelmskie w dziejach.* – S. 27 (автор – Р. Шчигел).

²⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 27.

²⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 799.

²⁷ Там же. – Стб. 842.

²⁸ Там же.

²⁹ *Buko A. Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia, hipotezy, interpretacji / A. Buko.* – Warszawa, 2006. – S. 243-248.

³⁰ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники / В. В. Каргалов. – Москва, 1967. – С. 125-129.

³¹ Рапов О. М. Русские города и монгольское нашествие / О. М. Рапов // Куликовская битва в истории и культуре нашей родины. – Москва, 1980. – С. 88.

³² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 788-789.

³³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 741.

³⁴ Ужанков А. Н. Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII веков / А. Н. Ужанков. – Москва, 2009. – С. 361.

³⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 90.

³⁶ Ужанков А. Н. Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII веков. – С. 362.

³⁷ Там же. – С. 361.

³⁸ Александрович В. С. Холмське будівництво короля Данила Романовича / В. С. Александрович // Княжа доба. Історія і культура. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. – Львів, 2015. – С. 55-56.

³⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 794.

⁴⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 794.

⁴¹ Жаворонков П. И. Никейская империя и княжества Древней Руси / П. И. Жаворонков // Византийский временник. – Т. 43. – Москва, 1982. – С. 85-86; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 271.

⁴² Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси: X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – Москва, 1989. – С. 205.

⁴³ Дашкевич Я. Початки Галицької митрополії у світлі історичної полеміки / Я. Дашкевич // Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали. – Львів, 2007. – С. 6; пор. Сколияс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу / І. Сколияс // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 4. – Львів, 2011. – С. 253-254.

⁴⁴ ПСРЛ. – Т. 15: Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – СПб., 1853. – С. 386; та ін.

⁴⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 794.

⁴⁶ Там же. – Стб. 796.

⁴⁷ Там же. – Стб. 801.

⁴⁸ Войтович Л. В. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. – С. 393.

⁴⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 826.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 826-827; про дату коронації див.: [Махновець Л. Є.] Літопис руський. За Іпатським списком переказав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 413; Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253–1254 roku / K. Kwiatkowski // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. – Toruń, 2004. – №5. – S. 50-51; та ін.

⁵² У літературі досить часто можна зустріти помилкове твердження про приїзд Опізо з сицилійського міста Мессіна (див. наприклад: Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестonosцы и Русь. – С. 364). Насправді абат прибув з північноіталійського міста Мезано. В літературі популярною є думка про походження абата з відомого аристократичного роду з провінції Пьяченца Маскарано, яку висловив італійський науковець Е. Наталлі Росса (Nasalli Rossa E. Il mo-

nastero del Mezzano di Piacenza e l'abato Obizzo // *Benedictina*. – Roma, 1956. – Т. X. – Р. 143-147, цю працю, на жаль недоступну нам, наводимо за виданням: Goląb K. Abat Obizo i jego legacje // *Nasza przeszłość*. – 1959. – Т. 10. – S. 113-142.). Зараз також появився погляд, що Опізо походив з аристократичного генуезького роду Фієскі і був близьким родичем папи Інокентія IV (Синібальдо Фієскі). Зокрема, тривалий час був номінально католицьким патріархом Антіохії (1247–1292 pp.) (див.: Calgagno D. Il patriarca di Antiochia Opizzo Fieschi, diplomatico di spicco per la Santa Sede fra Polonia, Oriente Latino e Italia del XIII secolo // *I Fieschi tra Papato e Impero*. – Lavagna, 1997. – Р. 145-268). Принагідно зазначимо, що в XIV ст. представник роду Фієскі побудував в генуезькому місті Судак у Криму вежу, яка збереглася і дотепер (вежа Лучано ді Фієскі).

⁵³ *Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica* (далі – МРН). – Leopoli, 1872. – Т. 2. – S. 804; *Rocznik Sędziwoja // МРН*. – Т. 2. – S. 877.

⁵⁴ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XII вв. Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева. – Москва, 1987. – С. 168-170.

⁵⁵ *Historia Polski*. – Tom I do roku 1764. Część I do połowy XV w. – Warszawa, 1957. – S. 363 (автори розділу – Г. Лябуда та Ю. Бардах).

⁵⁶ *Historica Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A. I. Turgenewio*. – Petropoli, 1841. – Р. 79.

⁵⁷ Jotischki A. The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries / A. Jotischki // Rosamund A. *Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050–1550*. – Manchester, 2004. – Р. 98.

⁵⁸ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього і класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – Київ, 2006. – С. 344. Аналогічний погляд див. б Котляр М. Ф. Коментарій // *Галицько-Волинський літопис*. – К., 2002. – С. 281.

⁵⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer*. – Т. 4, v. 2. – Budae, 1829. – Р. 144.

⁶⁰ *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia: 1216–1352*. Ed. A. Theiner. – Том 1. – Romae, 1859. – Р. 231.

⁶¹ Головка О. Б. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи / О. Б. Головка // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. – Історичні науки. – Т. 23. На пошану професора С. А. Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 222-223.

⁶² Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона / А. М. Молодован. – К., 1984. – 240 с.

⁶³ Головка А. Б. «Ромейская империя» в представлениях древнерусских мыслителей / А. Б. Головка // *Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века*. – Москва, 1990. – С. 82-92; його ж. *Давня Русь і Byzantine Commonwealth // Східний світ*. – №1. – Київ, 2003. – С. 44-59; його ж. «Імперія ромейв» в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів //

‘Ρωμαϊος: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана / Нартекс. Byzanti-na Ukrainensis. – Т. 2. – Харьков, 2013. – С. 116-131.

⁶⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 842-843. Про Холм доби князя Данила Романовича див.: Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм / В. Г. Пуцько // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 115-121; Александрович В. С. Мистецтво Холма доби Данила Романовича / В. С. Александрович // Княжа доба. Історія і культура. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 136-153; його ж. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 34-76.

⁶⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 41.

⁶⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 849; Krakowski C. Polska w walce z najzdamy tatarskimi w XIII wieku / C. Krakowski. – Warszawa, 1956. – S. 187-196.

⁶⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 851.

⁶⁸ Там же. – Стб. 852. Про холмських воєвод Костянтина і Луку Івановича див.: Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne. – Kraków, 2016. – S. 194-197.

⁶⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 862.

Oleksandr Holovko. Hill town in public-political development and spiritual and ideological life of Rus in the middle of XIII century. The article highlights the activities princes of Roman Mstislavovitch and his sons Danylo and Vasylo on the rise Zabuzhzhya important area in the development of Galicia-Volyn state association. Here on the eve of the Mongol invasion Danylo creates town that just after the invasion of hordes of Batu Khan is the center of the state of the prince. Holm town was an important economic and political center in middle of the thirteenth century. It plays an important role in the diplomatic life of Europe. From Holm connected with the history of the coronation of Prince Danylo Romanovich. The author considered the image of Holm place in the spiritual and ideological development of the South-West Russ.

Key words: Russ, Galicia and Volyn, Holm town, the state capital, coronation, secular and church construction, ideological life.

Отримано: 04.11.2016 р.

УДК 327(470+571)«176/18»

Сергій Олійник

СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО НАПРЯМКУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (60-ТІ РР. XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Сергій Олійник. Становлення галицького напрямку зовнішньої політики Російської імперії (60-ті роки XVIII – початок XIX ст.). Стаття

присвячена становленню галицького вектору зовнішньої політики Російської імперії, котрий відбувався у 60-х роках XVIII – початку XIX ст. Зазначено, що, не дивлячись на зростання наукового інтересу істориків до міжнародної політики, різних регіонів і держав як об'єктів зовнішньої політики Російської імперії у згаданий період, обрана для дослідження тема не отримала належного висвітлення в історичній науці.

Автор доводить, що галицький напрямок формувалася під впливом польського питання і був прив'язаний до певних подій: розділ Польщі, російсько-австрійська війна 1809 р., створення Тернопільського краю в складі Росії (1810–1815), Віденський конгрес.

Відмічається, що в зовнішньополітичному курсі Російської імперії 60-х років XVIII ст. – початку XIX ст. щодо Галичини характерним було прагнення до зростання свого впливу та симпатій у мешканців краю.

Приєднання регіону в тогочасних умовах міжнародних відносин могло відбутися лише після воєнного конфлікту з Австрією, який не входив в плани Росії. Але сама ідея не відкидалася, і чекала лише слушного моменту.

Ключові слова: Галичина, Російська імперія, Австрія, Польща, Катерина II, Олександр I.

Сергей Олийнык. Становление галицийского направления внешней политики Российской империи (60-е года XVIII – начало XIX в). Стаття посвящена становлению галицийского вектора внешней политики Российской империи, которое происходило в 60-х годах XVIII – начала XIX в. Отмечено, что, несмотря на увеличение научного интереса историков к международной политике, разных регионов и государств как объектов внешней политики Российской империи в упомянутый период, выбранная для исследования тема не получила необходимого освещения в исторической науке.

Автор утверждает, что галицийское направление формировалось под влиянием польского вопроса и был привязан к определённым событиям: раздел Польши, российско-австрийская война 1809 г., создание Тернопольского края в составе России (1810–1815), Венский конгресс.

Отмечается, что во внешнеполитическом курсе Российской империи 60-х годов XVIII – начала XIX ст. в отношении Галиции характерным было стремление к росту своего влияния и симпатий у жителей края.

Присоединение региона в тогдашних условиях международных отношений могло состояться только после воєнного конфликта с Австрией, который не входил в планы России. Но сама идея не отбрасывалась, и ждала подходящего момента.

Ключевые слова: Галиция, Российская империя, Австрия, Польша, Екатерина II, Александр I.

Зовнішній політиці Російської імперії другої половини XVIII – початку XIX ст. присвячено значну кількість робіт, які дають можливість виділити

основні компоненти її європейського вектору, ключові події. Однак, аналіз цих публікацій засвідчує, за окремими винятками¹, здебільшого ігнорування галицької складової такої політики, або в кращому випадку констатацію тих чи інших фактів. Це стосується видань XIX – початку XX ст.², радянського часу³, зарубіжних⁴ і вітчизняних авторів⁵. З огляду на це автор робить спробу, опираючись на документальні видання та науковий доробок істориків, з'ясувати процес становлення галицького напрямку зовнішньої політики Російської імперії.

Прийшовши до влади в 1762 році російська імператриця Катерина II головним принципом російської дипломатії проголосила проведення самостійної, орієнтованої на державні інтереси політики в зовнішніх справах⁶. Це стало основою для появи панінської системи «Північного акорду (системи)». Саме тоді, виходячи з специфіки взаємин Петербургу з Берліном і Віднем (гармонізація або динамічний баланс), було визначено логіку розвитку ситуації в польських справах. Щоправда серед цього трикутника саме Росії у ньому (ще з часів Петра I) належав статус гаранта польського державного устрою, та переважні позиції в Речі Посполитій.

У цей же час, в контексті польського питання, починають вимальовуватися перші прояви становлення галицького вектору зовнішньої політики Російської імперії.

У серпні 1764 року рескриптом імператриці новим російським послом у Варшаві призначено Г. Кейзерлінга. Аналіз його змісту дає підстави, з огляду на попередню російську історію (послідовна реалізація ідеї «об'єднання колишніх земель Київської Русі навколо Москви»), стверджувати, з певними застереженнями, про ймовірність у документі звернення уваги Катерини II до Галичини. Адже наголос у ньому на особливі намагання щодо відновлення в Речі Посполитій «руської партії» через звернення уваги на старих доброзичливців Росії⁷, не міг не стосуватися галицького регіону. Адже, на переконання російської сторони, цілком реально тут мала місце наявність прихильників Понятовського як головного кандидата на польський престол від Росії. Окрім цього, дипломат отримав наказ як найактивніше використати на користь імперії Романових численні скарги православних на переслідування з боку польської влади.

Діяльність російської сторони по захисту православних, т. зв. дисидентське питання, слугувала чудовим інструментом втручання імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. У подальшому воно неодноразово ставилося на порядок денний. Дисидентська справа, хоч і не в такій мірі як на Правобережжі, але мала відношення й до Галичини. Попри те, що дисидентство галицькому краю і було, з огляду на масовий перехід православних до уніатства, приречено на провал, але воно залишалось, з огляду на наявність там православного монашества зі своїм головним осередком в Манявському скиту, приводом до пильної уваги та певним інструментом російського впливу в регіоні⁸.

Сприяння зміцнення позицій Росії в галицькому регіоні мали і числен-

ні випадки перебування тут її військових підрозділів, які впродовж 60-70-х років XVIII ст. неодноразово вели збройну боротьбу з противниками проросійської партії в Речі Посполитій⁹. Ще в 1767 році до Львова було направлено війська генерала П. Кречетнікова, котрий під приводом забезпечення правопорядку в регіоні, мав сформувати сприятливий ґрунт для його приєднання до володінь династії Романових. У світлі останнього він отримав наказ увійти в довіру до графині Косовської (уродженої Понятовської), що підтримувала дружні стосунки з російським послом у Варшаві М. Паніним, і притримувалася проросійської орієнтації¹⁰. У тому ж році у Львові урочисто відсвяткували день народження російської імператриці. В дійстві брали участь члени львівського магістрату, єпископи та кращі люди міста¹¹. Посиленню російського впливу мали слугувати і бойові дії проти Барської конфедерації в галицькому регіоні. З 1769 року в Львові стояла російська залога, яка не дала конфедератам цього ж і наступного років здобути місто. Проте можливість приєднання Галичини до складу Російської імперії прийшлося відтермінувати.

У ході дипломатичних перемовин Берліну і Петербургу визріла ідея розподілу Речі Посполитої, як засобу її умиротворення. А з огляду на те, що майбутні територіальні здобутки викликали б глибоке невдоволення у Австрії, логічним кроком стало долучення до поділу Відня. У той же час, російська сторона, розуміючи невідворотність майбутнього приросту територій Австрії за рахунок Речі Посполитої, пильно стежила за зростанням апетитів імперії Габсбургів¹². Піднімалося питання навіть про виключення Львова з австрійської частки¹³. В Петербурзі восени 1771 р. навіть вважали можливим військовий конфлікт з Австрією¹⁴. У ході дипломатичної боротьби Російська імперія неохоче погодилася на поступки Австрії Львова і Східної Галичини.

У 1772 року було підписано російсько-австрійську конвенцію. І навіть після того, як Галичина увійшла до складу Австрійської імперії, в Петербурзі продовжували тримати в полі зору регіон, і події які розвивалися довкола нього.

По завершенні другого поділу Речі Посполитої та з початком повстання Т. Костюшка 1794 року галицький край знову став об'єктом уваги російської влади. Розуміючи всю загрозу повстання поляків та їх вагоме місце в Галичині, російська дипломатія звернулася до Австрії з проханням прийняти міри щодо недопущення поширення повстання в Галичину чи перетворення цієї провінції в прихисток для повстанців. А тому було заявлено про готовність направити за вимогою Відня в регіон російські війська¹⁵.

Попри те, що Галичина залишилася єдиним регіоном колишньої Київської Русі, який не вдалося приєднати внаслідок поділів Речі Посполитої, Катерина II не відкидала можливості виправити ситуацію. Так, в одній із своїх записок до статс-секретаря А. Храповицького у 1793 році вона писала, що «з часом потрібно обміняти у австрійського імператора Галичину, так як вона йому зовсім недоречна»¹⁶. В унісон з російською імператрицею заяву робили і її піддані. Так, наприклад, під час третього поділу Польщі генерал Тутольмін у своїй декларації, підписаній 18 липня 1795 року, що землі Галичини і Волині,

котрі зайняла Австрія, колись належали «російській державі»¹⁷. Щоправда, враховуючи тогочасні політичні реалії, долучення Галичини до складу Російської імперії виглядало як довгострокова перспектива.

Олександр I, як і його попередника тримав у полі зору Галичину. З утворенням у 1807 року герцогства Варшавського галицький чинник знову став предметом посиленої уваги з боку російської влади. Олександр Павлович намагався зробити все, щоб не допустити передачі навіть незначної частини Галичини до складу герцогства Варшавського. Він сам висловлював можливість об'єднання польських земель під скіпетром Романових. 16 квітня 1809 року про свою позицію у цьому питанні Олександр I чітко поінформував французького посла Коленкура¹⁸.

У березні 1809 року розпочалася війна між Австрією та Францією. Олександр I, згідно умов Тільзітського миру, змушений був розпочати виконання союзницьких зобов'язань. Попри те, що на кордоні з Австрією знаходився потужний військовий контингент (70 тис. осіб), російський імператор не поспішав із вступом у війну. В його плани не входив розгром Австрії¹⁹. Воєнні дії велися неквапливо, і лише 15 липня російська армія здобула Краків²⁰.

Ще перед початком воєнних дій Олександр I особисто віддав розпорядження головнокомандуючому не кривдити місцевих жителів й прикладати зусилля для привернення їх на бік Росії. У документі також наголошувалось на необхідності використання всіх можливостей, які з'являться, для того, щоб вселити в місцевих жителів думку, що діючи проти Австрії, Росія бажає забезпечити їх безпеку²¹. У свою чергу С. Голіцин запевнив Олександра I, що привернення на сторону Росії населення Галичини шляхом покращення їх становища і «корисних переконань» буде предметом його постійних турбот²². Ще одним фактом, який свідчить про вагомість галицького питання для Російської імперії, може слугувати те, що командири трьох дивізій отримали по 400 друкованих прокламацій до населення краю, в яких, від імені головнокомандуючого російської армії в Галичині, заявлялось, що Росія не являється їх ворогом, вона буде забезпечувати особисту безпеку і недоторканість власності місцевих жителів²³. Якщо брати до уваги вказані факти, пов'язані із підготовкою до війни, та згадку Шильдера про зародження під час Ерфуртської наради 1809 року у російського імператора ідеї розширення кордонів до Карпат, можна зробити припущення про існування у Олександра I далекоглядних планів щодо Галичини, навіть до приєднання регіону до Російської імперії²⁴.

У ході війни російські війська увійшли до Львова. Російський імператор наказав С. Голіцину активно впроваджувати на зайнятій території російську адміністрацію. До цього процесу планувалося залучати надійних галичан, а у випадку їх відсутності, ставити на адміністративні посади росіян²⁵. Звістки про наявність підтримки з боку частини галичан підсилювали у Олександра I правильність своїх дій. У разі прихильного ставлення поляків до росіян, навіть визріла ідея включити герцогство Варшавське та князівство Галицьке в об'єднане Королівство Польське до складу Російської імперії²⁶. Водночас російсь-

ка сторона намагалася маніпулювати галицьким питанням у взаєминах з Францією²⁷.

14 жовтня 1809 року між Австрією і Францією було підписано Шенбурнську мирну угоду, в якій була стаття, згідно якої Росія отримувала частину Східної Галичини, але без м. Броди з населенням у 400 тис. чоловік²⁸. Проте з огляду на те, що герцогство Варшавське отримало більшу частину Галичини (Західну) (що створювало передумови для відновлення Польського королівства), договір став серйозним ударом по амбіціям Олександра I, котрий згідно обіцянки Наполеона сподівався на включення до складу Росії території по р. Сян та Львова²⁹. Окрім того російські війська на той час контролювали значно більшу територію ніж ту, яку мала отримати Росія³⁰.

Відповідно до Шенбурнської угоди наприкінці жовтня 1809 року було сформовано комісії по передачі Росії частини Галичини. Головним уповноваженим з розмежування кордону з Австрією було призначено С. Голіцина³¹. З огляду на прийняті рішення російські війська у грудні 1809 року залишили Львів і передислокувалися до Тернопільського та Заліщанського округів³².

Процес передачі земель проходив у складних умовах. Австрійська сторона не хотіла віддавати росіянам Залозці, де знаходилася велика суконна фабрика та прагнула передати Росії якнайменше населення. При обрахунках загальної кількості населення виникли труднощі. В інструкціях С. Голіцину, які надходили від Олександра I та М. Румянцева (міністра закордонних справ Росії), наказувалося зробити все, щоб до складу Росії перейшли Тернопільський, Заліщицький, Чернівецький і Станіславівський район³³. Однак при обрахунках 400 тис. населення виявилось, що претензії Росії значно перевищують встановлену квоту населення. Тому врешті-решт до Росії відійшли Тернопільський та Заліщицький округи. Визначену квоту заповнили за рахунок частини Золочівського округу³⁴ (але реально, як показала ревізія населення, до цієї суми не вистачало 80 тис. осіб³⁵). Врешті, у березні 1810 р. було підписано демаркаційну угоду. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 11 квітня 1810 року у Львові³⁶. Логічним завершенням процесу стала поява 29 квітня цього ж року Маніфесту Олександра I, в якому оголошувалось приєднання частини Галичини до Росії³⁷. Однак, акт формальної передачі цих земель відбувся лише в червні цього ж року.

3 квітня 1810 року керівництво новоприєднаним краєм, згідно розпорядження Олександра Павловича, було доручено колишньому керівнику Білостоцької області, сенатору і таємному раднику І. Тельсу³⁸. На 29 липня було призначено урочистий акт присяги на вірність Олександрю I. Приєднана територія отримала офіційну назву «Тернопільський край». Планувалося, що ця назва буде мати тимчасовий статус до перетворення краю на зразок російської губернії³⁹.

Нова влада прагнула стимулювати економічний розвиток краю, покращити розвиток сільського господарства, поліпшити товарообіг між містом і селом. Крім того, було дозволено переводити до Тернопільщини без оплати

мита сіль, дерево, будівельні матеріали за умови використання їх на потреби населення краю. У той же час, будівництво військової лікарні, резиденції І. Тельса, державних конюшень здійснювалося за рахунок державних асигнувань⁴⁰.

Територіальний приріст за рахунок «Тернопільського краю» відкривав можливості для подальшого росту за рахунок Галичини. Тому важливого значення набувало зростання прихильності місцевого населення до російської влади. Показовим у цьому плані вважаємо освітню політику, що проводилася на теренах приєднаного краю. Так, наприклад, новою владою було відновлено роботу збаражської гімназії, закритої австрійською владою у 1805 році. Поряд із цим продовжували функціонувати існуючі школи. Значну частку вчителів та учнів складали українці. Відсоток українців у гімназії був настільки високим, що ні одна із гімназій в Галичині не могла із ним зрівнятися⁴¹. Безумовно, така освітня політика сприяла зростанню проросійських симпатій.

Ще одним важливим моментом став прийом на проживання у «Тернопільському краю» втікачів із Галичини. Всі вони, після прийняття присяги на вірність Росії, вважалися постійними її жителями та отримували російські паспорти. Зростанню симпатій до Російської імперії мала слугувати й податкова політика (заборона збору податків з населення краю до тих пір, поки не буде точних даних про зібрані австрійцями податки; відмова від встановлення нових податків; залишення у силі введених австрійцями податків; зменшення розміру податків)⁴².

Як показали події 1812 року, така політика, направлена на покращення становище населення «Тернопільського краю», сприяла зростанню іміджу та симпатій Росії у краях, що підтверджував запис добровольців у російську армію⁴³.

Проте перебування «Тернопільського краю» під владою Російської імперії виявилось нетривалим. З початком роботи Віденського конгресу російська сторона на 1815 рік отримала можливість долучити до свого складу герцогство Варшавське. Однак реалізація цього кроку вимагала поступок Пруссії та Австрії. І «розмінною монетою» став «Тернопільський край». Проте лише 26 грудня 1826 року, згідно 38 статті рішення Віденського конгресу, було підписано демаркаційну конвенцію між Росією та Австрією щодо кордонів між Царством Польським та Галичиною, а 10 липня 1829 року – заключний демаркаційний акт між Австрією та Росією, укладений у Радзивілові⁴⁴.

Галицьке питання в зовнішній політиці Олександра I ще раз відобразилося в 1811 року, і знову в контексті польської проблеми. Російський самодержець не переставав побоюватися факту профранцузької польської держави. А тому, на його думку, поляки у разі спільних дій проти французів могли сподіватись на приєднання до їх королівства Галичини. У той же час, наголосивши на необхідності зважати на думку Австрії, Олександр Павлович вказав, що ним вирішено запропонувати Австрії обміняти Галичину на Валахію та Молдавію⁴⁵. Щоправда такий варіант дій не отримав продовження.

Наступні появи Галичини в об'єктиві зовнішньої політики вже миколаївської Росії пов'язані такими важливими подіями як польське повстання 1830–1831 років, краківське повстання 1846 року та революція 1848–1849 років.

Таким чином, за часів правління російської імператриці Катерини II, в контексті європейської зовнішньої політики, а саме польського напрямку, було розпочато становлення галицького вектору. Олександр I постійно тримав у полі зору становище в Галичині і події навколо неї. Певний час територія краю була в центрі взаємин російської сторони з французькою та австрійською. За тогочасних обставин реалізувати ідею включення Галичини до Росії не було змоги, а тому вона відкладалася на перспективу.

Примітки

¹ Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.). Доповідь на засіданні науково-методичної ради / Ю. Г. Гошко. – Львів: Обл. друкарня, 1957. – 31 с.; Leszczyński J. Rządy Rosyjskie w kraju Tarnopolskim / J. Leszczyński. – Krakow-Warszawa: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1903. – 271 s.; Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I / С. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 501-508; Його ж. Галичина в зовнішній політиці Російської імперії першої половини XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. – С. 477-487.

² Бильбасов В. А. История Катерины II. В 2 т. / В. А. Бильбасов. – Т. 2. – Берлин, 1900. – 831 с.; Чечулин Н. Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762–1774 гг. / Н.Д. Чечулин. – СПб., 1896. – 495 с.

³ Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX в. / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.

⁴ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914) / О. Айрапетов. – М.: Европа, 2006. – 672 с.; Виноградов В. Н. Дипломатия Екатерины Великой / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2001. – №.6. – С. 109-136.; Западные окраины Российской империи. Под ред. А. И. Миллера и М. Д. Долбилова. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.; История внешней политики России XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона) / [Отв. ред. Г. А. Санин]. – М.: Международные отношения, 1998. – 304 с.

⁵ Литвин В. М. Історія України (у 3-х томах). – Т. 2. Кінець XVIII – початок XX ст. / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – 760 с.

⁶ Стегний В. П. Первый раздел Польши и российская дипломатия / В. П. Стегний // Новая и Новейшая история. – 2001. – №1. – С. 153.

⁷ Проект Рескрипта действительному тайному советнику графу Кейзер-

лінгу // Сборник императорского российского исторического общества. – Спб., 1885. – Т. 48. – С. 59-66.

⁸ Олійник С. В. Релігійний фактор у галицькому напрямку зовнішньої політики Росії 1686–1917 років / С. В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 141-142.

⁹ Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. Ч. 1. / А. С. Петрушевич. – Львов: Тип. Ставропигийского ин-та, 1887. – С. 246-307.

¹⁰ Письма к генерал-майору м кавалеру Петру Никитичу Кречетникову, во время пребывания его с корпусом русских войск в Польше 1767 и 1768 года и губернаторства его в Астрахани. Издал О. Бодянский. – М., 1863. – С.8.

¹¹ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса ее Императорского Величества, Императрицы Всероссийской, о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. Издал О. Бодянский. – М., 1863. – С. 75.

¹² Стегний В. П. Первый раздел Польши и российская дипломатия. – №2. – С.117.

¹³ Стегний В. П. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. / В. П. Стегний. – М.: Международные отношения, 2002. – С. 148.

¹⁴ Там само. – С. 140.

¹⁵ Там само. – С. 349.

¹⁶ Храповицкий А. В. Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины второй / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 286.

¹⁷ Лозинський М. Галичина в життю України. – Відень, 1916. – С. 31.

¹⁸ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия первая. 1801–1815. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1967. – Т. 5. – С. 25.

¹⁹ Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. В 4 т. / Н. К. Шильдер. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1867. – Т. 2. – С. 240.

²⁰ Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия его времени в 6 т. / М. И. Богданович М. И. – Спб.: Типография Ф. Сушинского, 1869. – Т. 2. – С. 439.

²¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т. 5. – С. 43.

²² Там само. – С. 655.

²³ Там само.

²⁴ Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I. – С. 502-503.

²⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т. 5. – С. 103.

²⁶ Богданович М. И. Вказана праця. – С. 446-447.

²⁷ Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I. – С. 504-505.

- ²⁸ Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т. 5. – С. 291.
- ²⁹ Там само. – С. 679.
- ³⁰ Троицкий Н. А. Александр I и Наполеон / Н. А. Троицкий. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 143.
- ³¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т.5. – С. 288-289.
- ³² Там само. – С. 681, 688.
- ³³ Там само. – С. 291, 681.
- ³⁴ Там само. – С. 681.
- ³⁵ Leszczyński J. Rządy Rosyjskie w kraju Tarnopolskim / J. Leszczyński. – Krakow-Warszawa : Druk W.L. Anczyca i spółki, 1903. – S. 48.
- ³⁶ Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.). Доповідь на засіданні науково-методичної ради / Ю. Г. Гошко. – Львів: Обл. друкарня, 1957. – С. 7.
- ³⁷ Полное собрание законов Российской империи– I. – Т. XXXI. – 1810–1811. – Спб.: Типография II Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 134-135.
- ³⁸ Leszczyński J. Rządy Rosyjskie w kraju Tarnopolskim. – S. 61.
- ³⁹ Гошко Ю.Г. Вказана праця. – С. 14.
- ⁴⁰ Там само. – С. 7, 21-22.
- ⁴¹ Там само. – С. 24-25.
- ⁴² Там само. – С. 28.
- ⁴³ Там само. – С. 26.
- ⁴⁴ Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными дворами. По поручению министерства иностранных дел / Ф. Мартенс. – Спб.: Тип. Мин-ва путей сообщения, 1978. – Т.4. – Ч. 1. – С. 399.
- ⁴⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т.6. – С. 57.

Sergiy Oliynyk. Formation Galician direction of foreign policy of the Russian Empire in the 60 years of XVIII – early XIX century. *The article is devoted to the formation of Galician vector foreign policy of the Russian Empire, which took place in the 60 years of XVIII – early XIX century. Chosen for research item wasn't ascertained enough in historical science, in spite of increase of historians scientific interest to international policy, different regions and states as an objects of Russian Empire external policy in mentioned period.*

Author stressed, that galitskiy vector of Russian foreign policy course wasn't extracted in separate direction and permanently existed in tight connections with some others and was fastened to peculiar events among which distinguish formation of Warsaw dukedom in 1807, Russian-Austrian war in 1809, establishment of Ternopil region in borders of Russia (1810–1815), Vienne Congress.

For external policy course of Russian Empire in the 60 years of XVIII – early XIX century were typical aspirations to increase of its own impact and sympathies of regional citizens.

Connection of region in that time conditions of foreign relations could take place only after military conflict with Austria, which wasn't planned by Russia. Nevertheless,

such idea wasn't rejected and waited for a better moment.

Key words: Galichina, Russian Empire, Austria, Poland, Catherine II, Alexander I.

Отримано: 20.10.2016 р.

УДК 001(477)(092):378.4(438) «1925-1932»

Сергій Копилов

ІВАН ОГІЄНКО У ВАРШАВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ, ДИДАКТИКОЮ І НАУКОВИМИ СТУДІЯМИ (1925–1932 РР.)

Сергій Копилов. Іван Огієнко у Варшавському університеті: між політикою, дидактикою і науковими студіями (1925–1932 рр.). У статті проаналізовано науково-педагогічну діяльність фундатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка у Варшавському університеті упродовж середини 1920-х – початку 1930-х рр. З'ясовано складні політичні, організаційні й психологічні умови його праці у відділі православної теології навчального закладу.

Ключові слова: *учені-емігранти, Варшавський університет, І. Огієнко, наукові студії, педагогічна діяльність.*

Сергей Копылов. Иван Огиенко в Варшавском университете: между политикой, дидактикой и научными студиями (1925–1932 гг.). В статье анализируется научно-педагогическая деятельность фундатора и первого ректора Каменец-Подольского государственного украинского университета Ивана Огиенко в Варшавском университете на протяжении середины 1920-х - начала 1930-х гг. Определено сложные политические, организационные и психологические условия его работы в отделении православной теологии учебного заведения.

Ключевые слова: *ученые эмигранты, Варшавский университет, И. Огиенко, научные студии, педагогическая деятельность.*

Життя та діяльність видатного українського політичного і церковного діяча, ученого-лінгвіста, фундатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ), Івана Огієнка (1882–1972) знайшли належне висвітлення у працях вітчизняних (О. Завальнюк, В. Ляхоцький, З. Тіменник, І. Тюрменко та ін.) і зарубіжних (О. Герус, В. Дитель, А. Нестеренко та ін.) дослідників. Зауважимо, що молододослідженими залишаються окремі періоди його життя в еміграції, зокрема львівський і варшавський, що характеризувалися новими рисами його педагогічної діяльності й наукових зацікавлень. Предметом даної статті є наукові студії й викладацька діяльність ученого у відділі православної теології Варшавського університету в

1925–1932 рр.

Після поразки визвольних змагань за незалежну Україну в листопаді 1920 р. уряд Української Народної Республіки разом з армією перейшов річку Збруч і опинився на території Польщі. Свідок цих подій згадував: «Лютував холодний листопад 1920 року <...> Здесяткована тифом і розбита ворожою перевагою Українська Національна Армія день і ніч відступає на захід <...> Разом з армією відступає й уряд Української народної Республіки. Територія української суверенної держави тоне, наче віск на вогні <...> Річка Збруч. Новий кордон. За річкою на заході дві чужі держави – Румунія і Польща. Від півночі, сходу та півдня розбиту армію переслідує непроглядна хмара більшовиків. Вона лавиною заливає всю територію України»¹.

Кордони Другої Речі Посполитої перетнуло майже 40 тисяч українців², серед яких дві тисячі урядовців разом із членами родин, українські політичні та громадські діячі, генерали, офіцери й старшини армії УНР, церковнослужителі, землевласники, педагоги та ін. Сусідня держава прихистила чимало студентів і викладачів КПДУУ. Ректор і міністр сповідань уряду УНР у 1919–1921 рр. Іван Огієнко з сім'єю опинився в місті Тарнові, де продовжив виконувати службові обов'язки. Зокрема, він неодноразово звертався до міністерства закордонних справ і до С. Петлюри про організацію роботи очолюваного міністерства в умовах Державного центру УНР в еміграції на території Польщі, домогся позитивного рішення міністерства освіти останньої щодо отримання дозволу професорам, приват-доцентам та асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях і бібліотеках Варшавського університету, забезпечував видачу різноманітних документів і довідок студентам та ін.³

Між І. Огієнком і урядом УНР час від часу траплялися непорозуміння, зумовлені його критичним ставленням до українсько-польського союзного договору 1920 р., який прив'язав емігрантське середовище до федералістських планів Ю. Пілсудського. Як згодом пояснював І. Огієнко, «підпису Головноуповноваженого міністра Огієнка під польсько-українською угодою нема. Він рішуче зрікся цей акт підписати (головно не погоджувався з границями)»⁴. Учений плідно співпрацював з Українським Вільним Університетом (далі – УВУ) у Відні й Празі, а також з Українським науковим інститутом у Берліні. Беззаперечний авторитет І. Огієнка в академічних колах дозволив керівництву УВУ в листі до нього від 9 лютого 1921 р. висловити прохання прочитати цикл лекцій з українознавства, а головне – «прийняти обов'язки декана філософського факультету»⁵. Надалі він спорадично листувався з деякими членами цих інституцій.

Із закінченням першого етапу діяльності уряду УНР у Тарнові, у вересні 1922 р., І. Огієнко остаточно припинив роботу в ньому й зайняв позицію патріотично налаштованої частини західноукраїнської інтелігенції, котра засуджувала цей уряд за офіційну «передачу» сусідній державі західноукраїнських земель і відмову підтримати безкомпромісну політичну боротьбу інтелектуалів Західної України з польськими окупантами.

У квітні 1921 р., після ратифікації польським сеймом Ризького мирного

договору з Радянською Росією, всі політичні структури української еміграції у Польщі ставали де-юре нелегітимними й не могли офіційно фінансуватися з державних джерел⁶. Неврегульованим залишався правовий статус українських емігрантів. За наказом міністра внутрішніх справ від 8 червня 1921 р. усі іноземці, що прибули в країну до 12 листопада 1920 р., зокрема невелика частина українських урядовців, котрі залишилися в Польщі після евакуації в липні 1920 р., мали право на червоні карти перебування. Інші особи отримували білі карти перебування, що дозволяли тимчасово проживати в країні за винятком міст (Львів, Варшава та Лодзь) і східних воєводств, де переважало українське або білоруське населення. Перебування іноземців з білою картою на тих територіях було можливим лише за спеціальним дозволом владних структур, що свідчило про бажання офіційної Варшави ізолювати українську еміграцію від західноукраїнського суспільного життя та використати її у власних цілях.

Наприкінці літа 1922 р. І. Огієнко з сім'єю переїхав до передмістя Львова – Вінників та завдяки зусиллям митрополита А. Шептицького працював вчителем української мови і літератури Української учительської семінарії. У 1924 р. митрополит також посприяв безробітному професорові (31 липня 1923 р. закінчився його контракт із кураторією – С. К.) з переселенням до одного зі своїх приватних будинків на вулиці Ходорівській, 15 у Львові⁷. «В той час, коли я чах у вогкій хаті у Вінниках, Ви, Високодостойний Владико, самі запропонували мені сухе й світле помешкання у Львові, – щиро писав І. Огієнко у листі до митрополита від 19 червня 1926 р. – А ця Ваша поміч дала мені змогу більш продуктивно продовжувати свою наукову працю»⁸.

Матеріальне становище родини колишнього ректора і міністра було вкрай важким. Він шукав різні шляхи для заробітку, навіть призупинив наукові студії і мав намір йти працювати на одну з фабрик. Останнє спонукало інтелігенцію Львова й представників еміграції домовлятися про збір коштів для допомоги відомому вченому. «Сміття буденщини вже стільки наслоїлось, так заповнило, що навіть редакції перекладу не роблю. Просто сором і досада», – писав він навесні 1926 р. В. Винниченку⁹.

Тільки восени 1925 р. за сприяння різних діячів і структур української еміграції І. Огієнко отримав запрошення до викладацької праці на відділі православної теології Варшавського університету, створеному за ініціативи Синоду Православної церкви у Польщі. Відкриття навчального підрозділу було зумовлено розумінням лідерів української еміграції вагомості справи підготовки кваліфікованих кадрів і можливості академічної роботи для науковців, окремі з яких налагодили співпрацю з різними державними і громадськими інституціями. Так, з Інститутом дослідження національних справ у Варшаві, створеним у грудні 1921 р. для вивчення становища національних меншин і визначення шляхів розв'язання національних проблем у Другій Речі Посполитій, співпрацювали М. Кордуба, Б. Лепкий, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький¹⁰. Останній також увійшов до організаційної комісії з вивчення можливості створення українського університету, без якого, за переконання співоргані-

затора і секретаря Львівського таємного українського університету (1921–1925 рр.) В. Мудрого, «немає новочасної нації»¹¹. Усе ж негативне сприйняття проекту польським політикумом, апатія й суперечки в емігрантському середовищі провалили справу університету.

У 1923 р. Синод Православної церкви у Польщі й митрополит Діонісій (Деонісій) Валединський порушили клопотання перед урядом про відкриття нового богословського факультету у Варшавському університеті для підготовки православних священників. Міністр релігійних вірувань і народної освіти підтримав цю ініціативу, але Сенат навчального закладу схилився до запровадження викладання православної теології (богослов'я) на рівні відділу. 24 липня 1924 р. Рада міністрів дала згоду на відкриття відділу православної теології Варшавського університету (пол. – *Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*)¹². Це рішення викликало великий позитивний відгук серед православного населення Речі Посполитої і вже за декілька місяців на студії відділу записалося 92 студенти¹³. Навчання тривало чотири роки, впродовж яких вони вивчали обов'язкові й варіативні предмети¹⁴.

Урочиста інавгурація відділу православної теології відбулася 8 лютого 1925 р. за участю православних ієрархів з усієї Польщі, віце-прем'єра уряду С. Тугутта, маршалка сейму М. Ратая, міністра релігійних вірувань і народної освіти Я. Завідського. Інавгураційну доповідь «Польська держава і православна церква у перше століття їхнього співіснування» на цьому зібранні виголосив відомий польський учений-історик О. Галецький, який підкреслив рівноправність православних з громадянами інших конфесій у Польській республіці¹⁵. Упродовж першого академічного року більшість лекцій і семінарських занять відбувалися на інших факультетах університету, а обов'язкові предмети викладав лише митрополит професор Діонісій, який обіймав і посаду куратора (декана) навчального підрозділу. Інші викладацькі посади залишалися вакантними через відсутність кваліфікованих кадрів і заміщувалися упродовж наступних років.

Конфесійна специфіка православного відділу теологічного факультету Варшавського університету, як і політичні чинники в межах Речі Посполитої, зумовлювали багатоступеневу процедуру затвердження штатних викладачів. Професорсько-викладацький склад комплектувався винятково на контрактній основі на один або кілька академічних років. Затвердження кандидатів обтяжувала недовіра до них офіційної Варшави, а вирішальною найчастіше була їх підтримка з боку громадськості й деяких державних структур. Кандидатури претендентів затверджувала комісія академічного Сенату Варшавського університету для організації православного відділу, а далі вони погоджувалися Міністерством релігійних вірувань і народної освіти, відомством внутрішніх справ.

Кандидатуру І. Огієнка на вакантну кафедру відділу православної теології підтримали Комітет польського Товариства допомоги українським емігрантам, Український Центральний Комітет (УЦК – орган української еміграції в Польщі, що опікувався всіма сферами життя емігрантів і представляв їх інтереси

перед польським урядом) і митрополит Діонісій. Так, у листі-підтримці голови Товариства А. Слівінського до міністра релігійних вірувань і народної освіти обґрунтовувалася бажаність надання цьому кандидату «допомоги і підтримки», а Управа УЦК запевняла керівників відомства, що «проф. Огієнко є людиною цілком лояльною і прихильно ставиться до Польської держави і польського народу. За лояльність п. проф. Огієнка стосовно Польської Держави Український Центральний Комітет цілком ручається»¹⁶.

Водночас, як стверджував дослідник української еміграції, кандидатуру І. Огієнка «протегував» й історик-емігрант В. Заїкин, оскільки «його дуже не хотіли приймати, зокрема, цьому чинила спротив православна ієрархія, де панували проросійські настрої»¹⁷. Така протекція була малоімовірною: по-перше, інформація про неї ґрунтується лише на свідченнях В. Заїкина й не підтверджується іншими джерелами; по-друге, знайомство цих діячів української еміграції відбулося не раніше 1922 р., коли цей учень професора М. Максимейка по Харківському університету нелегально прибув до Польщі; по-третє, на відміну від І. Огієнка, В. Заїкин не належав до петлюрівського кола еміграції, хоча й мав контакти з С. Петлюрою, характер яких до кінця не з'ясовано¹⁸.

Професором кафедри церковнослов'янської мови та палеографії православною відділу теологічного факультету І. Огієнко був обраний комісією Сенату Варшавського університету 26 листопада 1925 р.¹⁹. Його обрання майже збіглося з 20-річним ювілеєм його наукової діяльності, на відзначення якого В. Заїкин підготував студію «Професор Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений. З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905–1925 рр.», опубліковану в часописі «Духовна бесіда» та окремим відбитком²⁰. Її автор наголошував, що у студентські роки той відзначався «великим дослідницьким сумлінням і надзвичайною пильністю» й акцентував на «видатному публіцистичному й популяризаторському таланті» вченого²¹. Крім того, В. Заїкин у співавторстві уклав і видрукував бібліографічний покажчик праць ювіляра «Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці: 1905–1925. [Список творів І. Огієнка]»²². Кожний із тематичних розділів бібліографії мав стислий коментар, наприклад, щодо публікацій вченого з історії української церкви упорядники покажчика зазначали: «Нариси проф. Огієнка з історії Української Церкви XVII–XVIII вв., незважаючи на їх популярний характер, цінні й з наукового погляду, а національно-громадське значення сих нарисів є безперечно дуже велике»²³.

Після погодження з профільним міністерством із І. Огієнком було укладено контракт на термін з 1 лютого 1926 р. до 30 вересня 1927 р., який передбачав викладання 5 лекційних годин і 2 годин семінарських занять на тиждень, заробітну плату відповідно до посади звичайного професора й додатково за семінарські заняття²⁴. 17 березня 1926 р. новообраний професор виголосив польською мовою вступну лекцію «Церковнослов'янська мова в Литві та Польщі за XV–XVIII вв.»²⁵. Після підписання контракту І. Огієнко до кінця квітня 1926 р. залишався у Львові й готувався до переїзду в столицю Речі Посполи-

тої. «До 1 мая я живу у Львові – Львів, вул. Ходорівська, 15, – а потому переносюся до Варшави, де адреса моя буде така: Warszawa, ul. Stalowa, №25, m. 11», – повідомляв він В. Винниченку²⁶.

Професор І. Огієнко викладав студентам відділу православної теології такі дисципліни: «Діяльність св. Братів Кирила і Мефодія» (на 1 курсі), «Грамматика церковнослов'янської мови» (на 1 та 2 курсах), «Кирилична палеографія» (на 3 курсі)²⁷. «Праця дуже збільшується через те, що доводиться добре вчитися польської мови, бо я викладаю по-польськи», – писав він у листі до С. Маслова у вересні 1926 р.²⁸. Завдяки ерудиції, вмінню цікаво подати матеріал він швидко здобув авторитет у студентів, а його організаторські здібності дозволили отримати посаду заступника куратора (декана) богословського відділу.

Протекції та рекомендації І. Огієнка відіграли важливу роль у запрошенні на вакантні посади відділу православної теології українських учених О. Лотоцького і В. Біднова. У 1928–1929 навчальному році вони розпочали викладати обов'язкові курси, що сприяли посиленню українського характеру цього навчального підрозділу. Він також вітав переїзд зі Львова до Варшави професора М. Курдуби, запрошеного викладати курс історії України на гуманістичному факультеті університету. 30 січня 1929 р. І. Огієнко разом із професорами-українцями С. Балеєм, В. Бідновим, Р. Смаль-Стоцьким був присутнім на інавгураційній лекції М. Кордуби «Найновіші теорії про початок Руси»²⁹ (викладав в університеті до осені 1939 р. – С. К.). «Публіки було доволі, про се вже постаралася наша еміграція і Гандельсман та Галецький, котрі – як я довідався – на викладах поручили своїм студентам прийти на інавгурацію, – писав М. Кордуба до І. Крип'якевича у листі від 9 лютого 1929 р. – Були й наші професори: Стоцький, Огієнко, Балеї і Біднов. Гандельсман, як декан, привітав мене промовою, в якій зазначив мої «наукові заслуги» – я, відповідаючи, вказав на се, що Варшавський університет перший з польських підняв думку поширити круг своїх дисциплін також і на українську історію, і зазначив, що се вийде також і на добро студіям польської історії, бо вже Длугош розумів, що без знання української годі як слід зрозуміти польську історію»³⁰.

Професор І. Огієнко долучився до реалізації видавничих проектів відділу православної теології. Так, маючи досвід видання науково-популярних і навчальних книг у Києві, Кам'янці-Подільському й Тарнові, він став одним з організаторів видання й редактором наукового збірника відділу православної теології «ELIPS», сприяв призначенню на посаду його технічного редактора В. Заїки-на³¹. Праці викладачів відділу в часописі, перший випуск якого вийшов у 1926 р., друкувалися російською, польською, українською і французькими мовами, а з 1935 р. – лише польською.

Чимало часу І. Огієнко приділяв безкорисливій громадській праці як почесний голова й опікун Української студентської громади, голова студентського Українського Допомогового Комітету. На знак протесту проти полонофільської позиції керівництва останнього й відкритої незгоди з пацифікацією у Галичині й на Волині він подав у відставку з громадської посади його голови.

Крім того, професор виступив з ініціативою створення Православного музею церковної старовини в Польщі, що мав збирати церковні писемні (рукописи, метрики, акти) і мистецькі (образи, церковний посуд, хрести, ризи тощо) пам'ятки³².

І. Огієнко з гіркотою спостерігав за подіями, що розгорталися на рідній Україні: неприпустимими методами фізичного «впливу» на наукову й творчу інтелігенцію та жахливим голодомором. Зокрема, у відповідь на звернення голови Наукового товариства Шевченка у Львові К. Студинського з'ясувати автентичність оприлюднених у Харкові відомостей щодо закордонних «контр-революційних» зв'язків А. Ніковського (один з головних обвинувачених під час процесу «Спілки визволення України») І. Огієнко у листі від 22 лютого 1930 р. повідомив львівському кореспонденту виявлену інформацію. «Листа Вашого прочитав з великим зацікавленням, – писав він. – Очевидно, Ви подали «урядовий» погляд на справу Єфремова і др. Лист Ваш робить враження, що Ви вірите всім тим наклепам, які подає в цій справі світська преса. Я попильнував перевірити все, що міг, і подаю Вам таке: 1. Зовсім не відповідає правді, ніби Ніковський мав уповноваження від Петлюри. Н[іковський] виїхав, сильно стукнувши УНРівськими дверима і порвавши всякі зв'язки з Петлюрою і всіма членами УНР-центру. Власне, він на злість усім і виїхав, бо зо всіма ними пересварився <...> Отже, коли в Києві в архіві Єфремова знайдено якесь уповноваження від П[етлюри] для Н[іковського], то ясно, що сфабрикували його в ДПУ. Це все виключене – Н[іковський] ніякого уповноваження не мав. Та й не міг він бути таким необережним, щоби так компрометуючий факт везти з собою. 2. Перевірів я і про зв'язки Єфремова «з одним із [вождів]» – теж із пальця виссано, зовсім не відповідає дійсності, також сфабриковане в ДПУ. Завіряю Вас, що ніколи нічого подібного не було³³.

Одночасно І. Огієнко закликав голову НТШ, враховуючи обставини радянської дійсності та ймовірний суворий присуд у «справі» «Спілки визволення України», виявити людяність і докласти максимум зусиль, аби врятувати жертв більшовицької Феміди: «Ми маємо відомості, що Єфр[емов], Н[іковський], Чех[івський] і др. будуть розстріляні. Перед грозною смертю треба забути особисті порахунки. Ви український патріот-сборник, а тому і для Вас мусить бути трагедією уже одне ув'язнення наших ліпших людей. Згоден з Вами, що Єфр[емов] має багато темних сторін, але ж <...> він гине за кращу долю батьківщини, гине в боротьбі з наїзниками на нашу Україну. Чи з другими наїзниками ви миритесь? Думаю, Дорогий п. Професоре, що Наукове т[овариств]во мусить зробити все, щоби врятувати кращих синів України. Вибачте за ці щирі слова»³⁴. Цілком можливо, що під враженням цього звернення професора Варшавського університету К. Студинський, у свою чергу, клопотався у листі від 20 березня 1930 р. до Ю. Коцюбинського про пом'якшення долі свого колишнього опонента – С. Єфремова й інших підсудних³⁵.

Викладацька і наукова діяльність І. Огієнка на відділі православної теології викликала нетерпимість і неприхильне ставлення з боку деяких емігрант-

ських кіл. «Настали часи, коли ніякою працею не можна займатися, – нарікав він у листі до львівського приятеля К. Студинського. – ... Як ти хоч трохи маєш свою думку, то горе тобі»³⁶. Про гнітючу атмосферу «колотнечі наших людей поміж собою, що сповільнюють спокійну наукову працю» повідомляв університетський товариш І. Огієнка професор В. Біднов³⁷.

Конфлікти в емігрантському середовищі, найчастіше цілком відмінні за своєю сутністю, стали причиною переслідувань окремих членів української громади вчорашніми однопумцями, які домагалися конкретних цілей. Канадський дослідник В. Дитель наголошував, що у Варшаві колишній міністр і ректор перебував «у сильній опалі серед своїх (виділено автором – С. К.), – українських полонофілів, що й попильнували виставити його з університету»³⁸. Цькування професора І. Огієнка, як з'ясували дослідники, розпочалося влітку 1927 р.³⁹. «Становище моє дуже хитке: оббріхано і спровоковано мене настільки, що не виключено, що я знову стану вільним козаком, – писав він 17 червня у листі 1927 р. до львівського адресата. – Панок З[аїки]н обідав щоденно у мене, а з обіду їхав впрост <...> (ліпше й не писати куди) й передавав усе, що чув і що вивідав»⁴⁰. У свою чергу, В. Заїкин не менш образливо нарікав на колегу: «Уявіть собі, що найгіршу й найпідлішу роль в інтригах проти мене відіграли саме ті люди, яким я зробив безліч користи і добра, як наприклад отакий Ів[ан] Огієнко, що сидить на своїй катедрі майже виключно завдяки моїм безмежним й найпильнішим старанням»⁴¹.

Важко розвивалися стосунки професора І. Огієнка з куратором відділу православної теології митрополитом і росіянином Діонісієм. Після смерті архієпископа Георгія (був застрелений 8 лютого 1923 р. православним ортодоксом, архімандритом Смарагдом – С. К.), котрий за підтримки уряду ініціював проведення в червні 1922 р. синоду православних ієрархів, що всупереч позиції окремих єпископів і вірних проголосив автокефалію Православної церкви у Польщі, Діонісій заступив на митрополичий престол. У 1925 р. він підтримав призначення І. Огієнка на кафедру відділу православної теології, але завжди був проти знеросійщення церкви. Формально конфлікт між двома колегами розпочався, як стверджує український дослідник, з непристойних інсинуацій на адресу І. Огієнка, який начебто у лекції «Українська церква в XV–XVI вв.» тенденційно висвітлював матеріал. Синод Православної церкви в Польщі на засіданні 15 березня 1929 р. заочно присудив йому вибачитися перед митрополитом та осудити себе за діяльність як міністра сповідань УНР⁴². «Хотять на цьому зловити мене, – зінформував І. Огієнко К. Студинського в листі від 3 травня 1929 р., – й випхнути з богословського факультету»⁴³.

Стосунки І. Огієнка з українським емігрантським середовищем суттєво погіршилися після його обрання членом Предсоборного зібрання й відмови співпрацювати з Українським науковим інститутом у Варшаві. Сповнені роздумів і спостережень, його листи до львівських адресатів вказують на політичні мотиви його недоброзичливців й ідеологічних опонентів. «Мене постійно на всі боки тягнуть до політичної гри особи, які з професурою не мають

нічого спільного», – писав він К. Студинському. – «Тільки кричимо, що ми проти більшовиків, але методи праці й політичної боротьби у Варшавській українській еміграції <...> зовсім більшовицькі»⁴⁴. У листі до Б. Барвінського він вкотре сумував за сповненим національного українського духу академічним середовищем Львова: «А взагалі тужу я за Львовом надмірно, бо в Варшаві почуваш себе зовсім як в чужому місті. Певне, як вгасне час мого контракту, буду знов думати про Львів»⁴⁵.

Чи не єдиним порятунком для І. Огієнка у Варшаві були щоденні напружені наукові студії, хоча атмосфера польської столиці цьому не сприяла. «Умови для наукової праці тут не дуже сприятливі. Всюди панує тіснота..., – писав колезі в лютому 1929 р. професор університету М. Кордуба. – В професорській кімнаті в бібліотеці є 1 стіл з місцями на 8 осіб. Мешкаю поки що провізорично»⁴⁶. Зрештою, результатом напруженої роботи упродовж 1926–1932 рр. стало 30 праць І. Огієнка, кожна з яких демонструвала не лише прекрасне знання пам'яток церковнослов'янської і давньоруської літератур, але й поєднання багаторічного досвіду вченого-мовознавця, палеографа та історика. Найбільш вагомими серед них були: «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Константин і Мефодій. Їх життя і діяльність» (Т. 1, 1926), «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян» (Т. 2, 1927), «Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови» (Т. 3, 1927), «Історія церковно-слов'янської мови. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків» (Т. 5, 1929), «Крехівський «Апостол» 1560-х років» (1929), «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х років. У 2-х т.» (1930).

Найбільш значущою серед цих праць була двотомна літературно-лінгвістична монографія «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х р.» (понад 30 друкованих аркушів), видана 1930 р. за підтримки Міністерства релігійних вірувань і публічної освіти, про що автор повідомляв у післямові до першого тому⁴⁷. І. Огієнко присвятив книгу «Високодостойному і Дорогому учителеві своєму академікові Володимирові Перетцю в день шестидесятиліття життя його 1870–1930 на знак глибокої пошани та щирою вдячності». У першій частині книги – «Повстання перекладів Св. Письма на українську мову й повстання нової української літературної мови» – автор на підставі спеціальних праць українських і зарубіжних авторів проаналізував причини й проблеми перекладів Святого Письма живою мовою в різних країнах, продемонструвавши свої енциклопедичні знання з історії народів Європи і Близького Сходу. Друга частина – «Крехівський апостол 1560-х років» – представляла джерелознавчий і філологічний аналіз пам'ятки та всебічний огляд відомих на той час її перекладів українською мовою. Так, звертаючи увагу на відсутність вихідного листа «Крехівського апостола», автор висловив припущення, що його власник або анонімний читач знищив його, «затираючи таким чином сліди протестантського походження перекладу», характер наявних у рукописі виправлень свідчив про вплив ідей кальвінізму на перекладача па-

м'ятки, який був ерудованим та високоосвіченим для свого часу інтелектуалом. У прикінцевій частині тому – «Мова Крехівського апостола» – розглянуто фонетичні, морфологічні й синтаксичні особливості мови пам'ятки, зокрема автор виявив чужомовні впливи на розвиток української літературної мови XV–XVI ст. і граматику іншомовних слів в українській літературній мові.

Другий том цієї праці – це «Словник української літературної мови XVI-го віку Крехівського Апостола», для якого І. Огієнко добирав матеріал як із власне тексту, так і з покрайніх написів на полях пам'ятки (подано майже 3350 слів). Вимогливий до укладача цього лексикону, він зазначив, що «словник мій не охоплює цілого мовного матеріалу нашої пам'ятки, але я пильно вибрав з неї все, що тільки було в ній цікавого і цінного під якимось поглядом»⁴⁸. Працю суттєво доповнювали вміщені наприкінці додатки: «Лист Павла Св. до галатов», «Покажчик розділів і віршів Крехівського апостола», покажчик власних імен, географічних назв, граматичних форм слів.

Суттєво доповнює життєпис і дані про творчий шлях І. Огієнка періоду його праці у Варшавському університеті збірник неопублікованих праць ученого, виявлений М. Ковальським в Архіві нових актів у м. Варшаві⁴⁹. Його чернеткові варіанти, нотатки і тези робіт не згадуються в жодній біографії вченого і не ввійшли до опублікованих бібліографій його праць. У збірці виявлено такі матеріали: «Высшее богословское образование», «Церковні бібліотеки», «Нормальний статут православних церковних братств», «Православні церковні братства у Польщі, їх діяльність та значення», «Науковий комітет при св. Синоді православної церкви в Польщі», «Комісія для перегляду українських релігійних підручників», «Православна термінологія в польській мові», «Охорона старовинних пам'яток православної церкви в Польщі» зі «Статутом православних єпархіальних музеїв церковної старовини». За спостереженням дослідника, вони «фактично представляють програмовий документ щодо створення православної освіти у міжвоєнній Польщі з історично-науковим обґрунтуванням збереження й розвитку традицій української культури та її самобутності»⁵⁰.

Конфлікт в емігрантському середовищі не викликав оптимізму й болісно сприймався І. Огієнком. У листі від 30 травня 1930 р. він знову писав про неприязне ставлення до нього деяких діячів української еміграції в Польщі: «Атмосфера в Варшаві така тяжка, така противна, пані Л[ото]цькі-С[ото]цькі так розсілися, що дихати нічим. Кожен день загроза, як не з нами, то тебе викинуть з Польщі. Тяжко дивитися, як вони всі знущаються над неповинними студентами, яких вони розкладають і морально руйнують»⁵¹. Цілком можливо, що під враженням цих свідчень один із біографів ученого охрестив Р. Смаль-Стоцького і О. Лотоцького, які займали угодівську позицію щодо офіційної Варшави, ідейними натхненниками переслідувань І. Огієнка⁵².

Загалом становище І. Огієнка у Варшавському університеті, як відзначив М. Ковальський, не було тривким і надійним⁵³. Кожного року куратор (декан) відділу православної теології клопотався про продовження його професорської праці. Зокрема, 2 вересня 1927 р. митрополит Діонісій закликав ректора уні-

верситету і міністерство продовжити контракт зі звичайним професором І. Огієнком до 30 вересня 1928 р. Через рік Сенат університету знов одностайно підтримав пропозицію організаційної комісії відділу православної теології про продовження контракту з професором церковнослов'янської мови І. Огієнком з 1 жовтня 1928 р. до 30 вересня 1929 р.⁵⁴. Надалі схожа процедура повторювалася щороку.

Такий порядок продовження контрактів викладачів відділу православної теології, запроваджений профільним міністерством з подачі польських шовіністичних кіл, припинював професорів-українців і робив їх становище непевним. Натомість наукові здобутки забезпечували їм, зокрема І. Огієнку⁵⁵, визнання та авторитет в європейському академічному середовищі. Свідченням цього було присудження І. Огієнку вченою радою Університету ім. Масарика у місті Брно почесного звання доктора філософії (*honoris causa*). «Масариків Університет у Брно дав мені ступінь доктора філософії, – писав він К. Студинському на початку січня 1932 р., – Як бачу, чужинці оцінили мою працю»⁵⁶. За традицією, новому доктору під час урочистого засідання було вручено диплом та виявлено найвищі почесні. На зворотному шляху, у Празі, І. Огієнка сердечно вітали його друзі, члени Українського Історико-філологічного Товариства О. Колеса, Л. Білецький, Д. Антонович.

Посилення антиукраїнських настроїв у польському політикумі на початку 1930-х років вплинуло на позицію керівництва Міністерства релігійних вірувань і народної освіти щодо продовження викладацької діяльності І. Огієнка у Варшавському університеті. Уже в липні 1931 р. чиновник цього відомства висловив рекомендацію «не відновлювати» умови контракту з магістром Огієнком на 1932/33 рік, але 7 листопада директор ІV департаменту підтримав клопотання ректора Я. Лукасевича щодо продовження умов його контракту «на період одного року»⁵⁷.

Наступного року ситуація розвивалася по-іншому, хоча 8 червня 1932 р. організаційна комісія студій православної теології висловила за призначення митрополита професора Діонісія керівником, а професора доктора І. Огієнка заступником керівника студій на 1932–1933 навчальний рік. Це рішення знайшло одностайну підтримку Сенату Варшавського університету, а 11 червня ректор порушив клопотання перед Міністерством релігійних вірувань і народної освіти про надання згоди на подальше продовження контракту. Натомість начальник відділу науки і вищих шкіл цього відомства С. Стипінський 16 червня 1932 р. надіслав до ректорату університету настанову «не відновлювати наступного року контракту з п. д-ром Яном Огієнком як професором на студіях православної теології»⁵⁸. Ця рекомендація стала підставою не поновлювати контракт з українським ученим-філологом і звільнити його з 1 жовтня 1932 р. У квітні наступного року він так пояснив ситуацію: «Через «Діло» (їхне дике протягування мене до процесу К. Студинського) втратив я посаду»⁵⁹. Згодом, осмисливши тогочасні події, І. Огієнко писав, що причиною розриву контракту були «український націоналізм» і його «спротив полонізації православ-

них богословів»⁶⁰.

Отже, педагогічна і наукова діяльність професора І. Огієнка на відділі православної теології Варшавського університету тривала з 12 грудня 1925 р. до 30 вересня 1932 р. Призначення вченого на посаду професора, а потім керівника навчального підрозділу було зумовлено його авторитетом в академічних колах, педагогічними й організаторськими хистами. У цей період учений активно працював над науковими студіями, розробив програму вдосконалення православної освіти у міжвоєнній Польщі, що базувалася на збереженні та розвитку традицій української культури. Протидія польської влади такій діяльності вченого, а також посилення реакційних тенденцій у галузі вищої освіти стали причиною припинення його дидактичної і наукової праці в столичному навчальному закладі.

Примітки:

¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. – Львів, 1993. – С.6.

² Potocki R. Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939) / R. Potocki // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – 1996. – № 3. – S. 194.

³ Листи І. Огієнка до МЗС та С. Петлюри. 1921 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 26, 54, 55, 60, 85, 98 та ін.; Дозвіл Міністра освіти Польщі професорам, приват-доцентам та асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях та бібліотеках Варшавського університету. 23 березня 1921 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 419; Лист голови Ради студентських представників українського студентства в еміграції до І. Огієнка від 21 лютого 1921 р. // Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упор. та автор передмови В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 566, 568 та ін.

⁴ Огієнко І. Рятування України / І. Огієнко. – Вінніпег, 1968. – С. 68.

⁵ Віднянський С. Український Вільний Університет / С. Віднянський // Неопалима купина. Народознавство. Історія. Архіви. – 1993. – № 2. – С. 42.

⁶ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka – Toruń, 2004. – S. 111.

⁷ Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). 1882–1972. Життєво-біографічний нарис / З. Тіменик. – Львів, 1997. – С. 33.

⁸ Лист І. Огієнка до А. Шептицького. 19 червня 1926 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201. – Оп. 4в. – Спр. 1319. – Арк. 1-3 зв.

⁹ Винниченко В. Щоденник: у 3-х т. – Т.3 (1926–1928) / В. Винниченко. – К., 2010. – С. 90.

¹⁰ Див.: Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych: 1921–1926. – Warszawa, 1936.

¹¹ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів–Нью-Йорк, 1999. – С. 25, 31.

¹² Портнов А. Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1939) / А. Портнов // Український археографічний щорічник. –

К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 386-387.

¹³ List Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego do Departamentu nauki i szkół wyższych Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 26 listopada 1925 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 8.

¹⁴ Plan wykładów i zajęć na Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1926. – №1. – S. 126-128.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Лист Українського Центрального комітету. 1925 р. // Archiwum Główny Akt Nowych. – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 4.

¹⁷ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К., 2011. – С. 114-115.

¹⁸ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – С. 113.

¹⁹ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві / М. Ковальський // Український історик. – 1995. – Рік XXXII. – Вип.1-4 (124-127). – С. 263.

²⁰ Заїкин В. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений: З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905–1925 рр. / В. Заїкин // Духовна бесіда. – 1925. – Чис.21. – С.1-7; Його ж. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений: З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905–1925 рр. – Варшава, 1925.

²¹ Заїкин В. Професор Іван Огієнко як церковний і громадський діяч і як учений. – Варшава, 1925. – С. 6, 8.

²² З. В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925: [Список творів І. І. Огієнка] // Духовна бесіда. – 1925. – Чис. 21. – С. 9; О. В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925: [Список творів І. І. Огієнка] // Духовна бесіда. – 1925. – Чис. 22. – С. 8; Чис. 23. – С. 9.

²³ О. В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925: [Список творів І. І. Огієнка] // Духовна бесіда. – 1925. – Чис. 22. – С. 8

²⁴ List Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego do Departamentu nauki i szkół wyższych Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 26 listopada 1925 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 8, 19.

²⁵ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1928. – № 4. – S. 93.

²⁶ Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик. – Вінніпег-Київ, 2000. – С. 95-96.

²⁷ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1928. – №4. – S. 93.

²⁸ Лист І. Огієнка до С. Маслової. 23 вересня 1926 р. // ІР НБУ ім. В. І. Вер-

надського НАН України. – Ф. 33. – Спр. 6040. – Арк. 1зв.

²⁹ Див.: Українські професори на польських університетах: Дві нові кафедри у Варшаві // Діло. – 1929. – 10 березня. – Ч. 53. – С. 1.

³⁰ Лист М. Курдуби до І. Крип'якевича. 9 лютого 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

³¹ Портнов А. Наука у вигнання: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Харків, 2008. – С. 132-133.

³² Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». – С. 97.

³³ У півстолітніх змаганнях. Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. В. Гайова, У. Я. Єдлінська, Г. І. Сварник. – К., 1993. – С. 585-586.

³⁴ У півстолітніх змаганнях. Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941). – С. 586.

³⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К., 2004. – С. 510.

³⁶ Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». – С. 96.

³⁷ Лист В. Біднова до І. Крип'якевича. 5 січня 1931 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 30.

³⁸ Дитель В. Ревний служитель нації // Слово Істини. – 1949. – Ч. 3. – С. 10.

³⁹ Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – С. 36.

⁴⁰ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 17 червня 1927 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 20-20зв.

⁴¹ Лист В. Заїкина до Й. Скрутеня. Липень 1927 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 376. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3зв.

⁴² Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – С. 36-37.

⁴³ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 3 травня 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 36.

⁴⁴ Листи І. Огієнка до К. Студинського. 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 17зв., 35-36, 37.

⁴⁵ Лист І. Огієнка до Б. Барвінського // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 16.

⁴⁶ Лист М. Курдуби до І. Крип'якевича. 9 лютого 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-1 зв.

⁴⁷ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х р.: В 2-х т. / І. Огієнко. – Т. 1. – Варшава, 1930. – С. 520.

⁴⁸ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х р.: В 2-х т. – Т. 1. – С. 8.

⁴⁹ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві – С. 266.

⁵⁰ Там само. – С. 266-267.

⁵¹ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1893. – С. 595.

⁵² Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – С. 36.

⁵³ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів

у Варшаві – С. 264.

⁵⁴ Petycja Rektora Uniwersytetu Warszawskiego A. Szlagowskiego o decyzję Senatu Uniwersytetu w sprawie przedłużenia umów 1928 r. // Archiwum Akt Nowych. – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 28.

⁵⁵ Ильинский до Попруженко М. 28 декабря 1933 г. // Българо-руски научни връзки XIX–XX век: Документи. Съст. Л. Костадинова, В. Флорова, Б. Димитрова. – София, 1968. – С. 189.

⁵⁶ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 5 січня 1932 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 48.

⁵⁷ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві. – С. 265.

⁵⁸ List kierownika działu nauki i szkół wyższych do Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego. 16 czerwca 1932 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 45.

⁵⁹ Лист І. Огієнка до О. Назарука. 13 квітня 1933 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 6.

⁶⁰ Іларіон Митр. Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. – Вінніпег, 1963. – Т. 1. – С. 229.

Sergiy Kopylov. Ivan Ohienko at University of Warsaw between politics, didactic and scientific studio (1925–1932). *The article analyzes the scientific and educational activities of the founder and first rector of Kamyanets-Podilsky Ukrainian State University at University of Warsaw during the mid-1920s – early 1930s. It was found difficult political, institutional and psychological conditions of his work in the department Orthodox theology of university.*

Key words: *émigré scientists, University of Warsaw, Ivan Ohienko, research, teaching activities.*

Отримано: 07.11.2016 р.

УДК 94:343.264(477.75)(=512.19)

Володимир Адамовський

ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ КРИМУ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

Володимир Адамовський. *Депортації населення Криму: причини та передумови.* У статті висвітлюються причини та передумови депортації татар з території Криму. Висвітлюються факти проведення насильницьких дій проти кримських татар на беззаконних підставах, а також на основі по-

ложень підзаконних актів – рішень, наказів.

Ключові слова: депортація, виселення, переселення, кримські татари, зрадники, населення, реабілітація.

Владимир Адамовский. Депортации населения Крыма: причины и предпосылки. В статье освещаются причины и предпосылки депортации татар с территории Крыма. Освещаются факты проведения насильственных действий против крымских татар на незаконных основаниях, а также на основании содержания подзаконных актов – решений и приказов.

Ключевые слова: депортация, выселение, переселение, крымские татары, предатели, население, реабилитация.

Одним з найбільш ганебних і невинувачених злочинів радянської тоталітарної системи стала масова депортація народів Криму в 1944 році. На відміну від превентивних депортацій окремих груп населення, викликаних зовнішньополітичними чинниками, остання була здійснена, нібито за провину всього кримськотатарського народу в роки Другої світової війни, за колабораціонізм населення. Таким чином, зазнав непоправних втрат самобутній народ, культура якого відходить далеко у глибину століть.

Значний внесок у дослідження масових депортацій населення зробив М. Бугай. Особливістю його досліджень питань процесу депортацій є те, що автор використовував загальносоюзні джерела, хоча депортації населення України мали певну специфіку та особливість. На думку І. Біласа, причино-наслідковий зв'язок простежується між політичними процесами 20-30-х років та депортаціями, виселенням та переселенням в 40-х роках, у тому числі й на території Криму. Загалом, дослідженням проблем переселення народів займався цілий ряд авторів. Зокрема, доктор історичних наук В. Гусев, В. Земсков, І. Зелєнін та інші, котрі розкривали механізм, причини та наслідки депортацій.

Мета статті – дослідження причин та передумов депортації кримських татар під час Другої світової війни.

Події 1944 року стали органічним продовженням тієї трагедії, яку пережив кримськотатарський народ упродовж своєї історії. Захоплення Росією Криму в 1783 році перманентно супроводжувалося геноцидом корінного населення. До 1790 року Крим залишило понад 300 тис. кримських татар. Широкого розмаху набула їх еміграція після Кримської війни 1853–1856 рр. Тоді з своєї історичної батьківщини, за офіційними даними, виїхало 18 1177 осіб. Досить значними були масштаби еміграції кримських татар у кінці ХІХ – в перші два десятиріччя ХХ століття.

Певні надії на майбутнє давало створення згідно з Декретом ВУЦВК та РНК РСФРР від 18 жовтня 1921 року Кримської АСРР, яка давала, хоча і обмежені, але можливості для збереження культури, побуту, господарських традицій кримськотатарського народу¹. В цей період розпочалося здійснення татаризації управлінського апарату, засобів масової інформації, культурно-освітніх

установ. За постановою бюро Кримського обкому партії в усі колегії наркоматів Кримської АСРР були введені представники кримськотатарського народу: Кінчаський, Хоттаров, Муслюмов, Яг'єв, Ібрагімов та інші².

Важливим імпульсом для продовження цієї роботи стали рішення XII з'їзду РКП(б) (1923 рік), який взяв курс на здійснення політики коренізації. За рішенням ЦВК та РНК Кримської АСРР була створена Центральна комісія по татаризації, до складу якої входили Фірдевс, Дерен-Айєрли, Чобан-Заде, Озенбашли.

На основі її рішень безпартійних конференцій кримських татар були остаточно сформульовані такі основні напрямки політики татаризації:

1. Закріпити за кримськими татарами 30 з 59 місць в КримЦВК;
2. Затвердити головою КримЦВК Ібрагімова, а його заступником – Чобан-Заде;
3. Закріпити за кримськими татарами такі наркомати: наркомос, наркомзем, РНГ, зовнішторг, військкомат, ввести кримських татар в усі інші колегії наркоматів;
4. Широко використовувати татарську мову як державну;
5. Відізвати з Криму всіх надісланих з центру представників радянської влади;
6. Здійснити рееміграцію кримських татар з Туреччини та Балкан;
7. Санкціонувати створення татарських ескадронів, заборонивши їх вивід за межі Криму;
8. Створити в Криму командні курси з числа кримських татар³.

Хоча переважна більшість цих вимог була нереальною за радянської влади, а тому і нереалізованою на практиці, вони відіграли свою позитивну роль у здійсненні політики татаризації. Так, з одинадцяти національних районів Криму, шість було створено як кримськотатарські. На 1936 р. в автономії діяло 386 кримськотатарських шкіл. Кримськотатарські національні елементи спостерігалися і в символіці (прапорі та гербі республіки).

Згортання політики коренізації, що супроводжувалося політичними репресіями (в 1928 році відбувся судовий процес над колишнім головою КримЦВК Велі Ібраїмовим та активними учасниками «Міллі фірки»)⁴.

Русифікація Криму принесла розчарування кримськотатарському народу, посяла в ньому недовіру до радянської влади. Усе це значною мірою обумовило факти колабораціонізму серед представників кримськотатарського народу в роки Другої світової війни⁵⁻⁶. Але далеко не всі татари стали колабораціоністами. Наприклад, у 1943 році відбувся масовий перехід кримських татар на бік партизанів, найзначнішим з яких став перехід 152 батальйону під командуванням майора Раїмова. Серед кримських татар Двічі Герой Радянського Союзу, лауреат Сталінської премії Амет-Хан Султан, який попри свої високі заслуги перед батьківщиною також зазнавав усіляких утисків від владних структур. Ось що пише з цього приводу А. Щербаков: «Амет-Хан був класним льотчиком-випробувачем і на новій стезі підтвердив репутацію аса. Однак не

зважаючи на успіхи в роботі і на те, що його заслуги були відзначені найвищими нагородами, життя його було далеко не безхмарним. Земляки – кримчани просили його взяти участь у зверненні до громадськості і уряду про повернення їх на батьківщину в Крим. Звичайно, він не міг залишатися байдужими до долі свого народу. Його викликали у високі партійні інстанції і вимагали не втручатися в татарські питання. Амет-Хан розумів несправедливість і абсурдність акції виселення татар з Криму, але підкорявся військовій і партійній дисципліні. Іноді він дотримувався заборон ЦК, іноді ні. Це йому не проходило даремно. Так його не пустили до Франції, куди він був запрошений на ювілей полку «Нормандія – Німан». Формальним приводом до цього було те, що він у цей час випробовував секретний винищувач Су-9, хоча Амет-Хан брав участь лише у випробовуванні двигуна цього літака. «Цікаво, які таємниці я можу видати? – запитував він. – Які оберти турбіни, або температура газу?» Було очевидним, що це покарання за недотримання табу з національного питання. Йому не раз натякали, щоб змінив він національність, при цьому чимало проблем у його житті відпадуть. На це Амет-Хан піти не міг. Свою образу Амет-Хан переживав мовчки, рідко ділився зі своїми близькими товаришами <...> Ці думи турбували його більше, ніж ризиковані польоти»⁷.

Несправедливими і невинуватими є також спроби узагальнювати факти колабораціонізму кримськотатарського народу на матеріалах Криму. З незрозумілих для нас причин якось відійшов на другий план той факт, що з 560 тис. кримських татар, що проживали на території СРСР, 137 тис. були мобілізовані до Червоної армії, 57 тис. загинуло до 1944 року в боротьбі з фашизмом⁸.

Штучно замовчуються також факти колабораціонізму інших народів, які населяли Крим. Так, до складу айнзаугрупи «Д», яка займалася формуванням поліції, інших каральних органів, входили росіяни та інші представники інших національностей. Ось як трактують цей факт А. Бобков та М. Царенко: «Міські й районні підрозділи поліції формували співробітники айнзаугрупи «Д» одразу після окупації відповідного населеного пункту Криму. Національний склад їх змінювався залежно від місцевості, але найбільше було росіян, татар та вірмен. Наприклад, Євпаторійська міська поліція складалася в основному з росіян і татар, Сімферопольська – здебільшого з росіян, а от в Алушті переважали татари (начальником там був колишній продавець колгоспної крамниці Черман Сеїт Мемет). Феодосійська поліція являла собою справжній «інтернаціонал», який очолював спочатку росіянин Напошніков, а згодом – вірменин Алтинтон. Майже не було татар у поліції Керчі»⁹.

Однак навіть такі об'єктивні факти не завадили поступовому формуванню позиції партійно-державного керівництва СРСР щодо депортації кримських татар. Прорахунки регулярної армії під час оборони Кримського півострова, недосконалість мережі партизанських загонів, складність їх боротьби в гірських умовах змусили шукати пояснення цим негативним явищам, причому основна провина за них була покладена на кримських татар. Керівник пар-

тизанським рухом Криму Мокроусов поспішив повідомити Москву про масове співробітництво кримських татар з окупантами. І хоча Кримський обком ВКП(б) своєю постановою від 16 листопада 1942 року засудив інформацію Мокроусова, а сам він був відкликаний з посади, дії вищого партійного керівництва країни не важко було передбачити. 29 травня 1942 року за постановою політбюро ЦК ВКП(б) з Краснодарського краю разом з німцями і румунами були депортовані й кримські татари. Адже в цей час їх доля була практично вирішена¹⁰.

Операція з депортації кримських татар ретельно готувалася. Так, уже 12 квітня 1944 року був підписаний спільний наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії та наркома державної безпеки СРСР В. Меркулова «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів», в якому говорилося: У зв'язку з подальшим звільненням Кримської АРСР від німецько-фашистських загарбників наказуємо:

1. Наркому внутрішніх справ Кримської АРСР тов. Сергієнку і наркому державної безпеки Кримської АРСР тов. Фокіну у міру просування частин Червоної Армії в Криму негайно організувати на звільненій території органи НКВС і НКДБ для проведення оперативної чекістської роботи.

2. Очистити територію Кримської області від агентів шпигунських резидентур і румунських розвідок та контррозвідувальних органів, зрадників Батьківщини і запродавців, активних посібників і ставлеників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських організацій, бандитських формувань та інших антирадянських елементів, що надають допомогу окупантам...

3. Для кращої організації створити в Кримській РСР у міру визволення її території від військ супротивника такі оперативні сектори: 1-й сектор – Старо-Кримський з дислокацією в м. Судак; 2-й – Ялтинський з дислокацією в м. Ялта; 3-й – Севастопольський з дислокацією в м. Севастополь; 4-й – Сімферопольський з дислокацією в м. Сімферополі; 5-й – Керченський з дислокацією в м. Керч; 6-й – Євпаторійський з дислокацією в м. Євпаторій; 7-й Джанкойський з дислокацією в м. Джанкой.

4. Для забезпечення секторів оперативним складом відрядити до НКВС та НКДБ Кримської АРСР 5 тис. чоловік, з них 3 тис. співробітників НКВС та 2 тис. співробітників НКДБ.

5. Для забезпечення операції військами виділити 20 тис. внутрішніх військ НКВС. З цією метою, крім наявних у цей час у розпорядженні НКВС Кримської АРСР 40, 137, 290 та 298-го стрілецьких полків, 4-ої стрілецької дивізії внутрішніх військ НКВС та 23-ї та 96-ї прикордонних військ НКВС загальною чисельністю 7 тис. чоловік направити в розпорядження НКВС Кримської АРСР наступні військові частини: 25 стрілецький полк з Кутаїсі, 170-ий стрілецький полк з Нальчика, 144-й окремих стрілецький батальйон з окремою снайперською ротою з Єревану, 2 батальйони 211 стрілецького полку з Баку, 221 та 224 окремі стрілецькі батальйони 25-ої стрілецької бригади з складу військ Українського округу, 1, 2 та 10-й мотострілецькі полки 1-ої мотостріле-

цької дивізії з Москви.

6. Виконання цього наказу покласти на заступника наркома Держбезпеки СРСР тов. Кобулова, заступника наркома Внутрішніх Справ СРСР тов. Серова наркома Внутрішніх Справ КР АРСР – тов. Сергієнко та Наркома Держбезпеки Кримської АРСР тов. Рокіна»¹¹.

Якщо наказ народних комісарів внутрішніх справ та державної безпеки від 13 квітня 1944 р. носив здебільшого загальний характер, «спрямовувався проти всіх антирадянських елементів, зрадників Батьківщини», «посібників німецько-фашистських окупантів», то більш конкретно й жорсткою виглядала підписана Й.Сталіним сумнозвісна постанова Державного Комітету Оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року. Щоб переконатися в цьому, достатньо ознайомитися з констатуючою частиною вищезазначеного документа. У ній говорилося: «В період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на бік супротивника, вступали в сформовані німцями добровільні татарські військові частини, котрі боролися проти Червоної Армії в період окупації Криму німецько-фашистськими військами. Беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначились своїми звірячими розправами стосовно радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам в справі організації насильницького вигнання радянських громадян в німецьке рабство і в справі масового винищення радянських людей.

Кримські татари активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою, беручи участь в організованих німецькою розвідкою так званих «Татарських національних комітетах» та широко використовувались німцями з метою закидання в тил Червоної Армії шпигунів і диверсантів. «Татарські національні комітети, в яких головну роль грали і білогвардійсько-татарські емігранти, при підтримці кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування і утиск нетатарського населення Криму і вели роботу по підготовці насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил»¹².

Подібні звинувачення стали стрижнем рішення ДКО СРСР, який постановив: «1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 року»¹³.

У будь-якого дослідника зазначена постанова не може не викликати цілого ряду запитань. По-перше, уже говорилось про необґрунтованість солідарної відповідальності цілого народу за злочини окремих її представників. По-друге, викликає сумніви, що масова депортація до Узбекистану кримськотатарського народу сприяла його «радянзації», його «ідеологічному перекуванню». Тим більше у своєму кінцевому результаті вона переконала кримськотатарський народ в серйозному розходженні між гаслами, проголошеними Кому-

ністичною партією, і реальною практикою. На нашу думку, зазначена акція ставила перед собою не лише політичні цілі. Використовуючи зручний для себе привід, вище політичне керівництво прагнуло не лише подавити кримськотатарський національний рух, а й підняти економіку однієї з найвідсталіших в економічному плані союзних республік.

Підписана Й. Сталіним постанова лише санкціонувала ті дії, які проводили місцеві органи політичного та радянського керівництва, спецслужби. Щоб переконатися в цьому достатньо ознайомитися з доповідною запискою Б. Кобулова та І. Серова на ім'я Л. Берії від 7 травня 1944 року. Цитуємо: «Підготовчу роботу по операції вважали б за можливе закінчити до 18-20 травня, а всю операцію до 25 травня.

Для забезпечення зазначеної операції вважаю за необхідне:

1. Виділити в наше розпорядження 2000 вантажівок, 1500 тонн автобензину приблизно до 15 травня;

2. Для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників господарських органів наркомзему, наркомзагу, наркомм'ясомолпрому, наркомхарчопрому [...]»¹⁴.

Операція з депортації кримських татар проводилась з дивовижною «блискавичністю». Вже 20 травня 1944 року І.Серов та Б.Кобулов доповіли наркомун внутрішніх справ СРСР Л. Берії про її конкретні результати: «Цим доповідаємо, що згідно з Вашими вказівками 18 травня ц.р. операція по виселенню кримських татар закінчена сьогодні, 20 травня, о 16 годині. Виселено всього 180014 чол., завантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони чисельністю 173287 чол. Відправлені до місць призначення. Останні 4 ешелони були також відправлені сьогодні.

Крім того, райвоєнком Криму мобілізував 6 тис. татар призовного віку, які за нарядами Главупраформа Червоної Армії направлені в міста Гур'їв, Рибинськ та Куйбишев.

З числа направлених за Вашою вказівкою в розпорядження тресту «Московвугілля» 8 тис. чоловік спецконтингенту, 5 тис. чол. також складають татари.

Таким чином, з Кримської АРСР вивезено 191044 осіб татарської національності.

В ході виселення татар заарештовано антирадянських елементів 1137 чол., а всього за час операції 5989 чол...»¹⁵

Навіть вказана в офіційних документах статистика щодо депортації татар попри все викликає сумнів у цілому ряду дослідників, зокрема у А. Наберухіна¹⁶. Він активно полемізував із тими хто твердив, що депортація кримських татар пройшла «відносно спокійно й організовано», і не призвела до численних людських втрат, як це мало місце з іншими депортованими народами. За підрахунками А. Наберухіна, смертність під час перевезення кримських татар з Криму до Узбекистану складала не 191, як подавалось в офіційній звітності, а 7889 смертельних випадків. З'ясовуючи свою точку зору, науковець писав: «Остання цифра – 191 чол. – була, найімовірніше, штучно «вирахована» облі-

ковцями з НКВС чи НКДБ, як одна тисячна (0,1%) від офіційного числа всіх завантажених на залізничних станціях Криму – 191044 чоловік. Насправді ж людські втрати становили не менш як 4,1% (7,889 від 191044), тобто в офіційній, навіть закритій статистиці, вони були зменшені принаймні в 40 разів.

Про те, як проходила операція з масової депортації кримських татар довідуємося зі свідчень очевидців тих страшних для кримськотатарського народу подій.

– Сабри Аметович Афузов, ветеран війни і праці: «Війна застала мене в Севастополі, де я після закінчення в 1938 році школи фабрично-заводського навчання працював слюсарем по судноремонту на заводі № 201. Ми ремонтували бойові кораблі Чорноморського флоту. В перший день війни нас бомбили, і ці бомбардування ворога переслідували нас і в Севастополі і в Туапсе, куди нас перебазували в 1942 році. Але, не зважаючи ні на що, ми продовжували свою роботу і повертали до життя пошкоджені ворогом кораблі, не кидаючи свого робочого місця під бомбами і зливами з повітря кулеметними чергами. Так продовжувалось дні, тижні і місяці. І раптом 14 липня 1942 року, під час роботи, до мене підходять троє в цивільному і говорять: – Збирайся. «На моє здивування: – Куди? отримую відповідь: Не твоя справа, питань не задавати».

«... Привели мене на залізничну станцію. Там, в стороні від вокзалу, під збройною охороною знаходилось вже значне число людей неросійської національності. Серед них було чимало кримських татар. Завантажили нас у вантажні вагони, і поїзд вирушив в дорогу. Куди і навіщо везуть? Конвоїри мовчать, з нами в розмови не вступають. Лише через деякий час, один з конвойних командирів довірливо нам повідомляє: вам, кримським татарам та іншим малим народностям не довіряють, бояться, що ви перейдете на сторону ворога і тому відправляють далі в глиб країни»¹⁷.

– Протакова Тамара Сергіївна: «Я народилася від змішаного шлюбу. Мати – кримська татарка, батько росіянин. Батько і двоє моїх зведених братів воювали на фронті, а нам з матір'ю належало випробувати сором і гіркоту приналежності до нації «зрадників Батьківщини» – кримськотатарського народу. На світанку 18 травня 1944 року нас розбудив грюкіт у двері. Троє озброєних солдатів наказали нам швидко зібратися для виїзду. Перелякана мати вирішила, що нас повезуть на розстріл, як німці розстрілювали євреїв. Вона мовчки взяла мене за руку і, не збираючи ніяких речей, пішла до виходу. На щастя, нам зустрілися добрі конвоїри. Вони пояснили: вас виселяють, шлях буде неблизьким, беріть з собою все, що можете захопити.

До самої смерті не забути мені почуття приниження, коли нас, як стадо тварин, заштовхали в товарні вагони і довгі дні і ночі везли затравлених, завошивлених, голодних. Люди вмирали. На коротких зупинках солдати викидали трупи з вагонів. Ховати було ніколи. Паровоз давав гудок і ешелон рухався далі»¹⁸;

– Чалбаш Емір Хусейн, полковник авіації у відставці: «20 травня 1944 року, цей день врізався мені в пам'ять назавжди. Ми, 12 екіпажів, на Ла-5 та Як-9 вилетіли на фронт в 17-ту Повітряну армію для стажування. Перша посадка бу-

ла в Харкові. Бензином нас заправили, а масло довелося чекати. Користуючись затримкою, я розшукав місце служби свого старшого двоюрідного брата Чалбаша Сент Халіла, танкіста, але виявилось, що він вилетів додому в Крим. Увечері того ж дня брат повернувся і ми з ним зустрілися. Його розповідь, буквально, потрясла мене. Рідне село – Шума, Алуштинського району, було абсолютно пустим. Людей не було, і лише по дворах бродили без догляду домашні тварини. Всіх жителів села – кримських татар незадовго до цього, в ніч з 17 на 18 травня, змусили швидко залишити свої оселі і, не дозволивши взяти з собою нічого, хто в чому по літньому одягнений, посадили у вантажівки, на залізничній станції пересадили в ешелони і відправили в заслання. Це були в основному старики, жінки і діти. Я летів на фронт і з біллю думав: в чому могли бути винними мої і моїх земляків малолітні браття, сестри, старі матері? За що був так жорстоко покараний весь народ? Відповіді я не знайшов...»¹⁹.

Отже, цілком очевидно, що яскраві і нічим не приховані свідчення очевидців справляють сильне враження, значною мірою доповнюють ті офіційні документи, котрі оприлюднені сучасними дослідниками. У зв'язку з цим заслуговує на увагу ініціатива Всеукраїнської спілки краєзнавців по збору спогадів очевидців тих трагічних подій, що мали місце в травні 1944 року. Знайомлячись з запропонованою програмою, можна твердити, що в більшості своїй вона позбавлена заідеологізованості і заангажованості, є спрямованою на відтворення історичної правди і справедливості стосовно кримськотатарського народу, його минулого і сьогодення²⁰.

Примітки:

¹ Большая советская энциклопедия. – Т. 35. – М.: [б. и.], 1937. – С. 308.

² Диментьев И. Об одном из уроков крымской истории / И. Диментьев // Крымская правда. – 2002. – 4 января. – С. 2.

³ Там само.

⁴ Омельчук Д. Политические репрессии в Крыму / Д. Омельчук, М. Акулов – Симферополь: [б. и.], 2003. – 205 с.

⁵ Литвин Д. А. Крым в XX веке. – Москва-Симферополь: Фонд развития экономических и гуманитарных связей «Москва-Крым», 2002. – 234 с.

⁶ Пихалов И. Депортация крымских татар / И. Пихалов // Спецназ России. – 2002. – № 3. – С. 13-18.

⁷ Щербаков А. А. Летчики, самолеты, испытания / А. А. Щербаков – Москва: Политиздат, 1988. – С.89.

⁸ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева – М.: Весть, 1992. – С.56.

⁹ Бобков А. Кримсько-татарські формування у складі збройних сил Третього рейху / А. Бобков, М. Царенко // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2. – С. 44-51.

¹⁰ Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С. 34.

¹¹ Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. – Т. 2. – М., 1992. – С. 42-43.

¹² Там само. – С. 43.

¹³ Там само. – С. 44-46.

¹⁴ Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: документы, факты, комментарии. – М.: Дружба народов, 1992. – С. 133-134.

¹⁵ Там само. – С. 138-139.

¹⁶ Наберухін А. І. 1944 рік: детатаризація Криму / А. І. Наберухін // Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 10.

¹⁷ Афузов С. А. Долгие годы унижений / С. А. Афузов // Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 323-324.

¹⁸ Протасова Т. С. Допоможе нам Аллах / Т. С. Протасова // Кримські татари 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 320.

¹⁹ Чалбаш Е. У. Как я узнал об этом / Е. У. Чалбаш // Кримські татари 1944–1944 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: [б. в.], 1995. – С. 327.

²⁰ Науковий архів Всеукраїнської спілки краєзнавців. – Ф. 1, оп. 1., спр. 97. – Арк. 59-61.

Volodymyr Adamovskii. The deportation of the Crimean population: the reasons and conditions. *The article highlights the conditions that contributed to the decision on deportation from the territory of the Tatars of Crimea. In a way it was promoted russification of the Crimea, which has led to discontent among Crimean Tatars and distribution collaborationist sentiment among the population. At the same time, ignored the facts of the appearance of anti-Soviet sentiments among the other peoples who inhabited Crimea.*

The article highlights the reasons for deportation, among which are the basic cleaning of the Crimea by traitors, collaborators of the German fascist invaders and anti-Soviet elements.

It illuminates the fact of violent actions against the Crimean Tatars without legal grounds, but only on the basis of regulations – decisions, orders. Evidence of this is the adoption in the second half of the twentieth century. legislation, for the rehabilitation of illegally evicted, displaced and deported peoples, the restoration of their rights.

Key words: *deportation, expulsion, resettlement of Crimean Tatars, the traitors, the population, rehabilitation.*

Отримано 13.10.2016 р.

НАУКОВО-ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ГРОМАДСЬКА РОБОТА ВІКТОРА ДОМАНИЦЬКОГО В УГА-УТГІ (1924–1962 рр.)

Ольга Комарова. Науково-викладацька діяльність та громадська робота Віктора Доманицького в УГА-УТГІ (1924–1962 рр.). У статті розкрито маловідомі сторінки викладацької, наукової та громадської діяльності Віктора Миколайовича Доманицького (1893–1962), який під тиском більшовицької влади вдався до політичної еміграції. Відомий український кооператор, вчений-агроном, громадський діяч на теренах двох країн, Чехословаччини та Німеччини, активно розбудовував українську вищу технічну освіту. Перебував на посаді професора Української господарської академії у Подебрадах та ректора Українського технічно-господарського інституту в Регенсбурзі.

Дослідження ґрунтується на опрацьованій автором пресі української діаспори та епістолярних джерелах, які не були введені в науковий обіг щодо висвітлення обраної проблеми іншими сучасними дослідниками.

Ключові слова: Віктор Миколайович Доманицький, український національний рух, українська еміграція, Українська господарська академія в Подебрадах, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі, кооперативний рух.

Ольга Комарова. Научно-преподавательская деятельность и общественная работа Виктора Доманицкого в УХА-УХТИ (1924–1962 гг.). В статье раскрыты малоизвестные страницы научной, преподавательской и общественной деятельности Виктора Николаевича Доманицкого (1893–1962), который под давлением большевистской власти прибег к политической эмиграции. Известный украинский кооператор, ученый-агроном, общественный деятель на территории двух стран, Чехословакии и Германии, активно развивал украинское высшее техническое образование. Занимал должность профессора Украинской хозяйственной академии в Подебрадах и ректора Украинского техническо-хозяйственного института в Регенсбурге.

Исследование основывается на изученной автором прессе украинской диаспоры и эпистолярных источниках, которые не были ранее в научном обороте для освещения другими современными исследователями избранной проблемы.

Ключевые слова: Виктор Николаевич Доманицкий, украинское национальное движение, украинская эмиграция, Украинская хозяйственная академия в Подебрадах, Украинский техническо-хозяйственный институт в Регенсбурге, кооперативное движение.

Віктор Миколайович Доманицький (1893–1962) був відомим вченим, педагогом, публіцистом, громадським діячем. На відміну від батька о. Миколая,

який мав свою православну церковну парафію у с. Колодисте Звенигородського повіту Київської губернії, спільно зі старшими братами Василем і Платоном активно долучався до розбудови української кредитної та сільськогосподарської кооперації. Впродовж 1911–1915 рр. навчався на природничому відділі фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира, закінчив Олексіївську військово-інженерну школу в Києві. У ЧСР вчений-кооператор В. Доманицький отримав кілька керівних посад у найбільш відомих українських вишах: завідувача кафедр Українського вільного університету (далі – УВУ), професора Української господарської академії у Подебрадах (далі – УГА) та ректора Українського технічно-господарського інституту заочного навчання в Регенсбурзі (далі – УТГІ).

Родина Доманицьких кількома поколіннями стояла на варті українства: розвиток селянського кооперативного руху, активна участь у створенні та підтримки української періодики. Через це її представники піддавалися утискам влади, а в радянську епоху вони вхалі зникли зі сторінок історії. Тому метою цієї статті є дослідження науково-викладацької та громадської діяльності малодослідженої постаті В. Доманицького у екзилі та здійснення реконструкції співпраці вченого з Українською господарською академією (далі – УГА), котра невдовзі була перетворена на Український технічно-господарський інститут (далі – УТГІ), діючи спершу в Чехословаччині, а пізніше – в повоєнній Німеччині. Для реалізації означеної мети автором були визначені такі завдання дослідження: з'ясування стану дослідження проблеми в історіографії, ступінь її джерельного забезпечення; систематизувати і проаналізувати наукові, педагогічні та організаційні здобутки вченого, його вклад у розвиток вищевказаних українських інституцій діаспори.

Майже не вивченою залишається проблема ролі В. Доманицького у розбудові УГА та УТГІ у екзилі. В українській історіографії є лише загальний виклад про науково-викладацьку діяльність вченого у еміграції (стаття Л. Кузьменко¹ та видання про історію української кооперації²). Для конкретизації досліджуваної проблеми автором були опрацьовані дослідження сучасних істориків для відтворення політичних умов, які змусили емігрувати В. Доманицького за кордон³, та вивчення середовища, в якому він працював на теренах Чехословаччині та Німеччині⁴. Чимало важливої інформації для розкриття проблеми було виявлено у пам'ятних книгах про діяльність УГА та УТГІ⁵, на сторінках преси діаспори (у газетах «Діло» (Львів)⁶, «Львівські вісті»⁷ (Львів) «Воя Покуття» (Коломия)⁸, «Краківські вісті» (Краків)⁹, «Український вісник» (Берлін)¹⁰, «Свобода» (Нью-Джерсі)¹¹, в академічних часописах «Вісті УТГІ» (Регенсбург)¹² та «Бюлетень Т-ва абсолюбітів УГА-УТГІ» (Нью-Йорк)¹³). Серед спогадів сучасників постаті найбільш відомою впродовж останніх десятиліть у вузькому колі дослідників залишалася праця представниці української діаспори О. Дучимінської¹⁴. Серед недосліджених джерел, які розкривають тему дослідження, автором статті були виявлені та проаналізовані такі: машинопис спогадів С. Зеркаля¹⁵ та офіційне листування, яке охоплює період діяльності

УТГІ на території Німеччини після Другої світової війни (ф. 11 «Український технічно-господарський інститут (Німеччина)», спр. 103 «Листи В. Доманицького до ректорату щодо організації УТГІ у США»¹⁶). Варто додати, що епістолярні джерела були передані в Національний архів національної бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (далі – НА НБ НАУКМА) лише у 2007 р.

Тогочасна внутрішня та міжнародна політична ситуація суттєво вплинула на життєві орієнтири В. Доманицького. З утворенням Української Народної Республіки для постаті відкрилися сприятливі обставини. Діяч повернувся до Києва у лютому 1918 р. для роботи секретарем товарного відділу та відділ хімічних фабрикатів в «Українбанку» на запрошення старшого брата Платона, який очолював банківську установу¹⁷. Рівно через рік Радянська Росія почала війну з Польщею, котра закінчилася укладанням Ризького миру у 1921 р. Більшовицька влада укріпилася на центральних та східних територіях українських земель¹⁸. Це означало закінчення доби Директорії й завершення українських визвольних змагань. Дізнавшись про ці невтішні події В. Доманицький повертається з московського філіалу українського «Централу»¹⁹ до Києва.

Поразка Української національної-визвольної революції 1917–1920 рр. спричинила посилення більшовицького тиску на українську інтелігенцію²⁰. Визрів справжній окупаційний режим, який нищив все, що пов'язано з українством – це призвело до активізації хвилі української еміграції у ближні європейські країни. В. Доманицький, відчуваючи небезпеку для сім'ї, змінив високу посаду на керівництво відділом агропропаганди Уманської сільсько-господарської станції²¹. Надія на покращення політичної ситуації згасла з конфіскацією родинного маєтку та господарства у рідному Колодистому, з політичним переслідуванням та розстрілами родичів²². Для уникнення ймовірного арешту кооперативному діячові також залишилося обрати шлях політичного емігранта.

Тільки у перші повоєнні роки кількість українських емігрантів у Європі сягнула відмітки 80-100 тис. осіб²³. В сусідній Польщі знаходилися військові частини та урядові установи УНР²⁴. В. Доманицький здійснив перехід польського кордону на пограниччі з Волинню, але емігранта разом з дружиною арештувала польська прикордонна варта – нависла загроза депортації. Подружжю не було відомо про польсько-радянську домовленість про завертання втікачів²⁵. Дружина Віра Піснячевська спершу захворіла на тиф, згодом додалися сухоти. Жінка померла напередодні звільнення²⁶. Особиста трагедія розбила надії біженця безперешкодно емігрувати в Польщу.

Після звільнення В. Доманицький деякий час перебував у свого брата Платона, який на той час вже декілька років жив і працював у м. Ковелі²⁷. Невдовзі емігрував у Берлін, один із ключових осередків української еміграції у 1920-ті рр. Переважну кількість діаспори становили представники національно свідомої інтелігенції – науковці, університетська професура, викладачі, студенти та учнівська молодь, інженери, літератори, політичні та військові діячі Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії, а також ЗУНР тощо²⁸. Влітку 1922 р.

учений викладав на курсах українознавства, а з 1923 р. керував господарською практикою та працював лектором у технічній школі у Вінсдорфі (околиці німецької столиці). В його обов'язки входило створення студійних фондів, влаштування гуртожитку тощо. Паралельно вивчав аграрну економію у Вищій сільськогосподарській школі в Берліні²⁹. В. Доманицький перебував у Німеччині до серпня 1924 р.³⁰. Берлінська доба у житті вченого, хоч і тривала відносно короткий період, але все ж дозволила познайомитися ближче з визнаними українськими постатями того часу – П. Скоропадським, Б. Лепким та іншими³¹.

Ще у 20-х роках ХХ ст. у Чехословаччині виник один із найбільших українських культурно-освітніх центрів у еміграції³². ЧСР чи не єдина східно-європейська країна міжвоєнного періоду, котра не лише декларувала демократичні цінності, але й намагалася діяти згідно них³³. Завдяки цьому українська спільнота у щойно створеній ЧСР стала найбільш численною у міжвоєнний період³⁴. Президент Т. Масарик та очільник уряду Е. Бенеш лояльно ставилися до політичних емігрантів з колишньої Російської імперії³⁵. Добре обізнаний з українським питанням Т. Масарик співчував національно-визвольним змаганням українців. ЧСР вбачала у цьому важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків з демократичними в майбутньому країнами – Україною та Росією³⁶. Т. Масарик дотримувався антибільшовицьких позицій, хоча офіційно проголосив «прихильний нейтралітет» щодо Радянської Росії, сподіваючись, що невдовзі вона обере демократичний європейський вектор розвитку³⁷. Пропаговані офіційними республіканськими колами причини здійснення допомоги політичним біженцям базувалися на ідеї гуманізму, слов'янської єдності і вдячності³⁸. В окремих містах, де кількість населення українців сягала більше 20%, діловодство велося двома мовами – чеською та українською³⁹.

Вперше В. Доманицький познайомився з особистим секретарем Т. Масарика впродовж своєї роботи на посаді генерального довіреного української кооперації «Централу» у Москві⁴⁰. Ця життєва сторінка і зіграла ключову роль у прийнятті рішення щодо виїзду на роботу в ЧСР у 1924 р. Порівняно з іншими, В. Доманицький досить швидко долав сходинки фахового вдосконалення, тому згодом отримав пропозицію читати лекції у Подебрадах⁴¹. Становище емігрантів із Радянської Росії у ЧСР відрізнялося від становища політичних біженців у Німеччині, звідки виїхав діяч. Чехословацький уряд цілеспрямовано регулював наплив емігрантів, щоб у країні зосереджувалися кращі діячі, які б підготували інтелігенцію для майбутньої демократичної Росії. Уряд ЧСР виділяв російську і українську еміграцію як самостійні (принаймні до 1924 р.)⁴².

За великої гуманітарної й матеріальної допомоги уряду і моральної підтримки політичних й громадських кіл у ЧСР були засновані російські, українські та білоруські інституції, товариства та організації, що мали в основному культурно-просвітницький й науковий профіль і завданням яких було задовольнити духовні та матеріальні потреби політичних біженців⁴³. Вагому роль у цьому питанні відіграв Український громадський комітет – національний координаційний центр української діаспори, приватне добродійне товариство,

яке працювало при Міністерстві закордонних справ Чехословаччини⁴⁴. За його сприяння у 1922 р. у Подєбрадах була заснована УГА – «приватна високошкільна організація політехнічного типу». Своїм існуванням вона завдячувала фінансовій підтримці тогочасного уряду (республіканські кредити політичній еміграції). Свою діяльність вона розпочала в кількох кімнатах готелю і вже за кілька років була забезпечена окремими повністю укомплектованими навчальними корпусами⁴⁵.

Основна мета Академії – допомога українській еміграції⁴⁶. Її завданням, згідно статуту, була підготовка слухачів до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої, адміністративної у всіх галузях агрономії, лісництва, технології, межової справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації⁴⁷. Академія поділялася на три окремі факультети: агрономічно-лісовий (2 відділи), економічно-кооперативний (3 відділи), інженерний (2 відділи). При закладі діяло всього 59 кафедр⁴⁸. За час свого існування «національна політехніка» підготувала 560 українських фахівців вищої кваліфікації (інженерів і не тільки), започаткувала видання українських технічних підручників для вищої школи, створила сприятливе середовище до повернення національної традиції вищої української освіти, започаткованої в Україні за часів Київсько-Могилянської академії XVII–XVIII ст.⁴⁹. У своєму внутрішньому управлінні та у керуванні навчальним процесом заклад користувався широкою автономією⁵⁰.

До 1926 р. склад слухачів формувався переважно з емігрантів. Невдовзі на навчання до вишу почала прибувати молодь з українських земель, наближених до Польщі⁵¹. На думку В. Доманицького, подебрадський культурний осередок творили три чинники: громадянство, професура й студентство⁵². Не дарма вчений підкреслив у доповіді з нагоди відзначення 20-літнього ювілею Академії, що програш у визвольній боротьбі підкреслив українській національній еліті «неповноту», «однобічність» української нації, що проявилась з її історичною долею. Для усунення цих дефектів, на думку вченого, і були засновані дві українські високі технічно-господарські школи: Львівська таємна політехніка та Українська господарська академія в Подєбрадах⁵³.

Працюючи в УГА, В. Доманицький, окрім педагогічної, займався також науково-публіцистичною діяльністю. 19 січня 1924 р. обраний професорською радою Академії на посаду асистента при кафедрі загального хліборобства, на якій затверджений міністерством закордонних справ в ЧСР від 26 червня 1924 р. За дорученням професорської ради УГА з 1 жовтня 1924 р. читав курс лісової ботаніки. Хоча школа ще знаходилася у процесі розбудови, однак працювала вже два роки⁵⁴. У 1924 р. заклад отримав дозвіл перейти на 4-річну навчальну програму, відділи стали повноцінними факультетами, а підвідділи – відділами⁵⁵. Дійсні слухачі академії, як закінчили повний курс навчання та склали дипломний іспит, отримували звання інженера із зазначенням фаху (агроном, лісівник, економіст, гідротехнік, технолог)⁵⁶.

Завдяки вченому, в УГА започаткували традицію виконувати студентсь-

кими силами всі можливі завдання щодо розбудови матеріальної бази. Зокрема, багато студентської ініціативи та праці вклали у спеціальний кабінет хліборобства, який ученому доручили організувати разом зі студентами факультету агрономії. У ньому експонували великі колекції різних культурних рослин (всього понад 200 видів), які викликали великий подив у відвідувачів УГА. Зі своїми експонатами заклад брав участь у різноманітних виставках і навіть отримував нагороди: велику державну бронзову медаль у Празі (1926), почесний диплом Міністерства хліборобства ЧСР (1924) і похвальний диплом Союзу українських хліборобів (1924) та інші відзнаки⁵⁷.

У 1925 році В. Доманицький став лектором курсів селекції сільськогосподарських рослин і сортознавства, а з наступного року читав лекції з курсу сільськогосподарської дослідної справи⁵⁸. У 1928 р. після захисту праці «Проблеми організації сталого господарства в степу» (1927) В. Доманицького обрали на посаду доцента кафедри хліборобства, невдовзі він очолив її⁵⁹.

Вчений регулярно брав участь у семінарі політичної економіки, який проводив проф. О. Мицюк при економічному факультеті⁶⁰. Також виявляв зацікавленість до фахових організацій студентів і радо з ними співпрацював, зокрема,

Дипломний іспит студентів-агрономів. Екзменаційна комісія: проф. І. Шереметинський, проф. В. Чередіїв, доц. В. Доманицький, проф. Б. Іваницький, проф. К. Мацієвич, асист. К. Михайлюк. Джерело: Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959. – С. 180.

з Українським агрономічним товариством при УГА (1925–1928)⁶¹ та Центральним союзом українського студентства у Празі «Цесус» (1927–1939)⁶².

За спогадами О. Дучимінської, В. Доманицький був живим, цікавим, переконливим лектором. Мав вроджений ораторський хист та здібність захоплюватися самим процесом викладання. Ці якості педагога доповнювалися природним гуманізмом, переконанням, що найактуальніші проблеми науки завжди повинні мати органічний зв'язок із людиною та людською спільнотою. Викладач вимагав від студентів серйозного ставлення до навчання. На іспитах перевіряв загальну орієнтацію у знанні предмету, не обмежувався визначеннями в білеті запитаннями, через що мав славу суворого екзаменатора⁶³.

У праці «Проблема організації сталого господарства в степу» розкрито історію шукань творчої думки експериментальної агрономії в Україні. Із заяви В. Доманицького від 26 лютого 1931 р. до деканату агрономічно-лісового факультету простежується, що він мав намір написати підручник із насінництва в двох частинах у до 1932 р. У весняному семестрі 1930-31 рр., окрім управ із селекцій рослин, паралельно працював над популярно-науковими працями «П'ятдесят років праці сільськогосподарських дослідних установ на Україні», «Вступ до сортівництва та сортознавства», «Дослідні кружки»⁶⁴.

У цей період учений очолив управління видавничої організації на пошану досягнень свого покійного старшого брата, відомого українського кооператора та видавця. Кооперативний фонд ім. Василя Доманицького займався виданням книжок з кооперації, агрономії та народного господарства взагалі та українського зокрема. Організація об'єднувала близько 50 членів, переважно студентів академії. Також до участі у роботі фонду було залучено багатьох відомих людей, однак фонд проіснував недовго – влада ЧСР відмовилася затвердити статут цієї організації. Фонд встиг видати лише чотири брошури⁶⁵. Однією із перших була книга, присвячена пам'яті Вас. Доманицького⁶⁶. 15 травня 1926 р. видавництво фонду взяло участь в Міжнародному бібліографічному з'їзді та книжковій виставці у Празі⁶⁷.

Упродовж перших десяти років перебування у ЧСР В. Доманицький інтенсивно співпрацював у роді кореспондента із господарськими організаціями Галичини. Впродовж викладання у УГА-УТГІ – активний учасник різноманітних публічних заходів:

- виступив з рефератом в межах агрономічно-лісової підсекції I Українського наукового з'їзду в Празі (13 жовтня 1926 р.)⁶⁸;
- надіслав для публічного зачитання доповідь «Метода сучасного навчання в приуроченні до агрономічних наук» на Освітньому конгресі з нагоди 60-ліття «Просвіти» у Львові в секції позашкільного виховання (22-24 вересня 1929 р.)⁶⁹;
- взяв участь у IV секції «Продукція рослин» Міжнародного хліборобського конгресу в Празі (5-8 червня 1931 р.)⁷⁰;
- надіслав п'ять доповідей для публічного зачитання оргкомітету I Конгресу українських інженерів (16-17 травня 1932 р.)⁷¹;

- виступив із рефератом «Нові засади аграрного законодавства» на Українському правничому з'їзді у Празі (4-7 жовтня 1933 р.)⁷².
- став учасником засідання Комісії соціології села Чехословацької хліборобської академії з доповіддю «Індивідуальне і колективне господарювання в хліборобстві» (1936)⁷³;
- виступив з доповіддю «Цілі, організація та методи Хліборобської Палати Карпатської України» на З'їзді чехословацьких економістів (Прага, 6-7 березня 1939 р.)⁷⁴;
- взяв участь у з'єднаних семінарах суспільних наук УТГІ (Регенсбург, 29 квітня та 20 травня 1947 р.)⁷⁵.

В. Доманицький у статті «Найближчі завдання в галузі піднесення сільсько-господарської продукції», опублікованій у кількох числах львівської газети «Діло», наголошував на тому, що українська інтелігенція «по цей бік Збруча та Дністра» замало цікавиться питаннями агрономії та сільського господарства⁷⁶. Тогочасне суспільство все більше відчувало потребу в сільсько-господарській вищій школі. Вчений підкреслював, що все частіше помічає у пресі статті, в яких підіймається питання щодо перенесення Подебрадської академії на Волинь, про відкриття нової високої сільсько-господарської школи на українських землях. На його погляд, це питання ставилося цілком не в тій площині. Збільшення вишів такого типу не означало в його уявленні повноцінною агрономічною допомогою⁷⁷.

Сучасники пам'ятали В. Доманицького як професора й особистого приятеля кожного абсолювента⁷⁸. Зокрема, чимало зусиль діяч доклав до вирішення проблеми, яка назріла у 1931 р. і була пов'язана з визнанням дипломів інженерів, які закінчили УГА, Високою технічною школою Словаччини. У липні 1933 р. ректорат вишу призупинив справу, ініційовану комісією від Спілки український інженерів Словаччини. До цієї організації входив і В. Доманицький⁷⁹. За спогадами інженера С. Зеркаля, простежується істинна причина такого кроку ректорату вишу: Б. Іваницький, чинний ректор, виїхав до Польщі, де йому запропонували кращу платню, ніж в УГА, «турботи абсолювентів, яких вони пустили в світ більш не обходили...»⁸⁰.

УГА провадила свою навчальну та наукову діяльність 13 років. У 1930-х рр. світова економічна криза вразила Чехословаччину⁸¹. За таких обставин скоротилися дотації на утримання інституцій української діаспори на теренах республіки. Виникнення зовнішньої загрози для незалежності країни змусили уряд збільшити видатки на військову оборону⁸². 31 грудня 1935 р. заклад ліквідувався під примусом чеської влади⁸³. В. Доманицький залишилися у його складі за цих обставин. Невдовзі виш реорганізований як Український технічно-господарський інститут заочного навчання. Така ідея виникла у членів Товариства прихильників УГА⁸⁴.

Високошкільне заочне навчання було успішно розбудоване лише у кооперативно-економічному відділі УТГІ та Високій школі державних наук. У інших відділах довелося провадити заочне середньо-шкільне фахове навчання (техні-

Абсолютенти економічно-кооперативного факультету (1932).

В центрі – проф. О. Мицюк та доц. В. Доманицький. Джерело: Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959. – С. 201.

кум сільськогосподарської промисловості та курси українознавства), або вузькі науково-популярні курси (пасічництво, садівництво, птахівництво, гарбарство, миловарство, радіотехніка, бухгалтерія тощо)⁸⁵. 5 червня 1936 року вийшли друком останні лекції курсу овочевого та ягідного садівництва, які викладалися в УТГІ. До редакційної колегії видання увійшов В. Доманицький⁸⁶. У 1937 р. Високі курси громадської агрономії при УТГІ оголосили набір студентів та курсантів. У навчальній програмі також використовувалися підручники вченого⁸⁷.

16 травня 1942 р. в інституті відбулися звичайні загальні збори Спілки Професорів Української Господарської Академії. До її ревізійної комісії увійшов і професор В. Доманицький⁸⁸. Також діяч входив до складу комітету Фондації ім. проф. К. Мацієвича при УТГІ, невдовзі очолив його⁸⁹. У серпневому номері «Краківських вістей» за 1942 р. комітет фундації опублікував замітку про свою діяльність. Звідси дізнаємося про основні завдання, якими опікувався В. Доманицький, перебуваючи у цій організації:

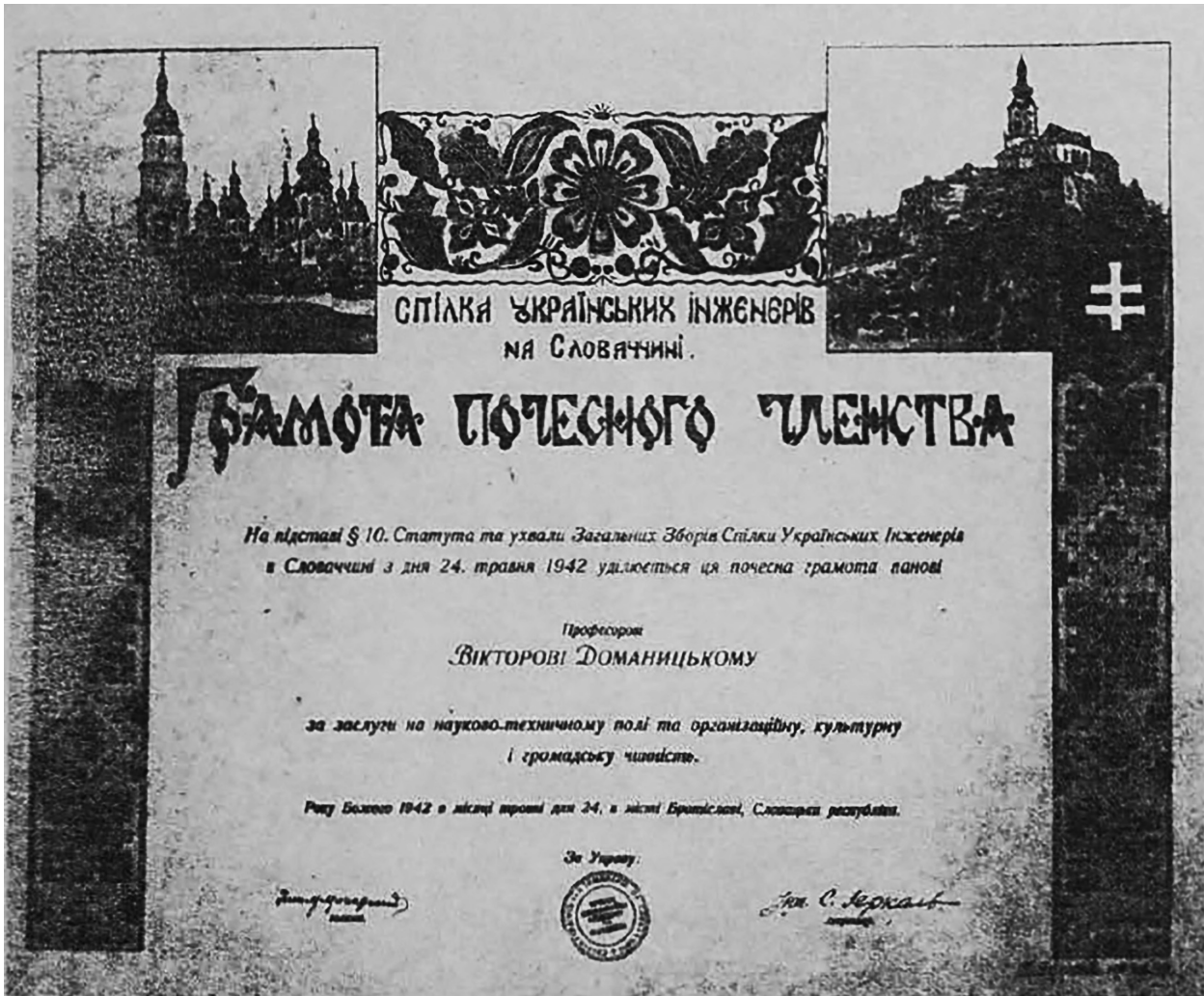
- збір коштів на видання короткої біографії фундатора проф. К. Мацієвича та видання наукового збірника на його пошану;
- проведення конкурсу на написання праць «К. Мацієвич: людина, науковий дослідник, громадський агроном і кооператор» та «Українське трудове господарство за радянської влади»;

- продовжування та поширення заочних високих курсів громадської агрономії ім. К. Мацієвича в УТГІ;
- збір коштів на відкриття наукової стипендії для наукового дослідника, «що визначився своїми працями в царині аграрної справи на Україні і що погодився б працювати в цій ділянці і надалі»⁹⁰.

Восени цього ж року УГА-УТГІ святкував 20-літній ювілей свого заснування. Для підготовки до свята утворився спеціальний діловий ювілейний комітет, у склад якого увійшов проф. В. Доманицький як генеральний секретар⁹¹. Комітет мав на меті приєднати давні українські організації та установи й розробити план святкування⁹². У своїй святковій промові з нагоди ювілею закладу, опублікованій в закордонній пресі, вчений підкреслив складне становище, яке склалося для української діаспори загалом і для вишу зокрема. Розповів про здобутки академії, висловивши сподівання щодо її відновлення у форматі 1926-28 рр.⁹³. Своїми враженнями про його участь у святкових заходах поділився пресовий референт Української академічної громади П. Керничний. «Останні членські сходи відбулися дня 18 липня з докладом проф. д-ра Доманицького па тему: «Традиція та її значення в нашій народі». Прелегент виказав у рефераті, що ми є також народ традиції й ту традицію ми маємо передавати нащадкам...»⁹⁴.

Наприкінці Другої світової війни настав складний період для діяльності українських інституцій. На територію Чехословаччини увійшли війська Червоної армії. Свою воєнну перемогу радянське керівництво розглядало як тріумф соціалістичного ладу і мало на меті закріпити його⁹⁵. Стало очевидним, що країна залишиться під владою більшовиків і що залишатися тут не можна. Єдиним можливим напрямком для виїзду В. Доманицького була Німеччина. 23 квітня 1945 р. він разом із іншими співробітниками УТГІ залишив Чехословаччину⁹⁶. Персоналу вишу вдалося зорганізувати свій власний невеликий транспорт. Ситуація була настільки загрозливою, що не могло бути й мови про організовану евакуацію майна чи принаймні документів закладу. Єдине, що вдалося зберегти, – певна кількість зразків видань. Книги дуже постраждали, адже неподалік німецького кордону границі потяг з викладацьким складом УТГІ підпав під обстріл та бомбардування американських літаків. Почалася значна пожежа, пасажири ледь врятувалися. «До тих найбільш пошкоджених належав Віктор Доманицький, бо залишився напівзодягнений, з рештками обгорілого портфелю, в якому зберігалися його документи й найдорожчі пам'ятки <...> він відбився від загального гурту й дальшу подорож до німецької границі відбув пішком, з високою гарячкою та в небезпеці зараження крові від інфекції...»⁹⁷.

По приїзді до іншої країни разом з колегами одразу почав відновлювати діяльність навчального закладу. Саме у Регензбурзі (Баварія) з 1945 р. працював відновлений виш. За даними, опублікованими у праці В. Маруняка, представника української діаспори, чисельність української громади після закінчення війни складала 4664 особи. Окрім УТГІ, в місті працювали український

Грамота почесного членства професору Віктору Доманицькому Спілки українських інженерів Словаччині (1942).

Джерело: Зеркаль С. Абсольвенти Української Господарської Академії і Віктор Доманицький, професор Української Господарської Академії: (документи, матеріали, спогади): машинопис. – 1965, Нью-Йорк – Мюнхен [б.м.]. – Додаток 10.

дитячий садок, народна школа, гімназія, школа домашнього господарства, 12 фахових курсів, 10 майстерень, 4 парафії української церковного братства та 8 громадських організацій⁹⁸.

Коло ентузіастів очікували значні труднощі: нестача приміщень і навчального устаткування, канцелярського приладдя тощо. Формально інститут відновив свою діяльність 12 червня 1945 року⁹⁹. Не зважаючи на втрату майже всієї документації, було відновлено навчання на трьох факультетах. Деякий час у Мюнхені працювали також новостворені ветеринарно-медичний і фармацевтичний факультети¹⁰⁰. Особливе місце у заходах по відновленню інституту належало В. Доманицькому. Його обрали на посаду виконуючого обов'язки заступника директора і керівника агрономічно-лісового відділу. Також він ввійшов до складу правничої комісії Сенату, завданням якого було вироблен-

ня статуту відновлюваного навчального закладу. Діяч брав участь у численних делегаціях до представників американської окупаційної влади, до управ таборів та українських громадських осередків в справах відновлення діяльності інституту та приміщення для нього¹⁰¹.

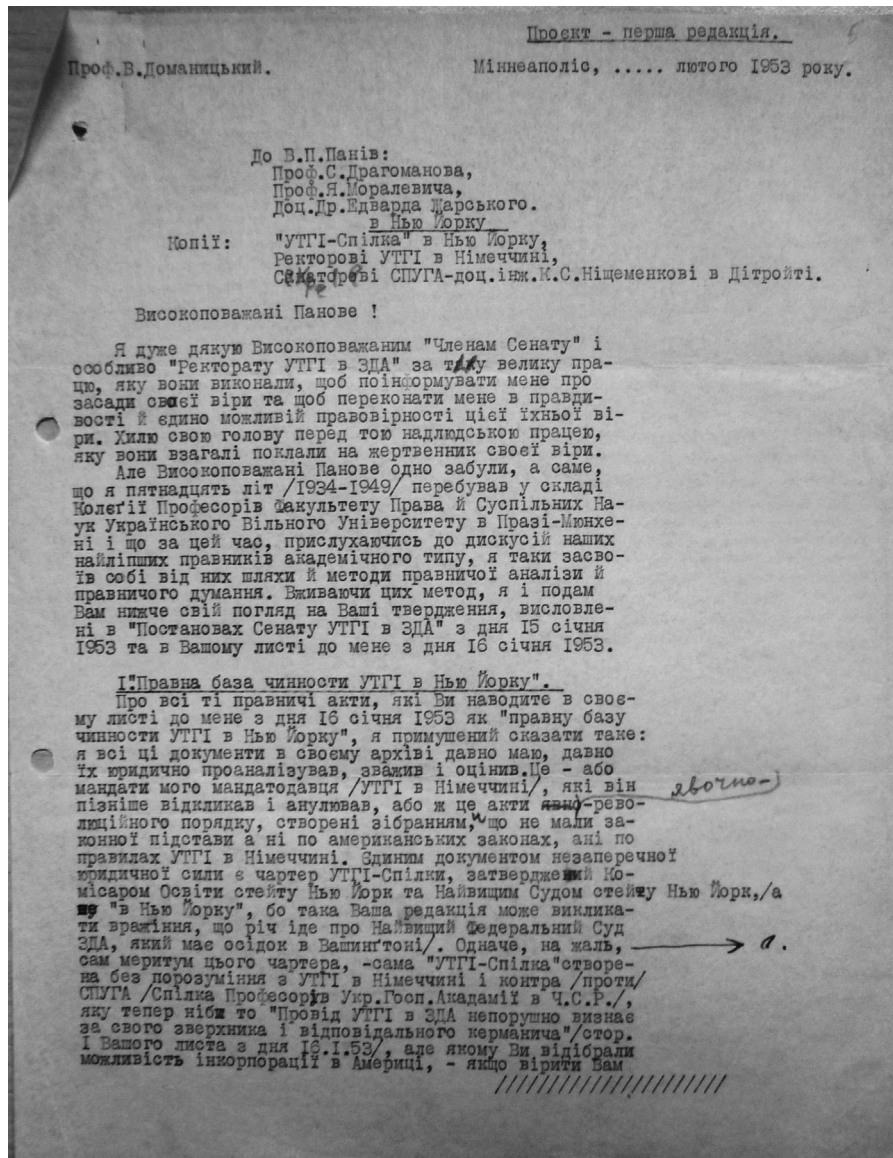
У грудні 1945 р. Професорська рада інституту заслужено обрала науковця першим ректором УТГІ. На цій посаді він перебував два роки, а згодом ще рік виконував обов'язки проректора. Керманіч інституту проявив не лише працьовитість, але й управлінський хист¹⁰². Незважаючи на велику завантаженість науково-педагогічною діяльністю В. Доманицький намагався не стояти осторонь вирішення практичних питань кооперативного життя української еміграції цього періоду. Він брав участь в роботі з'їзду українських кооператорів з усіх трьох західних зон Німеччини, що відбувся 8-9 червня 1946 р. у Мюнхені, в приміщенні кооперативу «Кос», з участю 115 кооператорів¹⁰³.

Патроном УТГІ була Спілка професорів УГА, більшість із яких прожили довгий час у еміграції і вважали себе творцями українського академічного шкільництва. Іншу групу викладачів становили новоприбулі науковці. В уявленні В. Доманицького педагогічний склад мав бути збалансованим¹⁰⁴. Зусилля ректора щодо урізноманітнення колективу призвели до значних ускладнень у процесі відновлення Школи¹⁰⁵. Все це, зрештою, почало негативно позначатися на житті закладу.

З часом виявилось, що розбудованої наново школи не вдасться зберегти і тому В. Доманицький вирішив переїхати до США у вересні 1949 р.¹⁰⁶. На американському континенті діяч прожив більше двадцяти років до кінця свого життя. На перший погляд, у це важко повірити, але науковцю спершу доводилося працювати і кухонним помічником та посудомийником в торговому домі «Дайтон» в Міннеаполісі (1949–1956), креслярем фірми Еллебре (1956–1959)¹⁰⁷.

Упродовж перебування у Мінеаполісі В. Доманицький отримував пропозиції відновлення УТГІ в США. Спершу вчений вважав цю ідею хибною. Він підкреслював це у листі до доцента Д. Теленського від 25 листопада 1951 р. Діяч враховував небажання достойних кандидатів до керівного складу полишати свої міста для переїзду – це створювало б значні витрати на трансфер¹⁰⁸. Також серед запропонованих осіб не було таких, що бездоганно володіли англійською мовою¹⁰⁹. Третій ключовий фактор – відсутність представників Спілки професорів УГА: «СПУТА є найвищим контрольним органом. Завжди Президія СПУТА й Ректорат УТГІ склалися повністю або частково з тих самих осіб. В теперішньому проекті Ректора немає ані одного члена СПУТА (підкреслено В. Доманицьким – О.К.)...»¹¹⁰. Не менше його бентежила кандидатура Б. Іваницького на посаду ректора, з яким вони конфліктували¹¹¹.

В архіві інституту зберігся машинописний лист проректора УТГІ П. Савицького від 18 грудня 1952 р., в якому він повідомив В. Доманицького про припинення проф. Б. Іваницьким обов'язків ректора у зв'язку з хворобою та про доручення Сенату УТГІ передати йому справу т.з. Нью-Йоркської групи для подальшого залагодження¹¹². В. Доманицький надіслав у Мюнхен відповідь¹¹³

**Перша сторінка проекту відновлення УТГІ в США,
розробленого В. Доманицьким.**

Джерело: НА НБ НАУКМА, ф. 11., оп.1., спр. 103, арк 7.

та прикріпив до листа свій проект відновлення інституції у США на дев'яти машинописних аркушах¹¹⁴. Проект мав такі розділи: «1. Правна база чинності УТГІ в Нью-Йорку», «2. Зносини з УТГІ в Німеччині та з його уповноваженими», «3. Американські закони і приписи щодо приватних Високих Шкіл», «4. Меритум справи – тип школи, на яку Ви маєте дістати ліцензію», «5. Що ж робити?». В останній частині проекту В. Доманицький із сумом констатує, що останній керівний склад припустився чималої кількості помилок – «вигідніше не перебирати спадщини по Вас, а починати будувати дім від нового здорового фундаменту...»¹¹⁵.

У 1961 р. у В. Доманицького загострилися проблеми з серцем. На початок 1963 р. припадав його 70-літній ювілей. Виснажений учений усіма силами на-

магався встигнути дописати деякі заплановані праці, приурочені до цієї події. Для клінічного лікування він вирішив поїхати у Європу, але 24 березня 1962 р. помер внаслідок серцевого нападу¹¹⁶. Після його смерті абсолюбіентами УГА-УТГІ створений Комітет для видання творів та вшанування пам'яті проф. В. Доманицького¹¹⁷, котрий збирав пожертви на пам'ятник на могилу вченого. У «Бюлетені Т-ва абсолюбіентів УГА-УТГІ» за грудень 1966 р. опублікований значний список жертводавців, серед яких чимало колег та колишніх випускників¹¹⁸.

Як бачимо, на прикладі В. Доманицького, час вимушеної еміграції українці використали з найбільшої користю для себе та майбутнього нації. Вони здобували якісну європейську освіту, переймали досвід розвинутих держав із надією врешті повернутися в Україну, звільнену від радянського ладу. Активна освітньо-культурна діяльність у країнах близького зарубіжжя була способом збереження власної ідентичності та репрезентації Батьківщини, підготування сприятливого ґрунту для майбутнього включення України як окремої незалежної та суверенної держави.

Період науково-викладацької діяльності в УГА-УТГІ був найкращим часом творчої праці В. Доманицького. Діяч зумів вдосталь проявити свої якості науковця, управлінця, педагога, аби сучасники запам'ятали його заслуги у розбудові української агро-технічної та кооперативної освіти в екзилі. Він вимагав від молоді працювати самостійно та вміти робити об'єктивні висновки. Намагався вести слухачів Академії за собою, щоб вони стали його послідовниками.

Час проживання В. Доманицького у Чехословаччині став також розквітом його публіцистичної та наукової діяльності. Вчений почав писати на господарсько-кооперативні теми ще в Києві, однак занадто інтенсивний ритм його тогочасного життя заважав йому. Натомість умови проживання у Подебрадах були сприятливими для цього. Попри всі позитивні аспекти, це період обмежених можливостей – вчений застав у Чехословаччині важку економічну кризу та війну. Його сміливість та самовідданість дозволили зберегти заклад з переведенням у Мюнхен. У нього було своє бачення розбудови УТГІ, яке у німецький період існування вищу дещо різнилося з поглядами тогочасного керівництва. Як бачимо з листів та спогадів першого ректора УТГІ старша генерація викладачів на чолі з Б. Іваницьким критикувала за прогресивне бачення розвитку інституції. Але коли В. Доманицький, втомившись від інтриг, вирушив у пошуках кращої долі у Мінеаполіс (США), опоненти намагалися підтримувати з ним зв'язок. Втім, хвороба серця, яка проявилася ближче до 60-х років не дозволила вченому здійснити відновлення УГА-УТГІ у форматі, запропонованому у своєму проекті.

Правдива реконструкція ролі відомого науковця та кооператора, повернення його постаті у історію нашої держави завдяки новознайденим та опрацьованим історичним джерелам, які зберегла для українців діаспора, є важливим завданням сьогодення.

Примітки:

¹ Кузьменко Л. І. Віктор Доманицький – український учений, педагог, громадський діяч / Людмила Іванівна Кузьменко // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 125-135.

² Віктор Доманицький // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001– С. 294-308; Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: ТУК, 1964. – 624 с.

³ Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до Незалежності. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 496 с.; Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О.П. Реєнт. – Київ: Альтернативи, 1999. – 320 с.

⁴ Бочковський О. І. Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпритації) // О. І. Бочковський. – Подєбради, 1930. – 244 с.; Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині. Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К: Інститут історії України НАН України, 1994. – 82 с.; Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): Навч. Посібник / В. П. Газін, С. А. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.; Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка / Ганна Дильонгова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 237 с.; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / Володимир Маруняк. – Т. 1 (1945–1951). – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея. – 432 с.; Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.; Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага: [б.в.], 1942. – Т. 1. – 604 с.; Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій Республіці у 1920-х рр. / Ольга Сухобокова // Історія України. – 2012. – №41-42 (777-778). – С. 3-8; Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття: Підруч. для вищих навч. закл. / В. Яровий. – К: Генеза, 2005. – 816 с.

⁵ Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959: Видано Абсолювентами Української Господарської Академії та Українського Технічно-Господарського Інституту. – 248 с.; Українська Господарська Академія. – Прага-Подєбради, 1931: Накладом Української Господарської Академії. – 40 с.

⁶ Високі курси громадської агрономії при Українському Технічно-Господарському Інституті (оголошення) // Діло. – 1937. – Ч. 211. – 25 вересня. – С. 7; Доманицький В. Найближчі завдання в галузі піднесення сільсько-господарської продукції. Ч. I. Необхідність зацікавлення української інтелігенції успіхами сільсько-господарської науки та практичного сільського господарства / Віктор Доманицький // Там само. – 1927. – Ч. 268. – 1 грудня. – С. 3-4; Доманицький В. Найближчі завдання в галузі піднесення сільсько-господарської продукції. Ч. V.

Сільсько-господарське шкільництво / Віктор Доманицький // Там само. – Ч. 274. – 8 грудня. – С.2-3; Мицюк О. Український правничий з'їзд в Празі / О. Мицюк // Там само. – 1933. – Ч. 29. – С. 2; Новинки // Там само. – 1936. – Ч. 146. – 4 липня. – С. 6; Нові книжки й видання // Там само. – 1927. – Ч. 95. – 3 травня. – С. 4; Освітній Конгрес з нагоди 60-ліття «Просвіти» у Львові в днях від 22-24. IX.1929 // Там само. – 1929. – Ч. 211. – 21 вересня. – С.3; Сірополко Ст. Життя і книга. Міжнародній бібліографічний з'їзд і книжкова виставка в Празі. Прага, 15 травня 1926 / Ст. Сірополко // Там само. – 1926. – Ч. 109. – 20 травня. – С.2; [С. С.]. Український Науковий З'їзд. Прага, 13 жовтня 1926. / С. С. // Там само. – Ч. 232. – 20 жовтня. – С.3; Храпливий Е. XV Міжнародний Хліборобський Конгрес у Празі / Евген Храпливий // Там само. – 1931. – Ч.140. – 26 червня. – С.2-3.

⁷ Доманицький В. Український культурний осередок у Под'єбрадах. Промова під час святочної Академії-Концерту з нагоди 20-ліття У.Г.А. в Празі у Віноградському Народному Домі дня 24 травня 1942 р. (Ч.1) / Віктор Доманицький // Львівські вісті. – 1942. – Ч. 157 (281). – 16 липня. – С. 2; Назв. праця (Ч. 2) // Там само. – Ч. 158 (282). – 17 липня. – С. 2; Назв. праця (Ч. 3) // Там само. – Ч. 159 (283). – 18 липня. – С. 2; Назв. праця (Ч. 4). – Ч. 160 (284). – 19-20 липня. – С.2; Назв. праця (Ч. 5) // Там само. – Ч. 161 (285). – 21 липня. – С. 2.

⁸ Галаган М. Ювілейна акція з приводу 20-ліття Української Господарської Академії / М. Галаган, В. Доманицький // Воля Покуття. Часопис Коломийської Округи. – 1942. – Ч. 30 (79). – С. 3.; Галаган. М. Заклик до п. п. інженерів-абсолютів Української Господарської Академії в Подебрадах / М. Галаган, В. Доманицький // Там само. – Ч. 28 (77). – 26 квітня. – С. 6.

⁹ Доманицький В. Комунікат Комітету Фундації ім. Проф. К. Мацієвича при УТГІ в Подебрадах / В. Доманицький, В. Садовський, В. Чередиїв // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 185 (632). – 22 серпня. – С. 6.

¹⁰ Керничний П. Студентське життя в Празі в літньому семестрі 1942 року / П. Керничний // Український Вісник. – 1942. – Ч.8 (90). – 23 вересня. – С. 10; Конкурс // Там само. – Ч. 10 (92). – 20 вересня. – С. 9; Нові керівні органи УТГІ та СЛУГА // Там само. – Ч. 4 (86). – 28 червня. – С. 10.

¹¹ Комітет для видання творів і вшанування пам'яті проф. Віктора Доманицького // Свобода. - Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1864. – Ч. 121. – 1 липня. – С. 3.

¹² Доманицький В. Двадцять п'ять літ служби рідному народу / Віктор Доманицький // Вісті УТГІ. – Ч.5. – 1947. – Травень. – С. 1-4.

¹³ Хроніка // Бюлетень Т-ва абсолютів УГА-УТГІ. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 35. – Грудень. – С. 3.

¹⁴ Дучимінська О. Дучимінська О. Віктор Доманицький / Оксана Дучимінська. – Вінніпег (Канада): Накладом: УВАН, жертводавці, авт., 1964. – 83 с.

¹⁵ Зеркаль С. Абсолютів Української Господарської Академії і Віктор Доманицький, професор Української Господарської Академії: (документи, матеріали, спогади): машинопис / Сава Зеркаль. – 1965, Нью-Йорк – Мюнхен [б.м.]. – 48 арк. + додатки.

- ¹⁶ НА НБ НАУКМА, ф. 11, оп. 1, спр. 103. – 64 арк.
- ¹⁷ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 18; Витанович І. Назв. праця. – С. 123.
- ¹⁸ Дильонгова Г. Назв. праця. – С. 114; Рубльов О. С. Назв. праця. – С. 190.
- ¹⁹ Витанович І. Назв. праця. – С. 245.
- ²⁰ Плохій С. Назв. праця. – С. 288.
- ²¹ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 24.
- ²² Там само. – С. 26.
- ²³ Віднянський С.В. Назв. праця. – С. 6.
- ²⁴ Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага: [б.в.], 1942. – Т. 1. – С. 33.
- ²⁵ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 25
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Віктор Доманицький // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 298.
- ²⁸ Віднянський С. Назв. праця. – С. 6.
- ²⁹ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 19.
- ³⁰ Там само. – С. 66.
- ³¹ Там само. – С. 28
- ³² Доманицький В. Український культурний осередок у Под'єбрадах... – Ч. 2. – С.2.
- ³³ Плохій С. Назв. праця. – С. 316.
- ³⁴ Сухобокова О. Назв. праця – С. 3.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Віднянський С. Назв. праця. – С. 7.
- ³⁷ Бочковський О. І. Назв. праця. – С. 23-57.
- ³⁸ Віднянський С. Назв. праця. – С. 7.
- ³⁹ Яровий В. Назв. праця. – С. 545.
- ⁴⁰ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 19.
- ⁴¹ Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935... – С. 42.
- ⁴² Віднянський С. Назв. праця. – С. 8.
- ⁴³ Там само. – С. 8-9.
- ⁴⁴ Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції 1919–1939... – С. 76.; Сухобокова О. Назв. праця. – С. 4
- ⁴⁵ Українська Господарська Академія... – С. 5, 8, 9.
- ⁴⁶ Там само. – С. 9.
- ⁴⁷ Там само. – С. 5.
- ⁴⁸ Там само. – С. 6.
- ⁴⁹ Галаган М. Ювілейна акція з приводу 20-ліття Української Господарської Академії... – С. 3.
- ⁵⁰ Українська Господарська Академія... – С. 13.
- ⁵¹ Там само. – С. 9.
- ⁵² Доманицький В. Український культурний осередок у Под'єбрадах... –

Ч. 5. – С. 2.

⁵³ Назв. праця. - Ч. 2. – С. 2.

⁵⁴ Кузьменко Л. І. Назв. праця. – С. 128.

⁵⁵ Доманицький В. Український культурний осередок у Под'єбрадах... –

Ч. 3. – С. 2.

⁵⁶ Українська Господарська Академія... – С. 6.

⁵⁷ Кузьменко Л. І. Назв. праця. – С. 128.

⁵⁸ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 30; Українська Господарська Академія... – С. 19.

⁵⁹ Віктор Доманицький // Українські кооператори... – С. 299; Нові книжки й видання // Діло. – 1927. – Ч. 95. – 3 травня. – С. 4.

⁶⁰ Кузьменко Л. І. Назв. праця. – С. 129.

⁶¹ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 68.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. – С. 31.

⁶⁴ Кузьменко Л. І. Назв. праця. – С. 129-130.

⁶⁵ Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935... – С. 88.

⁶⁶ Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подебради: Вид-во «Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького», 1925. – 32 с.

⁶⁷ Сірополко Ст. Назв. праця. – С. 2

⁶⁸ [С. С.]. Назв. праця. – С. 3.

⁶⁹ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 69; Освітній Конгрес з нагоди 60-ліття «Просвіти» у Львові в днях від 22-24.IX.1929 // Діло. – 1929. – Ч. 211. – 21 вересня. – С. 3.

⁷⁰ Храпливий Е. Назв. праця. – С. 2-3.

⁷¹ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 69.

⁷² Мицюк О. Назв. праця. – С. 2.

⁷³ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 69.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Доманицький В. Найближчі завдання в галузі піднесення сільсько-господарської продукції. Ч. I. Необхідність зацікавлення української інтелігенції успіхами сільсько-господарської науки та практичного сільського господарства... – С. 3-4.

⁷⁷ Доманицький В. Найближчі завдання в галузі піднесення сільсько-господарської продукції. Ч.V. Сільсько-господарське шкільництво... – С. 2-3.

⁷⁸ Зеркаль С. Назв. праця. – С. 3.

⁷⁹ Грамота почесного членства професору Віктору Доманицькому Спілки українських інженерів на Словаччині (1942) // Зеркаль С. Назв. праця. – Додаток 10.

⁸⁰ Зеркаль С. Назв. праця. – С. 17.

⁸¹ Яровий В. Назв. праця. – С. 550.

⁸² Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української емігра-

ції між двома світовими війнами... – С. 171.

⁸³ Доманицький В. Український культурний осередок у Под'єбрадах... – Ч. 3. – С. 2.

⁸⁴ Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами... – С. 167.

⁸⁵ Доманицький В. Двадцять п'ять літ служби рідному народу... – С. 2.

⁸⁶ Новинки // Діло. – 1936. – Ч. 146. – 4 липня. – С. 6.

⁸⁷ Високі курси громадської агрономії при Українському Технічно-Господарському Інституті... – С. 7.

⁸⁸ Нові керівні органи УТГІ та СЛУГА... – С. 10.

⁸⁹ Конкурс // Там само. – Ч. 10 (92). – 20 вересня. – С. 9; Доманицький В. Комунікат Комітету Фондації ім. Проф. К. Мацієвича при УГТІ в Подебрадах... – С. 6.

⁹⁰ Доманицький В. Комунікат Комітету Фондації ім. Проф. К. Мацієвича при УГТІ в Подебрадах... – С. 6.

⁹¹ Галаган. М. Заклик до п. п. інженерів-абсолювентів Української Господарської Академії в Подебрадах... – С. 6.

⁹² Галаган М. Ювілейна акція з приводу 20-ліття Української Господарської Академії... – С. 3

⁹³ Зеркаль С. Назв. праця. – С. 46.; Доманицький В. Український культурний осередок у Под'єбрадах ... – Ч. 5. – С. 2.

⁹⁴ Керничний П. Назв. праця.

⁹⁵ Газін В. П. Назв. праця. – С. 33.

⁹⁶ Віктор Доманицький // Українські кооператори... – С. 300-301

⁹⁷ Дучимінська О. Назв. праця. – С.40.

⁹⁸ Маруняк В. Назв. праця. – С.107.

⁹⁹ Віктор Доманицький // Українські кооператори... – С. 301.

¹⁰⁰ Кузьменко Л. Назв. праця. – С. 132.

¹⁰¹ Віктор Доманицький // Українські кооператори... – С. 301.

¹⁰² Дучимінська О. Назв. праця. – С. 44-45.

¹⁰³ Віктор Доманицький // Українські кооператори. Історичні нариси... – С. 302.

¹⁰⁴ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 50.

¹⁰⁵ Там само. – С. 51.

¹⁰⁶ Там само. – С. 53

¹⁰⁷ Там само. – С. 66.

¹⁰⁸ НА НБ НАУКМА, ф. 11., оп. 1., спр. 103, арк.1.

¹⁰⁹ Там само. – Арк.2.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. – Арк. 5.

¹¹³ Там само. – Арк. 6.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 7-16.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 14-16.

¹¹⁶ Дучимінська О. Назв. праця. – С. 57.

¹¹⁷ Комітет для видання творів і вшанування пам'яті проф. Віктора Доманницького // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1864. – Ч. 121. – 1 липня. – С. 3.

¹¹⁸ Хроніка // Бюлетень Т-ва абсолюбітів УГА-УГТІ. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 35. – Грудень. – С. 3.

Olga Komarova. Scientific, scholastic and social activities of Victor Domanytskyi at the UEA-UTEI (1924–1962). *The article reveals little-known facts about the scholastic, scientific and social activities of Viktor Mykolaiovych Domanytskyi (1893–1962), who became a political refugee because of the Bolshevik administration's persecution and harassment. As a famous Ukrainian cooperator, agronomist, public man in two countries (Czechoslovakia and Germany), he actively built up Ukrainian higher technical education. He was a professor at the Ukrainian Economic Academy (UEA) in Podebrady and rector of the Ukrainian Technical-Economic Institute (UTEI) in Regensburg. This research is based on the Ukrainian diaspora's printed media materials and epistolary sources. They have not been used in the scientific studies concerning the selected topic by other modern researchers before.*

Key words: *Viktor Domanytskyi, Ukrainian national movement, Ukrainian emigration, Ukrainian Economic Academy (UEA) in Podebrady, Ukrainian Technical-Economic Institute (UTEI), the cooperative movement.*

Отримано 30.11.2016 р.

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

«Українське державотворення XVII-XVIII ст.: Правобережний Гетьманат Петра Дорошенка» (19-20 жовтня 2016 р.)

Volodymyr Hazin, Volodymyr Dubinskyi

«ROUND TABLE» ON THE HISTORY OF UKRAINIAN STATE FORMATION DURING THE PERIOD OF HETMANATE OF PETRO DOROSHENKO

This year, 340 years turned since the time when Hetman Petro Doroshenko had to withdraw. This event became a significant one in the history of Ukraine. It marked the end of the Revolution of the 17th century, in which course the Ukrainian Cossack state – Zaporozhian Host appeared. However, after a long struggle because of a number of external and internal factors, the state-building process that was initiated by the Great Hetman Bohdan Khmelnytsky and was continued by his successors, failed. In 1676, the last of the successors of Khmelnytsky the outstanding Ukrainian military and statesman, Hetman Petro Doroshenko also resigned. The attempt to revive an independent synodical Ukrainian state failed. Although the revolution ended in de-feat, it became an important stage of formation of Ukrainian state. No doubt, without the rise of national -liberation struggle in Ukraine in 1648–1676, without the rise of national consciousness, that in fact marked the formation of the Ukrainian nation, without the historical experience of the struggle for the realization of Ukrainian state idea, we wouldn't have not only the modern state building phase in Ukraine, but also the Ukrainian nation as such. Actually, this was the point for the meeting of the «round table» on the topic: «The Ukrainian state building process in XVII–XVIII century: Right Bank Hetmanate of Petro Doroshenko», that was held on October 19-20 at the Department of History of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko. The organizers of the scientific forum were the Institute of History of Ukraine (Director – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS of Ukraine Valeriy Smoliiy) and Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko (Rector – doctor of historical sciences, professor Sergey Kopylov). Scientists, who were actually the organizers of the meeting – the Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine and Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko, and the Ukrainian Institute of Archaeography and Source Studies named after Mykhailo Hrushevsky of NAS of Ukraine, Vinnytsia Academy of Continuing Education and Kamianets-Podilskiy State historical Museum-Reserve took part in this scientific forum. The meeting, that was moderated by Doctor of History, Professor, Head of the department of the History of Ukraine of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko Anatoly Filinyuk was held in the presence of students and masters of the Faculty of History and representatives of civic organisations of Kamianets-Podilskiy.

It should be said that the entry list of the «round table» was quite representative, and subjects of reports were very interesting and covered a number of current issues of Ukrainian history of XVII–XVIII centuries. The emphasis was placed on the various aspects of the history of Hetmanate of Petro Doroshenko (1665–1676 years.). In particular, the researchers focused their attention on the features of the development of the processes of state formation during his Hetmanate, his role in the history of Ukraine, the influence of internal and external factors on the political process in Cossack Ukraine in the second half of XVII century, features of sources and historiography of Doroshenko's Hetmanate.

The report of Doctor of History, Professor, Head of the Department of World History of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko Valery Stepankov «The figure of Peter Doroshenko in the historical fate of Ukraine» should be considered as the main report of the «round table», in which a conceptual understanding of the role of Hetman Petro Doroshenko in the history of Ukraine is defined. It deals with the clarification of the historical significance of Petro Doroshenko and his role in political development of Hetmanate.

V. Stepankov identified the following important components of Doroshenko's activity. First of all, the hetman managed in a short time (1665–1667) to rally around him the best representatives of the young political elite that was formed during the first half of 60's of the 17th century and survived the crisis. Secondly, Doroshenko restored the vertical of power and mended the effective operation of central and local government institutions. Also, as the scientist noted, the hetman tried to achieve implementation of Ukrainian state idea that was formed by Bohdan Khmelnytsky, that meant the creation of an independent state. Herein, as a minimum program, he considered the possibility of Cossack Ukraine to get the protection from another state that would become an intermediate stage of realization of the main goal – establishing an independent, synodical Ukrainian state.

The socio-economic policy of Doroshenko is attributed to his undoubted achievements which provided the establishment of principles which had been developed by B. Khmelnytsky in the early stages of the revolution, defense of national – confessional interests of Ukrainian population that lived outside the territory of Hetmanate, a course on the establishment of a permanent mercenary army and the working out the formation of a separate Kiev Patriarchate .

The reports of Doctor of historical sciences, leading researcher of the Institute of History of Ukraine Taras Chukhlib and PhD, senior researcher, The head of the Ukrainian Institute of Archeology and Source named after Hrushevsky NAS of Ukraine Viktor Brekhunenکو and Doctor of Historical Sciences, Professor Vinnytsia Academy of continuing education Alexei Strukevych were similar in subjects.

Thus, T. Chukhlib having analyzed the patriotic vocabulary of Hetman Petro Doroshenko, found that Doroshenko used such terms as «Ukraine», «Ukrainian land.» According to the historian, «Ukraine» in discourse of Doroshenko was not only as «ancient, our ancestors' historical territory («land», «region») but as a state «that had to be politically under the ferule of the» His Royal Grace or «Turkish Sultanate.»

As T. Chukhlib noted, the separate important issue during the period of Hetmanate of Petro Doroshenko was the problem of territorial integrity of the Cossack Army, which led to the use of such terms of localization as «the other side», «this side», «both sides of the Dnieper», phrases like «all Ukraine», «the whole Ukraine», «integrity of Ukraine» and so on. He noted that in the compellation and official correspondence of Petro Doroshenko such language patriotic localization as «Ukrainian commoners», «Ukrainian inhabitants», «Ukrainian children», «Ukrainian people» and «Ukrainian Cossacks were used to describe people and states of Cossack Army». All of these, as T. Chukhlib proved, pointed at the presence of understanding of the unity of the Ukrainian nation and common homeland that had already existed in the XVII century among the Ukrainian political elite, which was seen in cynodical Ukraine in its ethnic boundaries. It is important that the term of the Ukrainian people, that was present in of that time documents referred to the total population of Ukraine.

This theme was continued by B. Brekhunenko in his the report «Ukrainian», «Ukrainian people» in conceptualizations of elite in period of Hetmanate of Petro Doroshenko «This well-known Ukrainian historian noted that these concepts were present not only in the epistolary, hetman's universals or of that time chronicles (where we could talk about a subjectivism or later interpretation), but also in judicial documents in which all said was documented clearly and literally in that form as it was in the XVII century.

O. Strukevych analyzing the political and cultural face of Ukrainian elite during the Hetmanate of Petro Doroshenko, focused on issues seen by elders, led by Doroshenko such ideological for political elite political – cultural orientations as political subjectivity of Ukraine – Hetmanate, protection, citizenship, attitude to monarchs and their representatives and others. In his opinion, the political culture of Petro Doroshenko and his officers developed as an extension of the political culture of the time of Bohdan Khmelnytsky. The political elite of Doroshenko's Hetmanate was defined clearly to protect the positions of political subjectivity. On the way to its foremen agreed to the inclusion of the Rich Pospolyta as a politically autonomous entity that was the source of the central government of commonwealth; the recognition of citizenship to the elected monarch-protector. Despite the pressure from political elites of states headed by monarchs-protectors, officers and P. Doroshenko had always favored the positions: subordination of all subjects of political life to the Hetman, and even more – representatives from other states who were on the territory of Hetmanate; parity in international relations; using of change of protectors like a mechanism for protection of Ukrainian interests; understanding of citizenship as the only performance of military duties, provided that the protector obeys their duties of protection of Ukraine, ensures implementation of class «rights and liberties»; denial of the right of the political system of the monarch-protector state to govern in Ukraine or to interfere in its internal affairs.

In general, A. Strukevych concludes that the political-cultural ideal of Doroshenko and his encirclement was not limited political subjectivity of Ukraine, implemented in an independent state.

The report of Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Institute of History of Ukraine Victor Gorobets «Ukrainian state in the period of civil wars and foreign interventions in the second half of the 17th century: social demagoguery in the service of geopolitics» was interesting and relevant in respect the current situation in Ukraine, development of the Ukrainian-Russian relations and «hybrid warfare» conducted by Moscow against Ukraine .

Speaking about the period of «Ruin», W. Gorobets said that despite elements of civil conflict, which are considered by many researchers, noted this period, the foreign intervention was more important in the context of the devastating impact on Ukrainian society. Moreover, the latter were not only the result of the weakening of the Ukrainian state as a result of internal strife, but largely if not the root cause of the origin of conflicts, at least strongly influenced their escalation, having transformed the bloodless social contradictions in the opened armed confrontation.

Actually active intervention in the internal affairs of Ukraine in order to incite civil conflict was observed in the second half of the 50's. XVII from Moscow, which aimed to establish a strict control over the Ukrainian foreign policy of the government of Hetmanate and its internal policies (through the implementation in the last structure the element of waywode governance). As part of this intervention, numerous examples of stirring up of social and political divisions in Ukrainian society and politicians campaigning against the Cossack elite, which carried the king's messengers who came to Ukraine, were recorded in the documents.

Analyzing the events of the civil war that broke out on the Ukrainian lands in 1658, W. Gorobets focused attention on the tight interlacing of the civil conflict and the foreign intervention from Moscow. He noted that the phase of armed civil conflict became possible providing external stimulation confrontation.

The question of the role of Ukrainian factor in the political processes in Central-Eastern Europe was discovered in the report of the candidate of historical sciences, associate professor of the history of Ukraine Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko Volodymyr Gazin. In particular, analyzing the policy of Hetman Petro Doroshenko and reaction on it from the governments of Rich Pospolyta and Moskow State, he concluded that only coming to power of Doroshenko and his clear and consistent actions which were directed towards the implementation of the idea of establishing of united independent Ukrainian state, which did meet the interests of neither Warsaw nor Moscow, became one of the factors (along with the factor of mutual exhaustion during the long war, the definition of a balance of power, threat from Crimean Khanate and Turkey, etc.), which led to the Polish-Moscow «understanding» which resulted in the entering into Andrusivskiy contract in 1667.

The interest of the audience and applause were caused by the following reports. So, Doctor of Historical Sciences, Professor Yuri Mytsyk and Ph.D., senior researcher of the Institute of Ukrainian Archeology and Source named after Hrushevsky NAS Ukraine of Inna Tarasenko focused their attention on the peculiarities of sources in the time of Hetmanate of Petro Doroshenko. Assistant of the Department of world history of Kamianets-Podilskiy University named after Ivan Ogienko Volo-

dymyr Verstyuk focused on the question of characterization of the figure of Petro Doroshenko in the works of prominent Ukrainian historian of the nineteenth century Mykola Kostomarov. Historiographical theme was continued by candidate of historical sciences, senior researcher of the Institute of History of Ukraine Valentyna Matyah who analyzed the features of elucidation in historiography and estimation of the doctrine of Hetman Petro Doroshenko.

Social problems in the history of Ukraine of the second half of XVII–XVIII centuries were covered in reports of Ph.D., senior researcher at the Institute of History of Ukraine Andriy Hurbyk and Ph.D., senior researcher at the Institute of History of Ukraine Alexander Gurzhiy. The first focused on the issues of the features of urban and rural governments in the context of development of Ukrainian Hetmanate's management system, and the second – on migration processes in Right-Bank Ukraine.

In particular, A. Gurzhiy in his report, focusing on the specifics of migration in Right-Bank Ukraine, which was the part of the Rich Pospolyta almost to the end of the XVIII century, said that for quite complex and controversial circumstances (relocation of right-bank Ukrainian Cossacks and the Ukrainian nobility to the Left Bank, in contrast, active migration of Polish peasants and townspeople to the lands of the right bank) in the XVIII century continued to form the ethnic structure of the Right Bank, the majority of which were Ukrainian. The given facts of development of villages and towns, most population of which was formed by Ukrainian, according to historian refute allegations of the thoughts of some scientists about enlightening role of Polish magnates and gentry in the process of settlement of vacant land on the territory of Right-Bank Ukraine in the XVIII century.

Viacheslav Stanislavsky (Ph.D., senior researcher at the Institute of History of Ukraine), in his report, «Trade relations of Ukraine with Turkey at the beginning of the eighteenth century: new archival findings, their analysis and interpretation» commented on a number of subjects, which actually refer to the history of Ukrainian-Turkish trade and political, economic and cultural relations around it. In particular, these are types and origin of goods in the Ukrainian-Turkish trade; the place of Left-Bank Ukraine in the transit trade with people from the Baltic states to Turkey during the Great Northern War; Russia's diplomatic efforts on the opening of nautical and closing overland trade route through Ukraine to Turkey; taxation of merchants from the Cossack Army in the Ottoman Empire; identification of Ukrainian merchants from Hetmanate in the «external» and «internal» records of the Russian Embassy in the Ottoman Empire; merchants engaged in trade between the Cossack Army and the Ottoman Empire: the names, ethnic and national identity; trip of Ukrainian merchant from Nizhin to Egypt; participation of merchants involved in communication of information and conveying of diplomatic correspondence between Russia, Ukraine and Turkey.

At the end of the «round table» the reports of senior lecturer from the department of world history of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko Alexander Yuga on «periodization» of Ukrainian politics «political elite of Rich Pospolyta in the middle of XVII century: formulation of the problem» and

researcher from Kamianets-Podilskiy state historical museum Sergei Kalutsky: «The role of Ukrainian Cossacks in the state building process XVII: the view of V. Lipinsky.»

The meeting of the «round table» was ended by discussion. According to its results, it was decided to continue the practice of such forums in order to discuss various actual issues of history of Ukraine XVII–XVIII centuries. The materials of the «round table» are decided to publish as a separate section in the proposed 26 volume collection «Research papers of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ogienko. Historical Science».

Отримано: 22.11.2016 р.

Валерій Степанков

ПОСТАТЬ ПЕТРА ДОРОШЕНКА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНИ

Одним із найвидатніших державних діячів Гетьманщини середини XVII–XVIII ст. безперечно був Петро Дорошенко, значимість діяльності котрого, на превеликий жаль, явно недооцінюється як у науковій літературі, так і в інтелектуальному просторі українського суспільства в цілому. У свідомості переважної більшості вчительства, викладацького корпусу вишів й студентства його постать знаходиться в одному оціночно-смысловому ряді поряд з С. Опарою, М. Ханенком, П. Суховієм, Д. Ігнатовичем (Многогрішним) тощо. У такій аберації світоглядного образу лежать причини переважно методологічного характеру, породжені сучасним рівнем стану осягнення сутності подій кінця 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. Не вдаючись до аналізу термінологічного інструментарію використовуваного науковцями (його огляд зроблений мною у травні 2015 р. на круглому столі «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату»¹), значимість якого у даному випадку не є визначальною, виокремлю з поміж них дві найважливіших, що проходять наскрізною ниткою як через наукову, так і навчально-методичну літературу.

Перша з них, витoki якої сягають останньої третини XIX ст., полягає у тягlostі ідеї виокремлення подій середини XVII ст. у різні часи під назвами «Хмельниччина», «Визвольна війна українського народу й возз'єднання України з Росією 1648–1654 рр.» та «Національно-визвольна війна українського народу (1648–1657 (1658) рр.)» у самостійний, змістовно й хронологічно завершений період ранньомодерної історії. Однак ніхто з істориків так і не спромігся до сьогоднішнього дня чітко довести, як і обґрунтувати його типологічну відмінність, від смыслового наповнення наступних подій. І дуже сумніваюсь, що комусь вдасться подібного досягти, бо всі вони (і середини, і кінця 50-х – першої половини

70-х рр. XVII ст.), попри існуючі розрізнення у формах прояву й багатьох деталях, становили собою ланки єдиного процесу боротьби українців за незалежність й збереження витвореної держави.

Наступна причина логічно впливає з попередньої. Її сутність полягає в тому, що абсолютна більшість сучасних дослідників характеризує період опісля «Національно-визвольної війни» «Руїною», починаючи її з 1658 р., і розтягуючи на наступні десятиріччя. Доводиться тільки жалкувати з того приводу, що вони по суті проігнорували спробу Т. Чухліба (ще 12 років тому назад) ініціювати дискусію наукової коректності використання даного терміну й не прислухалися до висловлених ним цілого ряду вельми слухних спостережень, зауваг і роздумів, які особисто сповна поділяю². І в певній мірі можна зрозуміти чому. Адже розмитість смислового навантаження, а відтак і різночитання, роблять його вкрай зручним для маніпулювання. Уже апріорі вживання цього терміну знімає наукову актуальність необхідності з'ясування усього комплексу проблем державотворення, боротьби за незалежність, соціальної політики урядів, ролі еліти й окремих державних діячів, значимості зовнішньополітичного чинника тощо. Адже і так все цілком ясно: панувала «Руїна» (причому у трактуванні її суті акцент, як правило, зміщався не на зловісні наслідки втручання у внутрішні справи Гетьманщини Речі Посполитої, Московії й Криму, а на «криваві міжусобиці» старшини, «війну берегів», «безжалісну війну всіх проти всіх», а тому, зрозуміло, що у порівнянні з попереднім часом упродовж неї не могло відбуватися жодних істотних позитивних явищ та процесів, не могли діяти видатні державні діячі. Глибоке і всестороннє дослідження «епохи «Руїни»» спростовує основні постулати цієї концепції і висуває на чільне місце нагальну потребу проведення одного чи кількох «круглих столів» (дискусій) з наукової коректності вживання цього поняття, що істотно спотворює українську історію кінця 50-х – першої половини 70-х рр. XVII ст.

У зв'язку з чим давно визріла необхідність оціночної реабілітації постаті П. Дорошенка у світоглядному просторі української громадськості. І перший крок на цьому шляху мусимо зробити ми – історики – професіонали. І слід лише вітати проведення з ініціативи Володимира Кривошеї у жовтні 2015 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої добі його гетьманату³. Нині у жовтні 2016 р., ми також зустрічаємося, правда не конференції, а на «круглому столі» з проблематики гетьманування П. Дорошенка. Хотілося б, щоб такі заходи науковців стали традиційними, так як саме вони слугують найкращою символічною даниною пам'яті Людині, котра 28 років свого життя (починаючи з 20-річного віку) присвятила спочатку як воїн, а з 1665 р. як володар гетьманської булави, боротьбі за незалежність України, що завершилася трагічно як для нього особисто, так і для українського народу.

Він народився 1627 р. у козацькій аристократичній сім'ї (дід Михайло і батько Дорофій обиралися гетьманами Війська Запорізького), в якій традиційно культивувалися козацькі ідеали рицарства, служіння товариству Війська Запорізького, православній вірі, «свободам і вольностям» руського народу. Вірогід-

но навчався (з 15 літ) у Києво-Могилянському колегіумі⁴. У кінці 1647 р. у числі кількох десятків вірних Б. Хмельницькому козаків подався на Запоріжжя, де захопленням у лютому наступного року Січі й розпочалася Українська революція. У горнилі визвольної боротьби на літо 1665 р. пройшов нелегкий шлях від рядового козака до генерального обозного Війська Запорозького (другої посади після гетьмана у старшинській ієрархії). А 28 серпня, не без сприяння з боку кримських мурз, козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом. Товариство поважало його за набутий досвід вірної служби Війську Запорозькому. Як відзначали козаки на початку 1669 р., П. Дорошенко «...козак старий і поля знає...»⁵. Тому мав право заявити у вересні 1673 р. російському посланцю С. Полховському про обґрунтованість своїх претензій на булаву об'єднаної козацької України. «Нехай Самойлович не похваляється, – наголошував він, – щоб він був таким козаком як я – від прадідів козак! Хіба він бачив запорозькі річки і море? Де він бував? До чого приглянувся? З якими государями про війну і мир добрим звичаєм вів переговори?.. Але знають то Бог і люди: не давній він козак. Хіба проходив він усі військові чини, від малого до великого! Я так багато разів був полковником і всі старшинські чини пройшов!»⁶.

Роки гетьманування – 1665–1676 – стали часом розквіту його талантів державотворця й водночас жахливої катастрофи усіх зроблених ним зусиль у сфері розбудови інституцій політичної системи Правобережної Гетьманщини та краху політичних планів. Його заслуги в історичній долі України вбачаю у наступному:

1) спромігся подолати глибоку політичну кризу Правобережної Гетьманщини, відродити ефективну діяльність уряду й місцевих органів влади та консолідувати політичну еліту (осінь 1665–1666 рр.);

2) розробив ефективно діючу модель функціонування інституту гетьманської влади;

3) вперше сформулював політичну програму досягнення номінальної протекції козацькою Україною і прагнув її реалізувати у відносинах з монархами Речі Посполитої, Порту і Московії;

4) Перший і останній з гетьманів, котрий розв'язання української проблеми розглядав як послідовну реалізацію двох органічно пов'язаних між собою завдань. Перше з них полягало у досягненні козацькою Україною статусу номінальної протекції (у випадку її отримання від польського короля з гарантіями збереження національно-релігійних «свобод» українського населення на територіях, що перебували у складі Корони Польської та Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ); друге – в об'єднанні західноукраїнських земель із Гетьманщиною у межах незалежної соборної держави;

5) вперше після смерті Богдана Великого обстоював соціальні результати революції, що торкалися не тільки козацького стану, але й поспільства, не допускаючи шляхти й урядників до маєтностей, а відтак поновлення феодалного землеволодіння, фільваркового господарства, кріпацтва й панщини;

Обґрунтуємо в основних рисах сформульовані положення.

1. Час обрання П.Дорошенка гетьманом припав на критичний період історії Правобережжя козацької України. По-перше, функціонування державних інституцій було паралізоване анархо-охлократичною стихією. Маємо свідчення ряду джерел, що влада П. Тетері (до червня 1665 р.) та С. Опари (липень-серпень 1665 р.) була номінальною. Не без підстав восени 1664 р. подільський полковник Остап Гоголь обурювався ситуацією, за якої «дійшло до того, що кожен козак був полковником, а сотник гетьманом»⁷. По-друге, влітку 1665 р. розгорілася боротьба за булаву, претендентами на яку виступали окрім С. Опари, овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) та брацлавський полковник Василь Дрозденко. По-третє, жахливе розорення й обезлюднення краю воєнними діями, особливо каральними акціями київського воєводи С. Чарнецького, та захоплення населення у ясир татарами. Як констатував ротмістр Є. Боруховський у березні 1665 р., у волостях межиріччя Тетерева – Случі «...тільки собаки виють та вовки бігають зграями»⁸. Втрати населення в цілому сягали 75-80% від 1648 р.

П. Дорошенко діяв вміло і рішуче. Не дозволивши об'єднатися Децику й В.Дрозденку, він спочатку змусив капітулювати останнього (кінець жовтня), а через кілька тижнів – відступити Децика на Лівобережжя. До середини листопада взяв під свій контроль і терени Подністров'я, спонукавши залишити їх полковника Р. Дмитрашка-Райчу, котрий згодом переправився у Лівобережжя. Міщани Могилів-Подільського видали гетьману подільського полковника К. Мигалевського (грека за походженням).

Таким чином до кінця року поширив владу на всю територію Правобережжя козацької України⁹. Спромігся сконсолідувати й еліту. Генеральним об'єднаним призначив Івана Демиденка, генерального суддю Г. Гапоновича замінив Семеном Богаченком, генеральними осавулами – Павла Апостола й Дем'яна Пиляя. Пляяду полковників поповнили: уманський Григорій Білогруд, брацлавський Михайло Зеленський, подільський О. Гоголь й інші. Повів також жорстоку боротьбу з розбійниками, в чому знайшов повну підтримку з боку населення¹⁰. На весну 1666 р. відродив функціонування місцевих органів влади, успішно вгамовуючи анархо-охлократичну стихію і свавілля окремих полковників, зокрема зі звільненням з ув'язнення К. Мигалевським. Зібравши у Подністров'ї 5-титисячне військо, останній відмовлявся виконувати його розпорядження, намагаючись проводити самостійну зовнішню політику. Це протистояння завершилося у серпні переходом К. Мигалевського на службу царю¹¹. Таким чином на осінь 1666 р. було остаточно подолано політичну кризу й відновлено діяльність центральних і місцевих органів влади.

2. Важко переоцінити значимість зусиль П. Дорошенка у сфері відродження основних прерогатив гетьманської влади та її ролі у функціонуванні української політичної системи. Відомо, що він, як і Богдан Великий, виступав безсумнівним прихильником її домінування (не виключно, що також виконував потаємні наміри домогтися встановлення монархічної форми правління¹²), проте, реально оцінюючи ситуацію, спромігся уникнути встановлення автори-

тарного режиму й проявів деспотизму у стосунках зі старшиною й козацтвом. Він зумів віднайти ефективно діючий механізм поєднання міцної гетьманської влади зі систематичним функціонуванням як представницької козацької ради, так і старшинської.

Кидається у вічі відсутність боязні втратити владу та готовність покласти булаву на вимогу козацького товариства. Вперше це продемонстрував на Лисянській березневій раді 1666 р.¹³, а в наступні роки вдавався до такої дії неодноразово (останній раз так вчинив на Чигиринській раді 20 жовтня 1675 р.¹⁴). В окремих випадках, аби уникнути обвинувачень у тиску на роботу ради й на в'язуванні їй своєї волі, відмовлявся від участі у роботі, як це, наприклад, мало місце у березневій 1670 р. Корсунській раді¹⁵. Жодної важливої ухвали не було прийнято без обговорення й згоди з боку старшин чи представницької козацької ради. Не без підстав генеральні судді П. Бережицький та С. Половець у листі до короля (березень 1671 р.) звертали його увагу на хибність поширеної у Варшаві думки начебто гетьман «...сам з кількома особами відправляє посольства, приймає, а нам, всьому Війську, не повідомляє», бо він «...усе за порадою всього Війська чинить»¹⁶. Як підкреслювали автори листа городского козацтва й старшини до «Товариства Війська Запорозького Низового, яке перебувало на Коші» (березень 1671 р.), «Отож знайте, що все, що чинить й.м.п. гетьман, то все робить за згодою і радою нашою і нічого перед нами не приховує»¹⁷. Рішуче протидіючи відродженню чорної ради (чого домагалася Варшава), спромігся трансформувати представницьку військову раду (у складі 500-800 осіб) в ефективно діючий орган функціонування політичної системи. Окрім старшин, у її роботі брали участь обрані з-поміж себе товариством найдосвідченіші і найавторитетніші козаки («значне військове товариство»), котрих не випадково іменували «радним (від поняття «радити» – В. С.) товариством»¹⁸.

Розвиваючи демократичні традиції козацької корпорації, П. Дорошенко водночас вибудував (за зразком Богдана Великого) жорстку вертикаль виконавчої влади. Він позбавив сотенні і полкові козацькі ради права обирати сотників і полковників, а сам призначив генеральних старшин і полковників. Представницька козацька рада володіла тільки прерогативою обрання/переобрання гетьмана. Наприклад, у лютому 1671 р. своїм універсалом призначив овруцьким полковником Р. Чернявського, враховуючи його «військові заслуги»¹⁹.

3. Актуальною проблемою продовжує залишатися з'ясування політичних поглядів гетьмана, органічною складовою яких безперечно є бачення ним змісту й форми васальної залежності козацької України від котрогось із монархів. Аналіз перемовин (1668–1675 рр.) про умови прийняття нею протекції короля, царя чи султана промовляє, що незважаючи на відмінності в деяких аспектах, він за підтримки старшини в ідеалі намагався звести її нанівець, позбавляючи сюзерена права самовільно втручатися у внутрішньополітичне й соціально-економічне життя Гетьманщини. А свої обов'язки відносно нього вбачав тільки у виконанні його розпоряджень вирушати у похід тобто мілітарної повинності. Виразно проявлялася також тенденція до уникнення формулювання у текстах

майбутнього договору поняття «підданства», а відтак і відмови виплачувати данину. У цьому відношенні показовою є заувага генерального писаря Л. Бускевича висловлена у листі (весна 1669 р.) до лівобережного гетьмана Д. Ігнатовича: «Здогадуючись, що багатьох посольство моє до Турків збунтувало, розуміючи, що з **підданством** (виділено мною – В.С.) туди його милість пан гетьман послав мене, проте того не дай Боже, аби ми так нерозсудливо сліпим поспіхом у **турецьке іго шиї свої віддали** (виділено мною – В.С.)»²⁰. Отже, йшлося не про підданство, а про щось інше. М. Крикун висловив слушне припущення, що на березневій раді 1669 р., яка мала ухвалити турецьку протекцію, П. Дорошенко, пояснюючи її сутність товариству, вжив термін «опіка» (доречі зафіксований у його листі до великого візиря Кьопрюмо Агмеда-паші від 22 березня)²¹. Під ним розумів таку форму протекції, що не передбачала підданства, а лише опікування (охорону) й спільні воєнні дії. І це не випадково! Як з'ясували С. Плохій та Н. Яковенко, ще Б.Хмельницький, приймаючи царську протекцію, розглядав її не як підданство, а власне як опіку («крила протекції») в алегоричній формі «орла, який покривав своїми крилами маленьких орлят – козаків і всю «Малу Русь»»²². І цієї мети П.Дорошенко досягнув: великий візир пішов назустріч його клопотанням і з узгодженого тексту договору (літо 1669 р.) вилучалася стаття про «підданство» Війська Запорозького й виплату ним данини султану. В грамоті Мегмеда IV підкреслювалося, що він посилає «...до вас бунчук і знамено **не на підданство** (виділено нами – В. С.), а лише на знак приязні і на пострах ворогам вашим... І прийняв вас усіх людей, щоб земля ваша у спокої була і щоб ніхто не спустошував...»²³. І саме такої форми протекції домагався гетьман від монархів Речі Посполитої та Московії.

4. П. Дорошенко безсумнівно належав до плеяди видатних державних діячів Гетьманщини. Діючи у надзвичайно складних умовах її роз'єднаності та постійної потужної експансії з боку Речі Посполитої, Московії та Криму, послідовно проводив політику на досягнення стратегічної мети: витворення самостійної соборної держави у складі усіх тогочасних етноукраїнських земель. Однак, прямуючи до неї, зважено оцінюючи власні сили й зловісну роль геополітичного чинника (прагнення монархів вище згаданих держав не допустити утвердження незалежності козацької країни та підпорядкувати її своїй владі), як проміжний етап розглядав здобуття статусу номінальної протекції (у кращому варіанті – для всієї козацької України, а в гіршому – лише для Правобережної Гетьманщини). При цьому, коли йшлося про стосунки з Річчю Посполитою, як правило, добивався від короля й польського сейму припинення порушень національно-релігійних прав і свобод українського населення, котре проживало за межами Української держави.

Уже перше посольство відправлене ним на початку березня 1666 р. на Варшавський сейм мало клопотатися не тільки про поновлення статей Зборівського договору, але й припинення утисків православній Церкві, її духовенству й православним русинам, які мешкали на теренах Корони та Великого Князівства Литовського²⁴. Як вияснив Т. Чухліб, у листі до польного гетьмана Я. Собесько-

го (квітень 1668 р.) П.Дорошенко докоряв польській стороні за те, що вона порушила «правдиву» Гадяцьку угоду 1658 р.²⁵. У наступні роки він неодноразово домагався від Варшави реалізації її статей як неодмінної умови українсько-польського примирення. Так, у «Супліці» від 11 червня 1669 р. послам на елекційний сейм зустрічаємо поєднання вимог легітимації «відмежування» козацької України (у складі половини Подільського, Київського і Брацлавського воєводств), де б влада перебувала у руках Війська Запорозького, з вимогами ліквідації «згідно пактів Гадяцьких» унії, створення окремого трибуналу для руського населення на теренах, «...де тільки релігія Руська і церкви її перебувають», надання православним особам місць у сенаті і посад у земських урядах, відкриття академій і шкіл «руських», вживання «руської мови» у листуванні з гетьманом Війська Запорозького тощо²⁶.

Ці положення були значно поглиблені і доповнені новими в інструкціях послам від 13 жовтня 1669 р., 20 травня і 12 жовтня 1670 р. Зокрема, аналіз першої з них промовляє, що основна увага приділялася розв'язанню проблем національно-релігійного характеру. Насамперед, вони мали домагатися ліквідації унії й припинення утисків кривд православної Церкви («Матері нашої») як основних причин кровопролиття «польського і руського народів», повернення відібраних у неї храмів і монастирів та поновлення усіх привілеїв, урівняння у правах православного духовенства з католицьким тощо. Отримали повноваження клопотатися про надання привілею академії у Києві, відкриття колегіуму у Гощі, дозволу «нашим професорам і майстрам вчити по-грецьки й по-латині...», необхідність використання «руської мови» у діловодстві Корони й Литви, а також виокремлення й відмежування території Війська Запорозького у складі Подільського воєводства по м.Меджибіж, Київського й Брацлавського «повністю по Горинь з повітом Пінським, Мозирським, Річицьким...»²⁷.

Інструкція послам на Острозьку комісію від 20 травня 1670 р. відзначалася більшою радикалізацією й чіткістю формулювання вимог, які охоплювали всі головні аспекти соціально-політичного життя козацької України (включаючи Лівобережжя) та національно-релігійного – руського населення Речі Посполитої. Так, вперше було підкреслено рівність прав руського і польського народів: «у спільній Вітчизні спільні права, вольності і прикраси мають належати навзаєм обом народам...». Чи не вперше витворена Військом Запорозьким держава в офіційній документації була названа «Україною» і саме це її означення (а не термін «Військо Запорозьке») домінує в цьому документі. Знову повторялася вимога «...омеження України в Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах, **виділення від Корони** (виділено нами – В.С.), яке замикається в тих воєводствах», де «...ніколи не повинні бувати війська коронні та литовські, не мати собі жодних зимових (постоїв – В.С.), і не належатиме їм доправлятися хлібів у повітах, що до України належать». Гетьман України мав підлягати виключно владі короля і не підпорядковуватися розпорядженням великого коронного гетьмана. Наголошувалося на необхідності ліквідації унії й урівняння у правах православної Церкви з католицькою тощо.

Власникам маєтків заборонялося прибувати до них і посилати туди урядників і слуг. Могли лише кожного року направляти своїх представників, котрі уповноважувалися збирати, «згідно до зопільної ухвали й постанови, собі чинш зі своїх добр від посполитих людей»²⁸.

Показово – нова інструкція посольству до короля й Речі Посполитої (12 жовтня 1670 р.) традиційно повторювала усі головніші постулати попередніх, проте на окремих акцентувала особливу увагу. Серед них насамперед названо вимогу (а не прохання) встановити кордон між Україною з одного боку, Коронаю й ВКЛ з другого, що мав проходити по м. Меджибіж і р. Горинь у Короні та по межах Пінського, Мазирського і Річицького повітів ВКЛ. Наголошувалося на потребі негайного урівняння православних міщан з католицькими у правах брати участь у роботі спільних магістратів (чи у створенні власних магістратів?), фундацій двох академій, гімназій і шкіл (у кількості «скільки їх буде потрібно») та друкарень тощо. Новим пунктом стала відмова власникам маєтків та їхнім слугам збирати раз у рік чинш у своїх українських володіннях²⁹.

5. П. Дорошенко виявився єдиним гетьманом, котрий після смерті Богдана Великого проводив таку ж виважену соціально-економічну політику, спрямовану на визнання революційних завоювань поспільства й козацтва. По-перше, він заборонив постої жовнірів польської армії, від безчинств яких ті постійно потерпали. По-друге, припинив збір податків з населення Гетьманщини до польської скарбниці. По-третє, відмовив власникам маєтків та їхнім урядникам з'являтися до українських маєтків для збору з посполитих податків, зокрема чиншу раз у рік під тим приводом, що козаки «...жодним чином у послушенстві і підданстві панам бути не можуть» і, коли ті прибудуть до них, то їх повбивають³⁰. По-четверте, посполиті продовжували користуватися особистою свободою, правами власності на землю й сільськогосподарські угіддя, вільної торгівлі, займатися ремеслами і промислами, вступати до козацького стану тощо. Як констатував на рубежі 60-х – 70-х рр. XVII ст. анонімний автор трактату «Думка певної особи» (належав до польської еліти), «Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй! А якщо й випадє податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш – два (податки) на тих, котрі не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває...»³¹.

Отже, діяльність Петра Дорошенка яскраво засвідчує той факт, що він належав до плеяди найталановитіших володарів булави Гетьманщини середини XVII – 60-х рр. XVIII ст. Формат його постаті, як державотворця, не багато в чому поступався Богдану Великому. Інше питання, що йому випало очолювати козацьку Україну у трагічний період її занепаду й глибокої кризи. Він зробив усе, що зміг, аби врятувати її цілісність і домогтися самостійності, однак експансія Речі Посполитої й Московії, інтриги кримської знаті, непослідовність султана звели нанівець його зусилля й змусили капітулювати. Правобережна

Гетьманщина загинула, як і полягло щонайменше 90% її населення, котре захищало свободу і незалежність України.

Примітки:

¹ Степанков В. Українська революція XVII ст.: проблема термінології / Валерій Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – Т.25: На пошану професора І. С. Винокура. – С. 443-455.

² Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Тарас Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Вип. 4. – С. 473-506.

³ Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-річчя початку гетьманування Петра Дорошенка, з ініціативи Володимира Володимировича Кривошеї та на вшанування його світлої пам'яті 16 жовтня 2015 р., м. Київ / Упорядник Є. М. Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДІ ім. М. Гоголя, 2015. – 362 с.

⁴ Задорожна О. Студенти Київського колегіуму 1630–1650-х років / Оксана Задорожна // 350-lecie unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: Wyd. D i G, 2008. – S. 368.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮиЗР). – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 71.

⁶ Цит. За Костомаров Н. И. Руина / Н. И. Костомаров // Его же. Исторические монографии и исследования. – СПб: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. VI. – Т. 15. – С. 239.

⁷ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. IV. – С. 461.

⁸ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 358. – Спр. № 3036. – Арк. 196.

⁹ Сломій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Сломій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2011 р. – С. 92-94.

¹⁰ Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі – НБУ) (Київ) ІР. – Ф. II. – Спр. № 15422. – Арк. 107.

¹¹ Акты ЮиЗР. – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 112-118, 145-146, 150; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. – С. 87-92.

¹² НБУ ІР. – Ф. II. – Спр. № 13886 (брак пагінації); Акты ЮиЗР. – Т. VIII. – С. 138; СПб., 1878. – Т. IX. – С. 43.

¹³ НБУ ІР. – Ф. I. – Спр. № 15418. – Арк. 6-9; Акты ЮиЗР. – СПб. 1869. – Т. VI. – С. 82-83, 88.

¹⁴ Акты ЮиЗР. – Спб., 1882. – Т. XII. – С. 289.

¹⁵ Бібліотека Баворовських (далі – ББ). ВР. – Спр. № 255. – Арк. 12-13 зв.: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 2227; Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 844. – Арк. 27-29, 33-38; БН. ВМФ. – № 21029; Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 328-337.

¹⁶ Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / F. Kluczycki. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1880. – Т. I. – Cz. 1. – S. 623-624; Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 334-335.

¹⁷ ББ ВР. – Спр № 255. – Арк. 12-12 зв.

¹⁸ Grabowski A. Ojczyście spominki / A. Grabowski. – Kraków: Nakładem Józefa Surscera, 1845. – Т. II. – S. 303.

¹⁹ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 14.

²⁰ Акты ЮиЗР. – Т. VIII. – С. 153.

²¹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року / Микола Крикун // Його ж. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – С. 269, 281.

²² Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2005. – С. 403-409; Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Наталія Яковенко // *Maiera e il suo tempo storia, cultura, società.* – Alessandria, 2004. – С. 20-22.

²³ БМЧ ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 46; БН ВМФ. – № 11011; Державний архів у Гданську. – Ф. Кореспонденція м. Гданська після 1525 р. – Спр. № 300, 53/105. – Арк. 253; Акты ЮиЗР. – Спб.: Тип. Эттангера, 1878. – Т. IX. – С. 131, 173-174; Дорошенко Д. Петро Дорошенко... – С. 258-261.

²⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира / Микола Крикун // Його ж. Між війною і радою... – С. 216-217.

²⁵ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1650-ті – початок 1680-х рр.) / Тарас Чухліб. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 36.

²⁶ АГАД. – Ф. 357. – Спр. № 33/46. – Арк. 2-4; Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року / Микола Крикун // Його ж. Між війною і радою... – С. 283-301.

²⁷ АГАД. – Ф. 357. – Спр. № 33/46. – Арк. 6-13; Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) / Юрій Мицик // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 1997. – Т. IV-V. – S. 100-101.

²⁸ Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у 10 т. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 3.: Битва за Козацьку державу. – С. 340-346.

²⁹ АГАД. – Ф.4. – Спр. № 25. – Арк. 58-63.

³⁰ Там само. – Арк. 60-61 зв.

³¹ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка / Юрій Мицик // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.

Отримано: 09.10.2016 р.

Віктор Горобець

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ДОБУ ГРОМАДЯНСЬКИХ ВІЙН Й ІНОЗЕМНИХ ІНТЕРВЕНЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ ТА СОЦІАЛЬНА РИТОРИКА

Історична доба, що закріпилася в історичній пам'яті українців і частково вітчизняній історіографії (до слова, не вповні коректно – але про це згодом) під промовистою назвою «Руїни», являє собою один з найбільш кризових етапів розвитку Української держави раннього Нового часу. Етап, що позначився масштабними збройними протистояннями, наслідком яких стали величезні демографічні втрати, масштабні руйнування господарства й інфраструктури, деградація державних і соціальних інститутів, втрата Україною перспектив для повноцінної розбудови самобутньої козацької державності.

У сучасній історіографії по-різному окреслюються хронологічні межі цього явища (найбільш хронологічно широко – кінець 50-х – початок 80-х рр. XVII ст.), як і гостро дебатується питання коректності вживання самого публіцистичного терміну «Руїна» для наукового означення складного історичного процесу. Зокрема, декілька років тому з відповідною критикою виступали В. Горобець і Т. Чухліб (кожен окремо, з власних позицій), а підставою для актуалізації дискусії став вихід у світ книг петербурзької дослідниці Т. Яковлевої (Таїрової), де і в назві, і в змісті роботи активно педалювалась саме ця історична метафора. Причому, принципово важливим для опонентів Т. Яковлевої (Таїрової) був не стільки факт привнесення публіцистичного звучання в академічну історіографічну проблему, скільки підсвідоме зміщення акцентів у розумінні самої суті історичного явища. Мало того, що термін «Руїна» вже апріорі заперечує наявність хоч би тактичного розвитку, розвитку окремих сфер й елементів державності, так ще й опосередковано прищеплює ідею іманентності явища руйнації української державності, руйнації здобутків визвольних змагань¹.

Насправді ж, умовно кажучи, «Руїна»², включала в себе й елементи громадянського протистояння, в тому числі й громадянської війни, але значно вагомішими в контексті наслідків конфлікту були все ж іноземні інтервенції.

Причому, останні не були лише наслідком послаблення Української держави в результаті внутрішніх чвар, але й значною мірою стали якщо не першо-причиною зародження конфліктів, то принаймні потужно вплинули на їхню ескалацію, трансформували іманентне безкровне соціальне протиріччя у відкрите збройне протистояння³. Про наявність саме такого роду зв'язку свідчать багато прямих, документально підтверджених фактів, а ще більше – прихованих натяків на латентно існуючі процеси.

У числі перших, зокрема, варто звернути увагу на зафіксовану в листуванні гетьмана І. Виговського з представниками уряду царя Олексія Михайловича заяву українського очільника з приводу того, що «перші бунти почались у Війську від посланця царської величності Івана Желябужського»⁴. Заява була зроблена вже в часи серйозного напруження українсько-російських стосунків восени 1657 р., викликаного намаганнями Москви, порушивши умови угоди 1654 р., обмежити владні повноваження гетьманського уряду на користь царської влади. Але стосувалась вона часів, що передували цьому, а саме: початку літа 1657 р., коли оточення Олексія Михайловича, довідавшись про важку хворобу гетьмана Б. Хмельницького та ймовірну перспективу зміни влади в Гетьманаті внаслідок цього, розпочало масований дипломатичний наступ на українську владу, маючи на меті добитись обмеження українського суверенітету. Зокрема, йшлося про встановлення жорсткого контролю Москви за зовнішньополітичною діяльністю Чигириня (особливо царський уряд непокоїла перспектива зближення Гетьманату зі Швецією і Трансільванією, та дієве входження України в протипольську протестантську коаліцію, з представником якої – Швецією – Росія, до слова, в цей час перебувала у стані війни). Крім того, не меншу зацікавленість царська влада виявляла і в питанні встановлення дієвого контролю за внутрішньою політикою Гетьманату (через впровадження в структуру останньої елементів воєводського управління)⁵, а також можливостей активно впливати на результати виборів нового гетьмана, якщо ймовірна смерть Богдана Хмельницького зробить це питання актуальним⁶.

До слова, останнє бажання Москви, зафіксоване серед іншого і в матеріалах посольства царського окольничого Федора Бутурліна в Україну в травні-червні 1657 р. прямо суперечило духу і букві українсько-російської угоди 1654 р., де за Військом Запорозьким закріплювалось право вільної і ніким не обмеженої елекції гетьмана.

Дипломатична місія Ф. Бутурліна не принесла жаданих Москвою результатів, оскільки гетьман Хмельницький відкинув пропозиції щодо делегування певних прерогатив очільника гетьманського уряду у сфері зовнішньої і внутрішньої політики представникам царської влади⁷. Не було досягнуто якихось певних домовленостей і щодо врахування думки Москви при проведенні наступних гетьманських виборів. Хмельницький, як випливало з матеріалів дипломатичного листування, прагнув лише використати авторитет царя для легітимізації результатів виборів, що мали пройти за його сценарієм. Утім, аналогічну карту гетьман волів розіграти і в стосунках з Річчю Посполитою⁸.

І саме на такому дипломатичному тлі й організовується Москвою відправка в Україні царського дворянина І. Желябужського, котрому серед інших супутніх (доволі звичних – скажемо так) завдань дипломата, а саме: збору розвідувальних даних щодо суспільно-політичних настроїв в Україні, стану козацького війська, можливої реакції різних соціальних верств на політичну інтервенцію Кремля тощо, ставиться й завдання пошуку царським дипломатом можливостей впливу на формальних і неформальних лідерів суспільної думки в Україні, роздмухування соціальних і політичних протиріч в українському суспільстві, ведення агітації проти політики козацької еліти⁹. І варто сказати, Желябужському вдається досягнути певних успіхів у цій справі. Принаймні, у цитованій вище заяві І. Виговського прямо вказувалося на зв'язок такої деструктивної діяльності царського дипломата з соціальними заворушеннями, що вибухають у козацькому війську саме на початку літа 1657 р. в таборі, неподалік подільського містечка Городок¹⁰.

Того разу вибух соціального конфлікту вдалося локалізувати й він не вилився у повномасштабне громадянське протистояння в Україні. Утім, цей прояв соціальної деструкції, можливо ініційований саме Москвою, перекреслив плани гетьманського уряду щодо ведення Україною активної зовнішньої політики, а ще суттєво послабив позиції козацької старшини напередодні доленосних подій початку осені 1657 р., коли зміна очільника Гетьманату після смерті Б. Хмельницького, неминуче поставила на порядок денний української політики і питання перспектив соціального облаштування держави, і визначення напрямків її зовнішньополітичного розвитку.

До того ж досвід (частково успішний) втручання Москви у перебіг політичних процесів в Україні через апелювання до її соціальних низів було покладено в основу російської політики пост-Хмельницької доби. Зокрема, уряд Олексія Михайловича, довідавшись про смерть українського гетьмана (як випливає з матеріалів посольства П. Тетері до Москви, серпень 1657 р.), відразу ж озвучив бажання перенести обговорення питання характеру українсько-російських взаємин на загальну раду Війська Запорозького, тим самим де-факто делегувавши виняткову прерогативу політичного керівництва Гетьманату широкому загалу, яким, сподівались у Москві, можна було легше маніпулювати¹¹.

Інструментами ж маніпуляції, поруч із перевіреними кількома місяцями перед тим Іваном Желябужським апелюваннями до фактів нібито нехтування козацькою старшиною інтересами широкого загалу при визначенні пріоритетів зовнішньої політики та нібито нелегітимним перебиранням старшиною на себе функцій соціальної еліти, цього разу виступали обіцянки грошових винагород козакам за військову службу з царської казни. Істинні ж пріоритети царської політики, досягнути які Москва планувала скликавши загальну військову раду, в офіційному повідомленні українському представнику було заховано під абсолютно неконкретну фразу «и о иных делах объявить»¹². І лише з опосередкованих свідчень можна дійти висновку, що йшлося передовсім про суттєве обмеження українського суверенітету на користь царя.

Ідея використання царською владою в Україні елементів соціального популізму для досягнення власних політичних цілей, зокрема обмеження українського суверенітету, наприкінці літа – на початку осені 1657 була рішуче відкинута урядом Виговського, й це стало однією з головних причин серйозного напруження українсько-російських взаємин. Утім, в середині жовтня 1657 р. Виговському вдається вдало розіграти на свою користь гру, яку намагалась монополізувати Москва – гетьман скликає в Корсуні загальну козацьку раду, учасники якої, в повній відповідності з планами гетьманського уряду, висловлюють Виговському вотум довіри на проведення незалежної й суверенної політики, в тому числі й на московському напрямі¹³.

Утім, в Корсуні Виговський виграв битву, але про завершення війни навіть і не йшлося. Навпаки, вже буквально за місяць-півтора російська влада віднайшла в Україні силу, в грі з якою маніпулюючи гаслами соціальної справедливості, посилення впливу соціальних низів на політику гетьманського уряду тощо, зуміла трансформувати іманентні соціальні суперечності та невинуваті охлократичні претензії частини козацтва у відкритий збройний громадянський конфлікт. Цією силою стала маргінезована в ході розбудови Української козацької держави Запорозька Січ, до якої згодом долучилися й козаки південних полків Лівобережжя. І за цих умов в Україні й вибухнула повномасштабна громадянська війна¹⁴.

Підтримка Москвою опозиції – поки що не відкрита та не збройна – обумовила ескалації конфлікту та згодом підштовхнула Виговського до різкого розвороту в зовнішній політиці, наслідком чого і став повний розрив з царем й укладення Гадяцької угоди (унії) з Річчю Посполитою. І вже за цих умов російське керівництво не лише організовує обрання одного з лідерів соціальних низів – І. Безпалого гетьманом на противагу Виговському, але й активно залучає протигетьманську опозицію до війни з Гетьманатом, яку відкрито розпочинає з осені 1658 р.¹⁵

І таким чином ми можемо спостерігати тісне переплетення громадянського конфлікту з іноземною інтервенцією, і при цьому вкрай складно відділити одне від другого, або ж визначити, що було первинним, а що – вторинним. Утім, очевидно, що збройна фаза громадянського протистояння стає можливою лише за умови зовнішнього стимулювання конфронтації; інструментом ж ескалації конфлікту виступає педалювання фактору соціального розчарування декласованих елементів і соціально принижених членів соціуму, підживлення в них сподівань на можливий соціальний реванш.

Аналогічну картину можемо спостерігати й на етапі розколу козацького Гетьманату на Лівобережний та Правобережний, коли впродовж 1662–1663 рр. московське керівництво, в середовищі якого засади виборності влади чи залучення широких верств населення до ухвалення державних рішень були абсолютно чужорідними категоріями, наполегливо проштовхує ідею «чорної ради», маючи на меті не допустити до влади в Гетьманаті небажаних собі кандидатів й обрати на гетьманство того, хто цареві «насправді вірний»¹⁶.

Як результат таких дій Москви влітку 1663 р. можемо спостерігати таку собі охлократичну революцію, котра хоч і не тривала довго і в соціальному плані не призвела до кардинальних соціальних перетворень, зміни соціальних еліт і т.п., але мала важливі політичні наслідки, дозволивши уряду Олексія Михайловича вже восени 1665 р. примусити гетьмана Брюховецького до підписання угоди, що фактично повністю ліквідувала не лише політичну, а й адміністративну автономію Гетьманату.

Чи була така політика свідченням того явища, яке вчені-соціологи трактують як «соціальну інженерію», зокрема в тому її аспекті, коли відбувається «свідоме плекання нових соціальних реальностей відповідно до потреб суспільства чи окремих його верств» – у нашому випадку міцного і впливового нижчого соціального стану на противагу вищому на користь царської влади? Вочевидь, що ні, оскільки, по-перше, поряд з ось таким спорадичним заграванням з соціальними низами суспільства протікало не менш інтенсивне переманювання на свій бік козацької еліти – різними способами: пожалуваннями маєтностей, дворянськими званнями і, навіть, боярськими титулами, стольницькими чинами. По-друге, увага до соціально нижчих верств ставала актуальною в часи перемін, в моменти чи то виходу козацької еліти з-під впливу суверена, чи то визрівання необхідності добитися від старшини якихось значних політичних поступок, і дуже швидко згасала. Демонструючи тим самим, що маємо справу не з якоюсь концептуалізованою державною політикою, а лише зі спекуляцією на проблематиці соціальних відносин.

Виходячи за хронологію окресленої теми, зауважимо, що рецидиви такого ставлення до соціальних проблем не важко помітити в діях уряду Петра I восени 1708 р., коли гетьман І. Мазепа підняв антимосковське повстання і цареві потрібно було оперативного на це якось реагувати, то найперше, що було зроблено ще на зорі так званої «війни маніфестів», так це озвучено тезу про відміну непопулярних серед загалу оренд. Надалі, коли відверто бракувало політико-правових підстав для обмеження української автономії, російська влада апелювала саме до потреби перебрати на себе функції соціального захисту від утисків старшини, байдуже, що в процесі цього перебирання утиски ставали дедалі більшими. Особливо виразно така тенденція виявила себе в часи заснування і діяльності Малоросійської колегії 1722–1727 рр.¹⁷ І лише в роки правління Катерини II, взявши за мету остаточно ліквідувати українську державність, Петербург ставку робить не на схиляння на свій бік соціальних низів, а на переманювання соціальної еліти України, відкриваючи перед нею шляхи соціального зростання й інтеграції в середовище російського дворянства¹⁸.

Таким чином для Українського державотворення другої половини XVII ст. геополітика та соціальна демагогія виступали не лише такими собі Сціллою та Харибдою на шляху її розвитку, зустріч з кожною з яких тягнула за собою неминучі й непоправні втрати. Насправді ж геополітика та соціальна демагогія породжували для України значно серйозні проблеми, оскільки часто-густо фактор соціальних протиріч активно залучався на службу геополітики, як, власне,

і гостра зацікавленість в Україні головних на той час геополітичних гравців регіону розпорозували внутрішні сили на пошук підтримки ззовні, далеко не завжди адекватно розцінюючи при цьому справжню ціну протекції чи «оборони».

Примітки:

¹ Полеміку з приводу вживання терміну «Руїна» в науковій літературі див.: Горобець В. Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці): Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998 / В. Горобець // Український гуманітарний огляд. – Вип. 2. – К., 1999; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави (Спроба започаткування наукової дискусії щодо історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 473-480; Яковлева Т. Україна в XVII в.: руїна, революція? / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 667-674; Чухліб Т. «Руїна» як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання / Т. Чухліб // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 116. – К., 2013. – С. 55-59.

² До слова, в історичних текстах, що продукувалися в канцеляріях Гетьманату в першій половині XVIII ст., слово «руїна» зустрічалося переважно в поєднанні з означенням «шведська» – «в мимошедшую шведскую руину имени его порабовано». – Наприклад, див.: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. 4. – К., 1931. – С. 4.

³ Про співвідношення останніх і їх наслідки див.: Горобець В. М. Громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х років / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 2004. – С. 216-218.

⁴ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 126.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 869. – С. 568. Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. 4. – СПб., 1884. – С. 1240.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление. – № 1. – С. 682.

⁷ Там же. – Т. 3. – № 869. – С. 569-570.

⁸ Kubala L. Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657, Ser. 5 / L. Kubala. – Lwów, 1917. – S. 194; Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1998. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1364.

⁹ РИБ. – Т. 4. – СПб., 1884. – С. 1240.

¹⁰ Ширше див.: Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К., 1995; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К., 1999; та ін.

¹¹ Див.: В. Горобець, Від союзу до інкорпорації: українсько-російські від-

носини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 20-24.

¹² Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавл. – №1. – С. 763; Синбирский сборник. – Ч. 2. – № 20. – С. 57 тощо.

¹³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – № 25. – С. 35-36.

¹⁴ Див.: Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 33-43.

¹⁵ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1999. – Т. 10. – С. 126-127.

¹⁶ Ширше див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / В. Горобець. – К., 2013.

¹⁷ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.

¹⁸ Див.: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К., 1996.

Отримано: 09.11.2016 р.

Тарас Чухліб

«ОТЧИЗНА НАША УКРАЇНА», «ПРИРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ДІТИ», «УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ»: ПАТРІОТИЧНА ЛЕКСИКА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Діахронно-семантичне вивчення функціонування іменника «Україна» та похідного від нього прикметника «Українний / Український»¹, а також процесу уживання пов'язаних з цими означеннями синтаксичних конструкцій і лексичних моделей в офіційному дискурсі Війська Запорозького є надзвичайно актуальною проблемою сучасної вітчизняної історіографії ранньомодерної доби. Досліджувані нами історичні поняття почали активно впроваджуватися у мовну практику нашої країни за доби правління гетьмана Богдана Хмельницького та набували нового смислового, в т. ч й патріотичного, навантаження в офіційній, напівофіційній й приватній лексиці козацької старшини вже під час гетьманування Петра Дорошенка².

Насамперед потрібно звернути увагу на факт набуття нового смислового звучання на колишніх східних теренах Речі Посполитої лексем як «Українне/Українське поспільство» та «Українські обивателі/жителі», а ці словосполучення раз-по-раз застосовувалися у мовній практиці Корони Польської ще впродовж першої половини XVII ст. У лютому 1666 р. гетьман Петро Дорошенко

відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Війська Запорозького. У дипломатичній «Інструкції» наданій послам, зокрема, відзначалося, що «[...] Ми всі, **обивателі українські**³ [...] прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»⁴. З свого боку, король⁵ та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, але й «**усього поспільства українського**»⁶. Як бачимо, у даному випадку понятійні словосполучення «українські обивателі» та «українське поспільство» вживалося стосовно підлеглого населення гетьману Війська Запорозького Петрові Дорошенкові, який у той час поширював свою владу на «правий берег» Дніпра – територію Київського, Брацлавського і частково Подільського воєводств. У той же час гетьман звертався до Яна II Казимира з проханням дозволити йому вибрати з місцевого населення «**українську індукту**»⁷.

5 липня 1666 р. у листі до генерального старшини Івана Груші Петро Дорошенко писав з Чигирина: «[...] На загальну завжди видаю потребу: для чого як у всіх **Українських городах** Його Королівської Милості, так і в Любарі [...]; А з **України** то Вашій Милості повідомляю, що хан новий бажає дуже жити в приятельстві з Військом Його Королівської Милості Запорозьким»⁸. У листі до великого коронного маршалка Речі Посполитої Яна Собеського від 26 вересня того ж року Дорошенко скаржився на дії польського війська, які «в значних діях його жовнірів на той час **в Україні** перебуваючи, звичайним козакам, кривд [завдавали]»⁹. У черговому листі до коронного маршалка від 1 листопада гетьман повідомляв: «...І війська Й[ого] К[оролівської] М[илос]ці Коронні **в Україні** залишаються..., щоб не ображати при мені досконалого війська, не захотіли **в Україні**, а пішли за Дніпро»¹⁰. Восени 1666 р., виправдовуючись перед Яном II Казимиром, Петро Дорошенко писав, що отримав гетьманський титул без дозволу польського короля тому, що бачив «велику руїну цілої України» і лише задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови»¹¹. У листі від 1 листопада до великого коронного гетьмана Яна Собеського гетьман писав: «...як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті коронних, що **в Україні залишаються**... не зганяв із становиськ»¹².

Промовистими з огляду на негативну оцінку гетьманом Петром Дорошенком умов Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою і Московським царством були його слова в одному з листів до кримського хана Аділ Гірея у травні того ж року: «[...] Ми однак довіряти не можемо, щоб **краєві нашому**, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів»¹³. А вже на початку липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з Матвієм Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном Османської імперії. Цікаво, що посол Речі Посполитої Є. Радзівський, який у той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що **Україна так далеко від підданства Польщі**, як далеке небо від землі»¹⁴. Отже, «Україна» усвідомлювалася гетьманом та старшиною як «край нашій», який

не хотів визнавати політичної залежності від Речі Посполитій. Такий висновок підтверджує і зміст гетьманського листа від 23 листопада до литовського князя Богуслава Радзівіла: «...Утиснуто залогами, **вислане в Україну** військо поводиться, мов у **ворожому краю**: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове посли наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводиться не як у **державі Короля Й[ого] М[ило]сті**, а як у **ворожому краю**, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»¹⁵.

Описуючи складне міжнародне положення Війська Запорозького у зв'язку з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р. гетьман Петро Дорошенко у листі до господаря Молдавського князівства писав наприкінці року: «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – Т. Ч.), починають наступати з військовою потугою **на Україну**»¹⁶. На грудневих переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським Дорошенко говорив, що в «їх де **Україні** до того часу Татари розорення вчинять...; і Великого Государя **під Малоросійські і Українні городи** війною почнуть ходити»¹⁷. У цей час гетьман заявляв представникам Московського царства наступне: «І за моїм старанням не тільки **цей бік України**, де ми зараз живемо, під руку Його Царської Величності віддано буде; але ще і все належне поки **державі, тобто Князівство Руське**, ограничене було: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста Князівства Руського, маю до Бога мого надію, аж по те ограничене буде, то Князівство Руське богоспасимого города Києва давньої столиці...; **Україна вся** б спокійно прожила»¹⁸. З цього уривку гетьманської промови стає зрозумілим, що: по-перше, «Україна» мала «цей» і «той» «боки» (Правобережжя і Лівобережжя), що об'єднувалося займенником «вся»; по-друге, «Князівство Руське» виступало синонімом «України» і називалося «державою»; по-третє, територіальні претензії гетьмана сягали меж Руського воєводства Корони Польської.

* * *

Як свідчив у грудні 1667 р. стосовно владних амбіцій Петра Дорошенка представник московського воєводи Федір Чекаловський: «Петр Дорошенко какое дело мыслит, чтоб **всю Украину высвободить и городы под свою власть все взять...**; А к Королю Его Мости на сейм посылает он Дорошенко посланцов своих, и, будучи на сейме, просить у Его Королевской Милости и у сенаторов и Речи Посполитой многих **городов Украинных**»¹⁹. Проблема територіальної цілісності Війська Запорозького у цей час була дуже актуальною для гетьманського уряду, про що, зокрема, свідчить відповідь рідного брата гетьмана, полковника Григорія Дорошенка (спільно з писарем Л. Буслевичем) на статті

московського стольника В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р.: «[...] І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що *усій Україні обопольних народів Дніпра*, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути...»²⁰. В одному з листів до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. Петро Дорошенко говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, «щоб край нашій [не] знесли Москва з Поляками..., щоб якихось злих задумів над нами і *цілою Україною* виконати не хотіли»²¹.

На початку 1668 р. в офіційній лексичі гетьмана Петра Дорошенка з'являються такі нові патріотичні словосполучення як «природні українські діти» (тобто народжені на території «України» особи, а не «іноземці») та «природні українські козаки» (у сенсі – народжені «в Україні» особи, що належали до козацького стану). «...Над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усілякі уряди обирали їм козакам *своїх природних і старих козаків*, кого військом полюблять, а іноземців і *не природнім українським дітям* ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, його царської величності, вибраний в гетьмани не *природній український козак*; та кож де і інші полковники і урядники у Його Царської Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не природні козаки...»²². 30 квітня того ж року Петро Дорошенко звертався до московського воєводи у Києві П. Шереметева: «...Тільки остерігаю цілості *Українної країни* і в ньому святого православ'я і добра посполитого і образ Війська Запорозького, як мені належить; між народом же християнським зовсім не бажаю кровопролиття»²³. На початку червня того ж року Петро Дорошенко писав до господаря Волоського князівства: «Той неприятель (Корона Польська. – Т. Ч.), не тільки чекає на згубу *нашої України*, але й пресвітлій Порті Отоманській доброго не зичить»²⁴. А у липні 1668 р. гетьман Петро Дорошенко з обозу під Голтвою писав до Варшави: «[...] І щоб святий мир установився *в Україні*»²⁵. Цікаво, що у жовтні т. р. у коронній канцелярії у Варшаві видали інструкцію священнику Вас'яну Загаєцькому (Савчаку), що був намісником Антонія Вінницького, Іт говорилося, що «Дорошенко *іменем Війська Запорозького і цілої України* посилав, піддаючися в протекцію цесаря Турецького»²⁶.

В універсалі гетьмана Петра Дорошенка від 1 січня 1669 р. писалося: «...Порадував був Господь Бог *нашу занепадаючу Україну* і об'єдналися поки до першої згоди і любовного з'єднання братського *обидві сторони Дніпра*, під стародавній регімент гетьманства нашого совокупилися»²⁷. В іншому січневому тогорічному універсалі гетьман відзначав: «...Ні про що інше, тільки щоб *Отчизну нашу Україну* до останку спустошили і в кінець розорили, у чому їм Боже не поможи...; щоб *нашу милу Отчизну* при цілості стародавніх вольностях в бажаному мирі, за регіментом мого гетьманства, могли скоро оглядати...; щоб я війська їхні мав наводити *на Україну*...»²⁸. У гетьманському універсалі від 4 січня т. р. до Ніжинського полку Війська Запорозького відзначалося: «...*Отчизну нашу Україну* до останку спустошили і повністю розори-

ли...; Ради цього надія на Бога, коли **вся Україна постійно за свою образу взялася, на них руку підніме**, що неприятелі скоро, як багато їх вже в свою землю пішло, з соромом з **України** відходити будуть»²⁹.

12 лютого 1669 р. гетьман Петро Дорошенко писав до московського князя Г. Ромодановського з Чигирина: «...Від віків в єдиному союзі **перебуваюча Україна**, яка через ті роки багато кров'ю облилася, і знову у різність приходила»³⁰. Цього ж місяця Дорошенко розсилав свої закличні універсали на Лівобережжі: «І то можливо що неприятель їх пожурить, що **вся Україна в єдинстві перебувала під одним їх начальством**...; але купно про обидві сторони і про **всю Україну**, щоб при цілості церков Божих і при непорушених вольностей і при бажаному мирові нероздільно перебувала, турбується...; але краще б для остаточного **України** їхньої заспокоєння і умиротворення комісія була б призначена у Києві, на якій би і вони своїх людей маючи, що потрібно б домовлятися могли»³¹. 19 лютого правобережний гетьман писав до московського воєводи П. Шереметева: «...Бусурманські неприятельські наїзди до цього часу, аж покуль з **України** вийшли...; тепер, коли за допомогою Бога всемогутнього, неприятелів бусурман з **Української землі** вигнали...»³².

17 квітня 1669 р. у листі до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича гетьман Петро Дорошенко знову ужив в одному реченні слова «Отчизна» та «Україна»: «...Тільки щоб справи **в Отчизні** заспокоїв під владою православною, в єдиній раді усі, а не розділеною **Україні** перебувати»³³. А 18 квітня у листі до Вселенського Олександрійського патріарха Паїсія гетьман написав «смути України»: «[...] А про воєвод і про ратних Його Царської Величності людях, в городах Малоросійських під час **смути України** забраних»³⁴. 6 травня Петро Дорошенко пише до московського воєводи Г. Ромодановського: «...Токмо узників на Москве, в ссылке и в заключении будучих, братия, приятели и кровные **люди Украинския** на меня досаждают...»³⁵. 9 листопада 1668 р. гетьман звертався до жителів Гадяча, що «ми побачивши превратство і відступлення від присяги татар і хитру зраду, що на погибель **Отчизни нашої** умишляють, взнавши, з Військом Низовим зсилаємося і про **оборону України** однодумно промишляти почали»³⁶.

У зв'язку із скликанням наприкінці 1669 р. чергової польсько-московської дипломатичної комісії для підтвердження Андрусівського перемир'я гетьман Дорошенко писав (у російському перекладі): «...Пишущим и приказывающим архиерейский и весь духовный чин гетманский и все Войско Запорожское, всяк возраст людей, **в Украине** будучих, в Андрусово на съезд великих послов и комиссаров меж христианскими монархами назначенное место...; вы, великий боярин посол и комиссар его царского величества (О. Ордин-Нащокін. – Т. Ч.), умирения и престания кровопролитию **в Украине** настоящему желаеш, а меж монархами становя мир святой **в Украине** во всех мятежах утишение...; но пославше на сейм коронацейный к королю его милости и речи посполитой послов своих, отколь или целого **успокоения Украины** или комиссаров особных к договором с нами приятии чаем...; А на писмо ваше, дабы уведали, о чем

*печалуєт Украина...; и прадавняя прежде сего за предков наших Украина...; и теми людьми, ихже ныне имате, Украину учнем*³⁷. Ще в одному посланні, яке датоване груднем 1669 р., гетьман Дорошенко пропонував перенести засідання дипломатів обох країн до Києва, який знаходився «тут в Україні»: «...А что бы токмо не в таком расстоянии, како ныне есть до Андрусова отселяя, но **зде[сь] в Украине**, или в самом Киеве та комиссия на успокоение веры отсрочена, прежде принятия Киева в держание Его Королевского Величества и Речи Посполитой договорена была, желаем»³⁸.

Революційний процес політичного утвердження на теренах східних воеводств Речі Посполитої нової держави у середині XVII ст. спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема великих трансформацій у сприйнятті поняття «Україна» та похідних від нього понятійних лексем правителем Війська Запорозького гетьманом Петром Дорошенком. Несподівані політичні та соціальні перетворення вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних моделей, які наповнювалися патріотичною семантикою новопосталого державного утворення. Адже підлегла гетьману територія Війська Запорозького отримала сталу назву «Україна» та, окрім того, означувалася як «Українний край», «Українська земля» та «Українні городи». Вона також усвідомлюється гетьманом і його оточенням як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «наша Україна». При цьому, «Україна» у дорошенковому дискурсі виступала не тільки як «прадавня, предків наших» історична територія («земля», «край»), але і у якості «держави», що була у політичному підпорядкуванні то «Його Королівській Милості», або ж «Салтана Турського».

Окремим важливим питанням протягом періоду гетьманування Петра Дорошенка була проблема територіальної цілісності Війська Запорозького, що спричинило до уживання назви «Україна» поряд з такими локалізаційними означеннями як «того боку», «цього боку», «обидві сторони Дніпра» і похідними від них словоформами – «тамобічна», «цьогобічна», «тогобічна». У свою чергу, такі мовотворчі процеси викликали появу таких простих і складних «об'єднавчих» словосполучень як «вся/уся Україна», «ціла Україна», «цілісність України», «вся Україна в єдності перебувала», «уся Україна обопільних народів Дніпра» тощо. Цікаво, що в універсалах та офіційному листуванні Петра Дорошенка для позначення населення і станів Війська Запорозького поширюються такі мовні патріотично-локалізаційні конструкції як «Українське поспільство», «Українські обивателі», «Українські діти», «Українські люди» та «Українські козаки».

Примітки:

¹ Дана публікація є продовженням статті автора «Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649–1659 рр.», що була опублікована у попередньому, 15-му випуску наукового щорічника «Україна в Центрально-Східній Європі» (К., 2015). З огляду на те, що вона вик-

ликала велике зацікавлення у науковій громадськості (на інтернет-сайті Academia.edu з нею ознайомилося багато вчених з різних країн світу) автор вирішив продовжити дослідження цієї теми.

² У цій статті проаналізовано універсали і листи гетьмана П. Дорошенка за 1666–1669 рр.

³ Тут і далі виділення жирним курсивом усіх понять та понятійних форм, пов'язаних зі словом «Україна» є авторськими.

⁴ Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Рук. 402, № 47, арк. 615; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї / М. Крикун // Україна Модерна. – № 2-3. – Львів, 1999. – С. 311-349. Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радіою. Козацтво Правобережної України у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / М. Крикун. – К., 2006. – С. 205-248.

⁵ Король Речі Посполитої Ян II Казимир у своїх універсалах неодноразово уживав поняття «Україна» та «Українний». Наприклад, його універсал від 31. III. 1667 р. адресувався «генералу і коменданту фортець наших Українних» Стахурському, якому наказувалося, «усіляко захист України обмислити» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 210).

⁶ БМЧ Краків. – Рук. 402, арк. 615–633; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 71-75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. – С. 311-349. Див. також: Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2011.

⁷ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 59-60. Індукта (з лат. *inducto* – звожу) – митний податок, що збирався з купців за привезені товари у Речі Посполитій та Війську Запорозькому, право на одержання якого передавалося на відкуп.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 115.

⁹ БМЧ Краків. – Теки Нарушевича (далі – ТН), Рук. 160, № 291, арк. 4.

¹⁰ Там само. – ТН, Рук. 161, № 2, арк. 5.

¹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 64.

¹² БМЧ Краків. – ТН, Рук. 161, арк. 5.

¹³ *Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 1. – Pars. I. – Kraków, 1881. – S. 126.*

¹⁴ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 115. Див. також: Dorosenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika / D. Dorosenko, J. Rypka. – Praha, 1933. – С. 13; Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi. – Istanbul, 1928. – С. 472.

¹⁵ Цит. за: Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 145.

- ¹⁶ Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 301.
- ¹⁷ АКТЫ ЮЗР. – Т. VI. – С. 235-236.
- ¹⁸ Там же. – С. 241-242.
- ¹⁹ Там же. – С. 242.
- ²⁰ Там же. – С. 249.
- ²¹ Acta historica. – Vol. 1. – Pars. 1. – S. 333-334; Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S. 124.
- ²² АКТЫ ЮЗР. – Т. VI. – С. 250-251.
- ²³ Там же. – С. 254.
- ²⁴ Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 379.
- ²⁵ Ibid. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 384. Польською мовою: «[...] Y żeby pokoj święty ustanowiony w Ukrainie».
- ²⁶ АКТЫ ЮЗР. – Т. VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 100.
- ²⁷ Там же. – Т. VIII. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 6.
- ²⁸ Там же. – С. 7.
- ²⁹ Там же. – С. 24.
- ³⁰ Там же. – С. 74.
- ³¹ Там же. – С. 115.
- ³² Там же. – С. 117.
- ³³ Там же. – С. 152.
- ³⁴ Там же. – С. 185.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. – Т. VII. – С. 112.
- ³⁷ АКТЫ ЮЗР. – Т. IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.95-97.
- ³⁸ Там же. – С.95-100.

Отримано: 09.10.2016 р

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ДЖЕРЕЛА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Повноцінне дослідження гетьманату Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), як і будь-якої історичної проблеми, неможливе без ретельного опрацювання джерельної бази. Серед джерел слід виокремити публікацію універсалів Петра Дорошенка (всього 49), яка здійснена І. Л. Бутичем і ґрунтується в основному на матеріалах українських архівосховищ¹. Але біда української історії козацької доби полягає в тому, що більшість вітчизняних джерел внаслідок війн, стихійних лих тощо загинули і тому доводиться спиратися переважно на польські, російські, турецькі джерела. Але турецькі джерела важкодоступні і до

того ж на перешкоді стоїть мовний бар'єр. Що стосується російських джерел, то в радянський період дослідження доби Руїни було під негласною забороною, а потім з цими джерелами працювати стало важко через великодержавно-шовіністичну політику Кремля, особливо тепер, під час російсько-української війни. А між тим тільки в фонді № 229 «Малоросійського приказу» (всього в РГАДА – Російському Державному Архіві Давніх Актів у Москві зберігається понад 400 фондів) знаходиться понад 80 справ, в яких містяться документи, які безпосередньо стосуються гетьманату Петра Дорошенка. Отже, залишаються тільки архівосховища Польщі: Варшава (АГАД – Архів Головний Актів Давніх, Національна бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Краків (Воеводський держархів, Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлав («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету) та ін., насамперед держархіви Познані, Гданська, бібліотека в Курніку. Хоча Друга світова війна і гітлерівська окупація завдали величезної шкоди польським архівосховищам, особливо у Варшаві, однак вони залишаються одним з найцінніших зібрань джерел з історії України.

На щастя польські археографи провели певну евристичну та едиційну роботу ще в довоєнний час і проводять її (хоча з меншою інтенсивністю) і нині. Тут варто особливо відзначити доробок археографів ХІХ ст. Амброджія Грабовського², Фр. Кульчицького³, ХХ ст. (Януш Волінський)⁴, а також істориків Збігнева Вуйціка, Адама Керстена, Януша Перденіі, Адама Пшибося, котрі актуалізували значну кількість джерел. В українській історіографії після класичних монографій Миколи Костомарова та Дмитра Дорошенка⁵ вийшло тільки фундаментальне дослідження Валерія Смолія та Валерія Степанкова⁶. Зараз на жаль не вбачаємо дослідників, котрі б на такому ж високому рівні проводили дослідження гетьманату Дорошенка, хіба що окремих питань його правління в статтях. У великій пригоді стали б тут узагальнюючі джерелознавчі роботи. Свого часу професор Микола Ковальський написав докторську дисертацію і видав цикл робіт, присвячених аналізу джерел з історії України 1569–1647 рр.⁷. Справа була продовжена його учнями – представниками «дніпропетровської школи» або «школи Ковальського» Юрієм Мициком та Ганною Швидько. Перший проаналізував джерела до історії Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. і видав понад 1000 джерел цієї доби⁸, а друга – опублікувала цикл робіт, присвячених містам гетьманщини доби Руїни, в т. ч. джерелам з цієї проблематики⁹. Але бракує аналогічних робіт, присвячених джерелам з військово-політичної історії періоду «Руїни», а якраз війни та бурхливе політичне події складали основний зміст тогочасного життя України і розкривали складний процес українського державотворення, його злету й падіння.

Звичайно в стислому виступі на «круглому столі» не вдасться вирішити цього питання, але спробуємо підказати майбутнім дослідникам хоча б деякі основні джерела архівосховищах Польщі, які потребують повної публікації. Це дозволило б розширити джерельну базу досліджень гетьманату Петра Дорошенка.

Відзначимо, що у ХVІ–ХVІІІ ст. в Речі Посполитій були дуже поширені

фундаментальні (до 1000 аркушів) рукописні збірники всякої всячини («*silva rerum*», «*miscellanea*», «*varia*»), які містили у своєму складі різноманітні джерела: королівські універсали, сеймові промови й постанови, сеймові щоденники, публіцистичні трактати, реляції, вірші тощо, але найчастіше тут були представлені різноманітні листи, створені у більшості випадків польськими шляхтичами, і містили в собі військово-політичну інформацію (дані про військові кампанії, хід боїв, дипломатичні місії тощо). Нерідко дані особистого характеру скорочувалося і у такому вигляді (як вістові листи) вони поширювалися по всій Речі Посполитій і навіть за її межами. В інших випадках листи створювалися анонімно, тільки вказувалося з якого міста й коли були відправлені, але поширювалися аналогічно. Таким чином, створювалися «новини», «авізи», що виконували роль сучасних газет і скеровувалися до широкого кола читачів. Ряд з них сповіщали читачів насамперед про події в Україні 1669–1675 рр., причому серед них були й такі, що були створені у Кам'янці-Подільському або стосувалися цього міста¹⁰. Це особливо важливо, оскільки має безпосереднє відношення до історії вашого старовинного міста, туристична привабливість якого невинно зростає. У знаменитих «теках Адама Нарушевича» – копіаріушу XVIII ст. ряд томів заповнено копіями документів, які стосуються і років гетьманату Дорошенка. Особливо важливо є те, що в цих теках зберігаються копії документів з архівів, які загинули, наприклад архів короля Станіслава-Августа, архів князів Вишневецьких та ін. Крім того, за межами цієї серії (тт. 1-200, з яких періоду 1665–1676 рр. стосуються томи 159-174) можна назвати й окремі томи Нарушевича, як от: том, що містить документи 1669–1673 рр. переважно італійською мовою, в т.ч. про Україну й Дорошенка¹¹. Так, в них знаходимо ряд листів Дорошенка: до коронного маршалка Яна Собеського від 26.09. 1666 р. (№ 160, с. 1277), від 1.10.1666 р. (№ 161, с. 5), до короля Михайла Вишневецького від 29.10.1669 р., до білоцерківського та паволоцького полковників від жовтня 1669 р., до дипломатів у Андрусів від 11.12.1669 р. (№ 165, с. 163-165, 181-182, 461), до коронного підканцлера від 15.08.1670 р. (№ 166, с. 335), до короля Михайла Вишневецького від 7.12.1670 р. (№ 167, с. 223). Деякі з них наводимо нижче у вигляді регестів. А у фонді «Зібрання Русецьких» держархіву у Кракові у невеликому збірнику документації гетьманів України під № 69 є й оборонний універсал Дорошенка від 2.08.1670 р. на Тростянку (арк. 7). У фонді «Архів Сангушків» (№ 387) цього ж архіву знаходимо незнаний лист Дорошенка до короля (дати написання на жаль немає). У цій же справі заходиться і список його відомого листа до грабовецького старости, лист короля Яна Собеського до литовського канцлера від 6.12.1674 р., де йшлося і про Дорошенка. У фонді «Зібрання Браницьких з Сухой» (№ 33/46) знаходиться інструкція Дорошенка від 3.10.1669 р. українським послам на сейм (с. 6-13).

В збірниках кореспонденції магната Міхала Паца є й такі документи, що стосуються доби Дорошенка¹². Такого ж типу збірки, що містять кореспонденцію магнатів Сапіг (№№350-354). Найцікавішим для нас є збірник № 350, який містить документи за 1665–1692 рр. Менш відомі копіаруші створені наприкінці

XVIII ст. Тадеушем Чацьким та Лукашем Голембівським, які теж зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських. Особливо цікавими є збірники № 399, 421, 423 та 430. Зокрема в першому з них знаходимо і листування високопоставлених осіб Кримського ханства з владою Речі Посполитою 1655–1668 рр. та матеріали одного з творців Андрусівського перемир'я Ордіна-Нащокіна. А у збірнику № 430 є листи Дорошенка 1674 р., зокрема до короля Михайла Вишневецького та грабовецького старости.

Особливу зацікавленість виявляють матеріали колекції Марціна Гожковського, яка зберігається у бібліотеці Чарторийських. В середині XIX ст. вона була зібрана з незаконно вилучених монастирських бібліотек Сіверщини і всупереч протестам української громадськості (В. Антонович та ін.) була вивезена до Польщі. Нині – це рукописи №№ 253–281 відділу рукописів БПАН, серед яких є й оригінальні документи Дорошенка та його сподвижників. Листи Дорошенка до короля Михайла Вишневецького від 7.11.1670 р., прусського електора Фрідріха Вільгельма Великого від 28.03.1671 р. та інші можна знайти в АГАД (Ф. II. – Кн. 22. – С. 564; Кн. 12. – С. 1582). Крім того, тут під номером 3912 знаходиться збірник під назвою «Листи про козацькі справи 1656–1672», де знаходяться оригінали листів Петра Дорошенка, Михайла Ханенка, козацьких полковників, митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, дипломатичних інструкцій, грамот царя Олексія та ін. Велику цінність являють збірники із зібрання королівського секретаря часів Яна-Казимира Ієроніма Піночі, які зберігаються у краківському держархіві, де складають окремий фонд¹³. Особливо важливим є збірник № 372, сповнений документами 1671–1673 рр.

Окремі документи знаходяться у ВР бібліотеки Варшавського університету. Один з них (проїжджий лист короля Яна Собеського послу до Дорошенка Криштофу Ласко від 20.09.1670 р.) наводиться нами у додатках.

Ми подали частину документів з їх складу (щоправда у вигляді регестів) до друку у видання Інституту історії НАНУ та до збірнику «Старий Меджибіж» – всього понад 180 документів 1671 р. (89 документів) і 1672 р. (93 документи). Однак в їх складі лишається ще багато цінного, до того ж необхідно видати повний їх текст, а не тільки регести. Там представлені в основному своєрідні газети: новини й листи (вістові листи), інколи документи іншого різновиду, наприклад конфесати (протоколи допитів). Їхні інформаційні можливості досить великі. Насамперед, вони дають досить ґрунтовну картину (навіть рукописні новини, які збереглися в складі цих збірників, фіксують ситуацію у 1671–1672 рр. майже щотижня) воєнно-політичної ситуації на Правобережній Україні, особливо на Поділлі, яка в той час змінювалася як у калейдоскопі: воєнні дії. Не слід забувати, що в цей час йшла підготовка до турецького наступу на Україну і тому новини буквально насичені даними про військові дії (наскоки ординців; переміщення польських та козацьких військ, також турецьких, молдавських і валаських; страждання населення, яке грабувалося й забиралося в неволю; дипломатичні заходи сторін; дії конкретних державних і військових особистостей: гетьманів України, в першу чергу Петра Дорошенка та Михайла Ханенка, та-

кож відомих козацьких полковників і кошових отаманів, як от Іван Сірко, Остап Гоголь, Михайло Зеленський, Павло Тетеря (вже емігрант); королів і воєначальників Речі Посполитої (король Михайло Вишневецький, коронний маршалок, польний, потім великий коронний гетьман і король Ян III Собеський, подільська шляхта, комендантів Білої Церкви, Брацлава, Меджибожа), кримські хани та мурзи, молдавські господарі тощою Особливо важливими є документи, що були створені у козацькому таборі: лист Лукаша Бузького, козацького коменданта Могилева-Подільського, лист – протест козаків щодо свавілля польської солдатні на Поділлі, навіть конфесати – протоколи допитів полонених козаків. Читаючи ці документи, ловиш себе на думці, що гортаєш підшивки газет, в котрих події висвітлюють у хронологічній послідовності. Можна вказати на детальні свідчення про хід військових дій на Поділлі, особливо під Ладжином і Четвертинівкою (липень 1672 р.), на наскоки на Галичину (Дрогобич, Долина та ін.), про конфлікт між братами Дорошенками – Петром і Григорієм. Дуже цінним є «Слово..» на сеймі Яна Собеського, де він вказував на прагнення козаків встановити західні кордони Гетьманщини по кордонах етнічних українських земель, до тієї межі, де звучить руська (українська) мова і де стоять православні церкви. Тут Собеський повторює по суті дипломатичні інструкції Дорошенка. Є цікаві дані біографічного характеру, наприклад: про сватання брата гетьмана Григорія Дорошенка до удови Тимоша Хмельницького – Роксанди Лупу.

Уведення цих джерел до наукового обігу дозволить глибше пізнати добу гетьмана Петра Дорошенка і складний процес українського державотворення в цей період.

Примітки:

¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. – Львів, 2004.

² Ojczyście wspominki...Ambrożego Grabowskiego.-Kraków, 1845. – t. 1-2; Starożytności historyczne polsjie. – Kraków, 1840. – T. 1-2.

³ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1880–1881.

⁴ Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich / J. Woliński. – Warszawa, 1983.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985.

⁶ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій., В. Степанков – К., 2011. – С. 214-216, 266-268.

⁷ Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск, 1977–1979. – Ч. 1-4.

⁸ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ, 1996; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2012–2015. – ТТ. 1-4. Він же звернувся до публікації листів Петра Дорошенка і взагалі до джерел історії його гетьманату: Мицик Ю. З докумен-

тації гетьмана Петра Дорошенка / Ю. Мицик // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С. 70-102; Мицик Ю. А. З польських рукописних збірників про гетьмана Петра Дорошенка / Ю. А. Мицик // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. – К., 2015. – С. 142-171; Мицик Ю. А. Дипломатичні інструкції Петра Дорошенка послам до Речі Посполитої (1669–1670) // Гетьман... – С. 126-142; Мицик Ю. З польських рукописних збірників про Сіверщину останньої третини XVII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4 (124). – С. 120-123.

⁹ Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII века) / А. К. Швидько. – Днепропетровск, 1986 та ін.

¹⁰ Бібліотека Польської АН (далі – БПАН).-Відділ рукописів (далі – ВР). – № 1070; Державний архів (далі – ДА) у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі» (далі – ЗП). – № 372); Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – Ч). – ВР. – № 2577, 2578.

¹¹ Ч. – ВР. – № 1592.

¹² Ч. – ВР. – №№ 410-416, з них містять документи з даної проблематики №№ 410, 412, 415, 416.

¹³ ДА у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – №№ 370, 371, 372, 376, 377 та ін.

Додатки:

№ 1

1666, жовтня 5 (вересня 26). – Лист гетьмана Петра Дорошенка до коронного маршалка Яна Собеського (регест)

«Мова йде про кривди козакам. Я мушу скажитися, «але кожного (дня) мені постійно супліками гризуть голову козаки, що аж надто обтяжили мене». Посилаю своїх посланців. Прошу з повагою їх прийняти. «Не так щиро хотіли поступати з нашим народом, коли одному чи десятком станеться кривда, другі то бачачи, а ще більше чуючи погрози щодо себе і похвалки на життя, чого всього не описати, вже всі худоби покинувши, утікає хто куди, а потім зрушившись з свого дому козак до чого кинеться, *subsit alto w. m. p. iudicio*». На цьому боці розворушили посольство, а хто винуватий, хай Бог судить, а коронними й татарськими військами з немалою шкодою вітчизни.

Я ходив разом з в. м. і з паном Тетерею за Дніпро, там щасливо воював.

Скарги на поляків, які чинять утиски, що приводить підданих у відчай. Не треба більше зичливості від їх м. панів військових вітчизні, якби під цей час все Задніпря почало схилитися, то мені, який стояв поблизу в Іллінцях, дали б допомогу... Я мусив до Криму по ординську допомогу посилати, котрих й надто багато прийшло. Більше з ними клопоту, ніж допомоги. Їх в. м. не тільки не хотіли до воєнної роботи допустити, алей козаків до мене взагалі не пустили, кажучи, що вже досить вашого козацтва.»

(Ч. – ВР. – № 160. – С. 1277-1278. – Копія кінця XVIII ст. з архіву короля Станіслава-Августа).

№ 2

1666, жовтня 11 (1). – Лист гетьмана Петра Дорошенка до коронного маршалка Яна Собеського (регест).

«Я не можу зразу протидіяти дейнецьким і московським силам.»

(Ч. – ВР. – № 161. – С. 5-6. – Копія кінця XVIII ст. з архіву короля Станіслава-Августа)

№ 3

1669, листопада 7 (жовтня 28). – Стеблів. – Лист гетьмана Петра Дорошенка королю Речі Посполитої Михайлу Вишневецькому (регест)

«Ми відправили послів від Війська Запорозького на сейм. Брехливо подають, що Військо Запорозьке в підданство султана подалося і взявши санджаки, я маю бути його данником. «Хоча я взяв його санджаки, але це вчинив постерігаючи цілості занепадаючої України, держави вашої королівської мості, що ці татари, братаючись то з Польщею, то з Москвою, шкодять нам своїми частими нападами і завдають УЩЕРБУ нам в людях і майні». Щоб вони більше з нашими неприятелями не виходили, я з усім Військом прийняв санджаки. Ханенко ж, прагнучи домогтися свого, так СПРЯГСЯ з ними й досі нищачи державу в. к. м., грасував вогнем і мечем під українними містами. Сприсягшись з татарами, спочатку Суховій, а тепер Ханенко, своїми нещасними приходами, внівеч пустошили. Зустрівшись з їх військами та кримськими, котрих було під 10 000, я сточив битву під Стеблевом і допомогою Бога 29 жовтня їх доценту розгромив, табір з гарматами і всіма іншими военними ризтунками як бунтівників й незичливих добру в. к. м. взяв. Обіцяю в погоні за ними взяти татарських «язиків» і прислати в. к. м.»

(Ч. – ВР. – № 165. – С. 163-165. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 4

1669, жовтень. – Стеблів. – Лист гетьмана Петра Дорошенка полковникам білоцерківському і паволоцькому (регест)

«Я посилаю до силістрійського паші за допомогою. Наш посол Григорашко (Grygoryaszko) щасливо повернувся, а за ним на допомогу йде 20 000 білгородської орди. Треба обережно йти до замків. «Але як у них є звичай, цього нікому не треба казати і зараз всупереч забороні кожен захоче взяти провіант, коли десь перестріне необережного. А ми сам до війська вирушимо

як тільки приборкаємо сваволю».

(Ч. – ВР. – № 165. – С. 181-182. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 5

1670, березня 25 (15). – Лист гетьмана Петра Дорошенка до коронного під канцлера Анджея Ольшовського (регест)

«Мова йде про титулах, що король перестав писати в них Русь. Нехай в. м. буде писатися «руським князем».

(Ч. – ВР. – № 165. – С. 335-336. – Копія кінця XVIII ст. з рукопису архіву короля Станіслава-Августа)

№ 6

1670, вересня 20. – Теревовля. – Універсал Яна Собеського

«Jan na Złoczowie i Zołkwi Sobieski, marszałek i hetman wielki koronny, jaworowski, stryjski, kałuski, barski starosta.

Wszem wobec i koźdemu zosobna, komu by o tym wiedzieć należało, osobliwie pp. pułkownikom, setnikom, asawułom, atamanom horodowym i ich nakaznym Wojska jeo kr. mości Zaporozkiego po horodach, miasteczkach i wsiach w Ukrainie mieszkającym. Przy powinszowaniu zdrowia dobrego niniejszym pismem moim oznajmuje, iż j. m. pan Krzysztofh Łasko, porucznik rotы панцерnej jaśnie oświęconego ksiązęcia j. m. Ostrowskiego a comisarz od kr. j. mości назначony, idzie tak do j. m. pana Piotra Doroszenka, hetmana Wojska j. k. mości Zaporozkiego, jako też do Białej Cerkwi dla uznania krzywд різних, spisania szkod i uczynienia słusznej inquisitiej względem [...] go wszystkiego coby się kołwiek tamże w Białej Cerkwi i z jakiej przyczyny stało. Przetoż aby wszędy pomieniony j. m. p. comissarz w sprawie pokoju do Białej Cerkwie idący, po horodach, miasteczkach i wsiach z należyтą ludzkością i zwyczajną wygodą bez wszelakiej trudności i omieszkania był przymowany, pilnie żądam i proszę. Wyświadczoną ludzkość i obserwancią pp. poslowie i wszelki człowiek od Wojska j. k. M. Zaporozkiego przechodzący wzajemnie przy wszelkim bezpieczeństwie od nas w tych tu krajach uznawać zawsze będzie. Na co się ręką własną dla niewątpliwej wiary podpisawszy i pieczęć moje przycisnąć rozkazałem.

Datt w obozie pod Trębowlą d. 20 7bris anno 1670.

(підпис)».

(Бібліотека Варшавського університету. – ВР. – Оригінал завірений особистим підписом Яна Собеського і печаткою).

Отримано: 28.10.2016 р.

Володимир Газін

ПРИХІД ДО ВЛАДИ ТА ПОЛІТИКА ПЕТРА ДОРОШЕНКА ЯК ОДИН З ЧИННИКІВ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО «ПОРОЗУМІННЯ» 1667 р.

Упродовж 1654–1667 рр. тривала тринадцятирічна московсько-польська війна, яка фактично ознаменувала боротьбу за першість в регіоні Центрально-Східної Європи. У ході цього протистояння періоди загострення збройної боротьби змінювалися дипломатичними переговорами.

Однією з ознак цієї боротьби була вкрай гостра постановка «українського питання». Українські землі опинилися в епіцентрі боротьби між Варшавою та Москвою, які розуміли, що володіння саме Україною є головним чинником забезпечення домінування в регіоні. Для Варшави втрата України означала кінець могутності Речі Посполитої. Москвою ж Україна розглядалася в якості основної складової фундаменту майбутньої імперії.

Водночас Україна не була пасивним об'єктом політики Москви та Варшави. Події в Україні та політика українських гетьманів від Богдана Хмельницького і до Петра Дорошенка активно впливали на перебіг військово-політичного протистояння в Центрально-Східній Європі.

Власне саме польсько-московське протистояння, яке й склало основну вісь боротьби за першість в регіоні, тривалий час не могло виявити переможця. А спроби укласти мир наштовхувалися на своєрідний «камінь спотикання», яким виступало, зокрема, й «українське питання», яке визначило безрезультатність переговорів 1656, 1658, 1663, 1664 рр.

Однак, чітко виражені тенденції, як говорили про поступ до «порозуміння» між Варшавою та Москвою проявилися уже на кінець 1665 р. Звичайно, тут слід звернути увагу на дію декількох чинників.

По-перше, тривала боротьба засвідчила певну рівновагу сил та неспроможність жодної з сторін ні політичними методами, ні за допомогою зброї забезпечити собі перевагу. Саме на цей час зазнали краху чи не останні спроби сторін вирішити долю протистояння в ході військової кампанії. Мається на увазі невдалий похід Яна Казімежа на Лівобережну Україну в 1663–1664 рр. та спроба Москви скористатися антипольським повстанням на Правобережжі в 1664–1665 рр.

По-друге, чинником, що спонукав сторони до пошуку можливих варіантів компромісу та зближення, стає активізація дій Кримського ханства, які загрожували інтересам і Варшави, і Москви.

Третім є власне український чинник, зокрема, позиція гетьманських урядів як лівобережного, так і правобережного.

Так, на літо 1665 р. вкрай погіршилися позиції Польщі на Правобережній Україні, охопленій полум'ям анитпольського повстання. Саме тоді зазнала остаточного краху політика Павла Тетері, якого у Варшаві вважали послідовним

та вірним провідником політики польського уряду в Україні. Залишившись без прихильників, не отримуючи суттєвої допомоги ні від поляків, ні від Криму і зрозумівши безперспективність подальшої боротьби¹, він відправився до Польщі².

З від'їздом Тетері склалися умови для цілковитої втрати Варшавою своїх позицій на Правобережжі, що загрожувало поширення там московського впливу. Проте царське керівництво, своєю чергою, не змогло скористатися зі зручної нагоди. Ні московські воєводи, ні тим паче лівобережний гетьман Іван Брюховецький, не спромоглися опанувати ситуацію на Правобережжі, де розпочалася боротьба за владу. У результаті якої черкаський полковник Петро Дорошенко, заручившись підтримкою татар, усунув своїх конкурентів й заволодів гетьманською булавою.

У Москві, розцінюючи ситуацію на Правобережжі й розуміючи усю безперспективність та небезпечність втягування в боротьбу з поляками та Кримом, схилилися до того, щоб перевести вирішення долі цієї частини України у дипломатичну площину. А тим часом ставилося завдання максимально посилити свої позиції на Лівобережжі.

Для цього склалися передумови на початку вересня 1665 р. Саме тоді до Москви прибув лівобережний гетьман Іван Брюховецький, де 22 жовтня (ст. ст.) 1665 р. підписав нову українсько-московську угоду (Московські статті 1665 р.). Цей документ зафіксував радикальне посилення позицій Росії в Лівобережній Україні³.

Можна говорити про те, що Москва взяла курс на поділ України. Свідомо віддаючи Правобережжя полякам та укріплюючи свої позиції на Лівобережжі, царський уряд виходив з тривалого протистояння з Варшавою, залишивши за собою значну частину українських земель. Це розглядалося як суттєвий здобуток, який у подальшому на фоні послаблення Речі Посполитої міг бути використаний в якості плацдарму для наступу з метою інкорпорації до складу Московського царства всієї України.

Якщо Москві на осінь 1665 р. вдалося домогтися посилення своїх позицій на підконтрольній Лівобережній Україні, то становище Польщі на Правобережжі залишалося вкрай хитким. Прихід до влади Петра Дорошенка кардинальним чином вплинув як на позиції Польщі в Правобережній Україні, так і на перспективи подальших польсько-російських переговорів.

Отримавши гетьманську булаву (не без допомоги Криму) він, номінально зберігаючи вірність польському королю, здійснює заходи, які спрямовувалися на обмеження впливу Корони на Правобережній Україні. Так він поставив перед королівським урядом вимогу визнання автономії Гетьманщині на основі умов Зборівського договору 1649 р. П. Дорошенко наголошував на необхідності підтвердження всіх прав та привілеїв козацтва, надання йому права проживати не лише в королівських землях, а й в маєтках шляхти та духовних осіб, а також наголошував на необхідності підтвердження всіх прав та привілеїв козацтва, надання йому права проживати не лише в королівських,

а й в маєтках шляхти та духовних осіб зазначав, що козацтво має підлягати виключно юрисдикції гетьмана та полковників⁴. При цьому Дорошенко намагався опертися на військову та політичну підтримку Криму, де наступником Мегмед-Гірея став ставленник Туреччини Аділ-Гірей, який в піку Польщі намагається посилити позиції Криму в Україні. Відтак, уже наприкінці травня – на початку червня 1666 р. до Дорошенка прибули ханські послы з пропозиціям поновлення кримсько-українського військово-політичного союзу⁵.

Насамкінець, Дорошенко, спираючись на кримську допомогу, намагався реалізувати програму об'єднання козацької України. Для цього склалися сприятливі умови на Лівобережжі. З одного боку підписання Іваном Брюховецьким Московських статей засвідчило значне просування Москви в справі підпорядкування собі Лівобережної України та посилення контролю над лівобережним гетьманатом. Проте, з іншого – той же Московський договір, який передбачав втручання царських воєвод в управління Гетьманщиною, зокрема в сфері збору податків, викликав невдоволення найширших верств населення Лівобережної України (січовики, селяни, духовенство). Російський воєвода у Січі Григорій Косагов відзначав, що «...царських людей не люблять і <...> Хотять миритися з татарами і Дорошенком»⁶.

Дії Дорошенка (особливо за умови активної допомоги Криму) не влаштували ні Варшаву, ні Москву, що, безумовно, диктувало сторонам необхідність нагального вирішення «українського питання» та підштовхувало їх до пошуку компромісу в питанні майбутнього Війська Запорозького. У Москві та Варшаві доходять висновку про можливість досягнення компромісу за рахунок поділу України (цей варіант Москва пропонувала ще в 1662 р.) та посилення своїх позицій відповідно в Лівобережжі та Правобережжі. Це створювало перспективи результативних польсько-московських переговорів.

Уже у вересні 1665 р. між Москвою та Варшавою відновлюється переговорний процес. Саме тоді до Москви прибув королівський посланець Геронім Комар⁷.

В інструкції, прийнятій Радою Сенату ще в травні 1665 р., значне місце відводилося саме «українському питанню». Уперше в історії полько-московського дипломатичного діалогу Варшава офіційно говорила про можливість поділу України. Там погоджувалися на те, щоб Лівобережжя залишилося під владою царя⁸.

На початок 1666 р. ще більше загострюються стосунки польського керівництва з гетьманом Петром Дорошенком. Останній 20 лютого, як про це повідомляв Іван Брюховецький у посланні до царя, вчинив нараду з правобережною старшиною і постановив, «...щоб всіх ляхів, що були на Україні в містах, в Польщу всіх вислати, а самим зі всіма Задніпровськими містами до хана кримського прихилитися»⁹.

Фактично за таких умов, коли і Варшава, і Москва зосередилися на питаннях збереження своєї влади на підконтрольних частинах України і коли вони теоретично уже були готові зафіксувати відповідний статус-кво в двосто-

ронніх відносинах і розпочалися відомі переговори в Андрусові (30 квітня (ст. ст.) 1666 р.)¹⁰.

Петро Дорошенко, розуміючи, яку небезпеку українській державності несуть в собі польсько-московські домовленості, намагався контролювати їх перебіг. У липні 1666 р. він звертався зі спеціальним посланням до короля, в якому просив того інформувати про розв'язання «справи України»¹¹. При цьому гетьман, негативно оцінюючи сам факт польсько-московських переговорів, фактично ігнорував всякі домовленості між ними. Усупереч угоді про перемир'я, яку було досягнуто в травні 1666 р., Дорошенко, виношуючи ідею возз'єднати козацьку Україну, продовжував здійснювати воєнні акції проти полків Брюховецького та московських військ. Такі дії ставили під загрозу результати російсько-польських мирних переговорів. Зокрема, Нащокін повідомляв, що встановленню перемир'я сильно заважають козаки, які навмисне порушують угоду про припинення військових дій, «...їм не хочеться миру, щоб бути завжди у свавіллі, а не під началом на своїх нивах працювати»¹². Дедалі загрозливішого характеру для поляків набувала співпраця Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Головна мета Бахчисараю, яка означалася ще на початку 60-х рр. XVII ст., полягала в нав'язуванні Війську Запорозькому своєї протекції, яка підривала позиції Варшави. На початку липня 1666 р. Дорошенко писав у листі до свого кума Груші, що «... хан новий (Аділь-Гірей – В. Г.) бажає дуже жити в приязні з Військом його королівської милості Запорозьким, а на знак цього допомагає частими посилками орди на супротивника»¹³.

Щоб дещо стабілізувати ситуацію в самій Польщі король ще 3 серпня 1666 р. розпорядився відправити частину військ, які були мобілізовані як королем, так і його противниками та задіяні в громадянській війні, а тепер створювали серйозні проблеми для влади, в Україну¹⁴. Це неминуче викликало загострення українсько-польських відносин, викликане невдоволенням українського населення, на плечі якого й лягало утримання жовнірів. Також жорстко виступив проти цього і гетьман Петро Дорошенко. Слід відзначити, що його позиція зумовлювалася абсолютним ігноруванням Варшавою інтересів України. Зокрема, це стосувалося вимог гетьманського уряду визнати автономію України, хоча б на умовах Зборівського договору 1649 р. Також відбувалося зволікання з визнанням самого Дорошенка в якості гетьмана (у короля не поспішали надсилати тому клейноди, як відзнаки гетьманської влади)¹⁵. Присилка ж в Україну польських військ без жодних консультацій з гетьманом вкотре демонструвало зневажливе ставлення королівського двору до думки Дорошенка, який ще більше утверджувався в необхідності пошуку союзників, на підтримку яких можна було б опертися в протистоянні антиукраїнській політиці як з боку Москви, так і Варшави. При цьому польсько-московські мирні переговори аж ніяк не вселяли надію на врахування українських

інтересів. Тому все чіткіше проявлявся курс гетьмана на союз з Туреччиною та Кримом, єдину на той час реальну третю силу, яка також була вкрай занепокоєна перспективою замирення Москви та Варшави.

Відтак, якщо до цього часу присутність татар на Правобережжі ще була доволі незначною, то з вересня татарський чинник набуває для Варшави (та й для Москви) все більш загрозливих форм. Уже 8–9 вересня 1666 р. в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня (н.с.) туди прибуло кримське військо (10-15 тис.) на чолі з самим нурадин-солтаном Девлет-Гіреєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес¹⁶.

Власне під впливом цих обставин і відбувалися переговори в Андрусові. Починаючи з серпня 1666 р. польська позиція, перед всім, була продиктована розумінням політичною елітою Речі Посполитої необхідності укладення миру з Москвою, як засобу виходу «...зі сліпого провулка, в якому опинилася країна»¹⁷.

Восени 1666 р. ситуація в Україні ще більше загострилася. Саме тоді, виконуючи королівський наказ, на територію Правобережжя вступило польське військо, очолюване полковником С. Маховським. Рухаючись в напрямку Брацлава, польський воєначальник розміщував окремі загони в українських містах і селах. При цьому похід супроводжувався грабежами та насильством. Обурення з боку українського населення викликали спроби поляків провести перепис населення, як зазначалося, щоб з'ясувати можливості для розселення жовнірів¹⁸.

Наслідком таких дії польського керівництва, які жодним чином не були погоджені з гетьманом Петром Дорошенком, і носили явний антиукраїнський характер, став розгромом підрозділів Маховського об'єднаним українсько-кримським військом Дорошенка та Девлет-Гірея під Браїловим у другій половині грудня 1666 р. Сам хід битви докладно описаний в роботах В. Смолія та В. Степанкова¹⁹. Відтак, не зупиняючись власне на перебігу Браїлівської битви, слід відзначити, що за наслідками, сучасники її порівнювали з Батозькою перемогою Богдана Хмельницького 1652 р.²⁰. А З. Вуйцік у цьому сенсі зазначав, що «... поразка була цілковитою а польське панування на Україні на багато років впало»²¹.

Дійсно, поразка польських військ під Браїловим катастрофічно відобразилася на позиціях Варшави в Україні. На хвилі антипольських настроїв серед населення Правобережної України Петру Дорошенку вдалося практично звільнити її від польських військ. Окремі залоги залишалися тільки в Корсуні та Білій Церкві. Та й ті були блоковані полками правобережного гетьмана²².

За таких умов у Варшаві змушені були шукати швидкого порозуміння з Москвою. 20 (30) грудня 1666 р. Рада сенату постановила направити наказ польським комісарам, що в цей час проводили переговори в Андрусові, щоб ті

приклали максимальних зусиль для чим швидшого укладення миру, «... на тих умовах, які Москва запропонує»²³. Таким чином саме українські події змусили польське керівництво піти на ті поступки, які й відкрили шлях для укладення польсько-московського договору та завершення тривалої війни.

Андрусівська угода, торкнувшись безпосередньо України, фактично створювала реальну загрозу для самого існування Української держави. Опинившись розколотою та поділеною між Москвою та Варшавою, вона опинялася об'єктом імперських амбіцій двох країн, що боролися за першість в Центрально-Східній Європі. Слід відзначити, що загрозу для України, породжену Андрусівською угодою, в повній мірі розуміли в Україні по обидва боки Дніпра. Так, правобережний гетьман Петро Дорошенко, який уже 1 березня 1667 р. оголосив мобілізацію усіх підвладний йому козацьких полків, наголошуючи на реальній небезпеці для України («адже про наші голови торг йде, і погрожують силою»)²⁴. Доволі промовистими є слова і лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, виголошені в листі до мешканців Лівобережжя в березні 1668 р.: «...москалі <...>, з ляхами помирившись, з обох рук <...> нас Військо Запорозьке і весь народ християнський український вигубляти, і Україну вітчизну нашу вцент розорити постановили»²⁵.

Примітки:

¹ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 96.

² Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб.: Тип. Э. Пратца, 1867. – Т. 5. – С. 281; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – С. 96.

³ АЮЗР. – СПб.: Тип. Э. Пратца, 1869. – Т.6. – С. 3-4, 15, 18-19; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1 / Упорядники І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – К.-Л.: НТШ, 2004. – С. 270.

⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – С. 213-222; Степанков В. С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній Гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.) / В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 54.

⁵ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К.: Темпора, 2011. – С. 102, 107.

⁶ Там само. – С. 103.

⁷ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)

/ Н. Н. Бантыш-Каменский. – Ч. 3. – М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. – С. 139; Соловьев С. М. История России с древнейших времен // С. М. Соловьев Сочинения. В 18 кн. / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – Кн. VI. Т. 11-12. – С. 166.

⁸ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – Czart), rkps. 2109, s. 109-115; rkps. 2106, s. 373-378; Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 190.

⁹ АЮЗР. – Т. 6. – С. 88.

¹⁰ Czart, rkps. 2112, s. 191; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор... – Ч. 3. – С. 139.

¹¹ Степанков В. С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жовтень 1666 років) / В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 228.

¹² Соловьев С. М. История России. – Т. 11-12. – С. 169.

¹³ АЮЗР. – Т. 6. – С. 115.

¹⁴ Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) / Степанков Валерій // Проблеми історії країна Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 110.

¹⁵ Там само. – С. 111.

¹⁶ Там само. – С. 111-113.

¹⁷ Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1959. – S. 242.

¹⁸ Степанков В. Відмова Варшави... – С. 115-116.

¹⁹ Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 126-130; Степанков В. Відмова Варшави... – С. 117-118.

²⁰ [Jemiołowski M.] Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemia województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 368.

²¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 249.

²² Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 129.

²³ Там само. – С. 130; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – С. 558-560; Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 246-257.

²⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 400.

²⁵ АЮЗР. – СПб. Тип В. В. Пратц, 1873. – Т. 7. – С. 40; Смолій В. Українська

національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 43.

Отримано: 12.11.2016 р.

Олексій Струкевич

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

В українській історіографічній літературі з кінця XIX ст. чітко визначилася тенденція зображення Петра Дорошенка «продовжувачем курсу Б. Хмельницького» (М. Грушевський), «непохитним українським володарем у прагненні добиватися для України «політичної незалежності і самостійності» (А. Стороженко), послідовним прихильником ідеї соборності, який «бажав з'єднати усю Україну – і Право- і Лівобережну – під своїм єдиним урядом» (Д. Багалій), патріотом, який інтереси Батьківщини ставив «вище приватних і станових інтересів» (Д. Яворницький), гетьманом, якого «доля нібито спеціально обрала для того, щоб у житті й діяльності однієї людини сфокусувати всю велич і трагізм тієї складної й неоднозначної епохи» (В. Смолій, В. Степанков)¹.

Водночас залишаються актуальними слова Дмитра Дорошенка, який звертає увагу сучасних дослідників на потребу «простежити та в'яснити провідні думки, які йому <...> присвічували» в боротьбі за незалежну державу².

Вважаємо, що наша публікація додасть певної інформації до висвітлення тих провідних думок гетьмана та його оточення, якими вони керувалися у боротьбі за державність України. Ми зосередимося на питаннях бачення старшинами, очоленими П. Дорошенком таких світоглядних для політичної еліти політико-культурних орієнтацій як політична суб'єктність України-Гетьманщини, протекція, підданство, ставлення до монархів та їх представників.

Насамперед Петро Дорошенко продовжував політико-культурну традицію Богдана Хмельницького щодо сприйняття Руси-України окремим політичним утворенням на теренах Європи. Протягом боротьби за державність П. Дорошенку ідею політичної суб'єктності України доводилося представляти у різних формулюваннях та контекстах. Так, у часи не дуже то сприятливих для української державності обставин гетьман допускав, що політична суб'єктність України можлива і в межах спільної держави з Польщею. У листі до коронного підканцлера А. Ольшевського від 15 березня 1670 р. гетьман звертає увагу на те, що польські урядові установи в своїх документах дуже часто згадують лише Корону Польську й Князівство Литовське, а «Русь викидають за плота», запитуючи наприкінці, чи є справедливим називати короля «князем руським», а про саме князівство ніде не згадувати³.

У цьому формулюванні прочитується факт інтегрованості гетьмана до системи політико-культурних цінностей Речі Посполитої та готовність включитися до її регулятивно-комунікаційних механізмів. Але включення до складу Речі Посполитої у якості політично автономного суб'єкта, як видно з інтерпретацій титулування польського короля, гетьманом допускається лише за умови, що українські політичні інституції виступали б одним з джерел влади центральних інституцій спільної держави.

Водночас, політико-культурним ідеалом П. Дорошенка завжди залишалася нічим не обмежена політична суб'єктність. Дана політико-культурна орієнтація виявляється у цілому комплексі поглядів на організацію внутрішньополітичного життя гетьманату. Так, факт наявності чітких орієнтацій на такий його значущий прояв суверенітету як самостійне забезпечення порядку у своєму суспільстві, підпорядкування гетьманській владі усіх суб'єктів політичного життя, а тим більше – представників чужої державності, зафіксовано у прагненні гетьмана тримати у власному підпорядкуванні польське військо на теренах гетьманату. Так під час переговорів з польськими комісарами в Острозі щодо випадків введення (за проханням української сторони) польського війська, П. Дорошенко вимагає: «Проте ж ті коронні послані під начальством гетьмана війська запорозького мають бути»⁴.

Суб'єктність Війська Запорозького як держави є критерієм оцінки і зовнішньополітичних ситуацій, що виникають навколо України-Гетьманщини, поведінки у тих ситуаціях інших держав. Так, орієнтації щодо суб'єктності в міждержавних стосунках займали у політико-культурному комплексі української політичної еліти настільки вагоме місце, що могли розглядатися як цілком достатня підстава для відмови тому чи іншому монарху у сподіваннях отримати українців у якості підданих. Так, посилаючись саме на нехтування російським царем та польським королем природного права суб'єктності Війська Запорозького на міжнародній арені, Г. Дорошенко та Л. Бускевич відмовили послу В. Тяпкіну, як той повідомляв 20 січня 1668 р., навіть у припущенні стосовно можливості підданства цареві: «...Минулими ж роками обидва великі государі <...> утвердили вічно договір на тому, що між ними <...> ніякої комісії і посольства <...> без відома війська Запорозького і без козацьких послів не проводити; а нині <...> як між великими государями мир утвердився і про Малоросійську землю обопільних задніпровських народів постанову вчинили, і від війська ж Запорозького не тільки щоб послам веліли бути, і відомості їм про постанову не вчинили, і тим же великі государі договір свій порушили». До речі, правобережні старшини тут піднімалися над регіональними настроями і ставили у вину російській стороні, що вона не запросила й послів лівобережного гетьмана: «...А то ж і Брюховецький про те нічого не відає»⁵.

Вибудовуючи свою власну державу, вступаючи і міждержавні стосунки, українські гетьмани не могли не визнавати тогочасної ієрархії монархів та погоджуватися на визнання свого статусу у якості володарів третього ієрархічного рівня – ілюстріссімусів і то лише де-факто. Проте це визнання не спонукало

гетьмаїв іти на поступки законним монархам лише з огляду на їхній вищий, за тодішніми політичними традиціями, статус.

Готовність визнавати московського монарха як серенісімуса – незалежного володаря – не означала відмови від паритетності у стосунках з Москвою і на правому березі Дніпра. Так, у січні 1669 р. П. Дорошенко стосовно проблеми обміну українських та московських полонених, зі слів московського посланця ротмістра К. Байкіна, сказав таке: «Як великий государ накаже Малоросійських міст взятих Черкас відпустити як раніше, і він гетьман тих воєвод і всіляких чинів людей полоняників до великого государя відпустить зразу ж...»⁶. Подібного змісту заяви П. Дорошенком з наголосом на повернення тих українців, які потрапили до Сибіру за гетьманування Брюховецького, було зроблено ще в травні та липні 1669 р.⁷.

Про те, що визнання старшинами свого підданства якомусь із монархів не позбавляло їх орієнтацій на підпорядкування своєї діяльності потребам та інтересам Вітчизни яскраво засвідчує лист наказного гетьмана Я. Лизогуба та ряду правобережних полковників до лубенчан від 29 січня 1670 р.: «...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати»⁸.

Ті зовнішньополітичні обставини, у яких перебувало Військо Запорозьке, кероване Петром Дорошенком, спонукали його до розгляду проявів підданства та протекції як гарантії безпеки, запоруки успішних воєнних дій. Як зауважують західноєвропейські дослідники історії Середньовіччя: «Першоджерела Європи були викувані на ковадлі війни»⁹. І це, на нашу думку стосувалося не лише періоду воєн варварів з Римом, які народили середньовічну Європу, а всього того історичного часу, протягом якого залишалася панівною т. зв. егоїстична концепція безпеки¹⁰. Дана концепція, в свою чергу, була природно-історичним породженням тієї історичної епохи, коли «головною формою політичних взаємовідносин між членами суспільства, країнами і цілими регіонами була залежність»¹¹, яка передбачала підпорядкування слабших сильнішими. Вихідною засадою егоїстичної концепції безпеки є опора на військову силу. Щоб залишатися у безпеці, тобто не стати об'єктом нападу із-зовні, потрібно самому підкорити, ослабити чи тримати у страхі своїх сусідів.

Зрозуміло, що за таких історичних реалій та розуміння безпеки «зачати війну з сильним без сили» означало, на думку П. Дорошенка у листі від 3 червня 1675 р. до І. Самойловича, не лише виставити себе на посміховисько, але й приректи на смерть: «...Дійсно б сміялися, коли б ми завзялися наступати на ті сили (*турецького султана – О.С.*), нагло б гинули!»¹².

Як наслідок, ідеал безпечного становища України представникам її політичної еліти бачився у тому, щоб, за формулюванням П. Дорошенка, «кожному неприятелю могли б ми бути страшні»¹³.

У межах егоїстичної концепції безпеки бачилося навіть встановлення союзницьких взаємин. Так, П. Дорошенко, зі слів І. Мазепи-старшини, сподівався, точніше, на початку 1676 р. уже тільки мріяв про «дружбу надійну і вічну» з татарами. І засобом придбання такого союзника гетьман ба-чив проведення проти Криму успішного військового походу¹⁴.

Повівши боротьбу за своє окремішне політичне існування, українська політична еліта, щоб убезпечити себе від зовнішньої агресії, а отже і гарантувати своє панівне становище у суспільстві, могла діяти двома шляхами: або мобілізувати суспільство на подолання всіх можливих зовнішніх ворогів, і таким чином позбавити їх можливості нападати, або знайти покровителя, який гарантував би можливість об'єднаного захисту від потужніших нападників. Оскільки заново створений соціально-політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, альтернативою залишалось шукати протектора-оборонця. Така політико-культурна орієнтація була природною і повністю відповідала тогочасним уявленням про міждержавні стосунки та засоби захисту власних інтересів.

Ще 1632 р. Ю. Немирич у «Розмові про московську війну», опублікованій в Парижі, писав: «...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить поклатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників а також допомоги»¹⁵.

Як видно з розповідей грецького архієпископа Манасія, так само розумів протекцію й П. Дорошенко, який 1671 р. пояснював подорожньому клірику, що прийнявши Правобережжя під свою руку, цар би їх «від усякого неприятеля обороняв»¹⁶. Показовим у аналізованому контексті є й факт, пов'язаний зі зміною підданства 10 правобережних полковників 1674 р. Покидаючи П. Дорошенка й визнаючи своє підданство цареві, 17 березня вони насамперед вимагали оборони: «Якщо турецький султан і кримський хан та інші неприятельські люди почнуть на них наступати війною, і царська величність чи боронити накаже?»¹⁷.

З огляду на зміст зовнішньополітичної діяльності лідерів Національної революції та визвольного руху ми погоджуємося з думкою визнаного знавця міжнародного права й історика Л. Окиншевича. Він виходив з тези, що плани пошуків «протекції» чужоземного монарха «у дуже багатьох випадках прикривали собою – зважаючи на скрутний і складний зовнішньо-політичний стан, – свідоме стремління до утворення незалежної держави»¹⁸.

Можливо, найвідвертіше наявність відповідної орієнтації у вищих політичних колах засвідчив гетьман П. Дорошенко у довірливій розмові з І. Мазепою: «...Коли б дав Бог, щоб яким би не довелося способом з поляками або з Москвою помиритися, хоча б і крещика лизнути, а потім від них же взявши війська з необхідним, Крим йти воювати і давши їм добряче знати і своє віддавши: оскільки ніколи нічого доброго на мою сторону не хочуть чинити, не тільки відряджених наче з каменя від них не можемо витиснути». Проте кінцевою метою протекції Москви чи Варшави у тій ситуації правобережний

гетьман бачив не помсту. Припускаємо, що привід помсти він тут використував для легітимації своїх, визначених егоїстичною концепцією безпеки, намірів здобути не просто союзника, а такого союзника, якому можна було б диктувати умови. Кінцевою метою гетьману бачилося досягнення незалежності, котра у рамках тогочасних уявлень про безпеку та міждержавні стосунки уявлялася як здобуття могутності на страх усім учасникам міжнародного політичного процесу. Саме так можна витлумачити далі слова П. Дорошенка: «Потім дружбу надійну та вічну з ними (*татарами* – О.С.) укласти. І так кожному неприятелю могли б ми бути страшні»¹⁹.

За протекцію треба було чимось відплачувати, і українська сторона, зважаючи на геополітичне розташування України, вважала, що такою відплатою має бути виконання гетьманом функції передмур'я для Польщі. «Кам'яною стіною» «державі Московській, також і Польській, від Татар» називав Україну 13 лютого 1668 р. брат гетьмана Григорій Дорошенко²⁰.

Бачення протекції як засобу реалізації власної політичної окремішності (гарантування «прав і вольностей»), усвідомлення факту вигідності надання протекції не лише для Гетьманщини, але й для самого протектора, за умови перехрещення на теренах України геополітичних інтересів різних політичних сил – все це у комплексі створювало для старшинства можливість захищати свої суспільно-політичну окремішність та інтереси шляхом вибору та зміни протекції.

Зміною протекції як засобом гарантування політичних потреб України активно користувався П. Дорошенко. Це видно, зокрема, з його пояснень московському послу Ф. Бобровичу на початку лютого 1669 р.: «Буде у великого государя Малоросійські міста будуть обидві сторони, і вони в підданстві бути раді: а хто стане різнити, станемо вибиватися, нас і король прийме і Татари не відступлять»²¹.

Надзвичайно вагомим питанням для з'ясування політико-культурного обличчя політичної еліти гетьманату П. Дорошенка є їх погляди щодо підданства сусіднім монархам. Як можна судити з листа польських і литовських комісарів від 31 жовтня 1669 р. до П. Дорошенка, потреба і готовність гетьмана «схилитися до оборони» означала паралельно визнання свого підданства, тобто підвладності монарху, що забезпечує оборону²². За міжнародно-правової практики, коли міждержавні взаємини будувалися з врахуванням уявлень про систему ієрархії володарів²³, це було нормою. Український гетьман, не маючи монаршої крові в жилах, не піддавшись обряду помазання на володарювання, міг сподіватися на воєнну підтримку Україні лише за умови, що він визнає себе підданим монарха, від якого очікував протекції, та обов'язково зобов'язує себе службою на користь того.

Підданство, у межах виконання лише воєнних обов'язків, розумів і П. Дорошенко. У листі до І. Самойловича та його старшин від 22 серпня 1675 р. він пояснював, що плануючи мир з Польщею він мав на увазі таку ситуацію, коли б вони «від себе повністю нам війську запорозькому і всій Україні дали спокій, а самі лише захистом від польових потрав і підданого від нас війська запорозь-

кого вірною задовольнялися службою»²⁴.

Визнаючи за собою обов'язок підданства й обіцяючи приблизно одне і те саме: «служити вірно, без всіляких хитань та зради», гетьмани завжди були зорієнтовані на обумовлене підданство. У такому вигляді дані орієнтації фіксуються і за років гетьманування Петра Дорошенка, який 8 лютого 1669 р. у листі до Д. Многогрішного висловлював своє бачення взаємин гетьмана з монархом: «Справді хвали гідна справа з Москвою і зо всіма на нас ворожими в згоді і підданими православного монарха відзиватися нам православним <...> кондиціями не так як небіжчик Брюховецький був...»²⁵. Хоча у зацитованому документі зберігся далеко не увесь текст, проте і наявний недвозначно засвідчує, що підданство бачилося українській еліті обов'язково обумовленим певними кондиціями.

Орієнтації на обумовлене підданство фіксують і доноси московських емісарів у Гетьманщину. Так, В. Тяпкін від 20 січня 1668 р. зазначав: «І таємно <...> і явно багато значних людей задніпров'я» готові були б піти у підданство, «лише б його царська величність в них в містах і містечках воевод і залог і всіляких чинів начальників Московських не було, і вольностей їхніх козацьких і права були при них не порушені...»²⁶. Більше того, як 13 листопада 1668 р. повідомляв з Козельця ротмістр І. Рославцев, наказний гетьман Г. Дорошенко і полковники продемонстрували орієнтацію на незгоду визнавати підданство, накинуте силою, з одночасним позбавленням вольностей. При цьому наголошував: «... Війна ж у них ні за що інше стала, лише за козацькі вольності; а по неволі ж нас в підданство привести важко: ми ж за свої вольності до останнього чоловіка помремо»²⁷.

Виконуючи воєнні обов'язки перед протектором, українці своє підданство обумовлювали наданням з боку протектора реального захисту. У межах орієнтації на протектора як зобов'язаного захищати своїх підданих вів свою полеміку з І. Самойловичем і П. Дорошенко. У листі від 3 червня 1675 р. він звинуватив лівобережного гетьмана (а опосередковано і царя) у тому, що той повоював Черкаський, частину Чигиринського полку «і всю забузьку сторону, Умань та інші міста, далеко від себе розміщені, під руку царя православного і під свій намовив регімент», пообіцявши їм захист, «а у час потрібний на слізне тих людей прохання їх не оборонив, до останньої згуби, і величезну кількість душ невинних (яких я не міг оборонити) в бусурманську привів неволю»²⁸.

Цю ж тему з ще різкішими емоційними нотами правобережним гетьманом висловлено у листі до І. Самойловича від 22 серпня 1675 р.: «...Під покровом відірвання від дружби бусурманської і під покровом обіцяння оборони, багатократно входячи сюди і війська на нас посилаючи, чого самі не розорять, відступаючи від справжніх військ бусурманських, замість оборони на згубу людей залишають»²⁹.

Вимога протекторського захисту стосувалася і внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Як на одну з причин свого відокремлення від Чигирини та укладення договору з Москвою Д. Многогрішний вказував на неспроможність

П. Дорошенка надати, свого часу, військову допомогу Лівобережжю: «...Обіцяв нас від війська й. ц. в-ті обороняти. А як війська й. ц. пр. в-ті ратні з й. м-тю кн. Ромодановським наступати почали, писали ми до нього багаторазово, просячи слізно, щоб негайно давав нам допомогу, і він на те нічого не вважаючи, зі своїми радниками так відказав: хай самі обороняються»³⁰. Нам невідомо як зреагував Дорошенко на таку заяву, проте продовження ним стосунків з лівобережним гетьманом засвідчує факт визнання такої аргументації.

З огляду на те, що політичний суверенітет у Східній Європі XVII ст. отожднювався не з народом, а з особою законного монарха, Б. Хмельницький, як стверджують історики, «змушений був знайти для України зверхника <...> монарха, що міг би забезпечити новосформованому й автономному суспільству законність і захист»³¹.

Визнаючи право монархів сусідніх держав бути одночасно і монархом політично окремішньої Гетьманщини, українські старшини наголошували, що представники українського та очолюваного монархом суспільства є «рівні» та «вільні» один стосовно одного, перебуваючи «під єдиним государем, волею собі обраним». Це було нормою для української політичної еліти і тому саме так розтлумачував 1 січня 1668 р. сутність їх взаємин московському послу В. Тяпкіну П. Дорошенко³².

Українські старшини ніколи не дивилися на монарха як на безконтрольного, свавільного суб'єкта політичного життя. Монарх їм уявлявся підпорядкованим моральному авторитету Всевишнього. Це демонстрував і П. Дорошенко. 22 березня 1676 р. він визнавав, що «присягу учинити Господу Богу на вірне підданство й. ц. пр. в-ті і її (охорони Боже) зрадити смертно є грішити». Водночас переконував лівобережних полковників, що їм (як і всім старшинам Війська Запорозького) насамперед «волю і честь всього війська запорозького <...> належить <...> опасати», «щоб і душа наша перед спасителем була при нелицемірній присязі чиста». Таким чином, П. Дорошенко проводив думку, що вищим моральним авторитетом є Бог і саме йому – не монарху, чиниться присяга, а її «нелицемірна» реалізація, на службі цареві, вимагає захисту «волі й честі» Української держави³³.

В цілому, сутність вимог до монархів-протекторів можна передати за допомогою формули: політика монарха має відповідати потребам України. Так, 18 квітня 1669 р. генеральний писар П. Дорошенка Л. Бускевич, повідомляючи Д. Многогрішному про мету свого посольства до турецького султана, передусім наголошував, що у політиці зорієнтованій на Туреччину, немає навіть йоти рабської підлеглості: «...Лише того не дай Боже, щоб ми так нерозсудливо сліпим поспіхом в турецьке іго шиї свої віддали...» Далі писар висловив центральну думку листа, вказуючи саме на головну запоруку підданства: адекватність політики протектора потребам протегованого суспільства: «...Підавалося військо турецькому цареві, коли і християнські монархи не ласкаві, що своїми фортецями нас утверджуючи і на полі, і на морі нам, людям до війни здатним, займатися не дають, а нібито тим собі сприяють, насамперед шкодять:

не тримає цар турецький фортецями країни, а мало не всім світом володіє...»³⁴.

22 лютого 1671 р. чигиринські генеральні судді П. Бережицький та С. Половець у листі до короля, засуджуючи спроби підканцлера Речі Посполитої А. Ольшевського підбурити проти П. Дорошенка козацькі маси, писали: «Звольте, В. К. М-те, виявити нам свою панську ласку і не стримуйтеся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб. Тоді й ми, дізнавши ласки, не будемо вагатись класти свої голови за В. К. М-ть»³⁵.

Ця ж спрямованість прослідковується у баченні полтавським полковником Ф. Гаркушенком царського рішення виключно як такого, що забезпечує політичну стабільність у краї. Оскільки проголошення гетьманом Д. Многогрішного вело до розриву єдності, то орієнтований на П. Дорошенка полковник у листі до Д. Многогрішного відмовлявся визнати його володарем найпочесніших клейнодів, піддаючи сумнівам сам факт його утвердження на гетьманстві московським монархом: «...А ти невідомо чи від царя православного чи від неприятеля душевного прийняв на себе такий високий уряд». Таку заяву він ґрунтував на тому, що цар «не бажає і не велить нікому чинити православному народові християнському кровопролиття і непокою»³⁶, тобто цар, як український монарх чи протектор, не може прийняти рішення, що шкодило б українським інтересам.

Визнаючи московського монарха суб'єктом політичного життя України, П. Дорошенко та його старшини ніяк не визнавали права московських служилих людей урядувати чи втручатися в українські справи. У міждержавних стосунках старшини розглядали себе повністю рівноправними з московськими служилими людьми. Так, П. Дорошенко 12 лютого 1669 р. звернувся до Г. Ромодановського з протестом на той факт, що російський воєвода через його голову таємно листувався з чернігівським полковником, наказним гетьманом Д. Многогрішним. За аргумент проти такого ігнорування гетьман використав підкреслення рівності: «...Що не мало б чинитись, оскільки ми є християни рівні і єдинокупельно і єдиним миром у святому хрещенні помазані брати»³⁷. Але особливих сентиментів і тим більше втрати політичної волі у захисті українських інтересів заради «братства во Христі» в українській еліті не виникало. Вказівка на братство подавалася у контексті вимоги на визнання за українцями рівноправності. Оскільки цього не спостерігалось, гетьман вважав за доцільне діяти жорстко паритетно.

Отже, маємо підстави стверджувати, що політична культура Петра Дорошенка та його старшин розвивалася як продовження політичної культури часу Богдана Хмельницького. Політична еліта гетьманату П. Дорошенка чітко стояла на позиціях захисту політичної суб'єктності. На шляху до неї старшини погоджувалися: на включеність до складу Речі Посполитої у якості політично автономного суб'єкта, який виступає джерелом центральної влади спільної держави; на визнання підданства обраному монарху-протекторові. Незважаючи на тиск з боку політичних еліт держав, очолених монархами-протекторами, старшини та П. Дорошенко завжди стояли на позиціях: підпорядкування

гетьманській владі усіх суб'єктів політичного життя, а тим більше – представників чужої державності, що перебували на теренах Гетьманату; паритетності у міждержавних стосунках; використання зміни протектора, як механізму захисту українських інтересів; розуміння підданства як виконання лише воєнних обов'язків, за умови, що протектор виконує свої обов'язки щодо захисту України, гарантує реалізацію станових «прав та вольностей»; заперечення права представників політичної системи держави монарха-протектора урядувати в Україні чи втручатися у її внутрішні справи.

Загалом, політико-культурні орієнтації, виявлені представниками гетьманату П. Дорошенка у тодішніх конкретно-історичних обставинах, засвідчують, що політико-культурним ідеалом П. Дорошенка та його оточення залишалася нічим не обмежена політична суб'єктність України, реалізована у незалежній державі.

Примітки:

- ¹ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2011. – С. 9, 25-35.
- ² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя та політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 23-24.
- ³ Там само. – С. 292.
- ⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. 9. – С. 202, 306.
- ⁵ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 250.
- ⁶ Там само. – Т. 8. – С. 54.
- ⁷ Там само. – Т. 9. – С. 166; Т. 8. – С. 265.
- ⁸ Там само. – С. 183.
- ⁹ Говард М. Війна в європейській історії / М. Говард. – К., 2000. – С. 7.
- ¹⁰ Косолапов Н. Сила, насиліе, безопасность: современная диалектика взаимосвязей / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 11. – С. 45.
- ¹¹ Власть: Очерки современной политической философии Запада. – Москва, 1989. – С. 12.
- ¹² Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 122.
- ¹³ Там само. – С. 551.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України / М. Брик. – Лоссер, 1974. – С. 24.
- ¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 391.
- ¹⁷ Там само. – Т. 11. – С. 391.
- ¹⁸ Окіншевич Л. Значне військове товариство на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич. – Мюнхен, 1948. – С. 8.
- ¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 551.
- ²⁰ Там само. – Т. 7. – С. 109.

²¹ Там само. – Т. 8. – С. 59.

²² Там само. – Т. 9. – С. 93.

²³ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні / С. Плохій // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994. – С. 99.

²⁴ Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 222.

²⁵ Там само. – Т. 7. – С. 127.

²⁶ Там само – Т. 6. – С. 253.

²⁷ Там само – Т. 7. – С. 109.

²⁸ Там само. – Т. 12. – С. 119.

²⁹ Там само. – С. 223.

³⁰ Там само. – Т. 8. – С. 177.

³¹ Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К., 1993. – С. 171.

³² Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 248.

³³ Там само. – Т. 12. – С. 600.

³⁴ Там само. – Т. 8. – С. 153.

³⁵ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 335.

³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 254.

³⁷ Там само. – С. 74.

Отримано: 10.10.2016 р.

Віталій Степанков

ПЕТРО ДОРОШЕНКО ТА ВІДРОДЖЕННЯ НИМ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ 1665–1672 рр.

Попри існуючі надбання науковців у висвітленні діяльності П. Дорошенка, проблема з'ясування його ролі в консолідації політичної еліти Гетьманщини та відновленні зусиль у сфері подолання існуючого поліцентризму влади й досягнення державного суверенітету, продовжує залишатися актуальною. А відтак зробимо спробу акцентувати увагу на виявленні її першорядних аспектів.

В історіографії встановлено, що обрання гетьманом П. Дорошенка (серпень 1665 р.) припало на час гострої кризи процесу елітотворення. Аналіз «Інструкції послам Війська Запорозького» гетьмана і правобережної старшини на Варшавський сейм (грудень 1664 р.) та змісту укладеного лівобережною старшиною Московського договору (осінь 1665 р.) дає підстави стверджувати, що відбувалася обвальна втрата старшиною ролі елітної меншини суспільства та її деградації до рівня псевдоеліти¹. Перший крок у напрямі пошуку виходу з

цієї вкрай скрутної ситуації зробив С. Опара (отримав гетьманську булаву у липні 1665 р.), який спромігся згуртувати навколо себе найбільш авторитетних старшин правобережної Гетьманщини². Другий крок уже зробив П. Дорошенко, який до весни 1666 року спромігся якісно поліпшити кадровий потенціал правобережної старшини (усунувши з арени політичного життя найвпливовіших осіб промосковської орієнтації, а також очільників анархо-охлократичної стихії), відновити функціонування центральних і місцевих органів влади й почав відроджувати державні інституції³. На відміну від попередніх гетьманів (за винятком Б. Хмельницького), він рішуче припинив практику отримання старшинами шляхетства, маєтків й «особистих винагород» від короля і сеймів, яку часто останні використовували для формування своєї креатури⁴.

Пам'ятаючи про трагічну долю С. Опари, дії якого відзначалися політичною нерозсудливістю і необачністю (відверто позицінував себе поборником досягнення козацькою Україною незалежності), П. Дорошенко прямував до цієї ж мети надзвичайно обережно і поступово, приховуючи стратегічні наміри дипломатичною мішурою показної лояльності до володарів Речі Посполитої, Кримського ханства й Московії. І першим кроком на цьому шляху стало домагання від короля і сейму поновлення умов Зборівського (1649 р.) договору⁵. Оскільки Варшава відмовила, розпорядився старшині проводити курс на обмеження польського політичного впливу на місцях. Враховуючи потенційну загрозу вторгнення польської армії, у першій декаді жовтня уклав угоду з Кримом про військово-політичний союз, що передбачав спільні дії проти ворогів. Саме дякуючи йому, було розгромлено у Браїлівській битві (грудень) армію С. Маховського, яка намагалася взяти під контроль правобережну Гетьманщину⁶. Так, окреслилася тенденція до пошуку номінального протектора в особі кримського хана або турецького султана.

Починаючи з весни 1666 р., гетьман проводить курс віднайдення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною. Зокрема, підтримав очільників постання козаків Переяславського полку (липень-серпень), яке, на жаль, зазнало поразки, а також налагодив контакти з деякими запорозькими старшинами. Цю діяльність активізував після отримання відомостей щодо укладення польсько-російського Андрусівського договору про перемир'я, спрямованого на розподіл Української держави. Вперше звертається до старшин і козаків лівобережної Гетьманщини і Запоріжжя з пропозицією зібрати на р. Росьаві спільну військову козацьку раду для обрання єдиного гетьмана з метою возз'єднання козацької України⁷. Хоча лівобережний гетьман і більшість тамтешньої генеральної і полкової старшини, як і запорозької, не підтримали її, його авторитет починає утверджуватися серед козацтва та полково-сотенної старшини порубіжних з правобережжям полків (особливо Переяславського і Полтавського). Влітку зібрана рада запорожців ухвалила діяти спільно з П. Дорошенком⁸.

Водночас у нього визріває план організації Західного походу (за допомогою татар) з метою включення до складу правобережної Гетьманщини за-

хідноукраїнських земель. Готуючись до нього, у травні направив до Порти посольство з клопотанням прийняти козацьку Україну під протекцію султана⁹. Після переговорів у липні Мегмед IV засвідчив згоду задовільнити його. Водночас він застеріг Яна Казимира не розпочинати воєнних дій проти козацької України¹⁰. В кінці серпня П. Дорошенко разом з татарами під проводом калги-султана Крим-Гірея вирушив у похід і в першій декаді жовтня заблокував польське військо польського гетьмана Я. Собеського у Підгайцях. Однак, коли Крим-Гірею надійшла звістка про спустошливий напад запорожців на Крим, він негайно уклав угоду з Я. Собеським, що передбачала встановлення між Річчю Посполитою і Ханством «вічної приязні». Потрапивши у скрутне становище, гетьман змушений був 19 жовтня укласти Підгаєцьку угоду, за якою Військо Запорозьке засвідчувало «вірне підданство» королю¹¹.

Зазнавши невдачі, володар гетьманської булави не опустив рук, а продовжував активну діяльність у справі возз'єднання козацької України. В кінці 1667 – на початку 1668 рр. провів переговори (за посередництвом брата Григорія) з російським послом В. Тяпкіним, під час яких засвідчив згоду прийняти царську протекцію за умов скасування статей Московського договору 1665 р. й визнання його гетьманом єдиної Гетьманщини¹². Вочевидь з осені 1667 р. вступив у таємні перемовини з І. Брюховецьким і лівобережною старшиною, схилиючи їх до виступу проти Росії з метою домогтися возз'єднання козацької України й прийняття нею протекції Порти. Не виключаємо також, що взимку наступного року, коли у Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання П. Дорошенко розпочав пошук серед лівобережних старшин потенційних союзників для усунення від влади І. Брюховецького. І упродовж березня-квітня не без сприяння чернігівського полковника Д. Ігантовича (Многогрішного) заручився підтримкою більшості з них. Маючи її, в кінці травня вирушив на Лівобережжя, де відразу ж старшини й козаки Переяславського, Полтавського, Лубенського й інших полків засвідчили визнання його влади. 18 червня відбулася генеральна військова рада козаків лівобережних та правобережних полків, яка обрала П. Дорошенка гетьманом об'єднаної козацької України¹³.

Ця політична акція викликала рішучий спротив з боку Кримського ханства й Московії, які вдалися до ворожих дій. Так, кримська знать використала невдоволення значної частини запорожців усуненням І. Брюховецького від влади та його смертю, підтримала претензії племінника покійного – кошового писаря П. Суховія на гетьманську булаву взамін на визнання протекції хана. У такий спосіб вона хотіла руками запорозького козацтва позбавити влади П. Дорошенка, який орієнтувався на Порту. Після обрання П. Суховія гетьманом (кінець серпня – початок вересня) той, за підтримки татар, розпочав воєнні дії проти П. Дорошенка¹⁴. Так сформувався перший (після возз'єднання Гетьманщини) потужний деструктивний чинник у процесі відродження консолідації еліти та її державотворчого потенціалу. Другим – стала позиція старшини Чернігівського, Стародубського і Ніжинського полків, очолюваної наказним гетьманом Д. Ігнатовичем (Многогрішним). Відмовившись від боротьби

з російськими підрозділами, що вторгнулися у Лівобережжя, вони взяли курс на відновлення лівобережної Гетьманщини. Підтримані Московією, в грудні 1668 р. проголосили Д. Ігнатовича гетьманом.

Незважаючи на несприятливі обставини, П. Дорошенко докладав максимуму зусиль аби уникнути нового розколу серед старшин за територіальною ознакою (на правобережну, запорозьку та лівобережну). Як справедливо підмітив Д. Дорошенко, навколо нього згуртувалися кращі представники старшинського корпусу: брати Зеленські, Я. Петрановський, П. Яненко-Хмельницький, М. Вуяхевич, П. Бережицький й інші¹⁵. У листах до П. Суховія і Д. Ігнатовича, а також лівобережних старшин переконував у згубності їхніх дій для збереження цілісності козацької України й утвердження її самостійності. Зокрема, у листі від 9 лютого 1669 р. до Д. Ігнатовича підкреслював, що коли вони «... будуть всі разом попрежньому в згоді і братерстві жити, то всяка справа міцніше і стратегічніше уgruntована буде, і жоден ворог, ховай Боже, не здолає нас подужати і це ми самі добре дознали, що нам за останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій Отчизні неперестанну згубу»¹⁶.

Проте його опоненти, підтримувані Кримом і Московією, відхиляли пропонувані ним ініціативи політичними заходами запобігти остаточному розколу еліти. Так, навіть після поразки під Вільховцем (січень 1669 р.) П. Суховій продовжував, за сприяння запорозьких старшин і кримських татар, вести збройну боротьбу проти П. Дорошенка, котрий вдруге його розгромив у кінці липня біля Конончі¹⁷. Д. Ігнатович також не відмовився від задумів одержати легітимацію гетьманської влади з боку Росії. І за її дозволом березнева (1669 р.) Глухівська рада вручила йому булаву. При цьому, побоюючись поновлення тут влади П. Дорошенка, підтримуваного значною частиною старшини і козацтва, а також нового повстання, Москва пішла на поступки. Укладені Глухівські статті відновлювали обмежену політичну автономію лівобережної Гетьманщини¹⁸.

Попри посилення деструкційних процесів, П. Дорошенко та його соратники прагнули домогтися возз'єднання не лише козацької України, але й виношували плани її перетворення у де-факто самостійну державу, що де-юре мала перебувати під номінальною протекцією котрогось із сусідніх монархів. Це, так би мовити, була їхня політична програма-мінімум, а програма-максимум спрямовувалася на досягнення реалізації сформованої Б. Хмельницьким ідеї соборної і незалежної України. Прямуючи до цієї мети, вдавалися до гнучкої зовнішньополітичної діяльності, пошуку різноманітних компромісів, розглядаючи їх тимчасовими поступками монархам Речі Посполитої, Порту й Московії. При чому, стосовно кожного з них обирали окрему модель політичних відносин. Зокрема, у переговорах 1668–1669 рр. з Портою щодо умов майбутнього договору про прийняття протекції наполягали на визнанні включення до його змісту статей про входження до складу держави усіх етноукраїнських земель, визнання пожиттєвої влади гетьмана, неприпустимості тлумачення турецькою старшиною протекції як «підданства» та інш. Врешті-решт вони до-

билися присяги великого візиря на пунктах договору, що передбачав утворення «удільного князівства» (літо 1669 р.) в кордонах на заході до м. Ярослава «як здавна було», звільнення України від сплати данини султану тощо¹⁹.

Щодо Польської Корони проводилася дипломатія іншого ґатунку, а саме: програмою-мінімум вважали відновлення чинності Гадяцького договору в його первісному варіанті. Як з'ясував Т. Чухліб, вперше П. Дорошенко опосередковано порушив питання про доцільність цього кроку, як засобу віднайдення польсько-українського порозуміння, весною 1668 р.²⁰. У наступні роки (1669–1670) домагався від Варшави виокремлення у складі Речі Посполитої правобережної Гетьманщини у кордонах на заході по м. Меджибіж і р. Горинь, а на півночі – по містах Пінськ, Мозир та Річиця, що мала отримати статус політичного суб'єкта поряд з Короною Польською і ВКЛ. При цьому, як помітив Я. Собеський, гетьман прагнув досягти її рівноправності з ними²¹. Проте польська правляча верхівка рішуче виступила проти легітимації Української держави у формі Руського князівства. Король М. Вишневецький у «Декларації ласки» козакам (грудень 1670 р.) наголосив на категоричній відмові Речі Посполитої погоджуватися на «відокремлення воєводств і цілих провінцій для Війська Запорозького, позаяк це є немислимим і помилковим, тому цього пункту не можемо прийняти і не можемо (на нього) дозволити. Бо в такий спосіб Князівство або Господарство Руське (яке дехто має собі на думці і до цієї мети спрямовує свої задуми і дії) було б створене»²².

Припускаємо, що за лаштунками вимог формального відновлення Гадяцького договору приховувався значно масштабніший політичний проект, суть якого полягала у витворенні самостійної держави під номінальною протекцією короля. Анонімний автор одного з публіцистичних творів наголошував на неприпустимості виокремлення для Війська Запорозького» провінції з містами і приналежними до міст селами, і щоб на цій території всі козаки вмістилися, мали свій уряд, щоб там вони жили, як хотіли, згідно свої звичаїв. І, щоб уже там ніколи не ступала нога жовнірська, щоб не було там урядників всякої масті, але все їм (козакам) дати по їхній волі, а Річ Посполита не мала б до них ніяких претензій і претексту, за винятком того, щоб лише на кожную послугу його королівської милості і всієї Речі Посполитої були готові і туди йшли, куди їм накажуть (на війну)»²³.

При цьому П. Дорошенко і старшини розглядали номінальну протекцію короля лише як тимчасовий крок до реалізації програми-максимум – утворення незалежної держави з власним Руським Патріархом в етнічних межах України²⁴. Як промовляють джерела, вони прагнули встановити «кордони краю Руському по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише сягають церкви та імена руські», а також «народ Руський вчинити удільною і незалежною Руською країною», й домогтися «створення окремого Руського Патріархату»²⁵. Саме тому постійно обстоювали права українського населення, що проживало в складі Корони та ВКЛ, захищаючи православну віру, наполягаючи на скасуванні унії й утворення окремого трибуналу для мешканців руських земель, відкритті

академії (в Києві і Могилеві) «з правами, які має Краківська академія», впровадження «руської» мови в «канцелярії» та ін.²⁶

Твердість і цілеспрямованість правобережної еліти у досягненні мети спонукала окремих польських вельмож вбачати у ній сформовану «аристократію», котра прагнула до «найвищого панування», вважаючи, що це «право отримала шаблею...»²⁷. І замість того, щоб визнати її владні прерогативи у козацькій Україні й розпочати пошук компромісу, правлячий клас Речі Посполитої вперто проводив курс на її знищення. Як підкреслював король влітку 1671 р., «ми не дозволимо <...>, щоб Україна мала б бути відлучена від корони Польської...»²⁸. Ця неспроможність польської еліти подолати соціальний егоїзм стала, на думку Д. Домбровського, основною перешкодою для можливого утворення «польсько-козацької унії», яка б могла відіграти вельми позитивну роль як для розвитку держави, так і народів, котрі у ній проживали²⁹.

У відносинах з Московією конструювалася інакша модель міждержавних стосунків. Її підвалини закладаються упродовж кінця 1667 – початку 1669 рр. Так, під час переговорів з посланцем київського воєводи Ф. Чекаловським (кінець грудня 1667 р.) засвідчив згоду прийняти царську протекцію не тільки як гетьман правобережної України, але й усіх західноукраїнських земель (у межах «князівства Руського») з такими містами як Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир³⁰. А на початку наступного року російській стороні були передані умови, на яких гетьман і правобережна еліта були готовими піти на такий крок. Насамперед вони передбачали виведення з усіх лівобережних міст воєвод з їхніми залогами, заборону присутності на теренах козацької України «всяких чинів начальників Московських», непорушності козацьких прав і волюностей, позбавлення І. Брюховецького влади й визнання П. Дорошенка «гетьманом над усієї Малою Росією обопільних народів Дніпра», а також відмови царя від збирання «поборів і всяких податків з міщан і з усяких тяглих людей (різних груп селян – В.С.)»³¹. В основі своїй ці пункти повторювалися ними в подальших контактах з представниками російської сторони. Водночас зазвучали вимоги аби Московія відмовилася від Андрусівського договору 1667 р. й погодилася на возз'єднання козацької України³².

Однак, істотною перешкодою консолідації еліти й розвитку її державотворчого потенціалу стала відмова Порти від одного з головніших положень укладеного в 1669 р. договору про включення до складу правобережної Гетьманщини західноукраїнських земель. Переконавшись у слабкості її мілітарної потуги, султан знехтував українськими інтересами на користь польських. Відповідно підписаного у жовтня 1672 р. Бучацького договору західноукраїнські землі залишалися невід'ємною частиною Польщі, Подільське воєводство перетворювалося на турецький еялет, а «Українська держава» обмежувалася традиційними кордонами (у складі Брацлавського і Київського воєводств)³³.

Отже, дякуючи зусиллям П. Дорошенка, упродовж осені 1665 – першої половини 1672 рр. у правобережній Гетьманщині відбулося відродження державотворчого потенціалу еліти, яка намагалася домогтися возз'єднання козаць-

кої України та її незалежності. Було розроблено «програму-мінімум» і «програму-максимум» для реалізації поставлених цілей.

Примітки:

¹ Акты Южной и Западной России (далі – Акты Ю и ЗР). – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 14-24; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. – Київ-Львів, 2004. – С. 266-267; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького та Варшавський сейм 1664 року // Його ж. Між радою і війною. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали / Микола Крикун. – К., 2006. – С. 106-128.

² Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Його ж. Між радою і війною... – С. 236-237.

³ Там само. – С. 213-223; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко / Редактор Василь Омельченко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 54-70; Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2011. – С. 92-99.

⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 222.

⁵ Там само. – С. 216.

⁶ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі – НБУ). ІР. – Ф. II. – Спр. № 13715. – Арк. 57; Спр. № 15419. – Арк. 11-12; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / wydał i opracował Adam Przyboś. – Wrocław-Kraków 1954. – S. 45-46; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 103-106; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 125-127; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / Jan Perdenia. – Kraków, 2000. – S. 104-106.

⁷ НБУ ІР. – Ф. II. – Спр. № 15422. – Арк. 51-55; Акты Ю и ЗР. – Т. VI. – С. 179-185.

⁸ НБУ ІР. – Ф. II. – Спр. № 15422. – Арк. 62-63.

⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 114-116; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 131; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 123.

¹⁰ Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 162. – Арк. 468, 780-782; Бібліотека національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 7628; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 114-115; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 138.

¹¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 441-443; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 134-140; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 141-144; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 125-129.

¹² Акты Ю и ЗР. – Т. VI. – С. 238-239, 248-254.

¹³ БМЧ.ВР. – Спр. № 1376. – Арк. 97-98, 109-110; БН ВМФ. – № 16281; Акты

Ю и ЗР. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 93; СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 56-57; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 187-195.

¹⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 211-213, 217-218; о. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К., 2007. – С. 168; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 171-175, 177, 180-181; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 162-163.

¹⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 209-210.

¹⁶ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 226-227.

¹⁷ БМЧ ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 51-55; БН ВМФ. – № 11011; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 254-258; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 205-210.

¹⁸ Акты Ю и ЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 86-96; Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К., 2007. – С. 260-262; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. Эйнгорн. – М., 1899. – С. 536-541; Таїрова-Яковлева Т. Дем'ян Многогрішний / Тетяна Таїрова-Яковлева // Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. – К., 2015. – С. 259-260.

¹⁹ БМЧ ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 89; Державний архів у Гданську. – Ф. 300.53. – Спр. № 105. – Арк. 253; Акты Ю и ЗР. – СПб., 1877. – Т. IX. – С. 173-174; Тисяча років... – Т. 3. – Кн. 1. – С. 464-468; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 246-249; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року / Микола Крикун // Його ж. Між війною і радістю... – С. 265-266, 279; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 197-198; Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. / Валерій Шевчук. – К., 2007. – Кн. 1. – С. 439; Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Наталя Яковенко // *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa. Mazepa and his time. History, culture, society.* – Alessandria, 2004. – С. 20-22.

²⁰ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.) / Тарас Чухліб. – К., 2008. – С. 36.

²¹ Kroll P. Hetman Jan Sobieski wobec Kozaczyzny w latach 1665–1673 / Piotr Kroll // *Biblioteka epoki nowożytnej.* – 2. – 1/2015: Sobieski wokół spisków i konfederacji. – Warszawa, 2015. – S. 80.

²² АГАД. – Ф. 4. – Спр. 25. – Арк. 74.

²³ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка / Юрій Мицик // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 4-5.

²⁴ Смолій В. А. Державна ідея за козацької доби / В. А. Смолій, В. С. Степанков // *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т.* – К., 2006. – Т. 1. – С. 266-267; Вони ж. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 287-288.

²⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 198 зв.; Бібліотека Варшавського уні-

верситету. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 51 зв.; 93 зв.

²⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58-59 зв.; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року / Микола Крикун // Його ж. Між війною і радою. – С. 299-305; Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: у 10 т. – К., 2008. – Т. III: Битва за козацьку державу. – С. 340-341.

²⁷ Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 37: БН.ВМФ. – № 2227.

²⁸ ЛННБ.ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 272/II. – Арк. 246.

²⁹ Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne / Janusz Dąbrowski // Соціум. – 2007. – № 7. – С. 160.

³⁰ Акты Ю и ЗР. – Т. VI. – С. 241.

³¹ Там само. – С. 253.

³² Там само. – Т. VII. – С. 112-116; Т. VIII. – С. 29, 32, 57-62.

³³ БМЧ.ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 431-432: БН.ВМФ. – № 7672; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 433-435; Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 419-423.

Отримано: 29.10.2016 р.

Володимир Верстюк

ПОСТАТЬ П. ДОРОШЕНКА В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

Останнім часом зросла увага до наукової спадщини М. Костомарова. І це не дивно. Адже у своїх працях він створив цілісну панораму національно-визвольної боротьби українців другої половини XVII ст.; довів, що вона носила все-народний характер. Історик також спробував проаналізувати внутрішню та зовнішню політику урядів козацької України, починаючи з Б. Хмельницького аж до І. Мазепи.

Особливий інтерес у дослідника викликала постать П. Дорошенка, «довкола якої оберталася історія південноруського козацтва з 1665 по 1677 рр.»¹. У праці «Руїна. Історична монографія 1663–1687 рр. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного та Самойловича» (1879–1880 рр., журнал «Вісник Європи») відсутня окрема частина про його гетьманство. Але на це були вагомі причини, зокрема наявність у період її підготовки Валуєвського циркуляра 1863 р., Емського указу 1876 р., а також національні проблеми українців у Російській імперії взагалі².

На думку М. Костомарова, після падіння П. Тетері Правобережна Україна вступила в смугу суспільно-політичної кризи, протистояння різних старшинських угруповань. Запорозька Січ все частіше втручалася в політичне життя Гетьманщини³. Важливу роль каталізатора у розвитку деструктивних внутріш-

ньополітичних процесів відігравав і геополітичний фактор. Уряди Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, свідомо провокували внутрішньополітичну боротьбу за владу⁴.

У ситуації, що склалася, П. Дорошенко мав розв'язати проблему зовнішньополітичної орієнтації: «пристати» або до Польщі, або до Москви. Але він не зробив ні першого, ні другого, а «тримався одних татар; татари тоді були союзниками польського короля, тому можна було за їхнього посередництва шукати визнання від польського уряду»⁵. До кінця 1665 р. гетьман настільки зміцнив свою владу, що почав обмежувати вплив Речі Посполитої на Правобережжі, зокрема відмовився впустити її залоги до Брацлава й Могилева, зажадав, щоб жовніри залишили Білу Церкву⁶. М. Костомаров стверджував, що «з цього часу постійною метою устремлінь Дорошенка було об'єднати Україну під єдиною владою і згуртувати козацькі сили; він терпіти не міг поляків, не хотів, щоб Україна залишалася під їхньою владою; завжди виявляв готовність перебувати під владою Москви, але не інакше, як із збереженням прав самобутності Малоросії, для того щоб московський уряд не посилав на Україну своїх воевод, не втручався у внутрішні справи і поводився з козаками, як з вільними людьми»⁷.

На початку 1667 р. значно погіршилося міжнародне становище козацької України. Наприкінці січня було укладено російсько-польський Андрусівський договір, який передбачав встановлення на 13,5 року перемир'я, закріплення за Московією Сіверщини й Лівобережної України та на 2 роки Києва, а за Річчю Посполитою – земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох монархів. Отже, договір відображав компроміс між двома державами, що стався за рахунок розподілу козацької України і мав надзвичайно трагічні наслідки для долі українського народу⁸.

П. Дорошенко, який прагнув «самобутності для козацької України»⁹, розпочав пошуки сильного союзника, який би міг одночасно діяти як проти Польщі, так і проти Росії. Таким союзником могла бути лише Туреччина*. Гетьман та його оточення сподівалися, що «Порта залишить Україну під її власним місцевим управлінням, не порушуючи ні віри, ні звичаїв, і задовольняючись лише деякого роду васальною залежністю»¹⁰.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із І. Брюховецьким, який гетьманував на Лівобережжі. В останнього протягом 1665–1668 рр. відбувалася серйозна еволюція політичних поглядів. Відмовившись від орієнтації на Москву, він усвідомив згубність для Гетьманщини міжусобної боротьби та розколу. І. Брюховецький прихильно зустрів

* Турецький вектор зовнішньої політики козацької України було започатковано ще за часів гетьманату Б. Хмельницького і, на думку М. Костомарова, «його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, лише йшли по вказаному ним шляху». (Див.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1995. – Т. 8: Казаки. – С. 431).

пропозицію П. Дорошенка розпочати підготовку до повстання проти російських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. і прийняти протекцію Порти¹¹.

У червні 1668 р. на Лівобережну Україну, де в цей час відбувалось анти-московське повстання, вступили війська під проводом П. Дорошенка. Поблизу м. Опішні в момент з'єднання військ двох гетьманів лівобережні козаки вбили І. Брюховецького. П. Дорошенко був проголошений гетьманом всієї України, але відразу змушений був повернутися на Правобережжя для боротьби проти агресії Польщі¹². М. Костомаров зазначив, що І. Брюховецький був похований за християнським обрядом з усіма почестями в Гадячі в церкві, яка була збудована за його кошти¹³. Безперечно, на це була згода гетьмана П. Дорошенка.

У монографії «Руїна» автор детально відобразив перебіг наступних подій: проголошення влітку 1668 р. лівобережним гетьманом кошового отамана Запорозької Січі П. Суховієнка, а також – обрання у другій половині 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Д. Многогрішного «сіверським гетьманом»¹⁴.

У студії показано, що на початку 1669 р. П. Дорошенко за підтримки І. Сірка розбив П. Суховієнка; вів водночас боротьбу із ставлеником Польщі на Правобережжі – М. Ханенком. На підставі розгляду подій того часу, М. Костомаров дійшов висновку, що П. Дорошенку доводилося таким чином «боротися разом і проти Суховієнка, якого підтримували запорожці та Крим, і проти Дем'яна і всіх його прибічників, що підкорялися московському цареві. Доводилося гетьману вивертатися між Москвою, Польщею та Кримом»¹⁵.

П. Дорошенко, щоб уникнути нового спалаху міжусобної боротьби, прагнув порозумітися з Д. Многогрішним. У лютому 1669 р. він неодноразово посилав до нього листи, в яких переконував у необхідності спільної взаємодії та наголошував на трагічних наслідках для українського суспільства розподілу держави. Намагався також схилити лівобережного гетьмана до згоди на проведення генеральної козацької ради в Корсуні для вирішення питання про гетьманську владу. Із листами подібного змісту П. Дорошенко звертався і до лівобережних старшин. Але вони, як правило, були промосковської орієнтації¹⁶.

За обставин, що склалися, П. Дорошенко в березні 1669 р. в Корсуні скликав старшинську раду, яка ухвалила прийняти турецьку протекцію. М. Костомаров вважав, що в цей час гетьман мав набагато більше владних повноважень, ніж в перші роки свого правління. Правда, для надання більшої легітимності своїм рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад¹⁷.

Історик, спираючись на архівні матеріали, зумів показати злиденне становище козацької України, на території якої більше 20 років йшли бойові дії: «Край малоросійський все більше і більше приходив у занепад від нескінченних міжусобиць і татарських нашествь; селища пустіли, жителі у великій кіль-

* Наказним гетьманом на Лівобережжі П. Дорошенко призначив Д. Многогрішного. Останній перейшов на сторону Московії.

кості переселялися у слобідські полки і взагалі в царські землі; злидніло господарство тих, хто залишився на батьківщині отців та дідів»¹⁸.

З ім'ям П. Дорошенка майже повністю пов'язаний матеріал другого і третього розділів третьої частини монографії «Руїна», присвяченої гетьманству І. Самойловича. Зокрема, в цих розділах ґрунтовно викладені боротьба гетьмана із ставлеником Польщі – М. Ханенком, укладення П. Дорошенком воєни 1669 р. союзного договору з Туреччиною, перебіг війни цих союзників із Річчю Посполитою, процес досягнення і умови Бучацького мирного договору 1672 р. між Польщею та Османською імперією. Відповідно до цієї угоди, влада П. Дорошенка поширювалася лише на Брацлавщину та Південну Київщину¹⁹.

М. Костомаров також показав ставлення московських правлячих кіл до постаті П. Дорошенка. Після укладення Бучацького договору цар Олексій Михайлович доручив боярину Г. Ромодановському і гетьману І. Самойловичу поводитися з ним так, щоб «його і пестити, і страхати, зважаючи на те, що народ в Україні ремствував на свого гетьмана за підданство Османській імперії»²⁰.

В умовах наступу в 1674 р. військ І. Самойловича на Правобережжя і визнання його більшістю правобережних полковників гетьманом, неможливості домовитися з Польщею на засадах Гадяцького договору 1658 р., П. Дорошенко, як показано в дослідженні М. Костомарова, міг погодитися перейти під московську протекцію, але на принципових умовах²¹. Він вимагав, «щоб Київ був відданий в козацьке управління, щоб гетьман над обома берегами України був один, щоб Гетьманщина перебувала в межах колишніх польських воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського, щоб Запорожжя було під рукою гетьмана і щоб московський цар зобов'язався захищати Україну від турків, якщо султан захоче мститися козакам»²².

Простеживши подальші події, історик зазначив, що московський уряд на єдине гетьманство в козацькій Україні, якого добивався П. Дорошенко, не погодився; дозволив йому бути тільки гетьманом на Правобережжі, а лівий берег мав залишитися під управлінням І. Самойловича. Останній не міг змиритися з тим, що цар погодився залишити П. Дорошенка гетьманом на Правобережжі. «Якщо Дорошенко залишиться там гетьманом, – говорив він, – то стане і під мене копати»²³.

Улітку 1675 р. політичне становище П. Дорошенка стало безнадійним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя, гетьмана залишили досі вірні йому серденьята, родичі, однодумці. В такій ситуації він вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві, але не перед боярином Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя І. Сірком. Сталося це в жовтні в Чигирині. Кошовий отаман взяв від П. Дорошенка військові клейноди та завіз їх на Січ, після чого, як стверджував М. Костомаров, оповістив Малоросійський приказ про цю важливу подію і від імені Січі бив чолом, щоб колишній гетьман був прийнятий милостиво. Гетьману І. Самойлович була вкрай неприємна ця подія і він повідомив у Москву, що вчинок П. Дорошенка не більше, ніж лукавство²⁴.

Уряд Росії відмовився визнати законність чигиринського акту присяги й зажадав приїзду гетьмана для її складання перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а також відмови його від влади. П. Дорошенко здав клейноди і склав присягу наприкінці листопада 1676 р.²⁵. З цього приводу М. Костомаров написав такі рядки: «Так закінчилося гетьманування Дорошенка. Без сумнівів, він був щиро відданий ідеї незалежності та самобутності своєї Батьківщини»²⁶.

Підводячи підсумки, варто зупинитися на наступних моментах: по-перше, історик зумів передати дух епохи, в яку жив гетьман; по-друге, аналіз монографії М. Костомарова «Руїна» дає підстави стверджувати, що П. Дорошенку належить першість серед українських гетьманів, принаймні з 1659 р. до 1687 р., щодо здійснення активної багатовекторної зовнішньої політики; по-третє, дослідник довів, що володар булави був послідовним прихильником незалежності козацької України; наполегливо намагався реалізувати те, що «накреслено було Б. Хмельницьким, невдало проводилося в життя Виговським...»²⁷.

Примітки:

¹ Костомаров М. І. Наступники Богдана Хмельницького / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. і передм. В. О. Замлинський; Пер. з рос. М. М. Іляш; Худож. С. К. Семендяєв / М. Костомаров. – К.: Веселка, 1993. – С. 174.

² Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 182.

³ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 50.

⁴ Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009 – С. 237.

⁵ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 50.

⁶ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст... – С. 322.

⁷ Костомаров М. І. Наступники Богдана Хмельницького... – С. 174-175.

⁸ Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України. Інститут історії України НАН України / За ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7: Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С. 286.

⁹ Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Н. И. Костомаров // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 138.; Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора,

2011. – С. 24.

¹⁰ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 97.

¹¹ Там само. – С. 105-106.

¹² Там само. – С. 116.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 119-120.

¹⁵ Там само. – С. 123.

¹⁶ Його ж. Наступники Богдана Хмельницького... – С. 180.

¹⁷ Его же. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 152.

¹⁸ Там само. – С. 161.

¹⁹ Пінчук Ю. А. Назв. праця. – С. 195.

²⁰ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 231.

²¹ Там само. – С. 239.

²² Там само.

²³ Його ж. Наступники Богдана Хмельницького... – С. 181.

²⁴ Там само. – С. 182.

²⁵ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)... – С. 352.

²⁶ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг... – С. 271.

²⁷ Там само.

Отримано: 26.10.2016 р

Олександр Юга

ПЕРІОДИЗАЦІЯ «УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ» ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Одним з вагомих чинників, від якого залежало існування Української держави в середині XVII століття, було ставлення до неї політичної еліти Речі Посполитої. Річ утім, що оскільки вона виникла на частині підвладних Польсько-Литовській державі українських земель, то її поява і функціонування стали однією з ключових проблем для річпосполитських владних кіл, від результатів розв'язання якої значною мірою залежала майбутня доля Речі Посполитої. Тому відбувався складний процес пошуку елітою оптимальних шляхів врегулювання надзвичайно кровопролитного конфлікту між Польсько-Литовською державою та козацькою Україною.

Аналіз «української політики» Варшави засвідчує, що вона не була одноманітною і однозначною, а відтак існують підстави для виокремлення декіль-

кох її періодів:

перший – комбінований (поєднання мілітарних і мирних шляхів) (1648 – осінь 1650 рр.) характеризувався попереминою перевагою в середовищі політичної еліти Речі Посполитої то радикального, то поміркованого угруповань. Упродовж лютого – вересня 1648 р. реалізовувався курс на придушення національно-визвольної боротьби й поновлення «Ординації» 1638 р. Відзначимо, що козацькі заворушення початку 1648 р. на Запорозжжі були сприйняті представниками владних кіл Речі Посполитої як типове чергове козацьке повстання¹. Одним із перших на нього зреагував коронний гетьман М. Потоцький, який відразу «загорівся бажанням будь-якою ціною приборкати їх» – без роздумів «усіх знищувати»². 20 лютого він звернувся з універсалом безпосередньо до повсталих козаків з погрозами та вимогою припинити повстання і видати Б. Хмельницького. М. Потоцький запевняв, що жорсткі заходи проти повсталих здійснить також польний коронний гетьман М. Калиновський³. Спроби короля Владислава IV, канцлера Є. Оссолінського і брацлавського воєводи А. Киселя переконати М. Потоцького у тому, що козацькі заворушення не спрямовані проти Речі Посполитої, не мали успіху. Він наполягав на тому, що перш ніж дозволити козакам похід на море, потрібно обов'язково придушити повстання⁴. В результаті відбувся військовий похід на Запорозжжя, котрий завершився невдачею. Вже після битви біля Жовтих Вод М. Потоцький, вважаючи ситуацію надзвичайно критичною, просив канцлера порадити королю, «щоб поспішав з посполитим рушенням», інакше – «кінець республіці»⁵, але не допускав поступок Війську Запорозькому.

У Варшаві, володіючи вже інформацією про поразки польських військ, урядовці за участю канцлера та примаса на початку червня зібрали нараду для обговорення питань, які внесло до порядку денного «повстання всієї України»⁶. У результаті було прийнято рішення пришвидшити процедуру обрання нового короля та закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення, «якщо б до нього дійшло»⁷. Тобто, продовжував реалізовуватися курс на придушення української національно-визвольної боротьби (була водночас здійснена спроба переговорів, проте невдала – за словами А. Киселя «комісії ніхто не підтримував, її завершення ніхто не хотів»⁸). Його результатом стала Пилявецька битва, в якій Річ Посполиту знову спіткала поразка. Вона надала актуальності політичній концепції урядовців, які виступали за пошук примирення з Військом Запорозьким.

Внаслідок цього впродовж жовтня 1648 – квітня 1649 рр. провідну роль у справі визначення політики щодо козацької України відігравало угруповання поміркованих, очолюване Є. Оссолінським та А. Киселем. Результатом впливу його представників (але не лише цього) стало обрання 17 листопада помірковано налаштованого до Війська Запорозького короля Яна Казимира та укладення наприкінці місяця Замостянського перемир'я. Обидві події відкривали можливості для розв'язання «української проблеми» мирним шляхом. Один з таких варіантів був запропонований канцлером Є. Оссолінським, який планував від-

новити ідею Владислава IV турецької війни силами Речі Посполитої, Московії й Війська Запорозького⁹. Тобто йшлося про спробу втягнути козацьку Україну в зовнішню війну проти Османської імперії і в такий спосіб унеможливити її подальшу боротьбу з Річчю Посполитою. Наслідком впливу поміркованих урядовців став переяславський етап переговорів у лютому 1649 р., за результатами яких було вироблено умови чергового перемир'я. Лінія розмежування між Річчю Посполитою та козацькою Україною визначалася по р. Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, яку коронні, литовські й українські війська не повинні були переходити¹⁰. Тобто, йшлося про визнання польською стороною території козацької України.

Проте, як і ухвали коронаційного сейму, результати переяславських переговорів суперечили задуму поміркованої частини польської еліти розв'язати «українську проблему» шляхом втягнення козацької України у війну проти Османської імперії – Б. Хмельницький під час переговорів чітко підкреслив: «за кордон на війну не піду, шаблі на турків і татар не підніму»¹¹. Відтак, єдиним результатом переговорів у Переяславі було укладення перемир'я до Зелених свят (23 травня)¹². Однак, надалі траплялися випадки його порушення¹³.

На початку травня польський уряд розпочав військові приготування. 9 травня 1649 р. король, враховуючи вимоги магнатів і шляхти «негайно озброювати військо», оголосив посполите рушення і розіслав листи до регулярного війська, щоб були готові до військового походу, «куди потреба Речі Посполитої вкаже»¹⁴. Помірковано налаштована частина еліти Речі Посполитої на даному етапі зазнала невдачі. Вважаємо, що це було пов'язано зі зміною позиції Яна Казимира, котрий почав схилитися до ідеї силових заходів проти Війська Запорозького (мотивація такої зміни потребує подальшого пошуку джерел). Наприкінці травня 1649 р. польська сторона розпочала воєнні дії, внаслідок чого умови Переяславського перемир'я було зірвано¹⁵.

З травня до серпня 1649 р. знову реалізовувався курс на ліквідацію козацької України. Зауважимо, що можливість укладення миру в травні була. Так, під час розмов у квітні з російським послом Г. Унковським, Б. Хмельницький зазначав, що мир може настати за умови визнання польським керівництвом окремішності Української держави¹⁶. Проте, ні король, ні уряд, ні навіть представники поміркованого угруповання на це піти не могли. Вони вважали за краще дочекатися сприятливих умов, коли можна буде врегулювати конфлікт з Військом Запорозьким мінімальними поступками (на зразок визнання давніх козацьких вольностей та збільшення реєстру). Проте, як і у випадку вересневої кампанії 1648 р. під Пилявцями, застосування сили зброї влітку 1649 р. не забезпечило досягнення визначеної мети. Навпаки, під тиском кримського хана довелося визнати за козацькою Україною 40-тисячний реєстр та автономію у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.

У період вересня 1649 – грудня 1650 рр. провідну роль знову відіграло угруповання поміркованих, яке пройшло політичну еволюцію від мінімальних поступок козацтву до фактичного визнання існування Української держави, кор-

дон якої проходив по умовній лінії – р. Горинь і Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський. Уклавши Зборівський договір, уже де-юре визнало автономний статус козацької України. Причинами послаблення його впливу наприкінці 1650 р. виявилися смерть канцлера Є. Оссолінського, активна діяльність радикалів (Я. Вишневецького, М. Калиновського, А. Лещинського, М. Потоцького) та схильність Яна Казимира до жорстких заходів проти козацької України.

Другий період визначаємо як **військовий (грудень 1650 – травень 1655 рр.)** – вирізнявся посиленням впливу радикального угруповання М. Потоцького – М. Калиновського – Я. Вишневецького. В основі їх концепції була ідея ліквідації Гетьманщини. Зміни у співвідношенні сил у середовищі політичної еліти Речі Посполитої в підходах до розв'язання «української проблеми» почали простежуватися впродовж останніх місяців 1650 р., проте остаточно проявилися під час засідань сейму, який розпочав роботу 7 грудня. 17 грудня було прийнято рішення про необхідність формування 36-тисячного війська у Короні і 15-тисячного у Литві, що свідчило про підготовку до воєнних дій. 25 січня Ян Казимир розіслав перше віці на посполите рушення. 20 лютого 1651 р. польське військо під командуванням польного гетьмана М. Калиновського завдало удару по брацлавському полку в м. Красному¹⁷. В такий спосіб польська сторона порушила Зборівський договір. На початку червня Ян Казимир та більшість senatorів остаточно відхилили пропозиції А. Киселя переговорів з Б. Хмельницьким¹⁸.

У результаті битви під Берестечком польські війська здобули перемогу. Під її впливом Ян Казимир з сенаторами розробили в другій половині липня 1651 р. «Інструкцію комісарам для переговорів з Військом Запорозьким», згідно з якою всі права і привілеї, визнані до того часу за реєстровим козацтвом, ліквідовувалися, чисельність нового реєстру мала складати не більше 8 тисяч осіб, козацька старшина повинна була скласти присягу, що жодним чином не буде підтримувати Б. Хмельницького, рішення щодо «старшого» Війська Запорозького (чи він мав бути вихідцем з Війська Запорозького, чи походити зі шляхти) мав приймати король¹⁹. Як бачимо, інструкція власне передбачала повернення становища, яке було до 1648 р. Але Б. Хмельницькому вдалося знову заручитися підтримкою татар і сформувати нову армію. Подальший перебіг військової кампанії у складних для польсько-литовської армії умовах під Білою Церквою змусив її командування піти на переговори, результатом яких став Білоцерківський договір. Проте, він не був ратифікований (підтвердження його умов королем не вирішували справи), що свідчило про пріоритетність серед владних кіл Речі Посполитої силового шляху розв'язання «української проблеми».

Після перемоги українського війська у 1652 р. під Батогом чи не найбільшою проблемою перед польсько-литовською політичною елітою стало відновлення втраченої території козацької України, котра виходила за межі не лише Білоцерківського договору, але й Зборівського. Водночас, занепокоєння викликали спроби Б. Хмельницького заручитися підтримкою Московської держави чи Порту. Здавалося б, потрапивши в скрутне становище, річпосполитська еліта

мала б задуматися над розробкою оптимального варіанту порозуміння з козацькою Україною (наприклад, відновлення чинності Зборівського договору, чого власне і бажала українська сторона). Проте, цього не сталося. Навпаки, всі зусилля правлячої верхівки та більшості урядовців були спрямовані на знищення козацької України. Восени 1653 р. було проведено Жванецьку кампанію, що завершилася укладенням Кам'янецької угоди з Кримом (15 грудня). Вона передбачала тимчасове поновлення статей Зборівського договору, що торкалися лише прав і свобод реєстрового козацтва, а також окупацію території козацької України. Унаслідок цього укладений договір спонукав гетьманський уряд до прийняття царської протекції, після чого ситуація істотно змінилася не на користь Речі Посполитої. Адже тепер потрібно було добиватися розриву українсько-російських відносин і припинення воєнних дій з Московською державою. У такій ситуації політична еліта в питанні повернення козацької України до складу Польсько-Литовської держави спершу обмежувалася декларативними заявами щодо згоди на підтвердження «давніх прав, привілеїв та вольностей». Водночас вдавалася і до силових заходів (весняна кампанія 1654 р. й осінньо-зимові 1654–1655 рр.).

Проте, їх невдача, а також посилення навесні 1655 р. загрози нападу Швеції посприяли утвердженню серед еліти переконання в необхідності досягнення порозуміння з Чигирином, що дозволяє виокремити **третій період – мирний (червень 1655 – травень 1659 рр.)** – це поновлення серед еліти переваги прихильників концепції політичного врегулювання конфлікту з козацькою Україною. Травневі засідання сейму засвідчують повернення владних кіл Речі Посполитої до концепції мирного врегулювання конфлікту (формовання спеціальної делегації від обох палат та розробка інструкції для переговорів з українським урядом). З метою залучення до боротьби зі Швецією і Московією Війська Запорозького, значна частина еліти почала схилитися до варіанту надання йому істотних поступок (тим більше, що частина польських і литовських магнатів та шляхти перейшли на бік Карла X). Як свідчать джерела, в серпні 1655 р. король просив гетьмана «милосердя над Річчю Посполитою» та погоджувався віддати в його підпорядкування територію «хоч би і до Вісли», аби тільки він виступив проти його ворогів²⁰. Відтак, вперше за весь період польсько-українського конфлікту (починаючи з 1648 р.) натрапляємо на готовність короля визнати існування козацької України в межах усіх етнічних українських земель. З одного боку, такі заяви короля можна вважати чутками, але з іншого, цілком можливо, що вони були зумовлені складним становищем Яна Казимира (саме в цей час, перебуваючи до 18 серпня у Варшаві, він не мав при собі жодних достатніх для опору військових частин²¹). Проте, не варто забувати, що позиція короля в Речі Посполитій не означала згоди з нею шляхти й магнатів.

З початку 1656 р. порозуміння з козацькою Україною ставало необхідним також і для того, щоб схилити Москву до укладення перемир'я. Тому помітним успіхом стало підписання Віленського договору, за умовами якого цар зобов'язувався стримувати Б. Хмельницького від походів на Річ Посполиту.

Формування наприкінці 1656 р. Раднотської коаліції, спрямованої проти Речі Посполитої, утвердило курс королівського двору на порозуміння з Військом Запорозьким. Водночас, її політична еліта не спромоглася піти на визнання за козацькою Україною території «по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль», чого вимагав Б. Хмельницький. Лише з 1657 р. почали формуватися контури ідеї надання їй статусу складової федеративної Речі Посполитої в якості Руського князівства. Вона реалізовується у первісному варіанті Гадяцького договору. Він став компромісом для обох сторін. Річпосполитська еліта добре усвідомлювала, що повернення втрачених 1654 р. українських земель є обов'язковою умовою відновлення Річчю Посполитою статусу впливової європейської держави. Реалізація умов договору залежала значною мірою від специфіки політичної свідомості польської й литовської шляхти. Річ у тому, що вона отожнювала власні станові інтереси з державними, а тому не хотіла йти на істотні поступки.

Після отримання інформації про зміст Гадяцького договору і невдоволення основними положеннями польсько-литовська еліта спрямовує зусилля на перегляд його положень. Як зазначив З. Вуйцік, «офіційні польські кола швидко почали відходити від гадяцьких концепцій, повертаючись до позиції безоглядного підпорядкування собі України»²². Результатом цього курсу стало затвердження сеймом у травні 1659 р. значно відмінної від первинної редакції угоди. У контексті пошуку пояснень негативного сприйняття частиною польської й литовської шляхти Гадяцького договору, зауважимо, що воно формувалося під значним впливом тривалих традиційних уявлень про місце козаків у структурі державного організму Речі Посполитої, яким відводилася роль «членів тіла Речі Посполитої, але таких, як волосся і нігті – тілу дійсно потрібні, але коли дуже виростуть, одні – обтяжують голову, а другі – прикро ранять. Тому їх треба частіше обтинати»²³. Унаслідок цього, за влучним висловлюванням А. Перналя, шляхта, «заклопотана своїми становими інтересами, не була ані далекоглядною, ані щедрою»²⁴ у контексті спроможності піти на значні поступки.

На перший погляд, ратифікований сеймом договір був надзвичайно вигідний для Речі Посполитої. Проте, виходячи з того, що він ігнорував найвагоміші інтереси козацької України, реалізація його умов не могла стати гарантією розв'язання «української проблеми». Категоричне небажання річпосполитської еліти визнавати Велике князівство Руське рівноправним третім суб'єктом Польсько-Литовської держави приховувало загрозу поновлення українсько-польського конфлікту.

Вивчення проблеми дозволяє висловити припущення, що у випадку прийняття річпосполитською політичною елітою навесні 1659 р. «нових пунктів» І. Виговського й визнання на теренах Великого князівства Руського витвореної соціально-економічної моделі, «українська проблема» могла б отримати позитивне розв'язання. Проте, цього не сталося, що обернулося трагедією для обох народів – спочатку українського (друга половина XVII ст.), а пізніше (через сот-

ню років) і польського.

Отже, аналіз джерел та наукової літератури з проблеми «української політики» владних кіл Речі Посполитої в середині XVII ст. дозволяє виділити у ній три періоди: комбінований, військовий та мирний. Водночас відзначимо, що запропонована періодизація є умовною і схематичною та потребує подальшого вивчення та уточнення.

Примітки:

¹ Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku / M. Franz. – Toruń: Adam Marszałek, 2006. – S. 263; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza / Z. Wójcik. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. – S. 46.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. Кореспонденція з приводу військ. дій в Україні 1648 – 1652 рр. – Арк. 5-6; Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі – ДОВ). – К.: Наукова думка, 1965. – С. 14; Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 2: 1638–1648. – С. 178; Смолій В. А. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 80.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 336. м/ф. Листи і документи періоду початку Визв. війни 1648 р. – Арк. 5; ДОВ. – С. 14-16; Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / М. Петровський // Нариси з історії України. – Вип. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – С. 37.

⁴ Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 8.

⁵ Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646–1648 / K. Szajnocha. – Lwów, 1869. – Т. II. – С. 319.

⁶ Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646–1648 / K. Szajnocha. – Lwów, 1869. – Т. II. – С. 328-329.

⁷ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1906. – Т. 1. – С. 238-241.

⁸ Степанков В. Пилявецька битва 1648 року: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам) / В. Степанков, В. Степанков // Проблеми дидактики історії. – 2014. – Вип. 5. – С. 64; Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 204.

⁹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Том 12. Матеріали до історії української козаччини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648–1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. – С. 95; Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 3: 1648-1650. – С. 133.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: АН УРСР, 1961. – С. 103-105; Мицик Ю. А. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII столі-

ття: Документи і матеріали / Ю. А. Мицик, В. І. Цибульський. – Рівне: Перспектива, 1999. – С. 33; Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 367-368.

¹¹ Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 376.

¹² Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский; авт. предисл.: А. И. Гуржий. – К.: Час, 1993 (Репринт. изд. 1903 г.). – С. 149; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 105.

¹³ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – Т. 3: 1647–1656. – S. 195-196.

¹⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2012. – С. 219; Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 392-393.

¹⁵ Rudawski J. Historia Polska od od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego / J. Rudawski. – Petersburg; Mohylew, 1855. – Т. 1. – S. 73-74; Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 106.

¹⁶ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 185.

¹⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2013. – С. 58-60; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 222-224; Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – С. 293-294; Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraiennych w XVI – XVII wieku / M. Franz. – Toruń : Adam Marszałek, 2006. – S. 301.

¹⁸ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 245.

¹⁹ ДОВ. – С. 561-562.

²⁰ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 148. Teka Naruszewicza. 1655. – S. 484.

²¹ Nagielski M. Koncepcje prowadzenia działań przeciwko szwedom w dobie potopu w latach 1655–1660 / M. Nagielski // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodow ze Szwecją w XVII wieku. / Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 166.

²² Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1968. – S. 230.

²³ Брехуненко В. Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 50; Брехуненко В. На шляху до Гадяча 1658 р.: козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс / В. Брехуненко // 350-лечіє унії hadziackiej (1658–2008) / В. Брехуненко. – Warszawa: Wydawnictwo «DiG», 2008.

– С. 70; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Л. Прицак. – Харків: Акта, 2003. – С. 290-292.

²⁴ Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / А. Б. Перналь / Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 273.

Отримано: 01.11.2016 р.

Сергій Калуцький

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ XVII СТ.: ПОГЛЯД В. ЛИПІНСЬКОГО

В. Липинський рушійною силою Української революції XVII ст. вважав козацтво – соціальний стан вільних воїнів і землеробів, який перебрав на себе справу оборони українських земель. Доводив, що козаки стали тим державотворчим елементом, котрий відновив Українську державу у формі республіки «Військо Запорізьке».

Свої погляди на козацтво висвітлював уже у монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» (далі – УШ). Продовжив у книзі «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (далі – УнП). Аналіз цих робіт дає підстави стверджувати, що у дослідженні козацького стану та його внеску в українське державотворення XVII ст. вчений опирався на джерельний матеріал та здобутки історіографії XIX – початку XX ст. Зокрема, праці М. Маркевича¹, М. Максимовича², М. Грушевського³. У роботах основоположника державницького напрямку не простежується вплив ідей В. Антоновича про походження козацтва від общинного побуту княжої Русі⁴.

В. Липинський торкався проблем козацького стану у контексті становлення еліти Української держави XVII ст.*. Козаки склали основу її аристократії (за термінологією вченого). Вони, як доводив дослідник, були найсильнішою і найорганізованішою суспільною верствою в Україні на середину XVII ст. Тому до їхніх рядів вливалися представники руської православної шляхти, селянства й міщанства⁵. «Козаччина, – зазначав він, – повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все даліше життя України, що на здобутках того повстання виростило, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала»⁶.

* На жаль, поки що немає можливості аргументовано стверджувати чи вчений вважав цей процес завершеним й чи можемо говорити про її існування в повноцінному вигляді.

Що ж дало можливість козацтву, на думку В. Липинського, не лише очолити повстання, а й відродити Українську державу й стати на шлях перетворення свого стану на її еліту? Висвітлюючи теоретичні основи даної проблеми, він стверджував, що для того щоб в державі з'явилася нова правляча верства «всяка національна аристократія мусить»: 1) прагнути влади, «мати ірраціональну*, стихійну волю до влади»; 2) створити власні збройні сили та державний апарат; 3) безпосередньо чи опосередковано володіти засобами виробництва продукції⁷. Ці три елементи, на думку вченого, складають «матеріальну силу» будь-якої еліти. Окрім цього, її має характеризувати моральний авторитет, що надає провідній меншості внутрішню стійкість⁸. Він, імовірно, був знайомий із поглядами італійського соціолога Г. Моски, який розробив концепцію основних характеристик правлячої верстви⁹. Останній зазначав: «У відносно цивілізованих народів, що тільки вступили у землеробську стадію розвитку, саме клас військових, поза всяким сумнівом, є політичним чи правлячим класом»¹⁰. Козацтво підпадало під дану характеристику. Це був стан землевласників і воїнів. Як з'ясував Я. Пеленський, В. Липинський, подібно до Г. Моски, не користувався терміном еліта. Зокрема, при вивченні становлення козацького стану. Для нього козаки – це національна аристократія, провідна верства, правляча верства. Ці терміни, на його думку, відповідали західному поняттю еліта^{11**}.

Вчений був переконаний, що до початку виступу 1648 р. «на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козачина встигла була сконсолідуватись, як окремих виразний стан», який мав зброю, отримав навиків її застосування в ході частих сутичок і війн, а також володів засобами виробництва продукції^{12***}. Джерела свідчать, що уже із самого початку козацтво формувалося як стан військовий, що був здатний захистити свої інтереси, які з часом виходили за межі цієї верстви, а з початком Української революції набували загальнонаціональних масштабів¹³. В. Липинський, проаналізувавши джерела, доводив, що козаки були різновидом європейського лицарства. Вони, відповідно до тогочасних норм, мали право на носіння зброї, а це дозволялося особисто вільним людям, привілейованим станам суспільства, що керували державними справами і називалися політичним народом. Відтак козацький стан з часом усвідомив своє соціальне призначення й відчув обов'язок захисту рідної землі¹⁴. Наприклад, в листі до полковника німецького підрозділу Людвіка Вейгера від 27 жовтня (6 листопада) 1648 р. Б. Хмельницький звертався: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в рицарстві, як в. м. раді товаришувати»¹⁵. Аналізуючи цей лист

* Таку, що не пояснюється соціально-економічними, геополітичними та іншими матеріальними факторами

** У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський зазначав: «Аристократією натомість зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західно-європейській літературі називають тепер «елітою»), без огляду на її походження» (Липинський В. Листи до братів-хліборобів... – С. XLVII).

*** Розуміння В. Липинським історичного процесу в даному випадку нагадує запроваджену до наукового обігу теорію про цивілізаційний виклик А. Тойнбі (Див.: Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі / [Пер. з англ. В. Шовкуна]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 613+[1] с.; Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі / [Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука]. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 400+[6] с.).

гетьмана*, вчений дійшов висновку, що «якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову «військову лицарську честь» то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству»¹⁶. Історичне походження українського козацтва і, як встановлено у сучасній історіографії, вплив на його становлення руського боярства ставив його на один щабель із польською шляхтою¹⁷. В. Липинський доводив, що саме козаки створили Українську державу у XVII ст., як свого часу польська шляхта – Річ Посполита¹⁸. На підтвердження цього наводив слова козацьких представників королівським комісарам на початку повстання 1648 р.: «Що єсть Річпосполита? І ми теж Річпосполита»¹⁹. Доводив, що цей лицарський дух, усвідомлення себе вищим станом суспільства, серед козацтва зберігався і після смерті Б. Хмельницького. Як «гордість козацького лицарства» трактував саркастичні жарти козаків «шляхетської української крові» (чи «їх тіні не стали часом довші») після нобілітації** у Варшаві в 1659 р.²⁰. «Ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували» – цитував вчений слова С. Мужилівського сказані російським дипломатам^{21***}.

В. Липинський у монографії «УШ» зазначав, що польська шляхта й уряд Речі Посполитої, який часто вдавався до військової допомоги козацтва, змушені були визнати його лицарський характер навіть всупереч бажанню²². Водночас обумовлював прагнення польських очільників бачити козаків збройним формуванням, яке б захищало південно-східний кордон, але аж ніяк не виразником національних і соціальних інтересів українців у Польській державі. В. Липинський зауважував, що українське козацтво мало двох основних ворогів: кочівників, які робили напади на українські землі із південного сходу та адміністрацію Польщі, котра прагнула закріпачити козаків та селян і вводила для них нові податки²³. Слід відзначити, що його погляд на процес становлення козацтва в умовах цивілізаційного прикордоння сформувався на основі досягнень тогочасної історіографії, зокрема досліджень М. Грушевського²⁴. Бачення козацтва, як спільноти вільних воїнів і господарів, що вели постійну боротьбу із ордами кочівників й польською адміністрацією, утвердилося в українській історіографії 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Тож, думки В. Липинського про особливості виникнення козацького стану розвивалися під впливом основних досягнень тогочасної історичної науки. Наприклад, вони були співзвучними із розумінням проблеми І. Крип'якевичем. Останній зазначав, що для козака ідеал – це

* В. Липинський зробив власний переклад даного документу («Хоч ми і не всі шляхта, але – з діда прадіда воєнні – себе за рівних Лицарству і ВМПанам вважаємо». Див.: Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 117).

** Нобілітація – надання шляхетства.

*** Для підтвердження лицарського характеру та духу, що панував серед козацтва і про які писав В. Липинський процитуємо слова з листа, що був віднайдений Ю. Мициком, гетьмана І. Петрижицького-Кулаги. В одному із них він писав: «Але нас то обіцянками збували (в ході переговорів козаків із представниками польського уряду з питання захисту прав Православної церкви – С. К.), то вказували нам, що не належить нам, як людям рицарським, вмішуватися у такі (церковні) справи» (Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги [1632, травня 30 (20)]. – Над Расавою у Тургановому Ставу. – Лист І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воеводства) / Ю. Мицик // Козацтво. – 1996. – № 1 (4). – С. 21.

«носити шаблю при боці і зватися козаком; не платити данин і не робити робіт; не визнавати польської адміністрації, а організувати власну виборну владу»²⁵. Д. Дорошенко, на творчість якого В. Липинський мав сильний вплив, доводив, що важкі умови життя сповненого небезпек в козацькій Україні «гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери», серед носіїв яких культивувався «дух протесту проти всякого примусу, дух «сваволі й непослушенства», як казалося тоді»²⁶.

У поглядах В. Липинського на формування козацького стану, на відміну від представників народницької історіографії, простежується ідеалістичний підхід; він оперує категоріями «дух», «мораль», «традиція». В його розумінні саме на їх основі могло постати козацтво як різновид європейського лицарства. Він був переконаний, що шляхтичами козацтву були принесені моральні й правові норми, спосіб мислення і система цінностей провідних верств Західної Європи. Зокрема й тими, які ставали «козакуючими Гетьманами». З поміж них називав Криштофа Косинського, Самійла Кішку, Петра Конашевича-Сагайдачного, Оліфіра Голуба, Івана Петрижицького-Кулагу, князя Дмитра Вишневецького («Байду»), старост Остафія Дашковича, Предслава Лянцкоронського та інших, «що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західноєвропейським формувались»²⁷. Проте, нажаль, не уточнив час цього процесу. Лицарські норми моралі та поведінки, на його думку, завоювалися козаками і в ході обміну посольствами із європейськими державами²⁸. Погляди вченого про формування світоглядних орієнтирів козацької верхівки під впливом української шляхти підтверджують наукові досягнення початку ХХ ст. та сучасна історіографія²⁹.

В. Липинський, акцентуючи на ролі шляхти у становленні козацтва, оминув увагою вплив руського негербового боярства на формування козацького стану. Можливо, він не поділяв цієї думки, або не був достатньо глибоко знайомий із працями, які висвітлювали дану проблему^{***}. Зокрема, М. Максимович припускав, що бояри, які у ХVІ ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню³⁰. М. Маркевич ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством – зазначав він – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козачество дітям своїм...»³¹. П. Куліш, опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки³². М. Грушевський розкрив фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан³³.

«Боярська» теорія походження козацтва отримала поширення у сучасній українській історіографії. Її прихильники вважають, що «саме ця суспільна гру-

*** Найбільш вірогідне припущення у розмові із автором зробив В. Брехуненко. На його думку, В. Липинський розглядав бояр у козацьких рядах як представників шляхти.

па негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв»³⁴. Лицарський характер козацтва був для нього характерним завжди, а не засвоювався від шляхтичів. С. Леп'явко стверджує, що: «Коли магнати «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодалного класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями»³⁵. В. Щербак вважає руське боярство, їхніх слуг та міщан південноукраїнських міст соціальним ядром козацтва на етапі його зародження³⁶. В. Брехуненко також звертає увагу на вагому роль бояр у становленні козацького стану. На його думку, завдяки їм, а також за часів П. Сагайдачного отцям української Православної Церкви, козаки «перетворилися на осердя нової української еліти»³⁷.

Слід визнати, що В. Липинський перебільшував роль «козакуючих Гетьманів» й шляхти у становленні козацтва. Він схематизував процес формування козацького стану. Недооцінив значення у ньому руського негербового боярства, яке теж було носієм лицарських цінностей. Вчений не зважив на погляди М. Грушевського, який стверджував, що у виникненні козаків вагому роль відіграли міщани й останні представники старого боярства³⁸.

В. Липинський висвітлював проблему соціальної нерівності серед козацтва. Вважав, що в його середовищі з часом згуртувалися старшини, які сформували «лицарську, військову, предківську, аристократичну традицію, в західно-європейському того слова розумінню»³⁹. Вони в ході воєн із татарами й боротьби проти утисків польською владою Православної віри заклали «власний метод суспільної організації»⁴⁰. Історик позитивно оцінював соціальний поділ всередині козацького стану, у якому виокремилися «козаки старинні» – найбільш заслужені й шановані воїни. Вони укріпили свій моральний авторитет серед посполитих й посіли провідне становище у Гетьманщині⁴¹. В. Липинський доводив, що їх представники культивували поміж собою «західно європейський аристократичний лицарський дух»⁴²; старшина залишалася сильною доти, доки, від початку революції, жила ідеєю створення Української держави, а не вузько становими, особистими меркантильними інтересами матеріального збагачення й кар'єри⁴³. В. Липинський в приклад, як одного із яскравих представників українського лицарства, ставив гетьмана П. Дорошенка та цитував його слова про лівобережного гетьмана І. Брюховецького: «Брюховецький чоловіченько поганий і не породний козак; для чого ношу таку велику собі взяв»⁴⁴. Висвітлення вченим соціальної нерівності в середині козацького стану відрізняє його роботи від праць істориків ХІХ – початку ХХ ст., які звертали менше уваги на дану проблему⁴⁵. У народницькій історіографії склалася негативна оцінка соціального розшарування козаків на нижчі прошарки («чернь», «голоту») і верхівку – «особливий вищий суспільний клас», яка експлуатувала рядове козацтво⁴⁶.

В. Липинський розрізняв козаків «городових», діяльність яких вважав конструктивною для Української держави та запорожців, що займалися не госпо-

дарюванням на своїх хуторах, а уходом – різними промислами в «дикому полі». Він зазначав, що запорозькі козаки відіграли головну й корисну роль на початку повстання, а пізніше підбурювали до виступів проти гетьманської влади «чернь» й налагоджували без відома старшин зв'язки із Кримом, «щоб шляху знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати»⁴⁷. Запорозька козацька спільнота, за висловом В. Липинського, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина»⁴⁸. Січовикам є чужим інститут приватної власності, бо для них – це «найвільніша й найбільш свободолюбна республіка степових уходників, що ненавидять усякий державний при- мус <...> осіле хліборобське життя»⁴⁹.

В. Липинський позитивно оцінював кроки гетьмана до обмеження впливу запорожців на хід визвольної боротьби. Б. Хмельницький робив це задля безпеки Української держави. Він чудово розумів, як доводив історик, цитуючи літопис Самійла Величка, наскільки «сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою...»⁵⁰ й наскільки вона може бути небезпечною⁵¹. Вчений правильно оцінив, що розбудова Української держави в середині XVII ст. залежала від осілого «городового» козацтва. Але помилявся, вважаючи Запоріжжя «прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть»⁵². У XVIII ст. воно стало на той же ж шлях розвитку, що й Гетьманщина сотнею років раніше і як приклад вільного суспільства із капіталістичними ринковими відносинами й заможним населенням зіткнулося із феодальними порядками Російської імперії⁵³.

В. Липинський вважав, що економічна заможність та незалежність козацтва була одним із тих чинників, які дозволили йому посісти вершину соціальної піраміди Української держави. В умовах пізнього середньовіччя й раннього нового часу матеріальне збагачення, як правило, передбачало володіння землею у приватній власності. Тому для історика державотворчий елемент із кінця 1648 р. – це лише городові козаки, які вели хутірське («подворне») господарство і змушені були боротися проти великих латифундій. В останніх застосовувалися екстенсивні методи господарювання, тоді як козаками – власниками невеликих земельних наділів – інтенсивні⁵⁴. Прикладом воїна-землероба науковець вважав гетьмана Б. Хмельницького⁵⁵. Свого часу проблему становлення козацького землеволодіння висвітлював О. Лазаревський⁵⁶. Однак наразі джерела не дають можливості детально з'ясувати вплив його творчості на дослідження В. Липинського.

На думку останнього, володіння землею і вільне господарювання на ній стало чи не основною ознакою, що визначила козацтво як європейське (осіле) (у вченого це по суті слова-синоніми) лицарство, яке, перебуваючи на кордоні Західної та Східної цивілізацій, захищало християнський європейський світ від агресії Османської імперії, Кримського ханства й Московського царства, а також від національного й релігійного тиску Речі Посполитої⁵⁷. «Матеріальний зріст, політичне скріплення – і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні – ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі» – підсумовує дослідник⁵⁸.

В. Липинський помилявся, стверджуючи, що середнє й велике козацьке землеволодіння не відрізнялося від шляхетського^{59*}. Ці дві форми господарювання формувалося в різних умовах і порівнювати їх некоректно. Окрім цього схематизував історичну дійсність, надто чітко проводячи межу між впливами Сходу і Заходу на політичну систему українського суспільства XVII ст.⁶⁰. Погляди історика на козаків як на верству, що мала рицарське право вільного землеволодіння підтверджує сучасна історіографія⁶¹.

Джерела, на основі яких В. Липинський вивчав козацький стан, причини його виступу проти Речі Посполитої, внутрішню стратифікацію розкривають також проблеми козацького землеволодіння. Вчений у роботі «УШ» аналізував «Тариф подимних податків Брацлавського воєводства за 1629 рік»⁶². Цитував «Декларацію волі короля його милості Речі Посполитої війську козаків Запорозьких» 1625 р.⁶³. У ній польський король Сигізмунд III, охарактеризувавши козаків як лицарську верству й визнавав за ними право власності на землю⁶⁴. Історик, досліджуючи проблему козацького землеволодіння, користувався джерелами, які знайшов та опублікував у «Zrodla dziejowe» польський історик й етнограф Олександр Яблоновський⁶⁵.

Намагання козацтва забезпечити у польському сеймі право на вільне законне володіння землею, а пізніше перед московським царем підтверджується й іншими джерелами. Так, Б. Хмельницький скаржився московському послу В. Бутурліну: «А щоб не так було, як були за польським королем: покамість козак живий, потамаість за ним і маєтність, а як помре, і пани де ті маєтності відбирали на себе, а жінок і дітей виганяли геть»⁶⁶. Гетьману вдалося добитися усної згоди російського посла не порушувати майнові права козацького стану на землю⁶⁷.

Учений аналізував «Прохальні статті про права всього малоросійського народу, подані військовими посланцями боярам 14 березня і государеві укази на ці статті» від 1654 р.⁶⁸. Сьомий пункт документа свідчить про намагання українського посольства забезпечити право козаків володіти землею. «Маєтностей козацьких, – читаємо в тексті, – щоб ніхто не відбрав: які землю мають і всі пожитки з тих земель, щоб тими маєтностями вільно володіли. Вдови козацькі, що залишилися, і діти їх, щоб також вольності (в першу чергу право володіння землею – С. К.) мали, як предки і батьки їхні»⁶⁹. В. Липинський підкреслював важливість вирішення українським урядом цього питання. «Оці «вдови», – зазначав, – вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля «жалується» за службу Цареві і може відібратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорозького земля, «кров'ю предків заслужена», належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається»⁷⁰. Козацьке право

* Радянська історіографія козаків власників земельного наділу визначала як дрібних феодалів і негативно характеризувала підтримку гетьманом цієї суспільної верстви (Див.: Веселаго В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького / В. Веселаго // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. – С. 91-92, 95)

власності на землю йшло врозріз із нормами московської політичної системи, де цар був єдиним власником земель. Проте російський уряд, намагаючись не допустити зближення Української держави із Османською імперією і взяти Гетьманщину під свій протекторат, пішов на компроміс, підтвердивши право козаків на спадкове землеволодіння у «Березневих статтях»⁷¹.

В. Липинський, розкриваючи проблему козацького права на землю, з'ясував основні джерела його формування. На його думку, ними були: 1) «старе звичаєве право козацьке», яке «лягло в основу нового українського права публічного – державного і карного»⁷²; 2) шляхетське цивільне право і судівництво, «що під впливом західного римського права виробились». Саме на основі цих правових систем, підсумовує історик, «була сотворена українська законна підстава для приватного володіння землею». «І це була та перемога політики великого Гетьмана, – був переконаний вчений, – що всі руїни і бурі українські переживе»⁷³. Одним із документів, аналізуючи які В. Липинський дійшов цих висновків, стала інструкція українським послам на варшавський сейм 1664 р.⁷⁴. У ньому читаємо про тих же ж «вдів козацьких»: «Вдови козацькі згідно давніх прав, звичаїв і привілеїв Найясніших Королів Польських <...> аби були вільні від постоїв жовнірських і до козацької належали юрисдикції, а не до замкової»^{*75**}.

Історик, імовірно, був ознайомлений із кодексом XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ», яким свого часу регулювалися земельні питання⁷⁶. Можливо, саме цю збірку законів мав на увазі, коли писав, що «українська законна підстава для приватного володіння землею» через сто років «в формі окремого «малоросійського» законодавства, власне на тім старім шляхетським праві цивільнім побудованого, себе скріпить...»⁷⁷.

В. Липинський був переконаний, що козацькі права на землю формувалися під впливом шляхетського цивільного законодавства, «що під впливом західного римського права виробились»⁷⁸. Він перебільшував значення шляхетських правових норм. У такий спосіб намагався ще більше «європеїзувати» козаків, які й без того були різновидом європейського лицарства. М. Грушевський, натомість, акцентував на факті, що земельні відносини між козацьким станом й Польщею більше регулювалися звичаєвим правом. «Козаччина, – зазначав він, – привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею. У своїх відносинах до польського правительства вона посилялася на вольності і права, признані їй королями, але ці вольності і права в дійсності не були закріплені якимись сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики, козацької займанщини»⁷⁹. Про те як вона проходила у 1649 р. зазначав російський посол Григорій Кунаков: «...а бідним людям православної християнської віри і наділок давали»⁸⁰. Аналогічні свідчення

* Замковою називалася юрисдикція гродського суду, який діяв у замку (гроді), офіційній резиденції старости.

** Детальний аналіз «Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року» дивись: Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали / М. Крикун. – К.: Критика, 2006. – С. 106-131.

на початку 60-х років XVII ст. залишив стольник Федір Лодиженський: «...у полковників і всяких начальних людей і рядових черкасців і міщан городових тільки й вольності було, хто й де займе порожнє місце землі і луку і лісу та огородить чи окопає та поселиться зі своєю сім'єю то тим і володіє...»⁸¹. В. Липинський, вивчаючи процес займанщини, аналізував подорожній щоденник сирійського мандрівника Павла Халебського, що 1654 р. проїжджав Україною⁸². «Козаки, – зазначав останній, – визволивши свою країну, розподілили землі й угіддя поміж собою й тепер постійно працюють у лісі: рубають дерева, викорчовують і спалюють пні, а нову ділянку засівають хлібом»⁸³.

Одночасно із займанщиною проходила колонізація степової України⁸⁴. В. Липинський її трактував як перемогу європейської (осілої хліборобської) цивілізації над азійською (кочовою)⁸⁵. Цей успіх, на його думку, став можливим завдяки ірраціональному прагненню українців розширити свій життєвий простір⁸⁶. Погляд про визначальну роль населення козацької України в заселенні «дикого поля» був характерним для тогочасної української історіографії⁸⁷. Як відзначав В. Брехуненко: «Шукання коренів українського козацтва саме в наслідках колонізації незалюднених обширів <...> стало в другій половині XIX ст. магістральним напрямком розвитку козакознавчих студій в Україні. М. Грушевський остаточно закріпив цей пріоритет, підперши його концепцією шкідливого впливу Степу на долю українського світу»⁸⁸. Н. Яковенко наголошує, що освоєння південних та південно-східних земель відбувалося ще й завдяки протекційній політиці уряду Речі Посполитої і поліпшенню захисту українських земель від набігів татар⁸⁹.

В. Липинський відзначав, що не всі землі в Українській державі перебували у приватній власності козаків чи селян. Він дійшов висновку, що Б. Хмельницький із посиленням своєї влади отримав право надавати земельні наділи козакам й шляхтичам (в окремих випадках) за несення військової служби, а також монастирям для прожиття їх братії. Доводячи свою думку, цитував слова московських бояр: «Які наперед цього в тій всій Україні, в Малій Росії і на Волині і в Поділлі були міста королівські, і кляшторські і панські маєтності і тими всіма пани (тут старшина – С. К.) володіють і прибутки збирають на себе гетьман і все Військо Запорозьке»^{90*}.

Історик вважав право гетьмана надавати земельні наділи за службу східною традицією, яка, на його погляд, суперечила європейському світогляду українського козацтва. Воно сприяло зародженню «східної форми землеволодіння <...> неродових, не дідичних маєтностей рангових», що несло в собі приховану внутрішню небезпеку для існування Української держави. На думку вченого, отримання земельного наділу виключно за службу, без права власності на неї й передачі у спадок підривало європейське лицарське підґрунтя козацтва й по-

* Про перетворення значної частини земель у власність «Війська Запорізького» див.: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 71-72; Смолій В. А., Степанков В. С. Економіка козацької України... – С. 412-413, 419; Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) / В. Смолій, В. Степанков // Історія українського селянства: нариси в 2 т. – К., 2006. – Т 1. – С. 216.

роджувало його залежність від примх правителя⁹¹. Але, обумовлював він, як що земля надавалася за службу «Війську Запорізькому», «одно слово, за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: нації»^{*} – то земля в такий спосіб, як правило в Європі, перетворювалася у власність, яка передавалася по спадковості. Вчений зазначав, що в Гетьманщині у XVIII ст. так і сталося⁹².

В. Липинський торкався проблеми паралельного співіснування козацького приватновласницького землеволодіння й характерного для нього протофермерського типу господарювання з феодалним землеволодінням із правом власності на селян^{**}. Останнє намагалися відстоювати представники української шляхти. Зокрема й ті, які посідали високі старшинські посади. Історик наводив приклади: 1) П. Тетеря, який у 1657 р. просив московських дипломатів не розголошувати факту отримання ним у володіння сіл разом із селянами та 2) бажання І. Виговського і його братів володіти землями не на території «Війська Запорізького», а у «литовських краях»⁹³. Вчений відзначав спротив гетьмана спробам відновлення феодалного землеволодіння і рестворації дореволюційних соціально-економічних порядків. Б. Хмельницький намагався не дратувати радикальну частину козацтва⁹⁴. Для ілюстрації своєї думки наводив приклад Юрія Немирича, якого, як цитував джерело, «гетьман <...> прийняв і давав йому скарб, а маєтками він не володів»⁹⁵. Російська дослідниця Т. Яковлева з'ясувала, що з 1648 по 1657 рр. Б. Хмельницький винагородив земельними наділами лише 7 осіб шляхетського походження⁹⁶. В. Липинський помилково розглядав протистояння приватновласницьких земельних відносин і феодалного землеволодіння як прагнення українських старшин збагатитися, не помічаючи, що у відзначених ним випадках це були шляхтичі, які відстоювали звичну й вигідну для себе форму експлуатації селян⁹⁷.

Історик підкреслював, що з початком революції XVII ст. козацтво – новий провідний стан українського суспільства – поповнювалося з числа поспільства, зокрема селян⁹⁸. Аналізуючи джерела⁹⁹, звертав увагу на його швидкий чисельний ріст уже з перших років революції: «Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Двадцять тисяч має його бути відповідно до перших жадань Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборовській Умові. Шістьдесят тисяч зареєстровано по Умові Переяславській. В десять разів побільшило ся Військо Запорозьке за час шости літ страшної кровавої війни»^{100***}. Як бачимо, В. Липинський аналізує документальний аспект проблеми чисельності коза-

* Звертає на себе увагу визначення В. Липинським нації як «родового і дідичного» колективу.

** Радянська історіографія однаково негативно оцінювала феодалне землеволодіння і приватновласницькі земельні відносини. Її представники, дотримуючись позицій класової боротьби, бачила у них форми визиску селян та нижчих прошарків козацтва [Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 71].

*** Про збільшення чисельності козацького стану див.: Антонович В. Коротка історія козащини. – К.: Україна, 1991. – С. 27 – 28; Грушевський М. Ілюстрована історія України / [Репринтне відтворення видання 1913 року]. – К., 1990. – С. 315; Голобуцький В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648 – 1657) // УІЖ. – 1979. – № 1. – С. 27, 31 (С. 25 – 35); Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С. 109.

ків, тоді як реальна їх кількість була більшою. У сучасній історіографії обґрунтовано чисельний ріст козацького стану у першій третині XVII ст.¹⁰¹. Як з'ясував П. Сас, козаків, які взяли участь у Хотинській битві 1621 р. було більше 40 тисяч¹⁰². На думку В. Липинського, збільшення їх чисельності в ході революційних подій відбувалося одночасно із «етнічною українізацією козацтва», під якою розумів, перш за все, усвідомлення його представниками своїх національних завдань¹⁰³.

Козацтво, доводив вчений, приймало у свої ряди й згуртовувало найбільш сміливих, вольових і відважних посполитих, які засвоювали його спосіб мислення і традиції. Така можливість з'явилася завдяки тому, що в Українській державі було порушено станові перегородки. Це дозволило перехід населенню із одного стану в інший, відкрило «доступ до аристократії, до Війська Запорозького»¹⁰⁴. В. Липинський, можливо, одним із перших в українській історіографії висвітлив процес руйнування станових перепон у Гетьманщині XVII ст. Водночас він ідеалізує взаємовідносини селян із представниками козацтва і шляхти, що вирішили вірно служити Війську Запорізькому на чолі із гетьманом Б. Хмельницьким. Селянство, зазначав вчений, «не жалує своїх трудових повинностей, не жалує своїм кривавим потом запрацьованого хліба, бо та шляхта йому потрібна, бо вона виконує корисний для селянства державний обов'язок, бо вона перейняла рідну й зрозумілу цим масам селянським <...> козацьку лицарську традицію»¹⁰⁵. Насправді, селяни не розуміли лицарської традиції. Імовірно, в даному випадку простежується авторський публіцистичний стиль викладу матеріалу і популярний характер «УнП». Вчений намагався в доступній формі донести читачам потребу еліти та її скеровуючу роль у суспільстві на прикладі історії Української держави XVII ст.

В. Липинський ще у монографії «УШ» звернув увагу, що авторитету козацькому стану в очах поспільства й української шляхти, додала постійна підтримка і захист ними Православної церкви¹⁰⁶. Водночас її духовенство, на думку вченого, забезпечувало національну ідейну єдність козацтва, покозачених шляхтичів і заможного міщанства¹⁰⁷. В такий спосіб козаки перетворилися на державотворчий стан, який, хоча й не одразу, став на захист не лише своїх вузько станових інтересів, а всього українського суспільства на ідеологічній основі захисту православ'я¹⁰⁸. «Козацька революція в межах польської Річпосполитої, – зазначав В. Липинський, – скінчилась з хвилиною, коли Військо Запорозьке, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Річпосполитій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі <...> Від тієї хвилини (з кінця 1653 р. – С. К.) внутрішня політика правлячої козацької верстви відносно інших класів української нації приймає національно-державний, а не козацько-класовий характер»^{109*}. Козацтво, як з'ясував науковець, поставило со-

* В. Липинський підкреслював, що козацтво далеко не одразу стало на шлях захисту всіх верств українського суспільства. У 1648–1649 рр. козацький стан, «підносячись іноді до ідеї боротьби за загально-національні права, не зумів позбутися своїх станових інтересів і прагнень (насправді козацтво ніколи не відмовлялося від власних станових інтересів, так само як польські шляхтичі, російське дворянство чи будь-яка провідна верства – С. К.) і в критичних хвилинах їх передусім, а не оборону всього народу мав на думці» (Липинський В.

бі завданням побудову Української держави, яка б об'єднувала усі українські стани¹¹⁰.

В. Липинський, досліджуючи процес перетворення козацького стану на виразника інтересів українців-русинів, зазначав, що ще у першій третині XVII ст. українські шляхтичі Київщини і Білорусі бачили у козаках силу здатну захистити їхні релігійні й національні права*. Для підтвердження своєї думки цитував слова князя литовсько-руського походження Юрія Збараського із його листа від липня 1625 р. до короля Сигізмунда III: «Ця козацька сила <...> спирається на дві обставини: велику готовність до проступків і явне та приховане сприяння майже всієї Київської землі і Білої Русі. Також і приватні міста Вашої Корол. Мости і шляхетські роди, одні явно, інші потайки, зі страху (щоб про це не довідалися) сприяють і добра бажають і їх самих (козаків) за визволителів від гніту свого вважають...»¹¹¹.

В. Липинський не був першим хто дивився на козацтво як на державотворчий стан; до нього це було зроблено попередньою історіографією¹¹². Сучасні вчені також розглядають козаків як творців держави Гетьманщини. Його вищий прошарок – козацька старшина – стала зародком становлення тогочасної української політичної еліти¹¹³. В. В. Степанков звернув увагу на складність українського елітогенезу в умовах революції. Дослідник виділяє наступні періоди його (елітогенезу) еволюції: 1) друга половина XVI ст. – формування на основі особистих здобутків ядра старшин, котрі виробили й слідували за дотриманням елітарних норм козацької спільноти; 2) кінець XVI – перша половина XVII ст. – час перетворення козацької верхівки на станову еліту, яка обстоювала інтереси козаків й почала виступати в ролі захисника Православної віри та українського народу; 3) етап Національної революції (1648–1676 рр.), державотворчий – період, коли старшини очолили несформовані органи влади¹¹⁴. В. В. Степанков, поставивши в критерій наявності/відсутності еліти її результативність (якість), висловлює сумніви чи була нею козацька старшина. На його думку, вона не спромоглася обстоювати національні й державницькі інтереси українського народу, не була достатньо сконсолідованою цією ідеєю, більше переймалася міжгруповими конфліктами й з часом деградувала «до рівня московського чиновництва»¹¹⁵.

Отже, В. Липинський вважав козацтво рушійною силою Української революції XVII ст. Козаки, як справедливо доводив вчений, стали творцями ко-

Твори. – Т. 2. – С. 145, 147). Вчений наводив приклад. Після перемоги під Корсунем лунала думка, продиктована, за його висловом, «сліпим становим егоїзмом», щоб, якщо не вдасться укласти мирний договір, відступити з обозом на Запоріжжя і звідти вести переговори із Польщею і Туреччиною (Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 147). «Старинні козаки, пояснював дослідник, елемент перш усього військовий... часто вони не мали ніякої освіти, крім військового вишколу; що, будучи найкращими і найхоробрішими воїнами, не були в стані справитись із завданнями тодішньої політики й дипломатії, перед які ставило їх їхнє старшинське становище від тієї хвилини, коли вибух козаччини перетворився в повстання «всієї Русі» (Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 175).

* П. Сас в польських архівосховищах знайшов лист запорозького гетьмана Г. Василевича до української шляхти від 10 серпня 1596 р., в якому говориться про козаків не лише як захисників всього християнського світу, зокрема Речі Посполитої, від «ворогів Святого Хреста», а й як про оборонців українських земель (Дивися: Сас П. М. Витоки українського націотворення... – С. 219).

зацької республіки «Військо Зопорізьке». На його думку, вольові якості, матеріальна забезпеченість й культивування європейських лицарських цінностей дозволили козацтву стати провідною верствою відновленої Української держави.

Примітки:

¹ Маркевич М. Історія Малоросії / [Відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – XVI+664 с.

² Максимович М. Вибрані твори / М. Максимович / [Упор. і вст. ст. В. Короткого]. – К.: Либідь, 2004. – 360 с.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 5. – 1994. – С. 45-73.

⁴ Антонович В. Содержание актовъ о козакахъ 1500–1648 годъ / В. Антонович // Архив ЮЗР. – К.: Типография И. и А. Девиденко, 1863. – Ч. 3: Акты о козаках. – Т. 1. – С. XXIII; Антонович В. Коротка історія козащини. – К.: Україна, 1991. – С. 21 – 22; Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст... – С. 56; Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 214.

⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 17, 52

⁶ Там само. – С. 52.

⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / В. Липинський / [Ред. Я. Пеленський] // Липинський В. Твори / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 189 (16+XLVIII+470 с.); Тукаленко І. А. Правляча верства, добірна меншість чи родовий титул: погляд на проблему еліт у творчості В. Липинського / І. А. Тукаленко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – С. 12 (20 с.); Бичук І. Концепція «провідної верстви» В'ячеслава Липинського / І. Бичук // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 213; Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу в студії В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів» / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктор історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 329.

⁸ Бичук І. Концепція «провідної верстви» В'ячеслава Липинського... – С. 212-213; Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст... – С. 122.

⁹ Моска Г. Правлячий клас / Г. Моска // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 9-21.

¹⁰ Моска Г. Правлячий клас... – С. 13.

¹¹ Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна / Я. Пеленський // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2-6 червня 1992 р. – К., Філадельфія, 1994. – С. 27; Липинський В. Листи

до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / В. Липинський / [Ред. Я. Пеленський] // Липинський В. Твори / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. XLVII.

¹² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 52.

¹³ Архив Юго-Западной России (Далі – Архив ЮЗР). – К.: Типографія И. и А. Девиденко, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 5-6, 28-31, 38-40, 188-189, 190-192 (СХХ+433 с.); Архив ЮЗР. – К.: Типографія Г. Т. Корчак-Новіцького, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81-82, 103 (II+85+647+XII с.). Дивися також: Сас П. М. Витоки українського націотворення: Монографія / П. М. Сас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.

¹⁴ Детальніше дивися: Моця О. П. Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі / О. П. Моця // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім. «Киево-Могилянська академія», 2009. – Т. 1. – С. 143 – 158. Дивися також: Яковенко Н. Паралельний світ... – С.201.

¹⁵ ДБХ. – С. 70.

¹⁶ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 117.

¹⁷ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 33.

¹⁸ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 54.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 117; Там само. – Т. 2. – С. 161.

²¹ Там само. – Т. 3. – С. 117-118.

²² Там само. – Т. 2. – С. 71.

²³ Там само. – Т. 3. – С. 52, 87-88.

²⁴ Грушевський М. Козацтво на Україні / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: у 50 т. / М. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – 2009. – С. 266, 270-271; Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпрів'ї перед Хмельниччиною / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: у 50 т. / М. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – 2007. – С. 76-89.

²⁵ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич / [Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. 2-ге вид. перероб. і доп.]. – Львів: Світ, 1992. – С. 174

²⁶ Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том 1... – С. 193.

²⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 116-117.

²⁸ Там само. – С. 117.

²⁹ Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 271; Брехуненко В. Східна брама Європи... – С. 44 – 45; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII / В. Щербак // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm>.

³⁰ Максимович М. Вибрані твори... – С. 148; Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 214.

³¹ Маркевич М. Історія Малоросії... – С. 10; Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. в історіографії / В. Щербак // Наукові записки. Історичні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2005. – Т. 41. – С. 56.

³² Кулиш П. А. История возсоединения Руси / П. А. Кулиш. – Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. – Т. 1. – С. 48-49, 95-96, 169, 184.

³³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5 – С. 45-73.

³⁴ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст... – С. 33.

³⁵ Там само.

³⁶ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII / В. Щербак // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://litorus.org.ua/coss1/shch.htm>.

³⁷ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – С. 40-41.

³⁸ Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 271.

³⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁴⁰ Там само. – С. 52-53, 116.

⁴¹ Там само – С. 52 – 53, 140; Курас Д. Липинський Вячеслав / Д. Курас, М. Ходоровський // Українська біографістика / [Відп. ред. В. С. Читко]. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 85; Осташко Т. Липинський В'ячеслав... – С. 149; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії / Я. Пеленський // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 140. Дивись також: Сас П. М. Витоки українського націотворення... – С. 180.

⁴² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Акты ЮЗР. – Санк-Петербург: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. VII. – С. 30; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁴⁵ Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 215.

⁴⁶ Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 273.

⁴⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 84-85; Лях С. Липинський В'ячеслав Казимирович / С. Лях // Українське козацтво: мала енциклопедія / [Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. Лях. Вид. 2-ге, доп. і перероб.]. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 342.

⁴⁸ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 84; Степанков В. Формування нової концепції української революції XVII ст. (праці Вячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1657–1659») / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 279.

⁴⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 113.

⁵⁰ Збірник козацьких літописів... – С. 627; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 128.

⁵¹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 86.

⁵² Там само.

⁵³ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування / В. О. Голобуцький. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 414+[2] с.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – С. 495-538. Дивися також: Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини / [2-ге вид., стереотип.]. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2014. – С.528.

⁵⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... – С. 164, 188, 217; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 87-88; Осташко Т. Липинський В'ячеслав... – С. 149. (Див. також: Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. Смолій // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 63-64; Смолій В. А. Економіка козацької України (1648–1676) / В. Смолій, В. Степанков // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), С. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.: відп. ред. В. А. Смолій, авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]: НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 421.

⁵⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 85; Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т. X. – С. 461-465, 466, 497-501.

⁵⁶ Лазаревский А. Описаніе старой Малороссіи. Матеріали для історії заселенія, землевладѣнія и управленія / А. Лазаревский. – К.: Типографія К. Н. Милевскаго, 1888. – Т. 1: Полкъ Стародубскій. – С. 2.

⁵⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 116.

⁵⁸ Там само. – С. 81-82.

⁵⁹ Там само. – Т. 2. – С. 113.

⁶⁰ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик / [Переклав з англійської Олександр Галенко]. – К.: Критика, 1998. – С. 120.

⁶¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVI–XVII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – С. 37.

⁶² Архив ЮЗР. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новіцкокого, 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 394-412; Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 113, 452; Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – S. 451-453.

⁶³ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 71, 73, 444.

⁶⁴ Там само. – С. 71, 73, 444.

⁶⁵ Там само. – С. 452; Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – S. 451-453.

⁶⁶ ВУР. – Т. 3. – С. 473.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 122; Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 445-446, 448.

⁶⁹ Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 448; ДБХ. – С. 324.

⁷⁰ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 113.

⁷¹ ВУР. – Т. 3. – С. 562; Смолій В. Українська національна революція XVII ст.

(1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 181, 183.

⁷² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁷³ Там само. – С. 129.

⁷⁴ Там само. – С. 253.

⁷⁵ Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали / М. Крикун. – К.: Критика, 2006. – С. 110.

⁷⁶ Права по котрым судится малороссийский народ / [Под ред. А. Ф. Кистяковского]. – К., 1879. – С. 49-50.

⁷⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 129.

⁷⁸ Там само. – С. 129.

⁷⁹ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 6. (Про козацьке звичаєве право на землю див.: Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права / О. Кресін // Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 160-173; Смолій В. А. Економіка козацької України (1648–1676)... – С. 411-455; Смолій В. Українська національна революція XVII ст... – 447 с.; Щербак В. О. Витоки козацького права / В. Щербак // Історія українського козацтва... – Т. 1. – С. 94-100; Його ж. Козацьке землеволодіння // Там само. – С. 87-93).

⁸⁰ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 248 (Див. також: Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу... – С. 103).

⁸¹ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография В. В. Платц, 1879. – Т. VII. – С. 349

⁸² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 92.

⁸³ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халєбський / [Упоряд. М. О. Рябий. Післям. В. О. Яворівський]. – К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. – С. 64.

⁸⁴ Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. – 1991–1992. – № 3-4/1-4 (110-111/112-115). – Рік XXVIII–XXIX. – Т. 28–29. – С. 63; Його ж. Просування культурно-національного центру на Схід: козащина як чергова рушійна сила національного українського активу / М. Грушевський // Там само. – С. 70.

⁸⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 57 (Про колонізацію південної та східної України див. також: Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. Багалій // [Передмова, коментар В. В. Кравченка; художник, упоряд. Іл. В. О. Ріяна]. – Х: Дельта, 1993. – С. 25-26; Крип'якевич І. П. Історія України / І. Крип'якевич / [Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович, 2-ге вид., перероб. і доп.]. –

Львів: Світ, 1992. – С. 169; Щербак В. О. Козацьке землеволодіння... – С. 87, 91).

⁸⁶ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 127-128

⁸⁷ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право / Д. І. Дорошенко / [Редакційна колегія серії: Я. Пеленський, П. Сохань (співголови) О. Толочко (відповідальний секретар) В. Потульницький, Н. Яковенко, К. Вислобоков, Я. Дашкевич, В. Ульяновський, І. Гирич, Р. Залуцький, Л. Білас; упорядкування та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич; автор вступної статті Я. Пеленський]. – К.: Видавництво «Українознавство», 1996. – С. 168, 208-209.

⁸⁸ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи... – С. 22-23.

⁸⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко / [Четверте видання]. – К.: Критика, 2009. – С. 246.

⁹⁰ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1879. – Т. XI. – С. 750; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 131.

⁹¹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 132.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. – С. 130; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 764-765. (Див. також: Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т. X. – С. 450, 485-487. (838+24 с.)

⁹⁴ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 130.

⁹⁵ Там само. – С. 130; Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография А. Кантанского и К°, 1892. – Т. XV. – С. 54-55.

⁹⁶ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – С. 60.

⁹⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁹⁸ Там само. – С. 127; Осташко Т. Липинський В'ячеслав / Т. Осташко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6. – 2009. – С. 149.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – Т. III. – С. 415; ВУР. – М. 1953. – Т. 3 (1651–1653). – С. 473 (645 с.); Реестр всего Войска Запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром. – М.: В университетской типографии, 1875. – XXXIV+337 с.; Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург: Напечатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии. – Собрание первое (с 1649 по 1825 год). – Т. 1 (с 1649 по 1675). – С. 325, 326.

¹⁰⁰ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 91, 53-54.

¹⁰¹ Документи російських архівів з історії України / [Упорядники Леонтій Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Франк Сисин, Ярослав Турилов, Борис Флоря]. – Львів, 1998. – Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620. – С. 118, 119, 121-122.

¹⁰² Сас П. Хотинська війна 1621 року / П. Сас. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – С. 130-136; Його ж. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Український історичний журнал. –

2010. – № 2. – С. 23-37.

¹⁰³ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 73.

¹⁰⁴ Там само. – Т. 3. – С. 127; (Див. також: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 202).

¹⁰⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 126;

¹⁰⁶ Там само. – С. 72-73; Там само. – Т. 2. – С. 75, 77, 79, 81; Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги [1632, травня 30 (20). – Над Расавою у Тургановому Ставу. – Лист І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводства]... – С. 20-21.

¹⁰⁷ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 75.

¹⁰⁸ Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1961. – № 6. – С. 81.

¹⁰⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 81.

¹¹⁰ Там само. – С. 81. Про ріст авторитету козацького стану, особливо на міжнародній арені, див.: Дашкевич Я. Постаті... – С. 142.

¹¹¹ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 87, 446.

¹¹² Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 266.

¹¹³ Степанков В. В. Чи існувала українська політична еліта у період революції XVII ст.: постановка проблеми / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 12: у трьох томах. – Т. 1. – С. 53-55.

¹¹⁴ Там само. – С. 54.

¹¹⁵ Там само. – С. 54-55. Дивися також: Степанков В. В. Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. – С. 69-92.

Отримано: 08.09.2016 р.

Олександр Гуржій

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XVIII СТ.

На Правобережжі, яке майже до кінця XVIII ст. перебувало у складі Речі Посполитої, міграційні процеси мали свою специфіку. Після невдалого Прутського походу в Молдову (1711), під час війни між Росією та Туреччиною (1710–

1713), Петро I був змушений вивести з регіону царські війська і відмовитись від претензій на ці землі¹. Одночасно активізувалося й переселення правобережних козаків і української шляхти на лівий берег Дніпра. «Тамошним же полковникам с полковою, сотенною і рядовою козацкою старшиною, з женами и детьми их и с их движимими пожитки, – вказувалося в іменному указі царя від 23 вересня 1711 р. білоцерківському полковнику А. Танському, – на жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает»².

У другій половині XVII ст. активізувалися міграційні процеси українського населення всіх семи правобережних полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Богуславського, Брацлавського, Корсунського, Могилівського. Внаслідок цього в 1713–1714 рр. істотно зменшилася кількість населення у південно-східних повітах Правобережжя. Проте незабаром на цих землях почали селитися польські селяни та міщани. Паралельно проходило даліше залюднення українськими селянами Поділля, Брацлавщини, південної Київщини. Саме за цих складних і суперечливих обставин у XVIII ст. продовжувала формуватися етнічна структура населення Правобережжя, переважну більшість якого становили українці³.

Стосовно участі у колонізаційних процесах на Правобережжі різних верств українського населення та жителів Речі Посполитої свідчать відомості про Меджибізьку волость Летичівського повіту (1717). У 30 населених пунктах волості нараховувалось тоді 2403 господарства, з них 2164 належали підданним-християнам, 88 – шляхтичам і 201 – євреям. Причому лише 620 родин проживали у волості давно і вважались старожилами. З 1352 родин прийшлих підданих з українських земель прибуло 1151 (з Волинського воєводства – 763, Руського – 143, Белзького – 69, Київського і Брацлавського – 41, Подільського воєводства – 51, Подністров'я – 21, Лівобережжя – 42, з інших районів України – 21), з Польщі – 106, Білорусі та Литви – 43, Молдови – 26 і стільки ж з Росії⁴. Отже, вихідці з різних місцевостей України становили понад 85 %.

Інтенсивно освоювалися землі в районі Подніпров'я. В 1733 р. на півдні Київщини нараховувалось 7297 дворів, які заснували переселенці з Лівобережної України⁵. Причини широкого переселенського руху з лівого берега Дніпра на Правобережну Україну в 30-х роках XVIII ст. полягали у відносно слабкій державній владі на місцях, наявності великої кількості вільних родючих земель і посиленні соціальної боротьби на Лівобережжі, що призводило до масових втеч підданих селян на Правобережжя⁶.

Велику роль у народній колонізації ряду районів Правобережної України, особливо в першій чверті XVIII ст., відігравало існування так званих «слобід», жителі яких на кілька років звільнялись від виконання повинностей на користь можновладців. Про велику кількість слобід, заснованих, зокрема, на Поділлі в перші роки після його визволення від панування турецьких нападників, свідчить постанова сеймику в Кам'янець-Подільському (1702). У документі зазначалося, що піддані, які оселяються на слободах, «висидівши» немало часу, переходять з місця на місце, завдаючи своїм панам значних збитків.

Небезпідставно вбачаючи в довготривалих «слободах» одну з причин непокірливості підданих, подільська шляхта на цьому ж сеймику заборонила проголошувати «слободи» більш як на три роки⁷. Наступного року, після придушення на території Подільського воєводства великих вогнищ народно-визвольної боротьби, шляхта кам'янецького сеймику ухвалила рішення про обмеження «слобід» до одного року⁸. Проте такого роду постанови в зв'язку з загостренням класових суперечностей, як правило, не виконувалися⁹.

В окремих районах Правобережжя освоєння земель йшло досить швидкими темпами і на середину XVIII ст. в основному завершилось. Так, завдяки великій кількості новоприбулих поселенців у 30-х роках фактично закінчилось масове заселення Поділля¹⁰.

Проте утворення сіл і містечок на Правобережжі мало місце і в другій половині XVIII ст. Наприклад, управитель Богопільського ключа в уманській латифундії С. Потоцького доповідав магнату в 1785 р., що він намагався, «чтобы все пустки, которые застал, были заселены... В хорошем месте слободы две положили: одна над Бугом – против Конецполя, а вторая недалеко от Синички, к которым начали тянуться люди...»¹¹. Лише на Житомирщині за цей період виникло декілька десятків сіл, зокрема Вірля, Березівка, Радичі, Ягодинка, Березники, Кривотин, Мокляки та ін.¹².

На кінець XVIII ст. на Правобережжі зросла кількість молдовських поселень. Це обумовлювалось насамперед тим, що багато молдован, не витримуючи турецько-фанаріотського гніту, тікали за межі батьківщини – за нижній Дністер, на Поділля і далі на схід, у південні райони Брацлавського і Київського воєводств, на береги річок Синюха та Висі¹³.

Народна колонізація охоплювала головним чином найбільш біднішу частину населення українських міст і сіл: «халупників», «коморників», ремісників, тобто ті соціальні категорії, яким нічого було втрачати на попередньому місці проживання.

Отже, наведені історичні факти спростовують твердження деяких учених про культтрегерську роль польських магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель на території Правобережної України.

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала глибоку політичну і економічну кризу. Вона опинилася в залежності від різних держав. А тому стає цілком зрозумілим, що країна, яка намагалась вперто зберігати недоторкнутим феодальний суспільний лад, у той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста, – була приречена на занепад. Саме політична еліта довела Польщу до цілковитого занепаду.

Ослаблення шляхетської Польщі в другій половині XVIII ст. неодноразово використовували уряди Австрії та Пруссії. До них приєднувалась і Росія. Так, у 1772 р. вони здійснили перший поділ Речі Посполитої, внаслідок чого значна частина Білорусі увійшла до складу Російської імперії; Австрія захопила Галичину, частину Краківського воєводства, а в 1774 р. – Буковину; Пруссія – Вармію,

Поморське воєводство, частину Куявії. В 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, за яким Правобережна Україна і частина Західної Білорусі були закріплені за Росією. В результаті до складу Російської імперії ввійшло 4533 квадратних милі території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з 3 млн. жителів¹⁴. Приєднання Правобережжя України значно прискорила національну консолідацію українського народу та формування його етнічної території.

Примітки:

- ¹ Письма и бумаги имп. Петра Великого. – М., 1962. – Т. XI. – Вып. 1. – С. 325.
- ² Там же. – М., 1964. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 150–151, 243.
- ³ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А. Л. Перковський // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 204.
- ⁴ Крикун М. Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. / М. Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 88–89.
- ⁵ Перковский А. Л. Народонаселение Украины в XVIII в. / А. Л. Перковский. – Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – К., 1968. – С. 5.
- ⁶ Перковський А. Л. Народонаселення України в XVIII столітті / А. Л. Перковский. – Рукопис... дис. канд. іст. наук. – К., 1968. – С. 77.
- ⁷ Архив ЮЗР. – К., 1868. – Ч. III. – Т. 2. – С. 430–431.
- ⁸ Там же. – С. 571.
- ⁹ Там же. – Ч. II. – Т. 3. – С. 179, 534.
- ¹⁰ Крикун Н. Г. Народонаселение Подольского воєводства в XVII–XVIII вв. – Автореф. ... дис. канд. ист. наук / Н. Г. Крикун. – Львов, 1965. – С. 18.
- ¹¹ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В. А. Маркина. – К., 1961. – С. 32.
- ¹² Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 158, 211, 214, 216, 267, 270 та ін.
- ¹³ Шишмарев В. Ф. Романские поселения на юге России / В. Ф. Шишмарев. – Ленинград, 1975. – С. 28.
- ¹⁴ Краткое начертание истории государства польского от Пяста до Станіслава Августа Понятовского, последнего его короля. – СПб., 1847. – С. 70; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К., 1978. – С. 144.

Отримано: 09.11.2016 р.

В'ячеслав Станіславський

ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З ТУРЕЧЧИНОЮ НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.: НОВІ АРХІВНІ ЗНАХІДКИ, ЇХ АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Тема торговельних зв'язків Лівобережної України з Туреччиною на початку XVIII ст. є слабо розробленою і попри прийняті тези, що такі зв'язки були і добре функціонували, в історичних дослідженнях наводиться порівняно мало фактичних даних. Висновок про інтенсивні торгові контакти з Туреччиною базуються найбільше на тому, що в Україні існував і розвивався порівняно потужний купецький осередок у Ніжині, який об'єднував більшою мірою купців-греків. Тому сподіваємося, що виявлений нами при опрацюванні статейних списків російського посла в Османській імперії Петра Толстого за 1702–1709 рр. матеріал прислужиться для створення більш об'ємної картини економічних взаємин з сусідньою країною. До того ж, зазначені джерела значною мірою показують торгівлю в тісному переплетенні з іншими сторонами людської діяльності, зокрема політикою та дипломатією.

На шляху до аналізу всієї виявленої інформації вже пророблено значну, можливо, більшу частину роботи. А дана стаття є спробою попереднього підсумку. Отже, нині вже опрацьовано матеріал до таких сюжетів: види та походження товарів в українсько-турецькій торгівлі; Лівобережна Україна в транзитній торгівлі людьми з Прибалтики до Туреччини в роки Великої Північної війни; дипломатичні зусилля Росії щодо відкриття морського і закриття сухопутного торговельного шляху через Україну до Туреччини; оподаткування купців з Війська Запорозького в Османській імперії; ідентифікація українських купців з Гетьманщини у «зовнішній» і «внутрішній» документації російського посольства в Османській імперії; купці, зайняті у торгівлі між Військом Запорозьким та Османською імперією: імена, етнічна та державна приналежність; поїздка українського купця з Ніжина до Єгипту; участь купців у розповсюдженні інформації та перевезенні дипломатичної кореспонденції між Росією, Україною та Туреччиною.

Коротко представимо найважливіші висновки та міркування щодо опрацьованого матеріалу, згрупувавши їх за названими темами.

Товари. Розглянувши дані документів посольства, зауважимо, що вони є дуже важливим джерелом з цієї тематики, але специфічним, оскільки фіксували лише найважливіші та найдорожчі товари, які доставляли в Туреччину. Чимало інших могли залишитися не згаданими. Повідомлення документів стосуються майже виключно сировини, яку здобували на промислах, як правило, хутра. Цей вид товарів користувався попитом, дорого коштував, був зручним для транспортування. Найдорожчі види хутра, насамперед соболі, перевозилися з Російської держави. Навесні 1703 р., надаючи відповіді на запити Москви щодо різних аспектів життя Османської імперії, П. Толстой відзначив існуюча-

ння попиту в Туреччині на товари з російського боку – хутро соболів, лисиць, горностаїв, білок, зайців, кошачих та інші «м'які» товари, а також на юхти, шкіри, моржеві ікла, «оскільки нізвідки не можуть собі дістати»¹. Разом з цим є підстави стверджувати, що частина хутра, яке продавалося в Туреччині на початку XVIII ст., походила з українських теренів.

У випадку ж із товарами, які везли з Туреччини, єдиним джерелом відомостей з документації посольства є переліки товарів, втрачених купцями в результаті пограбування 1701 р.² Вони досить детальні, однак, мова йде лише про один караван купців. Згідно з цими даними з Туреччини до України та транзитом до Росії надходили тканини та окремі предмети одягу, килими, зброя, частково коштовна, та інші предмети розкоші, як коштовне каміння. Походили ці товари як з самої Туреччини, так і з-за меж країни.

Торгівля людьми. Зважаючи на віднайдення кількох документів на цю тему, ми зробили спробу вперше розглянути проблему, існування якої проявилось завдяки публікації документа Миколою Біляшівським ще в кінці XIX³ і про яку трохи пізніше – на початку XX ст. заявив Віталій Ейнгорн⁴. Йдеться про продаж полонених з театру воєнних дій Великої Північної війни, здебільшого з Прибалтики в Туреччину, грецькими купцями та українськими козаками. Грецькі купці добре знали маршрути, якими можна було перевезти полонених, мали контакти в Туреччині, саме вони були найбільш пристосовані до такого виду діяльності. Ці греки могли мати постійне чи тимчасове мешкання в Україні. Вони купляли полонених на українських землях у козаків, чи проїжджали з полоненими транзитом, везучи тих з московських земель.

Стосовно кількості полонених, яких захоплювали у балтійському регіоні і які потрапили до України, існують оцінки, які дозволяють говорити про тисячі людей. І більшість з них не були військовими. Так, Сергій Соловйов писав про 4 тис. полонених, яких українські козаки вивели з Лівонії в Малу Росію в період від битви під Нарвою в листопаді 1700 р. – до перших місяців 1701 р.⁵

Найбільш інформативним і яскравим документом на тему торгівлі полоненими є лист Петра Толстого до російського урядовця Петра Шафірова від 26 березня 1707 р. У ньому посол повідомляв про грека Параскеву з Синопу, який на той час жив у Ніжині. Дипломат писав, що цей грек їздив з Ніжина до Москви, де крав і купляв невільників-шведів, а потім відправляв їх на продаж до Константинополя. На той час в різних місцях і в османській столиці було продано більше сотні таких людей⁶.

Зі змісту документів не завжди можна зрозуміти чи продавали цивільних, чи військових полонених. Очевидно, що мирних мешканців продавали значно більше, аніж військових, котрі діяли під прапорами Карла XII, бо, відповідно, їх більше потрапляло в полон. Можемо припустити, що до Туреччини було продано принаймні кілька сотень людей.

Віднайдені матеріали свідчать, що до торгівлі людьми долучалися представники регіональної влади Української держави. Про це явище не могло не знати її керівництво, зокрема й гетьман. Важливою передумовою розвитку тран-

зитної торгівлі людьми була наявність великого ринку збуту в Османській імперії, де від невільників, у якості дарунку, не відмовлялися навіть християни, наближені до тамтешнього уряду. Разом з цим, варто відмітити, що продаж полонених не був устійненою, узаконеною та масштабною, а швидше епізодичною практикою в Україні. Тому, відповідно, на цю тему вдається виявити не багато фактів.

Російська дипломатія і торговельні шляхи. У зазначений період торговельні зв'язки Росії з Туреччиною здійснювалися здебільшого сухопутним шляхом. Прямуючи ним, купці їхали територією України та далі підвладними султану землями, а зокрема Молдови, Валахії чи Буджаку. В залежності від ситуації вони могли змінювати окремі ділянки своїх поїздок. Морем можна було приїхати до Стамбула з певних прибережних пунктів, як з Галаца. Іноді купці прямували через Крим, а звідти діставалися морем до османської столиці.

Потрібно мати на увазі, що з кінця XVII ст. Росія взяла курс на експансію на Чорне море, а її мирна поведінка щодо Османської імперії в допотавський період Великої Північної війни була вимушеною паузою, під час якої Росія продовжувала готуватися до нового збройного протистояння, оскільки самостійно, без союзників, воювати з турецькими силами росіяни не могла. Разом з тим, враховуючи реалізовані зусилля, оволодіння Азовським морем було для Москви замалим результатом. Петро I поставив за мету організувати в Азові великий торговельний осередок і домогтися домовленостей з османською владою про дозвіл вести торгівлю на Чорному морі на російських кораблях. Тобто, планувалося відкрити морський шлях до Туреччини, окрім вже існуючого сухопутного.

Дипломатичні зусилля представників Росії Прокофія Возніцина, Омеляна Українцева, Дмитра Голіцина та Петра Толстого від часів переговорів з представниками Османської імперії щодо укладення Карловицьких угод і до 1709 р. у частині торгівлі між двома державами зосереджувалися навколо питання про укладення окремої статті, яка й мала зафіксувати рішення про торгівлю Чорним морем на російських суднах. Поряд з цим росіяни пропонували направляти купців з Туреччини сухопутним шляхом до Азова. Постійно обговорювалася й традиційна сухопутна торгівля. Причому ставлення до неї змінювалося від проголошення того, що вона має відбуватися одночасно з морською і до пропозицій її заборони.

Особливу увагу привертають пропозиції П. Толстого про заборону традиційного сухопутного шляху, які він висловлював російському та турецькому урядам. Так, в 1703 р. П. Толстой показав себе прибічником ідеї заборони купцям поїздок через Молдову та Україну, що і пропонував зробити російському уряду, вважаючи, що потреба в товарах з Росії, зокрема соболях, змусить турків погодитися на торгівлю Чорним морем⁷. А в 1706–1707 р. посол чотири рази пропонував турецькій стороні заборонити своїм купцям користуватися дорогою через Молдову та Україну⁸. В той же час П. Толстой намагався призвичаїти імперію до морської торгівлі з Росією, направляючи до Азова турець-

кі кораблі, найняті від свого імені, але з товарами купця Сави Рагузинського, що було здійснено в 1702, 1704 і 1707 рр.⁹.

Зі свого боку, маючи багато інформації про агресивні наміри Москви, турки не йшли на компроміси в питаннях доступу росіян до Чорного моря. Вони побоювалися війни, а особливо раптового наступу по морю, передбачали виникнення проблем з постачанням Стамбула в разі початку воєнних дій. Задля захисту від потенційного противника турки вжили оборонних заходів, зокрема зі спорудження нових укріплень у Керченській протоці. Одночасно османський уряд намагався подіяти на Москву дипломатичним шляхом, пропонуючи спалити, відвести чи продати азовський флот. Натомість турецька сторона була згодна на звичайну торгівлю суходелом, а також погоджувалася на торгівлю з Росією через Середземне море.

Потрібно відмітити, що, добиваючись своєї мети, цар здійснив ряд кроків в односторонньому порядку, без узгодження з османським урядом. Так, в 1701 р. він видав указ про спрямування купців, задіяних у торгівлі Туреччини з Україною та Росією, до Азова¹⁰. Правда, це розпорядження варто сприймати як рекомендаційне, бо торгівля продовжувалася традиційним шляхом. Неузгодженими зі Стамбулом були спроби вивести поодинокі торгові кораблі на Чорне море: в 1702 р. цар направив туди корабель з товарами, але корабель повернувся від Керчі, таке плавання не відбулося і в 1704 р.¹¹.

Яскравим свідченням провалу плану Петра I розвинути торгівлю через Азов стало звернення до царя С. Рагузинського в 1705 р. по отримання нової грамоти, яка би дозволяла йому вести торгівлю не тільки через це місто, що передбачала попередня грамота за 1703 р., але й через Україну¹².

Оподаткування купців. Опрацювання статейних списків російського посольства дозволило нам виявити низку важливих фактів щодо оподаткування українських купців в Османській імперії. Зрозуміло, що принципи цього оподаткування працювали стосовно усіх людей, котрі займалися торгівлею і приїжджали з теренів, підвладних російському царю, однак ми, досліджуючи сторінки історії України, зосереджуємося саме на українських купцях, що значною мірою правомірно й тому, що, за нашим припущенням, їх частка була більшою, ніж купців з Росії.

Найбільше цінної інформації на названу тему ми знайшли у записах статейних списків про контакти П. Толстого з представниками влади Османської імперії. Протягом всього часу діяльності посольства було три таких випадки, коли обговорювалися проблеми оподаткування. Перший випадок відноситься до грудня 1703 – лютого 1704 рр. Тоді посол розмовляв з племінником Олександра Маврокодато Дмитром Мецевітом та спілкувався через посередника з дефтердар-пашею¹³. Невдовзі, у квітні 1704 р., посол представив туркам проект російсько-турецької торгової угоди, в якій пропонувалося закріпити на рівні 3% від вартості товарів податок з купців, які приїжджали з теренів, підвладних царю¹⁴. Другий випадок відноситься до липня 1704 р., коли відбулася зустріч з великим візиром Даматом Хасан-пашею¹⁵. Третій випадок датується листо-

падом 1706 р. Тоді П. Толстой зустрівся з великим візиром Чорлулу Дамат Алі-пашею та отримав документи від дефтердара щодо заборони зайвого оподаткування певних купців¹⁶.

Основний матеріал, що міститься в документах, які висвітлюють хід перемовин між П. Толстим та представниками Османської імперії, а також листи П. Толстого до керівництва Української держави та Росії, засвідчують прагнення посла домогтися устійнення торговельного податку на рівні 3%, який сплачували купці з інших країн. Також росіянин домагався відміни неправомірних поборів з купців, зокрема, хараджу. Шляхом цих перемовин дипломату вдалося домогтися бажаного рівня оподаткування та компенсації купцям за харадж, однак успішність його заходів була обмеженою у часі або стосувалася конкретних купців у конкретних випадках. Зазвичай же оподаткування могло сягати 10% або й більшої цифри, до чого додавалися й інші побори. Найважливішою причиною такого порівняно великого рівня зборів з купців була відсутність юридичної домовленості Стамбула з Москвою щодо так званої торгової статті – питання, яке залишилося невирішеним з часу мирної угоди, укладеної після завершення війни 1686–1700 рр. Та, незважаючи на всі витрати, купці продовжували свою діяльність, а отже вона була прибутковою.

Ідентифікація українських купців. Дана проблема заслуговує на окрему увагу, оскільки матеріали посольства, очолюваного П. Толстим, дозволили зауважити велику різницю в ідентифікації українських купців, що її дають різні види документів. Таких випадків виявлено достатньо для спроби з'ясування тенденцій і закономірностей цього явища.

Найбільш цікаві висновки вдалося зробити шляхом співставлення фактів з «зовнішньої» (дані проїжджих листів) та «внутрішньої» (записів у статейних списках, листів П. Толстого до І. Мазепи, І. Скоропадського, Ф. Головіна й П. Шафірова) документації. Здійснюючи зазначений поділ документації, ми виходили з того, що перша призначалася для адресатів поза царськими володіннями, у тому числі й за межами Війська Запорозького, натомість друга використовувалася в Росії й на теренах Української держави. Додатково, для фактологічних уточнень, ми розглянули листи І. Мазепи та Ф. Головіна до посла.

Наведемо два приклади таких співставлень. Перший приклад. За інформацією наданого П. Толстим проїжджого листа від 11 вересня 1704 р., цього дня з Константинополя виїжджали купці «російського народу», а прямували вони до «Російської держави». Зазначалися імена та прізвища: Василь Матвеев, Михайло Дмитрієв, Варлам Мілеев. Разом з купцями їхали й інші люди – їхній робітник Гнат Васильєв, «москвитин» Лазар Беляєв, монахи Варфоломій та Михайло, звільнені з полону «російського ж народу люди» – троє чоловіків і стільки ж жінок. Далі в проїжджому листі узагальнювалося, що купці й усі інші належали до «російського народу»¹⁷. У даному випадку документ не містить інформації, яка змусила б сумніватися, що купці були росіянами та їхали до Росії.

Однак, зробити зовсім інший висновок дає змогу запис у статейному списку, який розміщено перед текстом проїжджого листа, котрий ми відносимо до

«внутрішньої» документації. Отже, у цьому записі зазначено, що з Константинополя виїжджали купці «малоросійського народу» Василь Матвеев з товаришами, які перебували у цьому місті в торговельних справах. Із купцями російський посол пересилав лист до І. Мазепи, де написав, що в турецькій столиці були гетьманського регіменту «малоросійських сторін мешканці»¹⁸. У даному разі не має сумнівів, що всі ці люди були українськими купцями, всупереч тому, що декларував проїжджий лист. Зазначу, що існує низка інших фактів про В. Матвеева, котрі підтверджують його українське походження.

Другий приклад. 3 липня 1709 р. П. Толстой видав проїжджий лист купцеві Мануїлові Канювцеві. У ньому зазначалось, що з Константинополя до «Російської держави» відпущено торгову людину «російського народу» з власним товаром та людьми¹⁹. У запису ж статейного списку М. Канювцеві – торгова людина, але вже «малоросійського народу»²⁰.

Загалом, розглянутий матеріал приводить до висновку про постійне іменування у «зовнішній» документації посольства українських купців росіянами (за окремими винятками). Щоправда, іноді поряд з позначенням цих купців як російських у проїжджих листах трапляються дані, котрі дозволяють засумніватися у приналежності їх до росіян. Скажімо, зустрічаються такі визначення: «росіянин» із Києва, козак «російського народу». Зрозуміло, що лише за допомогою додаткових матеріалів вдається остаточно встановити належність цих людей до українців.

За представленням російської сторони принципи ідентифікації переходили до османської документації. Вони ж застосовувалися й на переговорах посла Росії з представниками турецької верхівки. Почасти це можна пояснити практичністю оперування термінологією – усіх, хто перебував під владою царя, було зручно називати і сприймали як людей одного політичного організму, умовно називаючи їх росіянами. Особливо, якщо до них усіх застосовувалися однакові правила у відносинах між обома державами. При виникненні ж специфічних правил виділялася певна частина (приміром, греки). Спостерігаємо й поступове проникнення «узагальнюючого» іменування українців і у «внутрішню» документацію. При цьому надзвичайно важливо пам'ятати, що така «зручність» оперування термінами приховувала стратегічний інтерес московської влади, який полягав у знищенні окремої етнічної й державної ідентифікації українських купців, що цілком відповідало загальній спрямованості на ліквідацію української ідентичності, створення єдиного російського народу у межах кордонів царських володінь. Аналізовані матеріали дозволяють говорити насамперед про спрямування Москви на руйнування такої окремішності на міжнародному рівні, а також про поступове поширення цієї стратегії всередині царських володінь.

На основі представленого матеріалу можемо також порівняти рівень розвитку українсько-турецької та російсько-турецької торгівлі. «Зовнішня» документація може дати підстави для ідентифікації значної кількості купців як російських, котрі приїжджали до Туреччини з Росії та туди ж поверталися, а при

більш конкретизованому визначенні – як московських, оскільки саме з російської столиці, природно, мали би їхати найзаможніші та найактивніші представники купецької верстви. Врахування лише «зовнішньої документації» дозволило би говорити про суттєвий розвиток російсько-турецької торгівлі. Однак, зіставлення різнопланових джерел виявляє, що такий висновок був би хибним, бо мова має йти переважно про українсько-турецьку торгівлю, оскільки більшість тих купців походила з теренів Української держави, і во-ни відігравали вагому, а можливо й провідну роль у торгівлі з Османською імперією порівняно власне з Росією.

Імена, етнічна та державна приналежність купців. Часті згадки у тих чи інших контекстах у матеріалах російського посольства окремих купців наштотували нас на спробу скласти загальний перелік людей, які під час своїх торгових подорожей відвідували Військо Запорозьке та Туреччину. Під час складення такого переліку всю віднайдену інформацію ми розподіли в шести основних рубриках: ім'я (як звали купця), дата (число, місяць і рік під якими згадується ця людина), місце перебування (де перебував купець у час, зафіксований в документах), дії та наміри (що купець робив чи що мав намір робити, в контексті яких подій він згадується в зазначений час), помічники (записи про робітників чи челядників купця).

Загалом, складений перелік дозволив нам ідентифікувати 50 купців та зробити такі висновки щодо етнічної та державної приналежності, місць проживання цих людей: з етнічного погляду у торгівлі домінували греки (23 особи) та українці (18 осіб); з грецьких купців більша частина (14 осіб) була з Османської імперії; з погляду державної приналежності трохи більше половини купців (26 осіб) належали до Війська Запорозького, причому більшість з них (18 осіб) була українцями; серед усіх українських міст Ніжин беззаперечно домінує як основний центр зосередження купців (18 осіб); серед ніжинських купців переважали українці (10 осіб).

Крім Ніжина, як місця проживання купців, згадано ще два міста на теренах Війська Запорозького – Київ (1 особа) та Прилуки (1 особа). Певно, до купців Української держави можна долучити й мешканця Фастова (1 особа), бо це місто через близькість до Києва мало бути більше пов'язане з Українською державою у торговельних справах, ніж з Річчю Посполитою. Загалом, найбільш значимим є висновок про велику активність у торгівлі Війська Запорозького на південному напрямку українських купців.

Висловимо кілька спостережень і міркувань, які засвідчують попередній і умовний характер зроблених висновків: документи посольства говорять переважно про тих купців, які виходили з ним на контакт чи згадувалися в контексті певних подій; можливо, набагато більше було задіяно у торгівлі купців з Османської імперії, бо лівова частка зафіксованих у статейних списках (11 осіб) стали відомими тільки через те, що були пограбовані на українських теренах у 1701 та 1706 рр.; частина українських та грецьких купців не ідентифікована за місцем проживання (по 6 осіб); частина купців з Ніжина не іден-

тифікована за етнічною приналежністю (6 осіб). Можна припустити, що частина записів документів була свідомо чи несвідомо помилковою.

Отже, маючи справу з великим, але своєрідним комплексом документів, ми робимо лише крок до об'єктивного з'ясування цих питань стосовно всієї купецької спільноти, яка тоді діяла. Тому при віднайдені інших джерел ці висновки неминуче будуть скореговані чи суттєво змінені.

Поїздка українського купця до Єгипту. Кілька документів привернули нашу увагу своєю незвичайністю, а, можливо, й унікальністю. У них йдеться про поїздку до Єгипту, який на той час був однією з провінцій Османської імперії, купця – українця Юрія. Раніше нам не доводилося зустрічати даних про такі поїздки в кінці XVII – на початку XVIII ст. До того ж у справі про поїздку українського купця були задіяні політичні діячі високого рівня, що робить її особливо цікавою. З українського боку це був гетьман І. Мазепа, з російського – посол в Стамбулі П. Толстой, з османського – султан Агмед III та великий візир Дамад Хасан-паша.

Отже, в 1702 р. ніжинський купець Юрій з товарами загальною вартістю 5 тис. талерів вирушив до османської столиці. А далі, очевидно, через труднощі з реалізацією товарів, купець поїхав до Єгипту, де і помер. Дізнавшись про смерть чоловіка, його вдова Феодосія забажала повернути товари. Насамперед вона звернулася до І. Мазепа. За її проханням гетьман написав листа, датованого 20 липня 1703 р., до П. Толстого. Він хотів, щоб посол поклопотався перед великим візиром та наближеними до султана людьми про повернення товарів, які опинилися в якомусь замку, де були складені за розпорядженням єгипетського паші, синові вдови. У вересні 1703 р. син Юрія Федір приїхав на двір російського посла. П. Толстому вдалося посприяти Федору – в грудні було отримано султанський ферман, яким наказувалося єгипетському паші та олександрійському кадю передати всі товари Юрія його сину, забравши їх у митника-єврея Мозе та «начального кушніра» грека Панагіота. У султанському фермані названо товари, які Юрій привіз на продаж: срібло на 1400 левків, а також хутро горностаїв, білок, лисиць та інших товарів на 2600 левків. Далі почалися ускладнення, які завадили завершенню справи: спочатку поїздка була відкладена через тривале очікування корабля, який би плів в потрібному напрямку; потім Федір побажав, щоб у ферман внесли певні зміни і посол посприяв цьому – у Порті написали новий документ; врешті, син купця відмовився їхати в Єгипет через брак грошей. Але цю проблему можна було би вирішити, зауважував П. Толстой, критикуючи Федора – «якби не убогий він був з розумом»²¹.

Іще деякі міркування щодо купця Юрія та його діяльності, зокрема даної поїздки. Хоча стосунок Юрія до об'єднання грецьких купців у Ніжині залишається неясним, вважаємо, що він не міг вести торгіву діяльність в Туреччині окремо від інших місцевих купців. Можливо, що певним чином Юрій знайшов шлях, аби користуватися їхніми торговими привілеями. Особливу ж увагу ця поїздка привертає, звичайно, віддаленістю. Наскільки відомим був

Єгипет серед купців з України, котрі їздили торгувати до османських володінь, сказати важко. Думаємо, поїздки туди не були звичайною справою. Але, як бачимо, вона була далекою, але досяжною. Інтерес у купців Єгипет міг викликати і через те, що в ті часи він залишався найбагатшою провінцією Османської імперії²². Про досяжність цієї країни говорять і поїздки людей, які мали некомерційний інтерес: є дані про перебування в цій країні духовних осіб, котрі їздили до Святої Землі і котрі тим чи іншим чином були пов'язані з Україною.

Купці як інформатори та листоноші. Зрозуміло, що поширення купцями інформації відбувалося завжди, коли вони займалися своєю основною діяльністю. Купці, які постійно долали шляхи з Росії та з Української держави до Туреччини і назад, природно, звертали увагу на події у краях, які вони відвідували, а потім оповідали про свої враження іншим людям. Вони могли розповідати як те, що бачили самі, так і почуте від інших. А отже, інформація мала різний рівень достовірності. Зацікавлені в регулярному отриманні відомостей з сусідніх країн, правителі та інші державні діячі різних рівнів прислухалися до того, що оповідали купці, але змушені були кожен випадок розглядати окремо з точки зору його правдивості. Віднайдений нами матеріал представляє інформацію, яка в ті роки викликала найбільший інтерес у Стамбулі і, відповідно, показує реакцію тамтешнього уряду. А ключовими питаннями у відносинах Туреччини з Москвою були питання про мир і війну.

Наведемо приклад надходження при посередництві купців новин з Росії та реакції на них османського уряду. 26 жовтня 1707 р. Петро Толстой у листі до Гаврила Головкина, керівника Посольської канцелярії та Посольського приказу, емоційно описав вплив грецьких купців, які бували в Гетьманщині, на політичні настрої й дії у турків. За його словами, турки з великою часткою імовірності припускали, що із завершенням війни цар почне війну проти них, про що чулося від греків, котрі приїжджали з українських міст. Греки говорили, що цар почне війну, аби звільнити їх з-під турецької влади: «Розсівають прокляті таке слово, хвалячись тим, нібито царська величність воліє з турками почати війну для звільнення їх з-під ярма бусурманського». Турки не сприймали цю інформацію як переконливу, але «сумнівалися», а тому виявляли прихильність до шведів: «Всякими способами тих противників пестять, подаючи їм знак любові, щоб від противності не припиняли»²³. А ще через два місяці – в посланні до Г. Головкина від 24 грудня 1707 р. – російський дипломат висловлювався за припинення поїздок купців-греків, котрі їздили в українські міста через волоську землю, для чого, на його думку, був потрібен відповідний царський указ. Першою з вагомих підстав для цього була та, що по приїзді до Туреччини греки розголошували багато нічим не підкріплених відомостей, «від чого турки не в малу приходять підозру»²⁴.

Окрім низки даних про те, яка інформація потрапляла в Туреччину через купців і якою була реакція на неї, нам вдалося знайти і проаналізувати факти і про інші, дотичні проблеми, які визначили так: таємні попередження росіян закордонними діячами про небезпеку передачі купцями певної інформації

до Туреччини; спроби російської влади запобігти небажаному витоку інформації; новини, які отримував від купців російський посол в імперії П. Толстой; визначення купців як джерела поширення інформації, насправді отриманої з інших джерел; отримання новин від купців представниками української влади і передачу її росіянам.

Стосовно залучення купців до обміну кореспонденцією з російськими посольством в Османській імперії зазначимо, що це було сталою практикою. Такий спосіб передачі листів та інших документів був особливо зручним для П. Толстого, хоча, звичайно, не єдиним. Він сприяв регулярності обміну документами, їхній певній утаємниченості. При цьому можемо припустити, що частина купців ділилася усім, що знала, з представниками турецької влади. Але й зауважимо, що турки не ставали на заваді такому способу спілкування російського дипломата, хоча мали знати, хоча б у загальних рисах, про його існування. Не зафіксованого жодного випадку, коли б на вимогу Стамбула в купців були відібрані документи, які вони перевозили.

За даними статейних списків російського посла в Османській імперії, в перевезенні документів були задіяні українські, російські та грецькі купці з України, Туреччини і Росії. Вони брали постійну участь у цій справі, і їм доручалося перевозити найважливіші документи. Часто ці документи були зашифрованими. Всі віднайдені дані про залучення купців до перевезення документів ми поділили на два переліки. До першого віднесли факти про доставку цих матеріалів до російського посла, а у другому – про відправку листів від нього.

Що стосується привезення листів, то таких випадків зафіксовано вісім. Серед документів, які привозили купці, були грамота і лист Петра I, листи Ф. Головіна, Г. Головкина, І. Мазепи, С. Рагузинського. До цих документів часом додавалися цілі пакети інших матеріалів. Впадає у вічі замала кількість зафіксованих у документах випадків доставки кореспонденції купцями, що показує цей спосіб як далеко не єдиний і не основний.

Значно частіше, майже втричі, згадується про перевезення купцями листів від посла. Адресатами листів П. Толстого були: російська політична верхівка в особах Петра I, Ф. Головіна, Г. Головкина, П. Шафірова, Ф. Апраксина, Д. Голіцина, І. Толстого; українські гетьмани І. Мазепа, І. Скоропадський та полковник С. Палій; молдовські господарі К. Дука та М. Раковіце. Особливий випадок пов'язаний з поїздкою українського купця В. Матвеева в 1707 р. – він виконував термінове доручення П. Толстого з доставки листів до Г. Головкина та П. Шафірова, покинувши власні торговельні справи.

Зробивши короткий підсумок вже опрацьованих тем, зауважимо, що віднайдений нами архівний матеріал дозволяє розкрити ще кілька проблем. Нині найбільш чітко проглядаються дві з них. Перша – короткий нарис про шляхи, якими їздили купці, за даними документів російського посольства. Друга – кілька об'ємних нарисів про пограбування купців. Проблема пограбування має кілька вимірів: економічний, дипломатичний, політичний; вона викликала значний резонанс у Стамбулі, Москві та Батурині, а тому представлена

численними документами. Є й низка інших проблем, які слабо представлені джерелами, але знайдуть своє місце в загальному спектрі дослідження про українсько-турецьку торгівлю початку XVIII ст.

Примітки:

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 289.

² Там же. – 1702. – Д. 1. – Л. 253–253 об., 259 об.; 1703. – Д. 3. – Л. 499 об. – 500 об.

³ Н. Б. Покупка греками на Украине «девок чухонок» / Н. Б. // Киевская Стари-на. – 1893. – №9. – С. 440-441.

⁴ Эйнгорн В. К истории иноземцев в старой Малороссии / В. Эйнгорн. – Москва, 1908. – С. 27-28.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – Москва, 1962. – Кн. VII. – Т. 13-14. – С. 627, 632.

⁶ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 98-99.

⁷ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 352 – 352 об.

⁸ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 316 об. – 317, 332 об. – 334 об.; 1707. – Д. 3. – Л. 178 об. – 181, 341 об., 346 – 346 об., 348 об. – 350.

⁹ Елагин С. История русского флота. Период Азовский / С. Елагин. – Санкт-Петербург, 1864. – Приложения. – Ч. I. – С. 509-510; Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны / Т. К. Крылова // Исторические записки АН СССР. – 1941. – Т. 10. – С. 265; Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) / Т. К. Крылова // Исторические записки АН СССР. – Москва, 1959. – Т. 65. – С. 260; Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова / Н. И. Павленко. – Москва, 2008. – С. 390, 546-547, 554-555; Орешкова С. Ф. Вступительная статья / С. Ф. Орешкова // П. А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И. В. Зайцев, С. Ф. Орешкова. – Москва, 2006. – С. 28, 38, 41.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 4. – С. 132.

¹¹ Елагин С. Указ. соч. – С. 192-193, 218; Елагин С. Указ. соч. Приложения. – Ч. 2. – Приложение IV. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 31-32.

¹² Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Т. 4. – С. 222-223; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1889. – Т. 2. – С. 207-209; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 3. – С. 804 – 805.

¹³ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 499-499 об.; 1704. – Д. 3. – Л. 2-2 об., 49-50.

¹⁴ Орешкова С. Ф. Вступительная статья. – С. 39.

¹⁵ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1704. – Д. 3. – Л. 326 об.-330.

¹⁶ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 385 об. – 386, 389 об.-391 об., 397 об.

¹⁷ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 405 об.-406.

¹⁸ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 404-404 об.

¹⁹ Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 311 об. – 312 об.

²⁰ Там же. – Л. 311 об.

²¹ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 446-446 об., 458-459, 494-494 об.; 1704. – Д. 3. – Л. 5 об., 8 об. – 9, 105 об. – 106 об.

²² Crecelius D. Egypt in the eighteenth century / D. Crecelius // The Cambridge history of Egypt. – Cambridge, 2008. – V. II: Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century. – P. 67.

²³ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 305 об.–306.

²⁴ Там же. – Л. 356–356 об.

Отримано: 10.10.2016 р.

Анатолій Філінюк

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В XVII – XVIII СТ. ТА СУЧАСНІСТЬ: ІСТОРИЧНА ТЯГЛІСТЬ І ПАРАЛЕЛІ

Передусім, наголосимо, що осмислення історичного досвіду українського державотворення нині є не лише важливою і необхідною, але й обов'язковою складовою розуміння сучасних державотворчих процесів в Україні та чинником гарантування її національно-державної суверенності в умовах нових викликів, які вона переживає. Такий підхід актуалізує проблему українського державотворення дозволяє пролити світло через призму логічного, спрямованого у перспективу погляду на більшість питань, котрі виникають перед сучасниками на політичному полі, а також забезпечує поступове очищення від зайвих емоцій багатьох дискусійних питань, що тривалий час піддавалися упередженості, зайвій політизації і фальсифікації.

Ще зовсім недавно уявлялося, що історичний досвід розбудови державності на різних етапах вітчизняного минулого не буде вивчатися з нашаруванням політизованості. Головною запорукою в цьому вбачалася наявність державної незалежності України. Однак такі сподівання виявилися примарними. Всі ті події, що відбуваються нині на сході нашої держави пов'язані не тільки з агресивною військовою доктриною та експансіоністською політикою Російської Федерації, а й з тими вихідними позиціями із нашого спільного минулого, на які спирається політичне керівництво сучасної Росії у веденні гібридної війни проти Української держави. З іншого боку, на сучасному етапі розвитку в Україні не вистачає віри в те, що ми можемо успішно розв'язати назрілі завдання, достойно відповісти на всі сучасні виклики в суспільстві і в зовнішньополітичній та геополітичній площині. Не має усвідомлення того, що успіх, результат передусім залежать від нас – конкретних українців, патріотів своєї дер-

жави.

Цілком очевидно, що їх вирішення значною мірою залежить від всебічного знання нашого минулого, нашої історичної пам'яті, котрі формують необхідний гемоглобін для утвердження національної самосвідомості, створення можливостей для врахування уроків минулого у виробленні й реалізації загальної державної стратегії на шляху європейського вибору. Вивчення минулого свого народу слугує головним ґрунтом для вироблення молодим поколінням власної системи координат та артикулювання важливих життєвих сенсів, стає дороговказом для формування у кожної молодої людини власного позитивного та конструктивного досвіду як основи для орієнтації у сучасному світі і вироблення перспективи на майбутнє.

Щоб перемогти, треба бути озброєним ґрунтовними знаннями та любов'ю до України, незламною силою волі, прикладів якої є достатньо в нашій історії. Саме історичні знання здатні вилікувати від тяжкої хвороби – від амнезії і світоглядної сліпоты, вони дають людині істинну систему цінностей і, що не менш важливо, – здатність самостійно мислити, розуміти причинно-наслідкові зв'язки, визначати пріоритети й робити власний демократичний вибір. Без опори на національну історію, культуру і духовні цінності свого народу, без осмислення важких тем відносин із нашими сусідами з чіткою артикуляцією власних позицій щодо оцінок найбільш дискусійних або котроверсійних сторінок історії робити це просто неможливо. Особливо йдеться про засвоєння історичного досвіду співіснування українців і сусідів, українців та представників інших народів, яке було наповнене драматичними, болючими та суперечливими моментами, взаємною агресивністю, конфліктами, порозуміннями та примиреннями. Лише це сприятиме розумінню права кожного народу на власну візію історії. Глибокі знання вітчизняної історії сприятимуть формуванню в студентів поваги до своєї держави, віри в життєві сили нашого народу, мотивації до потреби розвитку своїх сил і формування національного духу. Глибокі наукові знання про наше минуле є найкращими ліками і найкращою «детальною зброєю» проти підступів імперського агресора й водночас «найміцнішою стіною» проти його зазіхань.

Заглиблюючись в історію майже 370-літньої давності, не можемо не підкреслити, що етнонаціональний розвиток Правобережної України з кінця XVI ст. вирізнявся тим, що більшість автохтонів, які становили основну масу регіональної еліти, починала позиціонувати себе з римо-католицькою релігією та латинською культурою, стаючи, за висловом Б. Гудя, поляками «за вибором». Натомість прибульці з теренів Польського Королівства й Литви, мешкаючи десятиліттями, а то й століттями на теренах України, починали не лише називати, а й уважати себе «тутешніми» чи навіть «українцями», що було проявом їхнього локального патріотизму¹. Разом з тим, можна без перебільшення сказати, що поляки, як домінантна нація так і не спромоглися перетворити Річ Посполиту в державу «трьох народів», надавши українській людині рівні права і свободи без огляду на різницю мови і релігії. Це й стало однією з причин

того, що від кінця XVI ст. на так званих «східних кресах» Речі Посполитої дедалі більше загострювалися українсько-польські конфлікти, котрі врешті-решт завершилися відновленням Української держави на чолі з Б. Хмельницьким.

Не секрет і те, що сотнями років цілі покоління українців і всіх, хто мешкав в українських землях, виховували на гаслах, згідно з якими росіяни наші визволителі, наші старші брати і що ми приречені жити в дружбі та злагоді. Але чи про це свідчить історія? Якщо так, то нам слід шукати у минулому точки опори для відновлення дружби і злагоди. Однак глибоке прочитання та осмислення наших взаємин засвідчує протилежне. Про це красномовно свого часу, вражаючим прикладом геніальної тендітної незламності², наголосила Леся Українка: «хто звільниться сам – той буде вільним; як звільнить хтось – того в неволю забере». Голосні заяви про визволення, про волю самі по собі нічого не важать. Вірити у визвольні наміри завойовника меншою мірою наївно, в кращому разі – помилково. Свобода виборюється, а не декларується. Однак, на її переконання, це мали робити не озлоблений, люмпенізований натовп, не «сліпий зроду народ», якого вона понад усе хотіла бачити зрячим, а справжні аристократи духу.

Слід зауважити, що загальне розуміння історичного процесу в другій половині XVIII – на початку XIX ст. українцями, як і всіма європейцями, визначала ідеологія та культура Просвітництва і Романтизму, котрі спрямовували енергію діянь на здобуття кожною людиною особистої свободи³. До того ж, Французька революція 1789 р. поширила поняття нації на всі суспільні верстви, а джерелом її суверенітету проголосила народ. У цьому зв'язку можна сказати, що в епопеї становлення українського національного руху немає чогось помітно унікального⁴. І це справді так. Однак, з іншого боку, націотворчий процес в Україні відбувався в органічній єдності з європейським, був схожим до того шляху формування національних вимог бездержавних народів Центрально-Східної Європи, а отже був цілком закономірним. Разом з тим, у демократичніших і швидше модернізованих суспільствах і регіонах існувало більше шансів для «оживлення» національної свідомості. Водночас, у відсталішій Російській імперії цей соціально-економічний чинник більше допомагав полякам, натомість українців й інші національні спільноти царизм ставив на межу самозбереження. Невипадково в «Історії Русів» – творі, що представляв собою один із найбільш ранніх варіантів цілісного бачення інтелектуальною елітою України / Малоросії власної історії від найдавніших часів до 1769 р., і став основою для формування новочасної української національної ідеї, червоною ниткою проходить думка про те, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди захищали і захищатимуть вічно своє буття, свободу і власність⁵.

Особливо варто підкреслити, що з другим і третім поділами не тільки Правобережна Україна була анексована Росією. Їх результатом став також новий кордон, яким були в черговий раз розчленовані етнічні українські землі. І поділи, і проведення нового кордону позначилися як на територіальній поверхні, так і родинях, стосунках, долі тисяч і мільйонів її мешканців. За цих

умов корінним мешканцям і тутешнім жителям, які були родом з інших країн доводилося вести боротьбу за виживання та пристосування до нових реалій. Тому важливо домогтися адекватного сприйняття етнонаціональних основ у суспільстві, що дозволяє об'єктивно оцінювати соціокультурну складову етнополітичних конфліктів. Подібно як в Австрії, де наявні суспільно-політичні і соціально-економічні обставини сприяли утворенню конфліктної атмосфери, в Наддніпрянській Україні, особливо Правобережжі, царизм здійснював асиміляційний тиск і всіяко стимулював суперечності між такими великими етнонаціональними та етносоціальними групами, як українці, поляки, євреї тощо. Звісно, що ці та інші фактори, котрі впливали з його інкорпораційної та колоніальної політики, виступали стримуючими факторами як для процесу соціокультурного розвитку українців, так і для змісту формування української національної ідентичності. Можливо, саме тому нині дедалі голосніше лунають заклики в Російській Федерації про заборону досліджувати й переглядати національну політику самодержавства.

За визначенням П. Брауна, етнічний конфлікт – це: «...протириччя або суперечка з найбільш важливих політичних, економічних, соціальних, культурних або територіальних питань між двома або декількома етнічними спільнотами»⁶. Наведена дефініція дозволяє переконатися, що причиною виникнення такого конфлікту є не власне етнічні цінності, а перш за все політичні інтереси. На цій обставині наполягає відомий вітчизняний учений Г. Перепелиця, зауважуючи, що в одному випадку політичні інтереси пов'язані з пануванням над певною територією та соціальними групами, які мешкають на певній території, у другому – з володінням економічними та природними ресурсами, в третьому – з використанням державних інститутів, котрі реалізують політичну владу⁷. З огляду на це, вчений вважає більш доцільним визначати стан, котрий впливає на політичний процес, не як етнічний конфлікт, а як етнічний чинник. До того ж, близькість між явищами етнічного та етнополітичного конфліктів існує у випадках, коли останній визначається як «незбіжність, а часто й несумісність цінностей, зіткнення інтересів і цілей різних етнонаціональних спільнот (етносів, націй та етнонаціональних меншин) між собою та з цінностями, інтересами та цілями держави, а також між усіма їхніми носіями. Інакше кажучи, етнополітичний конфлікт – це процес виявлення і усунення суперечностей, що постійно виникають в етнополітичній сфері політичного суспільства»⁸. Як зазначає вчений, у випадку визнання такого тлумачення етнополітичних конфліктів слід визнавати й ту обставину, що цінність як предмет етнополітичного конфлікту має передусім політичне змістовне навантаження. Отже, «...етнополітичний конфлікт безумовно містить ознаку етнічності, але у тій частині, яка має конкретний політичний або політизований вияв. Цей феномен вочевидь є вужчим явищем, ніж етнічний конфлікт». Останнє твердження дослідник обґрунтовує з тих позицій, що етнічний конфлікт здатний проявлятися не лише у суто політичній, але й у соціальній, економічній, духовній (зокрема у мовній, культурній, конфесійній) царинах людської життєдіяльності. На переконан-

ня Т. Запорозжця, головна їх особливість полягає в тому, що вони стосуються одночасно двох найважливіших сфер життя суспільства – політичної та етнічної, при цьому політична складова (боротьба за владу, ресурси тощо) виходить у такому конфлікті на перший план⁹.

Норман Дейвіс зазначає, що «у Східній Європі, де звичайне політичне середовище дуже відрізнялося від західного, ставлення до націоналізму було дуже відмінним. Поки існували династичні імперії, головна боротьба за владу відбувалася між ультраконсервативними оборонцями панівного істеблішменту і строкатою юрбою революціонерів, які не бачили ніякої можливої надії на прогрес, якщо не замінити імперські режими якоюсь новою, справедливішою формою держави... В цьому контексті прихильники численних національних рухів, остаточною метою яких було створення незалежних національних держав, були в принципі несумісні зі збереженням цілості імперій... Вони не бачили ніякої суперечності між націоналізмом і демократією, воліючи вважати, що націоналізм – природна гарантія демократії»¹⁰.

Наприкінці XVIII ст. в Європі добре розуміли, що Російська імперія, головним принципом якої виступала експансія, була не тільки загрозою існування Речі Посполитої, а й потенційним джерелом руйнування європейського світопорядку. Тоді провідні європейські держави не зупинили російське самодержавство з його загарбницькими апетитами. Замість підтримки і захисту Речі Посполитої Австрія та Пруссія пішла на альянс із царизмом. Відтак спільними зусиллями вони розправилися над великою європейською державою, в якій тільки-тільки реформи почали давати перші позитивні результати. Якщо не знати ґрунтовно перебігу подій і тенденцій суспільного розвитку, а опиратися лише на російську інформацію, яка вирізнялася суцільною брехнею, то неважко потрапити в її лабіринти, не помітивши активних загарбницьких дій самодержавства. Між тим, Росія застосовувала численні методи і прийоми задля реалізації виключно своїх імперських цілей, які не мали нічого спільного ні з допомогою полякам, ні з визволенням єдинокровних братів-українців, або малоросів. Зокрема, на теренах Правобережної України центральний уряд і органи державного управління на місцях, будучи не меншими визискувачами й тиранами в стосунку до власних селян, як нові господарі лицемірно видавали себе за захисників «руської» людності від свавілля та знущань польських поміщиків, оборонцями православної віри, й у такий спосіб зі значною користю для себе, сприяли загостренню конфлікту між селянами-українцями й землевласниками-поляками, який мав усі ознаки етносоціального¹¹.

Скажімо, поляки коронного Правобережжя мали усі соціальні прошарки розвиненої нації: політично й економічно сильну магнатурію і шляхту, велику та дрібну буржуазію, міських індустріальних робітників та селянство, яке поступово піднімалося соціальною драбиною. Цього аж ніяк не можна було говорити про українців, які становили абсолютну більшість населення. У регіоні була майже відсутньою українська еліта. Але саме представники еліти, інтелектуали, авторитети створюють моральний клімат. Як стверджує М. Хрох, у

Правобережній Україні у XIX ст., як і за часів Речі Посполитої, чужоземні «верхи» суспільства (переважно поляки) й далі панували над суспільними «низамми» (здебільшого українцями), які, хоч і заселяли століттями компактно територію, не мали ні «власної» еліти, ні політичної єдності, ні навіть тривалої літературної традиції¹². Навіть побіжний погляд на шляхетську верству в Україні виявляє дві головні проблеми. По-перше, протягом тривалих періодів на її території панували неукраїнські шляхетські верстви. По-друге, коли українська шляхта таки з'явилася, невдовзі вона була інкорпорована до польської шляхти або російського дворянства й, принаймні частково, асимільована неукраїнськими культурами¹³. Це зумовлювало розрив історичної тяглості та зведення українського народу до статусу «неісторичної» нації¹⁴. А тому українська шляхта за визначенням не могла подавати приклад, як треба жити. Таких прикладів наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. насправді не було. Люди не мали на кого рівнятися, не мали з кого брати особистий приклад. Це спричиняло моральну дезінформацію, а відтак ослабляло українське суспільство. Зрозуміло, що таке становище робило їх слабкими перед поневолювачами та ще більш залежними від старих і новоприбулих господарів. Водночас рухало їх ніби по колу.

Щоправда, перебування більшості українських земель, зокрема Правобережної України в складі Російської імперії, не можна розглядати виключно через негативні діоптрії. Академік В. Смолій підкреслює, що, по-перше, відстала, консервативна держава була не в силі за короткий проміжок часу реалізувати інкорпорацію і поглинути в імперське тіло великий український регіон. По-друге, необхідність здійснення суспільних перетворень у середині імперії відволікала її адміністративно-управлінський і військово-поліцейський ресурс від здійснення цього політичного курсу та в сукупності з демократичними європейськими вітрами створювала українцям можливості для формування алгоритму власного розвитку. По-третє, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. українці не тільки жили під знаком знищення Гетьманщини і жалю за втратою автономії, а й козацькими звичаями, героїкою гайдамацького руху та невмирущими мріями про відновлення своєї державності. Саме цим можна пояснити початок національного відродження, як по лівий, так і по правий береги Дніпра, що супроводжувалися рішучим поворотом до народної мови, народної стихії та все відчутнішим впливом на українське суспільство ідей західноєвропейського романтичного народництва¹⁵.

Останнім часом стало доволі модним вживати термін «гібридна війна» як ніби то нове суспільне явище початку XXI ст. Проте це далеко не так: такі війни Російська імперія майже безперервно вела у XVIII, XIX і XX ст. Сама «гібридна війна» не є новою, новими є лише сучасні методи та можливості її ведення. Чи не тому в північно-східній сусідки дедалі голосніше лунають голоси про заборону вивчати та переглядати історію XVIII – XIX ст., особливо національну політику російського царизму? Якщо цього не робити і не мати власної візії про події більш як двохсотлітньої давності, то ми ризикуємо залишатися в од-

новимірному, запрограмованому російському сприйнятті всього того, що насправді відбувалося в Речі Посполитій, Україні і Європі загалом. А воно відбувалося з критичним впливом агресивної зовнішньої політики Російської імперії. Звісно, цьому сприяли внутрішньополітичні реалії як на теренах Речі Посполитої, так і власне на її східних кресах, частиною яких тоді була Правобережна Україна.

Циклічність політики Росії проявилася у вигляді вторгнення російських військ і захоплення Криму, розв'язання Росією гібридної війни проти України. Вони стали можливими через комплекс причин. Зокрема, не останнє місце відіграв той факт, що під впливом російської пропаганди українці, передусім владна еліта, навіть думки не допускали про можливу агресію з її боку. З радянських часів залишився живучим стереотип про загрозу із заходу. У зв'язку з цим за більш як 20 років так і не було сформовано повноцінного у на сході, південному сході і півдні України та не забезпечено його належний захист.

По-перше, у вищих ешелонах влади України ставили на перший план не національні та історичні цінності, а власні кар'єрні амбіції, примат приватних меркантильних інтересів та економічного зиску над державними. По-друге, не звертали уваги на те, що російська меншина стала домінантною майже в усіх сферах суспільного життя української держави, що всередині нашої країни, особливо на сході та південному сході та Криму, утвердила свої позиції регіональна еліта, на яку спиралася і спирається Москва в розпалюванні етнічних, мовних, конфесійних і так званих федералістських (а по суті сепаратистських) конфліктів. По-третє, саме перевищення допустимих меж їх концентрації при владі, передача регіонів під вплив кремлівської пропаганди і кримінально-олігархічних кланів, очільники яких досі вільно та безкарно прогулюються Києвом, доповнені нав'язаними ззовні інформаційними атаками. По-четверте, світоглядними війнами, які привели до розколу в суспільстві, суцільна зневіра та апатія були сприятливим ґрунтом для реваншу на сході нашої країни антиукраїнських сил. По-п'яте, у нас дуже багато людей, які через брак громадянської свідомості самоусунулися від процесу розвитку української держави. По-шосте, на ескалацію внутрішньополітичного життя України справляла істотний вплив інтервенція Росії у Крим і на схід й намагання «розв'язати» українське питання. А загалом внутрішній розбрат, ретельно підігрітий північно-східною сусідкою, створив умови для втручання Росії у внутрішні українські справи і став чинником розв'язання російсько-української війни, появи тимчасово окупованих територій і як наслідок – величезних людських жертв і руйнувань.

Не кращою виявилася розбудова українсько-російських міждержавних взаємин, оскільки істотних, а головне цілеспрямованих і систематичних зусиль для цього з боку України не докладалося. Майже ніякої реакції керівництво нашої держави і провідних політичних сил не було на перманентні випадки з російського боку. Фактично в Україні донедавна навіть не було наукових інституцій, покликаних постійно моніторити суспільні настрої і тенденції у Росії, робити глибокі теоретичні узагальнення й обґрунтовувати витоки та дій-

сні причини зростаючої агресії і ненависті до України та українців. Натомість в українському середовищі під впливом масованої пропаганди ЗМІ численних серіалів продовжували наївно вірити у те, що конфлікти з Росією відійшли в минуле і наступив час справжнього братерства росіян.

Ніяких уроків українське політичне керівництво не винесло і з подій на території колишньої Югославії в 90-х рр. минулого століття, наслідком яких стали близько 200 тисяч загиблих, сотні тисяч поранених і майже мільйон біженців¹⁶. Доволі легковажним виявилось і його ставлення до війни Росії проти Грузії, яка не застала задуматись вітчизняну політичну еліту. А головне ні держава, ні суспільство України не подбало належно про формування власної політичної еліти. Тим не менше, яскравим прикладом цього є Українська революція середини XVII ст., результатом якої постало відродження Української держави. Лише осмислення українського державотворення допоможе мобілізувати український народ до дій, озброїть його історичними знаннями й доповнить цілісну картину нашого бачення про минуле, а відтак забезпечить реальні шляхи протистояння агресору, справжні успіхи в утвердженні Української держави. На найвищих щаблях влади мають бути люди, які мають внутрішньо розвинену свідомість і політичне бачення, достатні для того, щоб забезпечити належне управління країною.

Примітки:

¹ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Харків: Акта, 2011. – С. 24.

² Сюдюков І. Геній тендітної незламності (До 145-річчя від дня народження Лесі Українки / І. Сюдюков // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://us.bdpu.org/henij-tenditnoji-nezlamnosti.html>.

³ Аркуша О. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. / О. Г. Аркуша, К. К. Кондратюк, М. М. Мудрий, О. М. Сухий; за заг. ред. М. М. Мудрого. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – С. 187, 188.

⁴ У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – С. 4.

⁵ Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 21.

⁶ Браун П. М. Посібник з аналізу державної політики / П. М. Браун; пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – С. 103.

⁷ Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: монографія / Г. М. перепелиця. – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 104.

⁸ Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як соціального явища / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2002. – № 3 (21). – С. 75-80.

⁹ Запорожець Т. В. Етнополітичний конфлікт: концептуальний аналіз / Т. В. Запорожець // Статистика України. – 2010. – № 2. – С. 84.

¹⁰ Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 456.

¹¹ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Харків: Акта, 2011. – С. 404.

¹² Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Буаэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – Москва: Практис, 2002. – С. 123.

¹³ Когут З. Коріння е: студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 29.

¹⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 172.

¹⁵ Смолій В. Від редактора / Валерій Смолій // Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 4.

¹⁶ Перепелиця Г. Перепелиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи: монографія / Г. Перепелиця. – К.: Стилос: ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 114-176.

Отримано: 29.11.2016 р.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4) «18/19»:271.2-726.3-428

Ігор Опря,
Богдана Опря

МІЖ ПАСТВОЮ ТА ВЛАДОЮ: ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА У 60-ТІ РР. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Ігор Опря, Богдана Опря. Між паствою та владою: права та обов'язки православного парафіяльного священика у 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України). У статті проаналізовано права та обов'язки православного парафіяльного священика в Правобережній Україні у 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст., з'ясовано можливості їх реалізації у повсякденній пастирській практиці. Досліджено, що духовенство користувалося різними привілеями, поряд з якими існував цілий ряд обов'язків не лише релігійного, але й світського характеру. Залежність церкви від держави підірвала її авторитет в очах віруючих. Тому цілком резонно піднімалося питання про доцільність надання православної церкві більшої свободи та звільнення священнослужителів від виконання державних та політичних завдань.

Ключові слова: права, обов'язки, парафія, духовенство, священик, віруючі.

Ігорь Опря, Богдана Опря. Между паствой и властью: права и обязанности православного приходского священника в 60-е гг. ХІХ – начале ХХ в. (на материалах Правобережной Украины). В статье проанализированы права и обязанности православного приходского священника в Правобережной Украине в 60-е гг. ХІХ – начале ХХ в., выяснены возможности их реализации в повседневной пастырской практике. Доказано, что духовенство пользовалось различными привилегиями, рядом с которыми существовал целый ряд обязанностей не только религиозного, но и светского характера. Зависимость церкви от государства подрывала ее авторитет в глазах верующих. Поэтому вполне резонно поднимался вопрос о целесообразности предоставления православной церкви большей свободы и освобождения священнослужителей от выполнения государственных и политических задач.

Ключевые слова: права, обязанности, приход, духовенство, священник, верующие.

Оцінка діяльності Російської православної церкви (РПЦ) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається дискусійним питанням в історіографії, так само, як і роль пересічного парафіяльного священика. В радянський час духовенство розцінювалося лише як «клас експлуататорів трудового народу»,

що зумовлювало його негативну трактовку. У пострадянський період, навпаки, намітилася надмірна ідеалізація ролі церкви та духовенства, що, знову ж таки, спотворює реальний історичний процес. Видається логічним, що для об'єктивних висновків з даного питання потрібно насамперед проаналізувати права та обов'язки пересічного священика та можливості їх реалізації у повсякденній пастирській практиці, що й визначено як мета даної статті.

У своєму повсякденному житті православні віруючі в основному стикалися з білим духовенством, чисельність якого у досліджуваний період становила близько 100 тис. осіб на всю імперію¹. Що стосується Правобережної України, то на 1914 р. у Волинській єпархії налічувалося 69 протоіереїв, 1.270 священиків, 145 дияконів, 1.314 псаломщика, разом – 2.798 осіб.; у Київській єпархії – 116 протоіереїв, 1.398 священиків, 296 дияконів, 1.235 псаломщиків, разом – 3.045 осіб.; у Подільській єпархії – 110 протоіереїв, 1.442 священика, 223 диякона, 1.375 псаломщиків, разом – 3.150 осіб². У цьому ж році у Волинській губернії існувало 2.005 церков, у Київській губернії – 1.638 церков, у Подільській – 1.735 церков³.

Синодальним керівництвом було встановлено співвідношення числа кліриків і парафіян. Для церкви з одним священиком оптимальною вважалася парафія у 100 – 150 дворів, з двома священиками – у 200 – 250 дворів і т.д.⁴ За даними на 1915 р. середнє число православних жителів, що припадало на одну церкву, становило: у Волинській єпархії – 1.062 особи, у Подільській єпархії – 1.439 осіб, у Київській єпархії – 2.086 осіб⁵. Як бачимо, така чисельність віруючих вважалася завеликою, що покладало на духовенство додаткове навантаження. Це пов'язувалося зі зростанням загальної чисельності православного населення та збереженням чисельності парафіяльного духовенства приблизно на одному рівні. Водночас, більша кількість віруючих означала більшу суму грошових зборів на користь церкви та кліриків.

Щоденна пастирська практика священнослужителів нерозривно пов'язувалася з їх правами та обов'язками. Права духовенства поділялися на кілька типів: сімейні, особисті, службові, матеріальні та інші. Ці права визначалися чинним законодавством, яке вказувало членам причту їх місце серед суспільних станів імперії.

Сімейні права передбачали обов'язковість шлюбу для білого духовенства. Випускник духовної семінарії для того, щоб отримати парафію, мав одружитися. За канонами церкви одружуватися дозволялося лише один раз. Шлюби в основному укладалися всередині духовного стану⁶.

Особисті права білого духовенства не були точно визначені законодавчими нормами. Можна зазначити лише те, що священнослужителі за своїми правами перебували посередині між дворянством та почесним громадянством. Духовенство не платило особистих податків, звільнялося від військової служби, поземельного податку, йому дозволялося купувати нерухомість у селі та місті і т. д.⁷ На початку XIX ст. священиків і дияконів, а пізніше і членів їх сімей звільнили від тілесних покарань⁸. З метою забезпечення членів причту

«необхідним і пристойним утриманням» для їх потреб додатково виділялися землі та угіддя⁹.

Службові права білого духовенства реалізовувалися за певних умов, а саме, призначення і звільнення священно- і церковнослужителів, розподіл між ними парафій, залежність від єпархіального керівництва у здійсненні священства, підсудність, нагородження і покарання¹⁰. Мінімальний вік, необхідний для зайняття церковних посад, становив для священника – 30 років, диякона і псаломщика – 25 років, вдівці і безшлюбні могли отримати сан священника і диякона з 40 років¹¹.

Священником міг стати представник будь-якого стану лише за умови отримання ним належної освіти, семінарського курсу. Цю посаду не могли обіймати особи, котрі займалися лихварством, акторським мистецтвом, утриманням гральних будинків, а також ті, що мали фізичні вади, які перешкоджали виконанню священницьких обов'язків (сліпота, глухота і т. п.). У досліджуваній період священник призначався в парафію за рішенням архієпископа, котре базувалося на його власних уподобаннях, а тому нерідко здійснювалося без об'єктивної оцінки кандидата¹². На звільнені вакансії духовна консисторія подавала останньому перелік кандидатів з їх особистими справами. У разі, коли траплялася нестача кандидатів на священницькі та причетницькі місця, єпархіальне керівництво запрошувало достойних кандидатів з інших єпархій¹³.

Система централізованого призначення кліриків на посаду запроваджується на зміну давньої української традиції обрання священника релігійною громадою та затвердження його кандидатури єпископом. Нова процедура дозволяла церковному керівництву контролювати контингент духовного стану, на який покладалися важливі релігійні, ідеологічні та виховні функції. Призначення священників архієпископом мало своїх прихильників. На їхню думку, в такий спосіб можна було уникнути випадків неухважного та некритичного ставлення віруючих до кандидатів на священство через особисту симпатію. Натомість, пропагувалася думка, що лише церковне керівництво може здійснити призначення справедливо та неупереджено¹⁴. Проте призначення священників зверху нерідко привносило напругу в стосунки між причтом та релігійною громадою. Як наслідок, траплялися випадки, коли селяни ще до знайомства зі своїм панотцем уже були негативно налаштовані до нього. Показовим у цьому відношенні стало ставлення жителів с. Жежельове Бердичівського повіту до новопризначеного священника Чернишевського у 1865 р. Попередній священник, який конфліктував з парафіянами, пообіцяв вплинути на призначення у село такого панотця, котрий помститься селянам за неналежну поведінку. Відповідно, новопризначеного священника громада сприйняла досить вороже¹⁵. А селяни Любомльської парафії Володимир-Волинського повіту 1908 р. відмовилися прийняти нового священника о. Ярему, не пустили його до церкви, зачинили її та сховали ключі¹⁶.

Тому знаходилося багато прихильників старої системи обрання священника парафіянами. На їхню думку, обрання пастиря віруючими могло створити

основу для більшого зближення суспільства з кліром. Представники духовенства, котрі відстоювали ідею повернення до старих порядків, не заперечували контроль з боку церковного керівництва за кандидатами на посаду священства, проте стверджували, що потрібно вирішальну роль у цьому питанні віддати віруючим¹⁷. Але подібні думки у тогочасних умовах не мали шансу на реалізацію.

Священик за власним бажанням міг відмовитися від священицького сану за вислугою літ, досягнувши 60-літнього віку, чи через хворобу, що мало підтверджуватися медичним свідоцтвом. Останній міг відмовитися від сану й з інших причин, але церковне керівництво різними способами намагалося не допустити цього, дозволяючи пастирю звертатися з подібним проханням лише в особливих випадках і за поважних причин. Єпископи намагалися відмовити прохача від його рішення протягом трьох місяців, якщо ж він і надалі продовжував наполягати на своєму, то єпархіальний архієрей направляв про це повідомлення у Св. Синод. Коли там визнавали мотиви прохача поважними, то приймалося рішення про задоволення прохання священника. Ставленицьку грамоту, котру вручали священнику при призначенні на посаду, забирали у нього і відправляли в архів¹⁸. Так званих «розстриг» позбавляли права проживання в столицях, а також у місцях, де вони займали церковні посади. Їх обмежували у виборчих правах, упродовж тривалого часу не приймали на державну та земську службу.

Церковне керівництво намагалося вплинути на духовенство, застосовуючи систему нагород і покарань. Нагородами для священника були певні елементи його священицького одягу. Вони надавалися у такій послідовності: 1) набедреник, 2) скуфія, 3) фіолетова камилавка, 4) наперсний хрест, 5) палиця, 6) наперсний хрест з імператорського кабінету, 7) митра¹⁹. Як особливу відзнаку ще Павло I запровадив нагородження духовних осіб орденами, якими ушановувалися останні «за старанне та віддане служіння». У 1872 р. вийшло розпорядження, за яким за 12 років бездоганної служби священника могли нагородити орденом святої Анни 3 ступеня. Також цим орденом нагороджувалися пастирі, котрі впродовж 10 років утримували в належному стані народні школи, в яких навчалося не менше 20 учнів²⁰. В якості нагороди використовувалося і матеріальне заохочення. Зокрема, у травні 1861 р. цілий ряд парафіяльних священників Київської єпархії нагородили грошовими преміями за старанність у навчанні сільських дітей та матеріальну підтримку церковнопарафіяльних шкіл²¹.

Церковне керівництво не балувало підлеглих нагородами, а тому кожна з них ставала визначною подією в житті пастиря. Так, у 1881 р. у Київській єпархії з 1.330 священників було нагороджено орденами та наперсними хрестами 20 осіб, що становило 1,5 % від їх загальної кількості²². А камилавки, скуфії, набедреники отримали 84 особи, що становило 6,3 %²³. Сільське духовенство обурювало те, що нагороди в основному діставалися міським священнослужителям. Найпершу нагороду – набедреник отримувала незначна частина сільських кліриків, та й то на схилі років. Що ж стосувалося скуфії і камилавки,

наперсного хреста та інших нагород, встановлених для духовенства, то вони залишалися майже недоступними для сільських священнослужителів. Зокрема, у 1865 р. священник Г. Краснянський зазначав, що парафіяни, в силу своєї малоосвіченості, не могли написати прохання про відзнаку своїх пастирів. Це мали б робити благочинні, щоб підняти дух сільських священників та їх авторитет в очах віруючих²⁴. Хоча траплялися і в сільській місцевості священнослужителі, котрі своєю відданою працею заслуговували усіх можливих нагород. Так, священник П. Богданович з с. Гавришівка Вінницького повіту був нагороджений набедреником, скуфією, камилавкою, орденом св. Анни 3 ступеня та наперсним хрестом²⁵.

З боку церковного керівництва щодо парафіяльного сільського духовенства застосовувалися не лише нагороди, але й покарання. Правопорушення кліриків розглядалися як у цивільному, так і церковному суді. Більшість справ проти духовних осіб не підлягала під чинність цивільного суду та залишалася на розгляд духовної консисторії. У світських судах розбиралися такі справи: судово тяганина між кліриками і священнослужителями з парафіянами про невиконання договору чи зобов'язань, а також позив про відшкодування збитків; злочини проти державних законів; кримінальні справи²⁶. Варто відзначити, що кримінальні злочини духовенство практично не здійснювало. Так, за статистичними даними за 1875–1877 рр. про кримінальні злочини, здійснені представниками різних верств населення: з кожних 100 тис. дворян було засуджено 910 осіб, з 100 тис. ремісників і купців – 110 осіб, з 100 тис. селян – 36 осіб, з 100 тис. представників духовенства – 1 особа²⁷. У 1879 р. у Правобережній Україні мировими суддями було засуджено 3244 особи. З них: селян – 2104; міщан – 692; нижчих відставних чинів та членів їх сімей – 444; купців – 3; духовенства – 1²⁸.

Решта правопорушень, здійснених духовними особами, розглядалися виключно церковним судом, а саме, духовною консисторією, чи єпархіальним архієреєм. Контроль за їхньою діяльністю здійснював Св. Синод, який розглядав скарги та апеляції²⁹. Правопорушення кліриків в основному стосувалися виконання ними службових обов'язків або неналежної моральної поведінки. Серед найпоширеніших – неправомірні дії стосовно парафіян, пияцтво, гра в карти, чвари, привласнення церковного майна. Проте й вказані проступки зустрічалися нечасто. Питома вага священно- та церковнослужителів, що засуджувалися церковним судом залишалася незначною. Так, у 1881 р. у Київській єпархії налічувалося 1.518 священнослужителів, 1.535 церковнослужителів, разом – 3.053 осіб. З них у тому ж році лише 40 осіб було засуджено за різні порушення церковного законодавства (тобто 1,3 % від загальної чисельності білого духовенства)³⁰. В 1886 р. у Київській єпархії налічувалося 1.563 священнослужителя, 1.413 церковнослужителів, разом – 2.976 осіб. З них лише 25 осіб було засуджено за різні порушення (тобто 0,8 % від загальної чисельності білого духовенства)³¹. Та ж тенденція простежувалася і в інших єпархіях Правобережної України.

Значною мірою стримувала членів причту від правопорушень суворість покарань. Так, за зловживання алкоголем останнім загрожувало покарання від примусового перебування в монастирі до виключення з духовного стану. Зокрема, у 1861 р. священник с. Дибенці Канівського повіту Київської губернії І. Поторжевський спочатку був попереджений, а потім і усунутий від парафії за пиятику³². Аналогічного покарання у 1871 р. зазнали священники М. Фащевський і Г. Романовський с. Очеретне Липовецького повіту тієї ж губернії. Першого направили в Богуславський Миколаївський монастир, другого – призначили на посаду дячка с. Довжок Липовецького повіту³³. Усім, хто був позбавлений священницького сану за порушення, заборонялося впродовж 7 років йти на державну чи громадську службу, а на військову службу їх приймали лише рядовими³⁴.

Єпархіальний суд міг винести такі покарання: від зауваження до позбавлення сану з виключенням з духовного звання. Практикувалися також такі міри, як призначення єпитимії у вигляді поклонів, пеня та грошовий штраф, встановлення особливого нагляду за поведінкою, виключення за штат, відмова від місця, тимчасове випробування в архієрейському домі чи монастирі, тимчасова заборона служіння з переведенням в причетники, позбавлення священницького сану з залишенням в стані на нижчій посаді. Так, у 1891 р. священник с. Драбівка Черкаського повіту Київської губернії І. Косовський здійснив вінчання молодих без згоди батьків, за що поніс покарання – його позбавили священницького сану і перемістили на посаду причетника³⁵. В іншому випадку диякона с. Потоки Київського повіту Г. Завиновського за словесні образи священника цього ж села за рішенням духовної консисторії від 1 березня 1895 р. перевели у причетники³⁶.

Поширеним покаранням для священно- та церковнослужителів було ув'язнення в монастир. Перебування в ньому означало, що сім'ї засудженого буде ледь не гірше, ніж йому самому. А в очах громадськості ув'язнення в монастир прирівнювалось до ув'язнення в острог. З цієї причини клірики намагалися уникнути такого покарання, а у разі його призначення писали апеляції з проханням замінити ув'язнення грошовою виплатою. Так, священника Є. Панішу с. Яновки Радомишльського повіту за рішенням київського єпархіального керівництва засудили до позбавлення священницького сану та ув'язнення в монастир через нетверезий спосіб життя. Пастир відмовився визнати рішення суду та звернувся з апеляцією до Св. Синоду³⁷.

Матеріальні права духовенства закріплювалися на законодавчому рівні і містили такі положення: 1) духовенству надавалося право користування церковною землею, 2) право користування житлом на церковних ділянках, 3) звільнення власних помешкань від постою і податків, 4) користування сінокосом і лісом, 5) набуття усілякого нерухомого майна та відчуження його, 6) продаж власних виробів (проте заборонялася торгова діяльність несумісна з духовним служінням)³⁸. Св. Синод досить насторожено ставився до участі духовенства у будь-яких грошових операціях. Мовляв, у людей при цьому з'являється пристрасть до «мерзенного прибутку», що важко викорінюється і є неприпусти-

мою для духовного сану. Клірикам дозволялося виготовляти домашній посуд, цеглу, смолу, скипидар; засновувати власні столярні, токарні та інші майстерні, друкарні; на власних водоймах здійснювати рибну ловлю; займатися землеробством, тваринництвом та садівництвом; будувати водяні та вітряні млини і, відповідно, продавати продукцію власного виробництва)³⁹.

Поряд з певними правами на парафіяльне сільське духовенство покладався цілий ряд обов'язків не лише релігійного, але й світського характеру. Зрозуміло, що основний обов'язок полягав у здійсненні священнодійства у парафії, поширенні основ православ'я у доступній формі. Також однією з головних функцій священ-нослужителів залишалася інформаційна. Всі царські маніфести та розпорядження обов'язково оголошувалися з церковних амвонів по закінченню богослужіння, а парафіяни не мали права до закінчення їх проголошення залишати храм. Крім того, священник мав казати проповіді, здійснювати треби, вести позаслужбові бесіди з віруючими, займатися місіонерською діяльністю у власній парафії⁴⁰.

Один з основних обов'язків парафіяльного духовенства полягав у здійсненні освітньої діяльності, поширенні релігійних знань народу⁴¹. З початком ХІХ ст. самодержавний уряд, розпочав вирішувати проблему неписьменності серед громадян багатонаціональної імперії. Стали утворюватися урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами та вимогами. Опікуватись новими навчальними закладами мали священнослужителі, що зумовлювалося кількома обставинами. По-перше, православне духовенство було на той час найосвіченішою верствою населення та мало певний досвід освітньої праці, адже в попередні часи писемності навчали дякони та священники, а впродовж першої половини ХІХ ст. влада неодноразово здійснювала спроби залучити духовенство до освітньої діяльності⁴².

По-друге, уряд намагався використовувати вчительську кафедру задля виховання народу в дусі покірності імперії та самодержавству, тобто з тією ж метою, для якої вже певний час використовувалася кафедра парафіяльного священника. У Правобережній Україні це завдання набувало особливої актуальності у зв'язку з активізацією поляків та католицької церкви у справі освіти селян⁴³. У 1860 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю запропонував передати початкове навчання селян регіону православному парафіяльному духовенству, а у 1862 р. ця пропозиція отримала схвалення з боку центральної влади. Зразково-показовими стають три школи, засновані відомим священником та церковним діячем П. Лебединцевим у Білій Церкві⁴⁴, а у наступні роки саме Київщина залишалася беззаперечним лідером за кількістю цих закладів освіти⁴⁵. Надалі, враховуючи позитивний вплив початкової духовної освіти на населення, міністр внутрішніх справ П. Валуєв настійно рекомендував зберегти в руках церкви контроль над початковими школами⁴⁶. А в 1895 р. обер-прокурор Св. Синоду доповідав цареві, що церковнопарафіяльні школи успішно справлялися з поставленими завданнями «просування руської справи у Південно-Західному краї»⁴⁷.

Згідно офіційно затверджених правил, церковнопарафіяльна школа визначалася як навчальний заклад, який відкривався православним духовенством та мав на меті зміцнення в народі православного вчення та виховання підростаючого покоління у душі істинної віри та відданості православної церкві. Таким чином, головним у роботі церковнопарафіяльних шкіл був саме виховний етично-релігійний аспект, на що неодноразово вказували прихильники цих закладів освіти⁴⁸.

Окрім церковнопарафіяльних шкіл, священнослужителі мали приділяти увагу й школам грамоти, котрі становили проміжну ланку від сім'ї до церковнопарафіяльної школи. Їх основна користь полягала в тому, що вони знаходились у найвіддаленіших парафіях, де, під наглядом місцевого батюшки, населенню надавалися елементарні знання⁴⁹.

Щоб успішно впоратися зі своїми обов'язками та бути прикладом для парафіян, священник мусив постійно займатися самоосвітою. Нерідко він ішов у парафію недостатньо підготовленим для ведення пастирського служіння. Уривків знань, які він виносив з семінарії, було недостатньо для виконання обов'язків панотця. Йому доводилося вчитися знову, шукати потрібні знання шляхом самоосвіти, інакше кажучи, шляхом читання різноманітної літератури. Свого часу церковний і культурно-освітній діяч Поділля О. Павлович зазначав, що священники, як представники інтелігенції, повинні знати історію свого краю, його культуру. Без цього пастир не здатний виконувати свою місію⁵⁰. Яскравим прикладом наполегливої праці над собою є постать Ю. Сіцінського, котрий виконував обов'язки священника собору св. Олександра Невського у м. Кам'янці-Подільському з 1904 по 1917 рр. Водночас він був видатним дослідником історії краю, музеєзнавцем, етнографом, мистецтвознавцем та громадським діячем. У творчому доробку останнього нараховується понад 200 наукових праць. Безперечно, приклад Ю. Сіцінського надихав багатьох представників духовенства до наукових пошуків та самовдосконалення. Реалізувати свій науковий потенціал вони могли у рамках «Подільського Єпархіального Історико-статистичного комітету», котрий засновується у 1865 р. при Кам'янець-Подільській духовній семінарії⁵¹.

До обов'язків священника входило також керівництво церковним причтом, у складі якого налічувалося до десяти осіб. На нього ж покладалися функції нотаріуса, котрі вимагали ведення усієї церковної документації: церковних книг, клірових відомостей, церковних літописів, метричних книг та ін.⁵². У метричних книгах священник записував інформацію про усіх, хто народився, одружився та помер у парафії. Писалися ці книги ще й у двох примірниках, один з яких передавався у духовну консисторію, інший – зберігався в церкві⁵³. Батюшка також здійснював видачу довідок з церковних документів. Будь-яка помилка у веденні документації, порушення дрібної формальності могли призвести до штрафування останнього або й заслання у монастир⁵⁴. В обов'язки священника входило скликання і головування на засіданнях парафіяльних зборів, спостереження за виконанням їхніх рішень і роботою парафіяльної ради.

Настоятель представляв інтереси парафії в органах державної влади і місцевого самоуправління, здійснював офіційне церковне листування⁵⁵.

Св. Синод зобов'язав парафіяльних священиків вести списки парафіян та поіменно відзначати тих, хто ходить до причастя та сповіді і тих, хто їх ігнорує, а також контролювати наявність парафіян у церкві у святкові дні. Пастирі мали навіть ігнорувати таємницю сповіді, якщо вона містила антиурядові задуми. Розпорядження царського уряду неодноразово підтверджували виданий іще в 1716 р. наказ, згідно якого кожен священик мусив негайно доповідати владі про усі «злочинні задуми» парафіян, про які він дізнавався на сповіді⁵⁶.

Таким чином, на священнослужителів покладался цілий ряд чиновницьких та поліцейських функцій абсолютно не властивих духовному сану, а уявлення про священика як про своєрідного чиновника міцно укорінилося в суспільстві⁵⁷. Як слушно зазначав з цього приводу у 1905 р. С. Вітте, «перетворившись з духовного керівника на агента поліцейського нагляду, пастир втратив усіляку довіру своїх пасомих та моральний зв'язок з ними»⁵⁸. Виконання вище вказаних обов'язків відволікало душпастирів від прямих обов'язків, забиало багато часу, та, що важливо, ніяк не оплачувалося. Зрозуміло, що це не подобалося членам причту і вияви такого невдоволення часто зустрічалися на сторінках духовної періодики. Зокрема, у 1907 р. у досить консервативному журналі «Місіонерський огляд» сільський священик В. Ганчев у відкритому листі вказував на неодноразові пропозиції священнослужителів звільнити їх від «зайвих обов'язків», серед яких був і збір поліцейських відомостей про осіб, котрі мали одружитися⁵⁹. Проте, ця пропозиція, як і подібні до неї, залишилися без уваги.

Врешті, залежність церкви від держави підривала її авторитет в очах віруючих. Тому цілком резонно піднімалося питання про доцільність надання православної церкві більшої свободи та звільнення священнослужителів від виконання державних і політичних завдань. На думку значної частини суспільства, це б сприяло відродженню авторитету церкви та дозволило б останній стати «незамінною опорою православної держави»⁶⁰.

Серед ряду інших завдань клірики залучались і до медично-профілактичних кампаній. Вони мали переконувати віруючих у доцільності щеплень проти різних хвороб, надавати парафіянам елементарну медичну допомогу та сповідати хворого чи помираючого⁶¹. За свідченням самого духовенства, останній обов'язок викликав особливі труднощі. По-перше, нерідко пастир ризикував власним життям, оскільки міг заразитися небезпечною хворобою від помираючого. Зокрема, у 1909 р. священик с. Тернава Кам'янецького повіту С. Левицький сповідав хворого тифом, заразився від нього та незабаром помер⁶². По-друге, щоб добратися до останнього, йому інколи доводилося долати значну відстань у будь-який час доби чи пору року⁶³.

На пастиря також покладался обов'язок вести боротьбу з пияцтвом у своїй парафії шляхом роз'яснювальної роботи, заснування товариств тверезості та особистим прикладом⁶⁴. Високі моральні якості вимагалися від священика в роки неврожаю. Він мусив із розумінням сприйняти зменшення грошових надход-

жень від парафіян на церкву, зниження плати за треби. Більше того, у скрутний час він мав підтримати парафіян як морально, так і матеріально⁶⁵.

Отже, православне парафіяльне духовенство наділялося цілим рядом прав, що зумовлювалось особливою роллю церкви у формуванні державної ідеології. Разом з тим, певні привілеї духовенства поєднувалися з виконанням останнім різноманітних обов'язків не лише релігійного, але й чиновницького характеру. Оскільки церква була складовою частиною держави, клірики, здійснюючи релігійну діяльність, виконували й ряд функцій чиновницького характеру. Священик зобов'язувався вести метричні книги, складати різноманітні звіти, опікуватися церковнопарафіяльними школами, підтримувати належний рівень релігійності парафіян та контролювати регулярність відвідань ними храму тощо. Чиновницька діяльність забирала у священика багато сил та часу, що ускладнювало виконання ним свого головного обов'язку – бути духовним наставником для своєї пастви.

Примітки:

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов: в 2 т. – Т. 1. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – С. 108.

² Бабкин М. А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М. А. Бабкин. – М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 2007. – С. 446-448.

³ Там само. – С. 432-434.

⁴ Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье: Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 92.

⁵ Бабкин М. А. Назв. праця. – С. 452-453.

⁶ О правах белого православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 3. – С. 86-87.

⁷ Обязанности духовенства по жизни и поведению // Руководство для сельских пастырей. – 1887. – № 29. – С. 421.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ): собр. 1-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXX: 1808–1809. – С. 262.

⁹ Історія релігії в Україні: навчальний посібник / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Товариство «Знання», 1999. – С. 231.

¹⁰ О правах белого православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 3. – С. 92.

¹¹ ПСЗ: собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Т. XLIV: 1869. – Отд. 1. – С. 324.

¹² Заозерский Н. А. Из современной церковной жизни в России / Н. А. Заозерский // Богословский вестник. – 1897. – № 2. – С. 287.

¹³ Устав духовных консисторий: [Утв. 9 апр. 1883 г.]. – СПб.: Синодальная типография, 1883. – С. 30.

¹⁴ Линчевский П. Праздная затея / П. Линчевский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 11. – С. 1671.

¹⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 180, спр. 574, арк. 8-8 зв.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1335, оп. 1, спр. 966, арк. 32.

¹⁷ Об улучшении быта духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 20. – С. 611.

¹⁸ ПСЗ : собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Т. VIII : 1833. – Отд. 1. – С.381.

¹⁹ Смолич И. К. История Русской церкви. 1700–1917 / И. К. Смолич: в 2 т. – Т. 1. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – С. 356.

²⁰ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 804, оп. 1, р. 3, ед. хр. 471, л. 229 об.

²¹ ДАКО, ф. 2, оп. 176, спр. 257, арк. 1-1 зв.

²² Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. Воронов, В. Антонов. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 239.

²³ Там само.

²⁴ Краснянский Г. Взгляд сельского священника на заслуги и права на награды городских и сельских священников / Г. Краснянский // Руководство для сельских пастырей. – 1865. – № 34. – С. 611-612.

²⁵ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, К-П, 14078, Крок д/п 420. Летопись с. Гавришовка Винницького уезда, арк. 9.

²⁶ Устав духовных консисторий : [Утв. 9 апр. 1883 г.]. – СПб.: Синодальная типография, 1883. – С. 57-58.

²⁷ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – С. 30.

²⁸ Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов: Вища школа, 1974. – С. 111.

²⁹ Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. – Ч. 1. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2004. – С. 675-676.

³⁰ Памятная книжка Киевской епархии : историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. Воронов, В. Антонов. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 239.

³¹ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 154, спр. 5, арк. 1.

³² ДАКО, ф. 2, оп. 176, спр. 136, арк. 1-3.

- ³³ ДАКО, ф. 2, оп. 185, спр. 624, арк. 5-5 зв.
- ³⁴ ПСЗ : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834. – Т. VIII : 1833. – Отд. 1. – С. 381.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 954, спр. 325, арк. 15-15 зв.
- ³⁶ РГИА, ф. 796, оп. 442, ед. хр. 1563, л. 23.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 518, спр. 25, арк. 1-2.
- ³⁸ О правах белого православного духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 3. – С. 105.
- ³⁹ РГИА, ф. 804, оп. 1, р. 1, ед. хр. 54, л. 62.
- ⁴⁰ Чем наполняются дни приходского священника // Руководство для сельских пастырей. – 1885. – № 29. – С. 303-305.
- ⁴¹ Заозерский Н. А. Церковноприходские школы / Н. А. Заозерский // Богословский вестник. – 1893. – № 4. – С. 148.
- ⁴² Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа / А. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XV. – С. 320.
- ⁴³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа ; пер. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 115.
- ⁴⁴ Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа / А. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XV. – С. 320-321.
- ⁴⁵ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – С. 20.
- ⁴⁶ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 143.
- ⁴⁷ Перерва В. С. Документи з фондів Російського державного історичного архіву – важливе джерело вивчення церковнопарафіяльної освіти Поділля XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2010. – Т. 16. – С. 558-559.
- ⁴⁸ Линецкий П. О внешних отношениях знания / П. Линецкий // Вера и разум. – 1892. – № 1. – С. 4.
- ⁴⁹ Вступление на паству молодого священника и его первые шаги // Подольские епархиальные ведомости. – 1897. – № 9. – С. 189.
- ⁵⁰ Григорук О. Б. Церковний і культурний діяч Поділля Олександр Павлович / О. Б. Григорук // Наукові записки. – Т. 78 : Історичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К. : КМ Академія. – 2008. – С. 21.
- ⁵¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. / Л. В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 65.
- ⁵² Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 315, оп. 1,

спр. 9258, арк. 26 зв.

⁵³ О правильном ведении метрических книг // Руководство для сельских пастырей. – 1880. – № 6. – С. 154.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 947, спр. 111, арк. 1, 6.

⁵⁵ Тихомиров Т. С. На приходе / Т. С. Тихомиров. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2002. – С. 116-117.

⁵⁶ ПСЗ: собр. 1-е. – СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. VI: 1720–1722 гг. – № 4022. – С. 701; Кандидов Б. П. Церковь и февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраль – август 1917 г. / Б. П. Кандидов. – М.: ОГИЗ Государственное антирелигиозное издательство, 1934. – С. 11.

⁵⁷ Кузнецов Н. Д. По вопросам церковных преобразований / Н. Д. Кузнецов. – М.: Склад издания в книжном магазине И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1907. – С. 189.

⁵⁸ Витте С. Ю. Записка о современном положении православной церкви / С. Ю. Витте // Церковная реформа : сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе, сост. И. В. Преображенский. – СПб. : Типография Э. Арнгольда, 1905. – С. 127.

⁵⁹ Ганчев В. Открытое письмо сельского иерея к сопастырям / В. Ганчев // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 7-8. – С. 1171.

⁶⁰ Кузнецов Н. Д. Преобразования в Русской Церкви / Н. Д. Кузнецов. – М.: Склад издания в книжном магазине И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1906. – С. 9.

⁶¹ Деятельность пастыря Церкви во время эпидемических болезней // Руководство для сельских пастырей. – 1892. – № 44. – С. 213-215; Ливанов Ф. В. Жизнь сельского священника: бытовая хроника из жизни русского духовенства / Ф. В. Ливанов. – М.: тип. Ф. Иогансон, 1877. – С. 138.

⁶² Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. И. Сецинского, Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1911. – Вып. 11. – С. 18.

⁶³ Дорогое время для пастырской деятельности // Руководство для сельских пастырей. – 1868. – № 21. – С. 92; Священник в современном общественном мнении // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 18. – С. 566-567.

⁶⁴ Добронравов И. М. В деревню с требой / И. М. Добронравов // Приходская жизнь. – 1915. – Май. – С. 319-320; Нарциссов В. За святую трезвость / В. Нарциссов // Приходская жизнь. – 1915. – Декабрь. – С. 822.

⁶⁵ В чем должна состоять деятельность сельского священника во время бедствий от неурожая? // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – № 37. – С. 29-31.

I. Opria, B. Opria. Between the flock and authorities: rights and duties of the Orthodox parish priest in the 60-s of XIX – early XX century (based on the materials of the Right-Bank Ukraine). In the article the rights and duties of the Orthodox parish

priest in the Right-Bank Ukraine in the second half of XIX – early XX century analyzed, the possibility of their implementation in the daily pastoral practice investigated. It is studied the procedure for appointing a priest to the post and the conflicts that arise in this regard.

It is indicated that the clergy used a number of privileges - it is tax-exempt, exempt from military service, received in the use of church land for material support. There was also an extensive system of rewards and punishments for the clergy. Offences clerics regarded as a civil or ecclesiastical court. Most of the cases against the clergy are not subject to civil court and left to the spiritual consistory. Clergy offenses mainly related to the performance of official duties or improper ethical behavior.

Along with certain rights to the parish clergy relied a number of duties not only religious but also secular character. The main duty was the implementation of the priest in the parish, the spread of the basics of Orthodoxy in an accessible form. In addition, the priest had to say preaching exercise requires off-duty conduct conversations with believers, to engage in missionary activity. One of the main duties of the parish clergy was the implementation of educational activities, disseminating religious knowledge. On the priest assigned notary functions that require doing all church documents: religious books, church chronicles, births books, etc.

Church and State Dependence undermined its credibility in the eyes of the faithful. Therefore, it is reasonable to question was raised about the advisability of the Orthodox Church greater freedom and liberation of the clergy from the implementation of state and political problems.

Key words: rights, duties, parish, clergy, priest, believers

Отримано: 22.10.2016 р.

УДК 94:329(477):94(470+571)] «18/19»

Олександр Федьков

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ ХІХ ТА ХХ СТ.: СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Олександр Федьков. *Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі ХІХ та ХХ ст.: соціокультурні умови та напрямки діяльності.* Важливим суспільно-політичним напрямком, який сформувався в ХІХ та продовжив функціонування у ХХ ст., був марксизм. Вироблена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія пов'язували надії суспільного прогресу з робітничим класом, який у наслідок соціалістичної революції мав скасувати приватну власність, як основу нерівності, та збудувати справедливий соціальний устрій. Важливе значення для аналізу марксистських політичних партій має

їхня класифікація. Найявний в історіографії поділ соціал-демократичних партій і спілок, їхніх течій і фракцій на революційні та опортуністичні має ідеологічно-упереджений характер. Набагато більше для розуміння марксистських організацій може дати запропонована автором класифікація. У її основу покладено два критерії, які стосуються процесів партійного будівництва та з'ясування державно-правового статусу нації в майбутньому. Виходячи з зазначеного, пропонується поділити всі соціал-демократичні партії та спілки на інтернаціоналістські та національні. Інтернаціоналістські виступали за створення централізованої марксистської партії, в яку б національні марксистські групи входили на правах секцій. Майбутню соціалістичну державу вони вбачали централізованою, проте в ній мали бути вирішенні важливі соціальні та національні питання. Національні соціал-демократії виступали за побудову марксистських партій на федеративних засадах або їхнього незалежного існування. Розв'язання національного питання вони пов'язували зі здобуттям незалежності або ж наданням національно-територіальної чи національно-персональної автономії.

В українському соціал-демократичному русі на межі XIX та XX ст. також проявилися два напрямки – національний та інтернаціональний. Аналізуючи теоретичні підстави та практичну діяльність українських марксистів, автор відзначив існування двох напрямків у соціал-демократичному русі в українських губерніях Російської імперії. Національні марксистичні були репрезентовані групою Українська соціал-демократія, Українською соціалістичною партією, Революційною українською партією та Українською соціал-демократичною робітничою партією. До інтернаціонального напрямку можна залічити Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії та Українську соціал-демократичну спілку. Остання, проіснувавши трохи більше місяця як самостійна організація, увійшла до складу РСДРП на автономних засадах.

Напередодні першої російської революції в складі Закордонного комітету РУП та загалом у партії існували три ідейно-політичні групи. Автономісти виступали за входження до складу РСДРП на автономних засадах і поділяли програмні засади останньої; вони були впевнені, що в майбутньому соціалістичному суспільстві зі знищенням приватної власності будуть розв'язані соціальні та національні проблеми. Федералісти виступали за входження до російської марксистської партії на федеративних засадах і загалом були прихильниками «національних форм пролетарського руху». Третю, найчисельнішу групу в партії склали прихильники самостійного існування української соціал-демократичної партії (згодом вони боролися за входження в РСДРП на федеративних засадах), що виступали за національно-територіального статусу в майбутній демократичній Російській республіці.

Найвпливовішою національною українською марксистською партією в 1905–1907 рр. була РУП-УСДРП. Вона відстоювала національні інтереси та в справі партійного будівництва обстоювала об'єднання з іншими марксистськими партіями та спілками на федеративних засадах, а розв'язати національне

питання прагнула за допомогою національно-територіальної автономії. Водночас, у РУП-УСДРП фігурувала потужна інтернаціональна тенденція, що проявилася у недооцінці частиною українських марксистів значення національного питання в житті України та Російської держави а також у прагненні за будь-якої ціни досягнути об'єднання з РСДРП. Прихильність до таких поглядів демонстрували невеликі групи («обласніки») або й окремі партійці. Причини існування цього напрямку коренилися в слабкості національної марксистської партії та в потужних ідейних та організаційних впливах російської соціал-демократії.

Ключові слова: класифікація, соціал-демократія, марксизм, робітничий клас, національний, інтернаціональний.

Александр Федьков Украинская социал-демократическое движение в украинских губерниях Российской империи на рубеже XIX и XX веков.: социокультурные условия и направления деятельности. Марксизм сформировался в XIX в. и стал важным направлением общественно-политической жизни в XX в. Созданная К. Марксом и Ф. Энгельсом теория связывала надежды общественного прогресса с рабочим классом, который в результате социалистической революции должен был отменить частную собственность как основу неравенства и построить справедливый социальный строй. Важное значение для анализа марксистских политических партий имеет их классификация. Используемое в историографии разделение марксистских организаций на революционные и оппортунистические имеет идеологически предвзятый характер. Гораздо больше для понимания марксистских политических партий и союзов может дать предложенная автором классификация. В ее основу положены два критерия, которые касаются процессов партийного строительства и выяснения государственно-правового статуса нации в будущем. Исходя из указанного, предлагается разделить все социал-демократические организации на интернационалистские и национальные. Интернационалистские выступали за создание централизованной марксистской партии, в которую бы национальные марксистские группы входили на правах секций. Будущее социалистическое государство они видели централизованным, однако в нём должны быть разрешены все важные, в том числе и национальный вопрос. Национальные социал-демократии выступали за построение марксистских партий на федеративных началах или за их независимое существование. Решение национального вопроса они связывали с обретением независимости, предоставлением национально-территориальной или национально-персональной автономии.

В украинском социал-демократическом движении в Российской империи на рубеже XIX и XX вв. также проявились два направления – национальное и интернациональное. Национальные марксисты были представлены группой Украинская социал-демократия, Украинской социалистической партией, Революционной украинской партией и Украинской социал-демократической рабочей партией. К интернациональному направлению можно причислить Группу

сельских рабочих социал-демократов Киевской губернии и Украинский социал-демократический союз (Спилка). Последняя, просуществовав чуть больше месяца как самостоятельная организация, вошла в состав РСДРП на автономных началах.

Накануне первой русской революции в составе Заграничного комитета РУП и в партии существовали три идейно-политические группы. Автономисты выступали за вхождение в состав РСДРП на автономных началах и разделяли программные принципы последней; они были уверены, что в будущем социалистическом обществе с уничтожением частной собственности будут решены социальные и национальные проблемы. Федералисты выступали за вхождение в состав российской марксистской партии на федеративных началах. Третью, самую многочисленную группу в партии, составляли сторонники самостоятельного существования украинской социал-демократической партии (впоследствии они боролись за вхождение в РСДРП на федеративных началах), которые выступали за предоставление украинским землям национально-территориального статуса в будущей демократической Российской республике.

Самой влиятельной национальной украинской марксистской партией в 1905–1907 гг. была РУП-УСДРП. По вопросу партийного строительства она отстаивала объединения с другими марксистскими партиями и союзами на федеративных началах, а решить национальный вопрос стремилась с помощью национально-территориальной автономии. В то же время, в РУП-УСДРП фигурировала мощная интернационалистская тенденция, проявившаяся в недооценке частью украинских марксистов значения национального вопроса в жизни Украины и Российского государства а также в стремлении любой ценой достичь объединения с РСДРП. Приверженность к таким взглядам демонстрировали небольшие группы («областники») или и отдельные члены партии. Причины существования этого направления коренились в слабости национальной марксистской партии и в мощных идейных и организационных влияниях российской социал-демократии.

Ключевые слова: *класифікація, соціал-демократія, марксизм, робочий клас, національний, інтернаціональний.*

Особливості розвитку марксизму в різних країнах світу в ХІХ–ХХ ст. – проблема, що залишається насущною в історичній науці. Про це засвідчують дослідження останнього часу¹. Водночас, використання термінів «національний марксизм», чи то «український марксизм», у сучасній історіографії ще не усталився. На це вказує й запитання, яке поставили модератори дискусії 2009 р. про марксизм на сході Європи її учасникам: «Чи не є саме словосполучення «національний марксизм» оксюмороном?»² Відомий український вчений і учасник форуму С. Кульчицький висловив міркування про проблематичність цього терміну та відзначив багатоаспектність самого поняття «марксизм»³. Дещо раніше з цього питання висловився інший знаний історик, В. Литвин. Він зазначав: «До недавнього часу думка чи натяк на український марксизм вважалися

крамольними, науково-хибними. Цей стереотип радянської історіографії про відсутність українського марксизму спростовується і чекає свого переосмислення»⁴. Наше дослідження може вважатися одним із кроків у цій направленості; відтак, завданням цієї статті є вироблення критеріїв і створення класифікації марксистських партій та груп а також проведення аналізу українських соціал-демократичних організацій кінця XIX – початку XX ст. на предмет приналежності до певних напрямків.

З'ясовуючи проблему існування національних різновидів марксизму, варто брати до уваги те, що створена К. Марксом і Ф. Енгельсом доктрина пройшла значну еволюцію. Попри суперечливість самої теорії «наукового комунізму», такі важливі для практики тодішнього соціалістичного руху питання, як рівень розвитку капіталістичного суспільства в різних країнах і їх готовність до здійснення соціалістичної революції; форми і методи переходу до омріяного суспільного ладу та інші засновниками комуністичної теорії на певних етапах її розробки вирішувалися неоднаково. Тому, їхні послідовники в різних країнах могли знаходити (і знаходили) в цьому вченні різні, інколи суттєво відмінні ідеї та використовувати їх на свій розсуд. Крім того, універсалістська теорія, якою є марксизм, у практиці застосування неминуче адаптувалася до реалій конкретних держав, які характеризувалися різноманіттям політичних систем, соціально-економічного, культурного та духовного розвитку, ментальності. Саме у цьому сенсі, на наш погляд, і можна говорити про національні різновиди й, зокрема, про український марксизм.

При дослідженні політичних партій важливою методологічною проблемою є їхня класифікація. Ученими зроблено чимало для поділу політичних партій на системи та підсистеми на основі певних критеріїв⁵. При цьому метод класифікації застосовується не лише щодо партійних систем у цілому, але й щодо певних типів політичних партій. Ми зосередимо увагу на класифікації соціал-демократичних партій і спілок.

В умовах модернізації суспільства марксистські організації здійснювали еволюцію в ідейному та організаційному відношеннях, що ускладнює їхню класифікацію. В радянській історіографії та у працях вчених країн соціалістичного табору використовувався поділ соціал-демократичних партій на революційні та опортуністичні⁶. Попри те, що зазначена класифікація відбивала відомі тенденції в тодішньому соціал-демократичному русі, вона мала й значні вади. Вона виступала засобом ідейно-політичної боротьби та відбивала тенденцію до догматизації марксизму, що проявилася в міжнародній, але найбільше – в російській соціал-демократії. Сьогодні дослідники історії марксистських партій у Російській імперії визнають, що не лише більшовики, але й меншовики виступали за революційні зміни в країні. Зазначене можна сказати й про інші соціал-демократичні партії країни⁷. Таким чином, вищезазначена класифікація не може задовольняти сучасних учених ще й через свою заідеологізованість. Очевидно, що названі «опортуністичними» політичні партії доцільно йменувати «реформістськими» без зайвого ідеологічного «надриву» та осуду.

Водночас, значно більше може дати для розуміння соціал-демократичного руху в багатонаціональній Російській імперії, зокрема й у Наддніпрянській Україні, запропонована нами класифікація. У статті сучасної російської дослідниці М. Смірної, присвяченій діяльності національних соціал-демократичних партій, зазначається, що «насправді російські національно-партійні рухи соціал-демократичного напрямку представляли різноманітні варіанти вирішення проблеми «націоналізму» і «інтернаціоналізму», що було реалізовано в їх програмних документах і практичній діяльності»⁸. Погоджуємося з цією засадничою тезою та пропонуємо, залежно від пріоритетів у розв'язанні соціальних і національних проблем, та від принципів партійного будівництва, усі марксистські партії Російської імперії поділяти на інтернаціональні та національні. Інтернаціональні соціал-демократії виступали за побудову в країні соціалістичного ладу, в якому здійсниться усупільнення засобів виробництва й на цій підставі будуть ліквідовані класи, а відтак – соціальний та національний гніт. У питаннях партійного будівництва інтернаціоналісти виявлялися прихильниками створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, в якій би на підвалинах автономії діяли національні секції. За складом учасників зазначені організації були полінаціональними.

Національні соціал-демократичні партії також перебували на класових засадах і у своїх програмних вимогах виступали за революційний переустрій чинного суспільства. Вони ставили питання про національно-правовий статус пригноблених націй у майбутньому (досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономії). У справах партійного будівництва вони виступали за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж побудову РСДРП як федеративного об'єднання національних марксистських організацій. Національні марксистські організації склалися головним чином із представників однієї національності, тієї, яку вони репрезентували.

Водночас, як і всяка схематизація, класифікація передбачає, що в рамках зазначених груп партій існували певні, часом значні відмінності. Так, інтернаціональні соціал-демократичні партії відбивали тенденцію глобалізації суспільства в умовах розвитку капіталізму та модернізації. Проте рівень переважання інтернаціональних завдань над національними пріоритетами у зазначених партій був неоднаковим. Те саме можна сказати й про національні марксистські політичні партії; розвиток їхнього національного радикалізму залежав від ступеня національної свідомості робітничого класу та суспільства загалом, рівня впливовості інших національних політичних партій, з якими взаємодіяли соціал-демократи.

Виходячи з запропонованої класифікації, спробуємо з'ясувати соціокультурні умови діяльності соціал-демократичних організацій в Наддніпрянській Україні та визначити приналежність українських соціал-демократичних партій і спілок до зазначених напрямків.

Перейдемо до характеристики соціокультурних умов формування та осо-

близькостей українського соціал-демократичного руху. На його останнього мали вплив суспільні обставини доби модернізації в Наддніпрянщині та, зокрема, ідейно-політичні впливи, що виходили від західноєвропейської та російської соціал-демократії. Виникнення наприкінці XIX – на початку XX ст. політичних партій варто розглядати в контексті модернізації. Одним із проявів переходу до індустріального суспільства став процес урбанізації – зростала вага міст. Саме у містах, окрім того, що традиційно зосереджувалися інститути імперської влади панівної нації, стало вирувати громадсько-політичне життя. Вони перетворилися на центри творення політичних партій. Однак, за результатами перепису 1897 р., українці становили менше третини міського населення – 30,5 %, тоді як росіян нараховувалося 34 %, євреїв – 27 %⁹. З більших українських міст лише в Полтаві переважало українське населення¹⁰. Така статистика, звісно, впливала на формування та діяльність осередків українських політичних партій. До українського національного руху були слабо залучені представники дворянства, духовенства, середніх міських верств. Ініціаторами утворення та діячами українських національних партій виступали головно представники інтелігенції – співробітники земських установ – учителі, лікарі та агрономи, статистики, а також юристи, журналісти та письменники¹¹. Водночас, джерела засвідчують активну роль семінаристів у політичному русі, на яких діячі національних партій поклали великі сподівання¹². Загалом, така ситуація негативно позначилася на політичній мобільності українців.

Зосереджені в містах імперські заклади освіти впливали на соціалізацію молоді, залучення її до політичного руху. І хоча вся система навчання та виховання була покликана виховати юнацтво в дусі російського великодержавного патріотизму, проте вказаної мети владі не завжди вдавалося досягнути. Вже в гімназіях, семінаріях молодь Наддніпрянщини отримувало перші політичні уроки. Вищі навчальні заклади Російської імперії ставали справжньою школою, в якій молоді голови, завдяки неформальній комунікації, отримували системні знання про сучасні ідейні течії та ставали на шлях політичної боротьби. Характерно, що на початку XX ст. переважна більшість студентства була прихильна до соціалістичних політичних партій, частина – до ліберальних і абсолютна меншість – до консервативно-монархічних союзів¹³. Студентство складало соціально активну групу суспільства.

Процес партієтворення в Російській імперії на межі XIX і XX віків охопив різні етнічні групи населення. Найактивніше в ньому брали участь росіяни та євреї. Юдеї чи не найбільше піддавалися дискримінації, тому серед них щораз сильніше зростали протестні настрої. Останні конвертувалися в участь у таємних організаціях, зокрема політичних партіях¹⁴. Українці були політично найменш активними, що зумовлювалося низкою причин.

Найперше, це була найменш урбанізована національна спільнота, 93 відсотки якої зараховувалося до селянського стану, а 87 відсотків жили з сільського господарства¹⁵. Отже, зосередженні переважно в сільських населених пунктах, хлібороби слабо залучались до суспільно-політичного життя. Вони виступа-

ли переважно об'єктом політичної агітації, а їхні інтереси рідко сягали далі сільської околиці¹⁶.

Друге, українці на загал були менш освіченими, ніж представники інших національностей, що проживали в Наддніпрянщині. Відсоток письменних серед них складав лише 13, тоді як серед росіян в українських губерніях таких було удвічі більше, а серед євреїв – втричі¹⁷. Тому українці менше рефлексували над своїм пригнобленим становищем, а відтак – слабшою виявилася їхня діяльність, спрямована на створення організацій, які могли його покращити. Третє, завдяки діяльності органів державної влади, церкви, школи, преси українці ставали переважно законослухняними підданими Російської імперії та, нерідко, під впливом процесу русифікації, набували російської національної ідентичності та вступали до лав загальноімперських політичних партій.

Надзвичайно впливовими в українських губерніях романівської імперії були російські політичні партії. За даними українського історика А. Павка, в Наддніпрянщині діяло близько 30 російських політичних партій¹⁸. Найвпливовішими з них виступали п'ять партій і союзів; з них соціалістичного напрямку – соціал-демократи й есери, ліберального – конституційні демократи й октябристи та націоналістичний, консервативно-монархічний «Союз русского народа» мали розгалужену мережу, чисельні та впливові партійні осередки в Наддніпрянщині¹⁹. За далеко неповними даними (див. підрозділ 2.1), в 83 партійних організаціях РСДРП, які в 1905–1907 рр. діяли в українських губерніях, налічувалося 18 895 членів²⁰. Ця цифра більш, ніж удвічі перевищувала чисельність усіх українських національних політичних партій разом узятих. Російські марксистки здійснювали активну видавничу, агітаційно-пропагандистську та організаторську діяльність, насамперед серед міського робітничого класу Наддніпрянської України. Завдяки цьому, українська молодь потрапляла під вплив російських соціал-демократів.

Українські соціал-демократи усвідомлювали слабкість національного руху. Водночас вони відчували ідейну спорідненість з російськими марксистами. Ті відмінності, що спостерігалися між ними в підходах до національного питання та проблем партійного будівництва були своєрідним рубіконом. Прихильники національної соціал-демократії вважали їх вельми важливими, щоб ними нехтувати. Тому, при обговоренні питання про об'єднання з РСДРП, завжди на них наголошували. Натомість, поборники інтернаціонального напрямку в українському соціал-демократичному русі, репрезентовані Спілкою та окремими групами в РУП-УСДРП, вважали програмові підстави російської соціал-демократії достатніми для соціального та національного вивільнення народів Російської імперії, а її організаційний потенціал давав більше впевненості в успішному поборенні царського самодержавства.

Формування національних політичних партій відбувалося у взаємовпливах різних ідейно-політичних напрямків українського руху – соціал-демократичного, ліберально-демократичного та націоналістичного. Це проявлялося в інтеграційних і диференціаційних процесах національного партієтворення²¹. Зазначені аспек-

ти партійного життя знайшли відображення в науковій літературі²². Водночас, українські політичні партії слід вважати підсистемою партійно-політичної системи Російської імперії. До останньої входили загальноімперські (російські), єврейські, польські та інші політичні партії та спілки²³. Зазначені політичні організації в процесі своєї діяльності взаємодіяли та взаємовпливали одні на одних. Однак, слід визнати, що осередки російських політичних партій, організаційно міцніші та чисельніші, «задавали тон» у суспільно-політичному житті українських губерній на початку ХХ ст.

Використовуючи маркери національного та інтернаціонального напрямків у марксизмі, визначимо приналежність до них українських соціал-демократичних організацій, які діяли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Із часу, коли розпочалася популяризація марксистських ідей в Україні М. Зібером і С. Подолинським і до створення першої соціал-демократичної організації минуло два десятиліття. На формування українських політичних організацій справили вплив праці М. Драгоманова. Впродовж цього часу в Російській імперії відбулося всезагальне захоплення, а потім розчарування частини революційно налаштованої молоді народницькими ідеями. Не оминула ця захопленість і багатьох українців²⁴. Проте вже в 1880-ті рр. під впливом західноєвропейського соціалістичного та робітничого руху в країні стали виникати марксистські гуртки. Перша українська соціал-демократична організація протопартійного типу створена на початку 1896 р. у Києві студентом І. Стешенком та поетесою Лесею Українкою. Це була група Українська соціал-демократія²⁵. До її складу входили О. Косач, М. Кривинюк, М. Коцюбинський, В. Крохмаль, П. Тучапський, П. Канівець та інші особи, що згодом опинилися в різних політичних організаціях²⁶. Наприклад, П. Тучапський і П. Канівець через деякий час активно працювали в Українській соціал-демократичній спілці. Однак, траєкторія їхньої ідейно-політичної еволюції була різною; якщо перший увійшов до складу Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу, а згодом став засновником РСДРП, то другий вступив у РУП і через деякий час разом із іншими членами її Закордонного комітету ініціював заснування Спілки.

Ідейно-теоретичні засади групи УСД творилися на середохресті впливів марксизму та української інтелектуальної традиції, зокрема драгоманівської. Про це засвідчують численні історичні джерела: 8 агітаційно-пропагандистських брошур, декілька відозв, публікації в пресі, листування, спогади та інші документи²⁷. На основі комплексного аналізу зазначених джерел із історії групи УСД, українські дослідники, найґрунтовніше – В. Гошовська, переконливо відзначили питомі ознаки соціал-демократичної організації національного напрямку²⁸. Основними настановами групи І. Стешенка та Лесі Українки були: самостійна організація українських соціал-демократів на підросійських територіях України; співпраця з подібними організаціями інших поневолених народів імперії, але не великодержавницькою, централістичною російською соціал-демократією; орієнтація на європейські джерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації; українська селянська револю-

ція, в ході якої політична спілка міського робітництва та селянства призведе до звільнення від України національно-колоніального гніту²⁹. Отже, група, створена І. Стешенком та Лесею Українкою, стала першою українською соціал-демократичною організацією національного напрямку.

На початку 1899 р. колишнім студентом Ново-Олександрівського інституту сільського господарства та лісництва М. Меленевським засновано «Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії». Проте вона проіснувала недовго; вже у травні того ж року її керівника заарештували. Діяльність цієї організації проявилася в поширенні написаної М. Меленевським відозви «До сільських робітників», яка закликала останніх за допомогою страйків обстоювати свої економічні та соціальні права. При агітації використовувалися також газети російських соціал-демократів «Вперед» і «Рабочая мысль» а також «Програма соціал-демократії» групи УСД³⁰. Аналіз діяльності «Групи сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» засвідчує, що вона робила наголос на розв'язанні соціальних проблем і оминала питання національно-визвольної боротьби; отже – вона перебувала на інтернаціоналістських позиціях.

На користь цієї тези свідчить і біографія організатора та лідера групи. Користуючись теорією «стежкових залежностей» у біографіці, і простежуючи подальшу політичну долю М. Меленевського, можемо стверджувати, що він був прихильником інтернаціональних принципів у своїй діяльності. Надалі, будучи людиною «польської культури», він підтримав матеріально та співпрацював із Українською соціалістичною партією. Після повернення з заслання став членом загальноросійської соціал-демократичної групи «Воля»³¹. Згодом, уже як член Закордонного комітету РУП виступив ініціатором входження партії на автономних засадах до складу РСДРП³². Отже, М. Меленевський на цьому етапі свого життя не виявляв прихильності до національних форм соціал-демократичного руху. Беручи до уваги зазначені факти, можемо стверджувати, що «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» репрезентувала інтернаціональний напрямок в українському марксизмі.

Важливим у суспільному житті Наддніпрянщини став 1900 р., коли майже одночасно виникли дві політичні партії: Революційна українська партія та Українська соціалістична партія. УСП створена Б. Ярошевським за зразком ППС та, за даними В. Головченка, була інспірована останньою «з корисливих міркувань»³³. Очевидно, остання сподівалася отримати в українських соціалістах союзників у створенні федерації держав народів, які в минулому належали до складу Речі Посполитої. Характеризуючи програмні засади УСП, український історик В. Колесник переконливо довів, що ця партія тісно пов'язувала національне і соціальне питання, поєднувала у своїй програмі елементи самостійництва з соціалістичними ідеями³⁴. Як і її праобраз – ППС, яка виступала за створення незалежної республіканської Польщі, так і УСП виступала за створення незалежної Української республіки. В організаційному плані УСП здійснювала певні хитання; спочатку, виступаючи за створення єдиної української марксистської партії, вона недовго перебувала в РУП (чер-

вень – грудень 1903 р.), а наступного року – вийшла з останньої та зблизилася з ППС³⁵. Причини виходу УСП із РУП пов'язані з тим, що остання в національній програмі відмовилася від самостійництва та взяла курс на автономію України в складі федеративної російської республіки³⁶. Це не відповідало полонофільським симпатіям українських соціалістів. Очевидно, була ще й інша причина; саме в цей час керівництво РУП узяло курс на «чистку» партії від ідейно та національно чужих елементів. Для осіб польської культури, римо-католиків, якими були члени УСП, це означало опинитися в ролі виключених із партії³⁷. Така перспектива не задовольняла Б. Ярошевського та його не чисельних прихильників. Попри такі організаційні кульбіти, можемо стверджувати, що УСП представляла національний напрям в українському соціалістичному русі.

Пильніша увага до Революційної української партії зумовлена тим, що саме з цієї організації вийшла частина партійців, які утворили Українську соціал-демократичну спілку. РУП об'єднувала, за твердженням українських дослідників, людей, які репрезентували різноманітні ідейно-політичні течії: соціал-демократичну, національно-демократичну, неонародницьку та були прихильниками революційних методів боротьби³⁸. Не сприяло чіткому ідейно-політичному самовизначенню й перше програмне видання партії – брошура «Самостійна Україна» М. Міхновського. Це не була в повному розумінні партійна програма – виклад основних положень діяльності політичної партії чи організації. У виданні автор здійснив історико-юридичне обґрунтування незалежності України та вказував на політичний ідеал – утворення національної держави в її етнографічних кордонах: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі»³⁹. Водночас політичні опоненти та науковці відзначали еkleктизм, притаманний брошурі. Аналізуючи зміст «Самостійної України», український громадсько-політичний діяч і вчений С. Єфремов зазначав, що у ній панував безмежний хаос. «Квітчаста, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, непродумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний сплелися в цій брошурі в такий заплутаний клубок, якого партія розплутати, очевидно, не змогла й воліла краще розрубати»⁴⁰.

Попри це, впродовж 1900–1903 рр. у РУП відбувалася кристалізація ідейно-теоретичних засад, створення організаційної партійної структури, розгорталася агітаційно-пропагандистська діяльність партії, переважно серед селянства. У зв'язку з тим, що зазначені проблеми історії української соціал-демократії достатньо вивчені⁴¹, відзначимо лише декілька найважливіших ідеологічних та організаційних моментів, які дозволять ідентифікувати приналежність партії до певного напрямку в соціал-демократії. З березня 1902 до травня 1903 р. у Чернівцях видавався теоретичний щомісячник «Гасло». У виданні вказувалося на «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій ІІ Інтернаціоналу як на головне джерело ідеології партії. Більше того, була помітна прихильність партійного органу до «берншейніанства»⁴². Соціал-демократичний напрям виразно проявився у «Нарисі програми Революційної Україн-

ської партії». У ньому чітко заявлено, що партія визнає «основні принципи, конечні цілі і тактику міжнародної соціал-демократії»⁴³. У політичній частині програми ставилося завдання створення у Росії демократичної республіки та надання Україні територіальної автономії із законодавчим органом – сеймом⁴⁴. Отже, розв'язання національного питання партією пропонувалося в правовій формі національно-територіальної автономії.

Відомий дослідник української соціал-демократії В. Головченко відзначив, що на формування автономістсько-федералістської національної програми РУП справили вплив погляди керівника російської марксистської групи «Жизнь» і однойменного журналу, ближчого до майбутніх меншовиків, В. Поссе. Він опублікував у липні 1902 р. проект програми РСДРП⁴⁵. Автор позиціонував себе як «антидержавного» соціал-демократа, який шлях до комуністичного суспільства вбачав у «пролетарській соціальній революції» – загальному революційному страйку⁴⁶. Розробляючи теоретичні засади російської соціал-демократичної партії, він запропонував для обговорення проект програми партії, що згодом ще не один раз перевидався⁴⁷. Автор вважав, що на скликаних Установчих зборах РСДРП виставить вимогу створення народної союзно-обласної (федеративної) республіки. Остання буде поділена на області, «відповідно національних, історичних та економічних особливостей земель», які на той час входили до Російської імперії. Областям надавалося право повного самоврядування у внутрішніх справах. Передбачався також поділ областей на громади з широким самоврядуванням⁴⁸. Воднораз, області надавалося право на повне відділення, якщо за результатами референдуму на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування цього забажають більшість його жителів⁴⁹. Отже, В. Поссе, по суті, відходив від централізму, характерного для російських марксистів, ігнорування ними національного питання і пропонував його демократичне вирішення.

Постать і діяльність В. Поссе цікава в кількох аспектах. По-перше, праці В. Поссе засвідчують присутність у російській соціал-демократії нечисельної групи діячів, які пропонували демократичне розв'язання національної проблеми. По-друге, з зазначеним діячем співпрацювала українська соціал-демократка Леся Українка⁵⁰. Попри її принципово негативне ставлення до централістичних принципів російських марксистів, які ігнорували потребу розв'язання національного питання, зазначений факт багато про що говорить. І по-третє, показово, що погляди В. Поссе на національну проблему згодом схвалили українські націоналісти з Української народної партії, які виступали з вимогою політичної незалежності України. Один із лідерів УНП В. Шемет ініціював перевидання частини великої за обсягом праці В. Поссе, присвяченої питанням теорії і практики соціалізму з характерною назвою «Національна автономія і всесвітня федерація». Автор передмови зазначав, що ця книжка знайомить читача з поглядами сучасних соціалістів з національного питання. «Відсіля він побачить, – писав В. Шемет, – що не всі соціалісти – суть централісти, що ідея національної незалежності знаходить собі гарячих оборонців поміж авторитетними пред-

ставниками соціалістичного світогляду»⁵¹. Очевидно, що ідея національно-територіальної автономії та перебудови Росії на федеративних і демократичних засадах була запозичена також українськими ліберал-демократами та націоналістами з УНП. Останні, зокрема, розглядали автономію як перший крок до незалежності.

У перші роки існування РУП здійснювалася розбудова місцевих партійних організацій – «вільних громад». Важливою подією став І з'їзд партії у грудні 1902 р., який обрав керівний орган – Центральний комітет та прийняв рішення про створення Закордонного комітету для проведення технічних справ – організації друку та переправлення в межі романівської імперії партійних видань. Проте рупівці постійно стикалися з труднощами; значного удару по партії завдали масові арешти жовтня-листопада 1903 р. Та, попри складності ідейного самовизначення та партійного будівництва, у січні 1904 р. ЦК РУП мав усі підстави констатувати майже завершений перехід партії на соціал-демократичні засади. Цей перехід відбувався під впливом європейських і російських марксистів. Тим часом, кооптовані в ЦК М. Порш та А. Гук стали активніше проводити соціал-демократичну політику. Велася підготовка зі складу студентства агітаційно-пропагандистських кадрів, використовувалися нові форми партійно-масової роботи – так звані «біржі». Партія звільнялась від осіб, які притримувалися інших ідейних поглядів та неукраїнців. Однак, результати партійного будівництва не можна назвати вражаючими, адже напередодні Першої російської революції, за даними В. Головченка, діяло лише 11 партійних організацій, частина з яких були «нечисленними та малоактивними»⁵². Партія не набула масового характеру, а представники робітництва продовжували залишатися рідкістю в РУП⁵³. Слабкість Революційної української партії породжувала в багатьох партійців невіру у власні сили. Ця «невіра» складала психологічну основу, що штовхала до пошуку сильніших союзників у боротьбі за реалізацію програмних завдань.

Передреволюційний, 1904 рік, став переломним у житті Революційної української партії. Попри те, що соціал-демократичний напрям став домінуючим у партії, вона не стала організацією однодумців. У РУП існували принципові розбіжності з національною проблемою та з питання про її подальший організаційний розвиток. Однією з причин указаних розходжень була слабкість української соціал-демократії, що не могла скласти гідну конкуренцію в боротьбі за вплив на робітництво не лише РСДРП, але й єврейському соціал-демократичному Бунду. Тому в партії окреслилася тенденція до тіснішої співпраці з іншими марксистськими партіями, насамперед із російськими соціал-демократами. Проте залишалася відкритим питання про організаційні форми такого співробітництва. Його порушив Закордонний комітет РУП, який напередодні Першої російської революції перетворився на впливову партійну інституцію.

У функціонуванні політичних партій, особливо на етапі їхнього становлення, важливе значення має правильна постановка справи партійного будівництва

ва. Раціональний розподіл повноважень між центральними партійними органами та місцевими комітетами, оптимальне співвідношення принципів централізму та демократизму в їхній діяльності. На початковому періоді історії партії помітну роль відіграють питання лідерства та впливу різних партійних організацій. Усі зазначені проблеми проявилися в діяльності ЗК РУП.

Закордонний комітет був утворений рішенням I з'їзду «для переведення технічних справ партії»⁵⁴. Однак, насправді, його роль у житті партії виявилася значно більшою та, певною мірою, фатальною. Придивімося уважніше до цієї інституції; її персонального складу, наявності у ній різних ідейних угруповань, її взаємин з ЦК та місцевими партійними організаціями, з представниками інших політичних партій, змісту та результатів діяльності. Більшість зазначених проблем, які стосувалися ЗК РУП, залишилися поза увагою дослідників. Утім, саме з цією партійною установою пов'язано утворення групи партійних діячів, діяльність яких призвела до розколу РУП і створення Української соціал-демократичної спілки наприкінці 1904 – на початку 1905 р.

На час утворення Закордонного комітету РУП у Чернівцях уже друкувалися партійні періодичні та неперіодичні видання. Тому, перед «закордонцями» стояло завдання редагування партійних видань. Окрім того, вони мали організувати доставку видрукованої літератури на територію Російської імперії.

ЗК став функціонувати у Львові з січня 1903 р.⁵⁵. Протягом цього року його склад змінювався. Він формувалася на основі принципів функціональної доцільності перебування в ньому певних осіб та деяких випадкових факторів, наприклад, коли переслідування партійця в Російській імперії вимагало його переховування за «пределами досягаемости» поліцейського кулака⁵⁶. У ЗК працювали Д. Антонович (з січня до осені 1903 р., коли був заарештований у Харкові)⁵⁷, подружжя Євген і Катерина Голіцинські та В. Винниченко (з лютого по липень 1903 р.)⁵⁸. З листопада 1903 р. у Львові перебували О. Скоропис-Йолтуховський⁵⁹ та М. Ткаченко, до якого у грудні приїхала дружина – Н. Романович-Ткаченко⁶⁰.

Достеменно не знати, коли до Львова прибув П. Канівець. Останній, як свідчать повідомлення таємної поліції, проходив у Київському ГЖУ по двох дізнаннях: у справах про «Київський комітет Партії соціалістів-революціонерів» і про «злочинну агітацію серед селян Полтавської і Харківської губерній». П. Канівець деякий час перебував у київській тюрмі, потім знаходився «під особливим наглядом поліції» у м. Києві та на батьківщині, у с. Алтинівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії⁶¹. У вересні 1903 р., як повідомляв начальник Чернігівського ГЖУ, П. Канівець зник з Алтинівки і, за чутками, переховувався у Києві⁶². Однак, 24 березня 1904 р. Департамент поліції повідомляв, що П. Канівець зник за кордоном⁶³. І справді, навесні 1904 р. він уже перебував у Львові і своєю активністю привернув увагу австрійської влади⁶⁴. П. Канівець став активним співробітником ЗК.

На весну 1904 р. склалося відносно стійке ядро осередку ЗК РУП, яке складалося з М. Меленевського, П. Канівця, П. Крата, М. Ткаченка, О. Скоропис-

Йолтуховського, Є. Голіцинського. Варто відзначити, що активну участь в житті партії брали дружини «закордонців» – К. Голіцинська та Н. Романович-Ткаченко⁶⁵. У листопаді 1904 р. у Галичину приїхали С. Петлюра та П. Понятенко, які також ввійшли до ЗК РУП⁶⁶. До роботи у комітеті долучались також особи, які в силу різних обставин опинялись у Львові на короткий час – М. Русов⁶⁷, В. Дорошенко⁶⁸, Д. Дорошенко⁶⁹ та, можливо, деякі інші рупівці. Закордонний комітет РУП, члени якого водночас виступали співробітниками редакції партійних видань, перетворився на впливову партійну установу, що здійснювала ідейно-теоретичну, видавничу та організаційну діяльність. Він користувався авторитетом у партії, співставним із впливом ЦК.

Революційна українська партія в 1904 р., незважаючи на перетворення в соціал-демократичну організацію, не стала монолітною. У межах марксистської парадигми серед партійців існували розбіжності з національного та організаційного питань. Останнє стосувалося, зокрема, проблеми взаємин із іншими соціал-демократичними партіями, особливо з впливовою РСДРП⁷⁰. Історичні джерела дозволяють з'ясувати наявність у ній трьох ідейно-політичних течій. Прикметно, що зазначені напрямки існували як серед партійців в українських губерніях, так і в Закордонному комітеті.

Перші два напрямки, що йменуються в історичних джерелах «автономістами» та «федералістами» виступали за тіснішу організаційну співпрацю з російською соціал-демократією. Представники обох направленостей бачили слабкість українського соціал-демократичного руху та, водночас, упливість російських марксистських організацій, і виступали за входження РУП до складу РСДРП. Однак, автономісти вважали, що об'єднання в межах територіально великої держави – романівської імперії – має відбутися на засадах автономії. Це, на їхню думку, мало призвести до посилення розмаху класової боротьби. Прикметно, що відомий діяч російської соціал-демократії П. Тучапський називав автономістів «іскрівцями», себто – прихильниками ідей російської соціал-демократичної газети «Искра», що прагнула об'єднати пролетарський і соціал-демократичний рух усїєї Росії⁷¹. Російським марксистам найбільше імпонували саме автономісти⁷².

Другий напрямок складала федералісти, що також виступали за тісну співпрацю з РСДРП. Однак, федералісти прагнули будувати взаємовідносини з російськими марксистами на зразок того, що пропонував єврейський Бунд – створення федерації соціал-демократичних партій⁷³. Відоме негативне ставлення російських соціал-демократів до федералістичних принципів побудови партії, тому не випадково вони називали цю групу «відсталою», «опортуністичною», оскільки вона «свій світогляд обмежує рамками своєї національності»⁷⁴.

Третю групу складала прихильники існування незалежної української соціал-демократичної партії, що на той час складала меншість у Закордонному комітеті, проте, вони складала більшість у партії. Їх умовно можна назвати «незалежниками». Симптоматично, що меншовицька «Искра» кваліфікувала їх як «крайніх шовіністів»⁷⁵. Очевидно, не випадково саме серед цієї групи партійців

перебували прихильники самостійної України⁷⁶.

«Група колишніх членів Революційної української партії», які мали здебільшого інтернаціоналістські переконання, вийшовши з її складу у переддень нового 1905 р., утворили групу з назвою «Українська соціал-демократична спілка». Зазначений гурт як самостійна організація проіснував дещо більше місяця та, реалізуючи свої інтенції, 2 (15 лютого) 1905 р. увійшов до складу РСДРП. Надалі, іменуючись Українська соціал-демократична спілка РСДРП, вона діяла на основі програми російської марксистської партії як автономна організація в її складі аж до своєї фактичної ліквідації в 1912 р. Упродовж зазначеного часу її формальний статус та становище у складі російської соціал-демократичної партії змінювався; ми простежимо зазначену еволюцію в наступних розділах нашого дослідження. Попри це, можна однозначно стверджувати, і це вже доведено в сучасній науковій літературі, що Спілка не була самостійною політичною партією⁷⁷. Вона увійшла до складу російської соціал-демократії, загалом поділяючи інтернаціоналістську точку зору останньої щодо національного питання та справи партійного будівництва. Водночас, історичні джерела дозволяють простежити певні відмінності у поглядах, які спостерігалися на початках.

Свідченням наявності «особливої позиції» Української соціал-демократичної спілки у коротку добу її самостійного існування може слугувати публікація «Програми Соціал-демократичної робітничої партії Росії». Вона надрукована «ярижкою» та супроводжувалася популярними коментарями П. Тучапського⁷⁸. Зміст зауваг засвідчує, що брошура вийшла друком ще до 9 січня 1905 р. – початку революції, оскільки ця епохальна подія в ній жодним словом не згадується. Книжечка написана у «фірмовому» для спілчан, популярному стилі, розрахованому на недостатньо теоретично підготовлених місцевих партійних активістів, і, особливо, широкі народні маси. Прикметно, що після тексту з національними вимогами програми російської соціал-демократії, містилися примітки, які виходили за межі програмних положень. Так, у партійній програмі РСДРП, як відомо, містилась вимога широкого місцевого самоврядування, обласного самопорядкування для тих місцевостей, які відрізняються окремими побутовими умовами та складом людності. Коментуючи це програмне положення, автор розширював його, фактично, до меж національно-територіальної автономії. «... для народу було б лучче, якби всі ті губернії, де живе один який-небудь народ, що говорить одною мовою і має однакові умови життя (себ то де людність більше займається або хліборобством або працює на фабриках, де хліб родить краще або гірше, де є великі ріки або їх нема і так дальше), мали ще областне самопорядкування. Тоді народні виборні від всього такого краю могли б дбати зразу про всю людність, яка живе в цьому краю, могли б, наприклад, завести яку-небудь вищу школу (університет) з такою мовою, на якій говорить більшість народу того краю, або завести якусь велику больницу або що. Для одної губернії це було б не під силу, а кілька губерній разом могли б це зробити дуже легко. От, наприклад, усі ті губернії,

де живуть українці, могли б мати таке обласне само порядкування»⁷⁹. Очевидно, такі погляди на цю проблему мав на той час сам укладач брошури та час-тина спілчан. Проте зазначений коментар можна вважати швидше казусом, оскільки надалі ні в виданнях Української соціал-демократичної спілки, ні в практиці її агітаційно-пропагандистської роботи жодного разу не траплялася вимога автономії України.

На початку революції Українська соціал-демократична спілка опублікувала низку видань, у яких обстоювала революційні політичні зміни в країні. Це були брошури: перекладена з російської мови одного з лідерів меншовиків Ф. Дана «Всенародна конститутивна рада» та «Івана Гильки» (М. Меленевсько-го) «Про державний лад» і низка листівок⁸⁰. Вимоги соціал-демократів передбачали ліквідацію самодержавного ладу, скликання Установчих зборів і демократизацію політичного ладу Росії, проте вони не ставили завдання перебудови її на федеративних засадах і надати національно-територіальну автономію націям, які входили до її складу.

У газеті «Правда», вісім номерів якої в 1905 р. видрукувано українською та один російською мовами, спілчани неодноразово демонстрували свою відданість інтернаціональним принципам; вони категорично засуджували організовані чорносотенцями єврейські погроми⁸¹, вбивства татарами вірмен⁸², закликали до єднання робітників і селян усіх народів Російської імперії – росіян, українців поляків, євреїв, татар, вірмен, грузин та інших, «кому погано живеться <...> під царським самодержавством»⁸³. Воднораз, проголошуючи вимоги демократичних прав та свобод, зокрема, слова, друку та загальної й обов'язкової народної освіти за державні кошти, спілчани жодного разу не обмовилися, про використання при цьому української мови⁸⁴. Нічого не йшлося в публікаціях і про автономію України. Така редакційна політика, проваджена П. Тучапським, цілком корелювалася з інтернаціональними поглядами російських соціал-демократів на зазначені проблеми.

У 1906 р., коли постала проблема консолідації соціал-демократичних партій та спілок у Російській імперії в єдину марксистську партію, провідники Української соціал-демократичної спілки РСДРП чітко заявили свою інтернаціоналістську позицію на IV (Об'єднавчому) з'їзді (М. Меленевський) і публікаціями в пресі (П. Тучапський). Представляючи Спілку на російському марксистському форумі, «Самойлович» (М. Меленевський) стверджував, що УСДРП «нежиттєздатна, бо український пролетаріат зовсім обрусів і членам партії, що працюють серед нього, доводиться спершу навчити його української мови»⁸⁵. Навіть якщо й була допущена помилка в опублікованих протоколах з'їзду і твердження діяча УСДС стосувалося лише міського робітничого класу (про це, за спогадами П. Бензі, стверджував М. Меленевський)⁸⁶, вона все одно засвідчує, що спілчанин заперечував доцільність існування української національної марксистської партії.

Інтернаціоналістські, в дусі РСДРП, підходи до національного питання виказував ще один провідний діяч Спілки – П. Тучапський. Він виступив у 1906 р.

із низкою статей під псевдонімом «П. Лукашевич» на сторінках журналу «Вестник жизни». Характеризуючи українські політичні партії (УДРП, РУП), автор піддавав критиці їхні автономістські прагнення. Він наголошував, що таких широких законодавчих повноважень національних сеймів, як пропонується запровадити в Російській республіці, не мають аналогічні представницькі органи інших федеративних держав (США, Швейцарії, Австралії). Лідер УСДС стверджував, що «українські націоналісти» перебільшують економічні особливості України, яка вдало доповнює господарський устрій Російської держави. Натомість, надання великих прав українському сейму призведе до штучного відособлення господарського життя українських губерній, зашкодить економічному розвитку як України, так і центру Росії. Після викладеної диспозиції щодо автономії України П. Тучапський ставив запитання: «яким повинно бути ставлення російської соціал-демократії до вимоги автономії України?» Відповідаючи на нього, спілківський теоретик писав, що інтереси пролетаріату вимагають розвитку продуктивних сил Росії і зовсім не потребують автономії України. Враховуючи нечисленність робітничого класу в українських губерніях, як зазначав П. Тучапський, вони не зможуть завоювати більшості у власному національному парламенті та впливати на законодавчі ініціативи. Значно більшого робітники зможуть добитися, за умови запровадження загального виборчого права, в загальнодержавному законодавчому органі⁸⁷. Побоювання українців щодо централізації, як вважав П. Тучапський, можна буде нейтралізувати послідовною реалізацією програми РСДРП: розвитком широкого місцевого та обласного самоврядування, наданням рівноправності усім громадянам і запровадженням демократичних прав і свобод. Подоланню нерівності сприятиме використання рідної мови в галузі освіти, громадських та державних справ поряд з російською⁸⁸.

Отже, Українська соціал-демократична спілка лише на початку висловлювала «особливу думку» з національного питання у порівнянні з позицією РСДРП. Однак надалі вона демонструвала прихильність до інтернаціоналістичної позиції останньої; Спілка стверджувала про недоцільність існування самостійної національної партії українського пролетаріату та не цілком доречно акцентувала про його тотальну зрусифікованість. Національно-територіальна автономія України також оголошувалась зайвою, оскільки вона, на думку спілчан, могла нашкодити розвитку продуктивних сил українських губерній та центральної Росії. Вони були впевнені, що побоювання відносно російського централізму зайві, оскільки послідовна реалізація програми РСДРП дозволить запобігти його негативному впливу.

Доба Першої російської революції стала часом перевірки на міцність Революційної української партії. Попри те, що інтернаціоналісти відкололися від партії і створили Українську соціал-демократичну спілку, у її складі, а згодом і в УСДРП, продовжували існувати обидва напрями, проте потужнішим із них був національний.

У науковій літературі користується популярністю підхід, коли партійно-

політичне життя розглядається під кутом зору боротьби за партійне лідерство⁸⁹. Дослідники звертали увагу також на цей феномен в історії українських політичних партій⁹⁰. Одним із найважливіших призначень партійного лідера, особливо на початкових періодах історії організації, є чітке з'ясування ідейних та програмних настанов, які найкраще віддзеркалюють магістральні напрямки розвитку суспільства та забезпечують інтереси конкретної соціальної групи. Беручи до уваги те, що в РУП-УСДРП велася боротьба національної та інтернаціональної тенденцій, пропонуємо поглянути на проблему протиборства між ними під кутом зору політичного лідерства. 1905-й рік у партії проходив в ідейно-політичному змаганні між М. Поршем та Д. Антоновичем.

Ім'я одного з засновників партії – Д. Антоновича тісно пов'язували з «обласництвом»⁹¹. Це була, за словами українського соціал-демократичного публіциста В. Ковалюка, «партійна течійка» в РУП у 1905 р.⁹². Аналіз основних теоретичних та організаційних постулатів «обласників» засвідчував їхню прихильність до інтернаціональних принципів в національному питанні та в партійному будівництві. Терміни «обласники», «обласництво» походили від зазначеної у програмі російських соціал-демократів вимоги «областного самоуправління» (рос. мовою)⁹³. «Обласники» ставили під сумнів тезу про існування української нації та заперечували її право на автономію у складі майбутньої федеративної Російської республіки. В питанні про організаційні взаємини з РСДРП вони не лише не підтримували вимоги більшості про її федеративний устрій, але навіть виступали за саморозпуск РУП⁹⁴.

Характеризуючи погляди Д. Антоновича на національне та організаційне питання на час «невідбутого» з'їзду, В. Головченко вірно відзначив, що вони були ближчими до інтернаціоналістської групи М. Меленевського. Проте, як вважає цей історик, один із фундаторів РУП підтримав тоді М. Порша «заради збереження партії»⁹⁵. Погоджуємося з цією думкою вченого й уточнимо, що на «невідбутому з'їзді» Д. Антонович не підтримав групу Баска з двох причин. По-перше, «закордонці» здійснювали перетрактації з представником РСДРП таємно, що стало несподіванкою для більшості рупівців, зокрема й Д. Антоновича. По-друге, той спосіб, у який передбачалося приєднати РУП до складу російської соціал-демократії (отримати формальну більшість на з'їзді та прийняти рішення про входження до складу РСДРП), означав по суті ліквідацію української партії, до чого один із її фундаторів не був готовий. Проте згодом він сам став провідником лінії, розпочатої засновниками Спілки.

На останньому засіданні «невідбутого» з'їзду Революційної української партії її провідники вирішили розпочати дискусію на сторінках «Праці» з актуальних проблем партійного життя – національної, організаційної та аграрної⁹⁶. Найбільшого резонансу набула дискусія з національного питання⁹⁷. Це сталося передусім завдяки його гостроті, а також і тому, що «перша ластівка» – стаття Д. Антоновича про «неіснуюче питання», виявилася скандальною. Автор стверджував, що національне питання не існує та його вигадала буржуазія для затемнення класової свідомості пролетаріату. Більше того, він ставив під сумнів іс-

нування української нації, оскільки вона не має «власної» буржуазії⁹⁸. Відповідь М. Порша не забарилася. У тій же «Праці» він опублікував статтю, в якій зазначав, що насправді це питання існує й національний гніт проявляється в економічній, культурній та політичній сферах і тяжить над усіма верствами поневоленого народу, але найбільше – на пролетаріаті. М. Порш виставив ідею національно-територіальної автономії України як форми розв'язання національного питання⁹⁹. Хоча обидва автори використовували вульгарно-матеріалістичну марксистську аргументацію, за означеними точками зору виразно простежується їхня приналежність, відповідно, до інтернаціонального та національного напрямків у партії.

У середині 1905 р. Д. Антонович та його прихильники вдалися до реалізації своїх задумів. На початку червня вони скликали так званий «предварительний з'їзд» за участі делегатів Київського, Харківського, Полтавського, Лубенського, Ніжинського, Чорноморського та Закордонного комітетів. На ньому вони вчинили спробу «розв'язати питання про спілку з РСДРП»¹⁰⁰. Лише принципова позиція М. Порша та С. Петлюри завадила реалізації цих планів¹⁰¹.

25–26 вересня 1905 р. «обласники» здійснили ще одну спробу в справі з'єднання з РСДРП. З цією метою, без відома ЦК, була скликана конференція трьох комітетів – Полтавського, Лубенського та Харківського¹⁰². Доповідач із національного питання зазначив, що вимога автономії України не обґрунтована в рупівській партійній літературі. Після дискусії ухвалили відкинути гасло автономії як таке, що «перечить інтересам пролетаріату і затемнює його самосвідомість» а також «шкодить в практичній роботі»¹⁰³. Щодо об'єднання з російською соціал-демократією доповідач категорично заявив: «Нам потрібні не паліативи, а сполучення»¹⁰⁴. Після тривалої дискусії було запропоновано три проекти постанови. Врешті, делегати прийняли ухвалу, яка пропонувала найрадикальніше розв'язати це питання. Посилаючись на резолюції Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу, вирішили «домагатися з'єднання на основі повної централізації» з марксистськими партіями Росії, або «в крайньому разі хоч з тими соц[іал-] дем[ократичними] партіями, що працюють на Україні»¹⁰⁵. Про те, що учасники конференції були слабко обізнані з внутріпартійною ситуацією в РСДРП, свідчили слова делегата від Лубенського комітету А. Ливицького. Він зауважив, що все одно з ким об'єднуватися, з більшовиками чи меншовиками, «аби з'єднатися»¹⁰⁶. Конференція прийняла також резолюцію з вимогою до ЦК скликання екстреного з'їзду для розпуску Революційної української партії¹⁰⁷.

Центральний Комітет на своєму засіданні 28 вересня розглянув звернення конференції трьох організацій, однак дієвих заходів проти дезорганізації партії не вжив¹⁰⁸. Така позиція партійного керівництва, на наш погляд, зумовлювалася тим, що на той час у РУП домінувала точка зору про необхідність тіснішої співпраці з РСДРП. Однак лідери партії, як засвідчили подальші події, сподівалися досягнути об'єднання на федеративних засадах.

Прийняті на II з'їзді (грудень 1905 р.) ухвали та програма, зміна назви

(Українська соціал-демократична робітничка партія) засвідчували про завершення її перетворення в національну марксистську партію. Українські соціал-демократи аргументували прийняття за зразок Ерфуртської програми німецької соціал-демократії однаковими умовами капіталістичного суспільства (хоча, звісно, рівень розвитку капіталізму в українських губерніях, як і загалом у Російській імперії, суттєво різнився від Німеччини)¹⁰⁹. Засуджувалося національне гноблення, що марксистами традиційно пов'язувалося з капіталістичним ладом. Наголошувалося, що воно призводило до культурної, економічної та політичної відсталості пригноблених націй і «шкодить розвиткові класової самосвідомості і класової боротьби». Українські соціал-демократи оголошували себе противниками всякої експлуатації, зокрема й національної, та виступали за реалізацію права націй на самовизначення у такій політико-правовій формі, яка б забезпечувала «вільний культурний і громадський розвиток»¹¹⁰. Цією формою визнавалася національно-територіальна автономія України. Вона запроваджувалася з метою подолання національного гніту та демократизації державного ладу. Це означало також перебудову Росії на федеративних засадах. Визнавалось за необхідне здійснити децентралізацію законодавства, адміністрації та судівництва. Представницьке зібрання (сейм) мало розробляти закони, які б стосувалися внутрішніх справ України – території українських етнографічних земель. Передбачався широкий розвиток місцевого і крайового самоврядування для всього населення держави. Планували запровадити виборність і незалежність судів. Низка законодавчих ініціатив стосувалася захисту від економічної експлуатації та соціального забезпечення¹¹¹. Отже, розв'язання національного питання цілком відповідало принципам національних марксистських партій.

Рішення в справах партійного будівництва – «резолуція про національні організації пролетаріату» – також засвідчувала національний характер УСДРП. Українські соціал-демократи визнавали за доцільне «з'єднання всіх революційних соціал-демократичних партій і організацій в єдину СДРП Росії». Водночас, вони вказували на специфічні економічні та політико-юридичні умови, класову структуру, культуру та мову різних націй імперії. Відтак, висловлювалася впевненість, що «національні організації пролетаріату» дозволять краще розвивати класову самосвідомість і влаштовувати боротьбу пролетарів кожної нації, долати на-ціоналістичні тенденції в робітничому русі.

Означені особливості діяльності марксистських партій імперії, на переконання українських соціал-демократів, націлювали на дотримання принципу «національних організацій пролетаріату, не обмежених територіальними рамками». Тому з'їзд доручав ЦК «на установчому з'їзді всіх соціал-демократичних партій і організацій» романівської імперії здійснити заходи, спрямовані на об'єднання марксистських партій і спілок на федеративних принципах. Далі йшов перелік умов об'єднання з чотирьох пунктів: 1) УСДРП визнавалася єдиним представником українського пролетаріату в партії й посилювала своїх представників на з'їзді в ЦК РСДРП; 2) УСДРП самостійна в своїй діяльності;

скликає власні з'їзди, обирає ЦК, створює комітети та видавництва; 3) вищою інстанцією для всіх організацій є з'їзд РСДРП; 4) класовою боротьбою пролетаріату на місцях керує місцева організація, що складається з представників національних організацій (федеративні комітети)¹¹². Зазначена резолюція українського соціал-демократичного з'їзду також узгоджувалася з критеріями національної марксистської партії. Отже, прийняті II з'їздом резолюції та програма УСДРП засвідчили про перемогу національного напрямку в партії. Вже під час роботи форуму стало відомо, що лідер інтернаціональної течії Д. Антонович вийшов із партії¹¹³. Цей його крок символізував поразку інтернаціоналістів-«обласників».

Таким чином, впродовж 1905 р. у РУП існувала інтернаціональна течія, прихильники якої ставили під сумнів існування української нації та виявляли прагнення до злиття з РСДРП. З цією метою її адепти скликали низку партійних форумів, які навіть прийняли відповідні рішення, але внаслідок низки причин не змогли їх реалізувати. Ця група в РУП ототожнювалася з ім'ям Д. Антоновича. Проте, в партії переважали прихильники існування її як національної організації робітничого класу. Публічним виразником позиції більшості виступав тодішній лідер М. Порш. Перемога національного напрямку в партії відбулася на II з'їзді РУП-УСДРП.

Подальше, більш докладне, обґрунтування концепції «національних організацій пролетаріату» лідер УСДРП М. Порш зробив на початку 1906 р. на сторінках партійного журналу «Вільна Україна», який виходив у Санкт-Петербурзі. Вже в першому номері часопису було опубліковано декілька статей, в яких розглядалося національне питання¹¹⁴. Один із авторів указував на непросте завдання поєднати національний «патріотизм з класовою соціалістичною працею»¹¹⁵. Його виконав лідер партії М. Порш, який обґрунтував програмну вимогу українських соціал-демократів про запровадження національно-територіальної автономії та перебудови Російської держави на федералістських засадах¹¹⁶. Де-що раніше, у березневому номері «Вільної України» виступив із статтею, в якій розлого аргументував федералістську позицію УСДРП у справі об'єднання марксистських партій Російської імперії¹¹⁷. Автор висловлював упевненість, що саме на таких засадах відбудеться об'єднання соціал-демократичних партій і спілок. Однак, він помилився.

Участь українського представника (М. Порша) в роботі IV з'їзду РСДРП уже докладно з'ясована в монографії В. Головченка¹¹⁸. Уважаючи за зайве повторюватись, зазначимо лише, що, очевидно, зважаючи на федералістську позицію УСДРП, їй не запропонували взяти участь в роботі зазначеного форуму. Зачитаний головою на четвертому засіданні В. Леніним лист від імені ЦК УСДРП лише непрямо, посиланням на досвід австрійської соціал-демократії, підтвердив федералістські переконання українських марксистів¹¹⁹. Після цього відбулася невелика дискусія. Головуючий зачитав спільну заяву двох спілчан – С. Завадського, М. Меленевського та двох меншовиків – від Київського комітету М. Гурського та полтавської організації Д. Моравського, які ствер-

джували про слабкість організації РУП, її незначний вплив на пролетаріат та пропонували не запрошувати її делегата на з'їзд. Водночас, вони визнавали за бажане входження української соціал-демократії до складу РСДРП і пропонували передати це питання на розгляд ЦК¹²⁰. Пояснюючи, чому представника УСДРП не допустили на форум, член ЦК, меншовик В. Крохмаль також повідомив: «всі дані засвідчували, що це організація – не серйозна». Натомість, більшовик Алексінський уважав за можливе допустити українських соціал-демократів на з'їзд із дорадчим голосом, якщо це оформлена соціал-демократична організація і користується певним впливом. Останнє підтвердив представник Бунду М. Гольдман (Лібер), який відзначив, що УСДРП брала участь у двох міжпартійних конференціях, працює серед мас і бундівські організації зустрічаються з ними в процесі діяльності. Він повідомив також, що представник УСДРП очікує відповіді в Санкт-Петербурзі¹²¹. Більшістю голосів репрезентанта українських марксистів запросили на форум. Урешті, питання про умови входження УСДРП до складу російської соціал-демократії відклали «за браком часу» і передали на розгляд ЦК РСДРП¹²². Однак, з'їзд так і не виробив директив ЦК з питання про об'єднання, тому реалізація цього рішення була проблематичною, на чому зазначив М. Порш¹²³. По суті, українській соціал-демократії відмовили у вступі в РСДРП. Щоправда, перемовини між УСДРП і РСДРП про з'єднання велися і після з'їзду.

Ці переговори провадилися вже на рівні ЦК УСДРП і ГК УСДС. Визначення комунікатором Головного комітету засвідчувало, що Українська Спілка та її керівний орган набули високого авторитету в партії. Водночас, це рішення засвідчувало, що керівництво російської соціал-демократії не надавало цим переговорам великого значення. Тим часом, українські соціал-демократи проявляли готовність до компромісу; вони, за інформацією Юрія Ларіна, відмовлялися від особливого представництва в ЦК РСДРП¹²⁴. Проте, керівництво РСДРП, очевидно, втратило інтерес до цього питання, оскільки не вникало в перебіг переговорів¹²⁵. Врешті, об'єднання так і не відбулося.

Чому УСДРП не була включена до складу РСДРП? Адже умови, виказані українськими соціал-демократами дуже нагадували «ультимативні вимоги» про об'єднання з РСДРП, висунуті єврейським соціал-демократичним Бундом. Однак, якщо останнього прийняли до складу російської марксистської партії на IV з'їзді в квітні 1906 р., то українським соціал-демократам – відмовили. Цьому, на наш погляд було дві причини. Перше. На відміну від Бунду, УСДРП була суттєво слабшою партією. Чисельність її партійних організацій складала 6000, більше половини з яких були сільськими робітниками, що як мінімум у 5,5 разів менше, ніж кількість членів єврейських соціал-демократів¹²⁶. Натомість бундівці мали міцні позиції серед переважно ремісничого пролетаріату «смуги єврейської осілості», де впливи РСДРП виявилися слабкими. Попри бажання об'єднати усі соціал-демократичні партії та спілки під своєю зверхністю, російські марксисты, очевидно, зважували співвідношення принципів поступок і ваги впливовості відповідної соціал-демократичної партії. Якщо без

УСДРП (і за допомогою Спілки) вони могли впоратися з розширенням свого впливу на сільське робітництво українських губерній, то без значно потужнішого Бунду закріпити вплив над ремісничим пролетаріатом було важче.

Був ще другий чинник, який негативно впливав на спроби УСДРП увійти до складу РСДРП на федеративних засадах – Українська соціал-демократична спілка. Вона, як уже зазначалось, цілком забезпечувала ту прогалину, яка мала місце в діяльності російської соціал-демократії в Наддніпрянській Україні – роботу серед селянства. Завдяки спілчанським організаціям РСДРП упевнено почувалася в сільському середовищі, де працювали й українські соціал-демократи. Проте останні не могли скласти конкуренції РСДРП у роботі серед міського робітничого класу. Таким чином, російські марксисты, в тому числі й завдяки Спілці, перетворювалися в українських губерніях Російської імперії у провідну пролетарську партію. Крім того, УСДС забезпечувала ідейно-політичний «комфорт» російським марксистам оскільки сповідувала однакові з нею інтернаціоналістські принципи та складала органічну частину РСДРП. Між тим, російські соціал-демократи завжди могли сказати (і говорили) про перебування української соціал-демократичної організації в її складі.

Водночас, Українська соціал-демократична спілка була своєрідним нагадуванням про «особливу позицію» УСДРП. І тому при першій ліпшій нагоді товариші з російської марксистської партії вказували їм на це. Так було, зокрема, під час роботи Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу. Представника УСДРП Л. Юркевича (Рибалку) включили до складу соціал-демократичної делегації Росії й він отримав членську картку учасника. Залишалось з'ясувати характер цієї участі; український репрезентант наполягав на тому, що його партія повинна мати право вирішального голосу на конгресі. Обговорення цього питання в делегації мало неформальний «характер звичайних балачок»¹²⁷. Під час розмови лідер більшовиків В. Ленін запитав: «А скажите, почему это вы там с нашей Спилкой не мирите?» Інший, А. Луначарський, каже: «Нет, мы не можем дать решающего голоса, почему они не соединяются». Після такого «обговорення» прийняли рішення про надання українському представникові дорадчого голосу¹²⁸. Зазначений епізод надзвичайно промовистий; інтернаціоналістська партійна організація УСДС була «своєю» не лише для меншовицької частини РСДРП, але й для більшовиків. Російські соціал-демократи використовували чинник Спілки для тиску на незгідливу національну українську марксистську партію.

Отже, в українському соціал-демократичному русі на межі XIX та XX ст. проявилися два напрямки – національний та інтернаціональний. Національні марксисты були репрезентовані групою Українська соціал-демократія, Українською соціалістичною партією, Революційною українською партією та Українською соціал-демократичною робітничою партією. До інтернаціонального напрямку можна залічити Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії та Українську соціал-демократичну спілку.

Найвпливовішою національною марксистською партією була РУП-УСДРП.

Вона відстоювала українські національні інтереси та в справі партійного будівництва виступала за об'єднання з іншими соціал-демократичними партіями та спілками на федеративних засадах, а задля вирішення національного питання прагнула досягнути національно-територіальної автономії. Водночас, у РУП-УСДРП, існувала досить сильна інтернаціональна тенденція. Вона проявилася у недооцінці частиною українських марксистів значення національного питання в житті України та Російської держави а також у прагненні будь-якою ціною досягнути об'єднання з РСДРП. Прихильність до таких поглядів демонстрували невеликі групи («обласніки») або й окремі партійці. Причини існування цього напрямку коренилися в слабкості національної марксистської партії та в потужних ідейних та організаційних впливах російської соціал-демократії.

Примітки:

¹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка / Мартін Маля. – К.: Мегатайтп, 2000. – 608 с.; Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія / Роберт Сервіс. – Київ: Темпора, 2012. – 616 с.

² Марксизм як традиція і перспектива [форум] // Україна модерна. – 2009. – 14 (3). – С. 13.

³ Там само. – С. 13-14.

⁴ Литвин В. Історія України (у 3-х томах). Т. II: Кінець XVIII – початок XX ст. / Володимир Литвин. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 467.

⁵ Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 8-13; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. – С. 5-9; Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем / Юрій Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 289-338.

⁶ Кривогуз И. М. Второй Интернационал. 1889-1914 / И. М. Кривогуз. – М.: Мысль, 1964. – С. 487-490; Козловский Ч. Очерки истории польского рабочего движения / Чеслав Козловский. – М.: Политиздат, 1980. – 384 с.

⁷ Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 76.

⁸ Смирнова М. И. Национальные политические партии России социал-демократического направления (конец XIX – начало XX в.) / М. И. Смирнова // История национальных политических партий России: Материалы науч. междунар. конф., 25-26 июня. 2003 г., Москва / Ассоциация «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) и др. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 131.

⁹ Шляхов О. Україна на шляху. – С. 118-119.

¹⁰ Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення / Геральд Біндер // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К.: К. І. С., 2011. – С. 188-189.

¹¹ Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 112-113.

¹² Приходько В. Під сонцем Поділля / Віктор Приходько. – Львів: Червона калина, 1931. – С. 30-31; Земзюліна Н. І. Участь учнівської і студентської молоді в діяльності організацій політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. / Н. І. Земзюліна // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2014. – Т. 21. – С. 194-195.

¹³ Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1991. – С. 310-314.

¹⁴ Будницкий О. В. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920) / О. В. Будницкий. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – С. 52-68.

¹⁵ Кравченко Б. Назв. праця. – С. 40.

¹⁶ Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 112-115.

¹⁷ Кравченко Б. Назв. праця. – С. 43.

¹⁸ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець XIX століття – лютий 1917 р. Монографія / А. І. Павко. – Київ: Іван Федоров, 1999. – С. 5; Павко А. І. Політичні партії й організації у Східній Галичині та Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку ХХ ст.: повчальний досвід історії України / А. І. Павко // Питання історії України XIX – початку ХХ ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. V. – С. 94.

¹⁹ Киселёв И. Н. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение. (Количественный анализ) / И. Н. Киселёв, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 77-78.

²⁰ Там же.

²¹ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. – Київ: Генеза, 2002. – С. 134.

²² Про діяльність національних політичних партій, їхні взаємини з українськими соціал-демократами маємо чималу літературу. Див. про українські ліберально-демократичні організації: Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок ХХ століття) / Світлана Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 80-108; Ко-

лесник В. Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: Монографія / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 82-83, 91; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 14-18. Федьков О. М. «Селянству – владу і землю!» Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.) / О. М. Федьков, В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2011. – С. 173-189; Федьков О. М. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 р. / О. М. Федьков, В. О. Магась // Питання історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2009. – Т. 16. – С. 348-361. Про самостійницький (націоналістичний) напрямок українського політичного руху: Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників / Тетяна Геращенко // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – № 2 (27). – С. 13-39.; Курас І. Ф. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 9. – С. 81-82; Ситнік В. П. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ситнік Віктор Петрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – С. 8. Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово / Федір Турченко // Режим доступу: <http://you-books.com/book/F-Turchenko/Mikola-Mihnovskij-Zhittya-i-Slovo>. Комплексна оцінка партійного життя в Наддніпрянській Україні зроблена в низці наукових публікацій: Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / Ігор Гирич. – Київ: Укр. письменник, 2014. – С. 279-356; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть. – Соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – Київ: Либідь, 1993. – С. 45-157; Литвин В. Історія України (у 3-х томах). Т. II: Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. / Володимир Литвин. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 523–534, 595-670; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. – Київ: Генеза, 2002. – 424 с.; Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – Київ: Парламентське вид-во, 2007. – С. 51-81; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – Київ: Парламентське вид-во, 2007. – С. 45-68.

²³ Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 9.

²⁴ Сарбей В. Г. Національне відродження України. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 197-199, 215-220.

²⁵ Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття. Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. – Харків: Основа, 1997. – С. 226-228; Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Юрій Лавріненко // Сучасність. – травень 1971. – Ч. 5. – С. 81-82.

²⁶ Там само. – липень-серпень 1971. – Ч. 7-8. – С. 137-138; Головченко В. І. Від «Самостійної України». – С. 13.

²⁷ Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Юрій Лавріненко // Сучасність. – травень 1971. – Ч. 5. – С. 69-73.

²⁸ Гошовська В. А. Вказ. праця. – С. 224-350; Диба Л. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / Леся Диба. – К.: Основні цінності, 2003. – С.136-137; Лавріненко Ю. Вказ. праця // Сучасність. – травень 1971. – Ч. 5. – С. 69-73.

²⁹ Там само. – липень-серпень 1971. – Ч. 7-8. – С. 141-142.

³⁰ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – Київ: Книгоспілка, 1926. – С. 46-52; Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського / Володимир Головченко // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 97.

³¹ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. – С. 97.

³² Федьков О. М. «Товариш Павлов» і розкол РУП. – С. 98.

³³ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського / Володимир Головченко // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 97.

³⁴ Колесник В. Українська соціалістична партія: створення, програмно-тематичні засади, діяльність / Віктор Колесник // Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 87.

³⁵ Там само. – С. 88-90.

³⁶ Гирич І. Богдан Ярошевський та його УСП / [Електронний ресурс] Ігор Гирич. – Режим доступу: <http://www.i-hyrych.name/History/UkrSocialDemocracy/YoungUkraine/VJaroshevsky.html>. – Назва з екрану.

³⁷ Колесник В. Українська соціалістична партія: створення, програмно-тематичні засади, діяльність / Віктор Колесник // Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 86-87.

³⁸ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – Київ: Книгоспілка, 1926. – С. 58; Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст./ Володимир Іванович Головченко. – Харків: Майдан, 1996. – С. 18-26.

³⁹ Самостійна Україна. Промова. – Львів: Видає Е. Косевич. З «Друкарні Уділової», ул. Ліндого ч. 8, 1900. – С. 23.

⁴⁰ Єфремов С. З громадського життя на Україні / Сергій Єфремов. – Київ: Вік, 1909. – С. 51-52.

⁴¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – Київ: Книгоспілка, 1926. – С. 61-97; Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 24-45; Наумов С. О. Ста-

новлення Революційної української партії / С. О. Наумов // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 2. – С. 49-58.

⁴² Головченко В. І. Вказ. праця. – С. 24.

⁴³ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП)... – С. 71.

⁴⁴ Там само, 71

⁴⁵ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 26.

⁴⁶ Поссе В.А. Теория и практика пролетарського социализма. – Женева: Издание Г. А. Куклина 116, Rue de Carouge. – 1905. – С. VI. [Библиотека русского пролетария № 45].

⁴⁷ Поссе В.А. Какова должна быть программа русских пролетариев? Первый выпуск. 1) Название партии. 2) Построение программы. – Женева: Издание Г. А. Куклина 116, Rue de Carouge. – 1905. – 80 с.

⁴⁸ Там само. – С. 75-76.

⁴⁹ Там само. – С. 76.

⁵⁰ Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 10 Листи (1876–1897). – С. 23.

⁵¹ Поссе В. О. Національна автономія і всесвітня федерація. З передмовою В. М. (В. Шемета). / В. О. Поссе. – Львів: б. в., 1905. [Видання УНП]. – С. VI.

⁵² Головченко Від «Самостійної України»... – С. 28, 33-35.

⁵³ Галаган М. З моїх споминів. Ч. 1: (80-ті роки до світової війни) / Микола Галаган. – Львів: Червона калина, 1930. – С. 112; Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 36-37.

⁵⁴ Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії / В. Дорошенко. – Львів – Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. – С. 16; Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 26-27.

⁵⁵ Дорошенко В. Революційна Українська Партія. – С. 17.

⁵⁶ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів / Наталя Романович-Ткаченко // Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред. академіка М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1925. – Кн. 4. – С. 116.

⁵⁷ Автобіографія Дмитра Антоновича / Публікація Андрія Жука // Сучасність. – січень 1961. – № 1. – С. 104.

⁵⁸ Гермайзе О. Вказ. праця. – С. 213-225.

⁵⁹ Скоропис-Йолтуховський О. Мої злочини / Олександр Скоропис-Йолтуховський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Кн. 2, зб. II / IV. – С. 193.

⁶⁰ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів / Наталя Романович-Ткаченко // Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред. академіка М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1925. – Кн. 4. – С. 115.

⁶¹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102

ДП ОО. Оп. 1906 г. – 235 / I отд. – Д. 810. – Л. 1.

⁶² Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102
ДП ОО. Оп. 1906 г. – 235 / I отд. – Д. 810. – Л. 1.

⁶³ Там же. – Л. 4.

⁶⁴ Там же. – Л. 6.

⁶⁵ Дорошенко В. Революційна Українська Partія. – С. 25; Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів / Наталя Романович-Ткаченко // Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред. академіка М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1925. – Кн. 4. – С. 115.

⁶⁶ Стемпень С. С. Львівський період життя С. Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904-грудень 1905 р. / С.С. Стемпень // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 29.

⁶⁷ Дорошенко В. Революційна Українська Partія. – С. 26; ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 4, 6, 7 зв.

⁶⁸ Дорошенко В. Революційна Українська Partія. – С. 26.

⁶⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Дмитро Дорошенко. – Виннипег, 1949. – С. 60. ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 5.

⁷⁰ Дорошенко В. Революційна Українська Partія. – С. 25-26.

⁷¹ Українець-искровец Об Украинской Революционной Партии // Искра. – 15 декабря 1904 г. – № 80. – С. 2-3.

⁷² РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 2, 3, 4.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Українець-искровец Об Украинской Революционной Партии // Искра. – 15 декабря 1904 г. – № 80. – С. 2-3.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ РГАСПИ. – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 5.

⁷⁷ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 51; Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП / С. О. Наумов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 908. Серія «Історія» Випуск 42. – Х., 2010. – С. 106-114.

⁷⁸ Программа Соціал-демократычнoй робитнычoй партіі Росіі. – [Б.м.в.]: Украинська соціал-демократычна спілка, [Б.р.в.]. – [Лысток «Правды». – 32 с.

⁷⁹ Там само. – С. 14.

⁸⁰ Гилька І. Про державний лад. Додаток до 2 ч.«Правды» / Іван Гилька. – Львів: Накладом «Правды», з друкарні Народової Манецких, 1905. – 29 с. (Видання Української соціал-демократычної спілки); Дан Ф. Всенародня конститутівна рада. Всенародное Укредительное собрание / Ф. Дан. – Львів: Накладом «Правды», з друкарні Народової Манецких, 1905. – 40 с. (Видання Української соціал-демократычної спілки).

⁸¹ Хто такі соціал-демократи? // Правда. – февраль 1905. – Ч. 2. – С. 1-3; Рух за волю в Росії // Правда. – январ 1905. – Ч. 1. – С. 2; За два місяці // Правда. – юнь, юль, август 1905. – Ч. 6, 7, 8. – С. 16; Письма з сел // Правда. – юнь, юль, август 1905. – Ч. 6, 7, 8. – С. 17.

⁸² За місяць // Правда. – март 1905. – Ч. 3. – С. 12.

⁸³ Про революцію // Правда. – март 1905. – Ч. 3. – С. 9-10.

⁸⁴ Петербурська неділя // Правда. – январь 1905. – Ч. 1. – С. 3; Де підвівся робочий люд до боротьби з душогубом-царем та инчими ворогами народу? // Правда. – февраль 1905. – Ч. 2. – С. 5; За місяць // Правда. – февраль 1905. – Ч. 2. – С. 12; Чого нам треба – чи Земського Собору чи Всенародньої Конститутивної Ради («Учредительного Собрания»)? // Правда. – март 1905. – Ч. 3. – С. 3; Чого хоче Соціал-Демократична Робітничка Партія Росії для селян? // Правда. – юнь, юль, август 1905. – Ч. 6, 7, 8. – С. 6; Письма з сел // Правда. – юнь, юль, август 1905. – Ч. 6, 7, 8. – С. 18.

⁸⁵ Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель-май) 1906 года: Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. С. 31.

⁸⁶ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 93.

⁸⁷ Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: колективний портрет (кінець XIX – початок XX століття) / Світлана Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 141-142.

⁸⁸ Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: колективний портрет (кінець XIX – початок XX століття) / Світлана Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 142.

⁸⁹ Базанова О. В. Черносотенное движение и православное духовенство Омской епархии 1908–1914 гг.: личностный аспект / О. В. Базанова // Политические партии России: прошлое и настоящее: Сб. статей. – СПб: Изд. С.-Петербургского университета, 2005. – С. 53-64; Тютюкин С. В. Г. В. Плеханов и В. И. Ленин: революционеры и политики / С. В. Тютюкин // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы междунар. науч. конф., 21-22 апр. 2008 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. – Москва: Собрание, 2009. – С. 31-42; Щелоков О. В. Большевики: проблема лидерства и обновления руководства (1906–1911 гг.) / О. В. Щелоков // Мировая социал-демократия: теория, история и современность: Материалы междунар. конф., 21-21 мая. 1996 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. – Москва: Собрание, 2006. – С. 234-252.

⁹⁰ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 38.

⁹¹ Коваль В. «Областнікі» / В. Коваль // Наш голос. – 1911. – Ч. 6-8. – С. 350-351.

⁹² Там само. – С. 348.

⁹³ Второй съезд РСДРП. – С. 421.

⁹⁴ Коваль В. «Областнікі» / В. Коваль // Наш голос. – 1911. – Ч. 6-8. – С. 350-351.

⁹⁵ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 51-52.

⁹⁶ Там само. – С. 51.

⁹⁷ Детально про це див.: Головченко В. І. Від «Самостійної України». – С. 52-53; Заводовський А. Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демо-

кратії (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / Анатолій Заводовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. – С. 67-74; Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій / Панас Феденко. – Подєбради, 1934. – С. 25-27. [Український техніко-господарський інститут позаочного навчання в Подєбрадах].

⁹⁸ Войнилович С. Неіснуюче питання // Праця. – 1905. – Ч. 11. – С. 2-5; Войнилович С. Ще про неіснуюче питання // Праця. – 1905. – Ч. 12. – С. 3-5.

⁹⁹ Чацький З приводу «неіснуючого питання» // Праця. – 1905. – Ч. 13-14. – С. 2-6.

¹⁰⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 5 зв.

¹⁰¹ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 55-56.

¹⁰² Там само – С. 56; ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 60.

¹⁰³ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 26-26 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 26 зв.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само; Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 56.

¹⁰⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 26 зв.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – Київ: Книгоспілка, 1926. – С. 261.

¹¹⁰ Там само. – С. 261-262.

¹¹¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали [Упор. В. Ф. Шевченко та ін.]. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – С. 96-99.

¹¹² Там само.

¹¹³ Антонович Коваль В. «Областнікі». – С. 353.

¹¹⁴ Каутський К. Національне питання в Росії / К. Каутський // Вільна Україна. – січень-лютий 1906. – Ч. 1-2. – С. 70-81; Смуток П. Краєва автономія України / Павло Смуток // Вільна Україна. – січень-лютий 1906. – Ч. 1-2. – С. 27-40; Не-я К. (К. А.) Де-що про націоналізм та соціалізм / К. Не-я (К. А.) // Вільна Україна. – січень-лютий 1906. – Ч. 1-2. – С. 83-93.

¹¹⁵ Не-я К. (К. А.) Де-що про націоналізм та соціалізм / К. Не-я (К. А.) // Вільна Україна. – січень-лютий 1906. – Ч. 1-2. – С. 93.

¹¹⁶ М. П. (Порш М.) Автономія України в світлі «соціалдемократичної» критики / М. П. (Порш М.) // Вільна Україна. – апріль 1906. – Ч. 4. – С. 23-45.

¹¹⁷ М. Ч. (Порш М.) Національні організації пролетаріату / М. Ч. (М. Порш) // Вільна Україна. – март 1906. – Ч. 3. – С. 59-80.

¹¹⁸ Головченко В. І. Від «Самостійної України»... – С. 91-94.

¹¹⁹ Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель-май) 1906 года: Протоколы // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – С. 31-32.

¹²⁰ Там же. – С. 33.

¹²¹ Там же. – С. 33.

¹²² Там само. – С. 92-93.

¹²³ Там же. – С. 451.

¹²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 169 зв.

¹²⁵ ГАРФ. – Ф. 102 ДП ОО. – 1907 г. – Оп. 237. – Д. 8, ч. 1. – Л. 7 об.

¹²⁶ Шморгун П. М. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и «Спілка» в революции 1905–1907 гг. // Научная сессия по истории первой русской революции 1905–1907 гг. Тезисы сообщений. – М. Изд-во АН СССР, 1965. – С. 151; На весну 1907 р. чисельність членів партії складала 3000, 2/3 з яких – сільські робітники. Див.: Доклад Української соціалдемократичної робітничої партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. – Львів: Загальна друкарня, Академічна, ч. 8, 1907. – С. 3.

¹²⁷ ЦДАВО. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 169-172.

¹²⁸ Там само. – Арк. 172.

Olexandr Fed'kov. The Ukrainian social and democratic movement in Russian Empire's provinces at the turn of the XIX-XX th centuries: social and cultural conditions and vectors of activity. *Marxism as a very important social and political movement was created in the mid-to-late 19th century and continued its functioning in the 20th century. According to the theory created by K. Marx and F. Engels social progress ideas were connected with working class, the main task of which was to reject private property, as the base for inequality, and to create a new fair social order. The classification of Marxist parties is very important for this analyses. Present historiographic subdivision of social and democratic parties, their units, wings and fractions into revolutionary and opportunistic is ideologically biased. New classification, proposed by the author, can give us the better understanding of Marxist organizations. It is based on two criteria connected with the process of party formation or state and legal status of a nation in the future. According to this approach all social and democratic parties and their units should be subdivided into international and national. International parties stood for creation of the Central Marxist Party consisting of international and national units. They wanted to create the centralized socialist state and decide the important social and national tasks. National social and democratic parties stood for federal or independent Marxist parties. So called national issues should be decided by national independence, national and territory autonomy.*

The author marked the existence of two wings in social and democratic movement in Ukrainian provinces of the Russian Empire after analyses of the Ukrainian Marxists' practical and theoretical activity. So, two political wings, national and international, were created in the Ukrainian social and democratic movement at the turn of the 19-20th centuries.

National Marxists were presented by the Ukrainian Social Democracy group, the Ukrainian Socialist party, the Ukrainian Revolutionary party and the Ukrainian Social and Democratic labour party.

International wing includes the Agricultural workers group of social and democrats of the Kyiv province and the Ukrainian social and democratic league. After three months

of its existence the Ukrainian social and democratic league was included in the RSDRP as an independent unit.

On the eve of the first Russian revolution there were three ideological and political groups in the Foreign RUP. Autonomists stood for entering the RSDRP as the independent member and supported its program. They were sure that after disappearing of private property all social and national issues would be decided. Federalists stood for the entering into the Russian Marxist Party according to federal base and supported «national forms of proletarian movement». The third and the most numerous group included defenders of the Ukrainian independent social and democratic party (later they also supported federal approach and stood for entering the RSDRP). The members of this party stood for national and territorial status in the future Russian democratic republic.

The RUP-UCDRP was one of the most influential parties in 1905–1907. It fought for national interests and union with the other Marxist parties and leagues on a federal base. According to its policy all national questions should be decided with the help of the national and territorial autonomy. At the same time some members of this party tended to powerful international tendency and underestimated the meaning of national issues in the life of Ukraine and Russian state. They just wanted to join in the RSDRP. The supporters of these ideas were presented by small groups of so called «oblasnyky» and separate members of the party. The reason of this tendency was rooted in the weakness of the National Marxist Party and powerful influence of the Russian social democracy.

Key words: classification, social democracy, Marxism, working class, national, international.

Отримано: 19.10.2016 р.

УДК 477.43«19/20»

Вадим Стецюк

КИЇВСЬКА ВІЙСЬКОВО-ФЕЛЬДШЕРСЬКА ШКОЛА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вадим Стецюк. Київська військово-фельдшерська школа наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У статті проаналізовано організацію навчального процесу, педагогічний та учнівський склад Київської військово-фельдшерської школи (КВФШ) – єдиного на Правобережній Україні й одного з шести на всю Російську імперію навчальних закладів такого типу. Показано, що школа, організована ще у 1838 р., в період реформ Олександра ІІ зробила різкий ривок у своєму якісному розвитку – було розширено приміщення, створено замський табір у Китаєві, до навчального процесу залучено фахових науковців-медиків із Університету Святого Володимира та офіцерів із досвідом педагогічної роботи. Продемонстровано, що відсутність перспективи кар'єрного зростання зумовлювала вступ до школи переважно дітей із бідних селянських та робітничих родин, для

яких «казеннокоштане» навчання ставало соціальним ліфтом, який дозволяв піднятися соціальною драбиною. Ряд випускників школи згодом стали відомими громадсько-політичними та культурними діячами, долучившись до розвитку як українського національного, так і загальноімперського соціалістичного руху.

Ключові слова: військово-фельдшерська школа, Іван Огієнко, Микола Щорс, Остап Вишня, Панас Любченко.

Вадим Стецюк. *Киевская военно-фельдшерская школа в конце XIX – начале XX в.* В статті проаналізовані організація учебного процесу, педагогический и ученический состав Киевской военно-фельдшерской школы (КВФШ) – единственного на Правобережной Украине и одного из шести на всю Российскую империю учебных заведений такого типа. Показано, что школа, организованная еще в 1838 году, в период реформ Александра II сделала резкий рывок в своем качественном развитии – были расширены помещения, создан загородный лагерь в Китаево, в учебный процесс вовлечены профессиональные ученые-медики с Университета Святого Владимира и офицеры с опытом педагогической работы. Продемонстрировано, что отсутствие перспектив карьерного роста предопределяла поступление в школу преимущественно детей из бедных крестьянских и рабочих семей, для которых «казенноплатное» обучение становилось социальным лифтом, которое позволяло подняться по социальной лестнице. Ряд выпускников школы впоследствии стали известными общественно-политическими и культурными деятелями, приобщившись к развитию как украинского национального, так и общеимперского социалистического движения.

Ключевые слова: военно-фельдшерская школа, Иван Огиенко, Николай Щорс, Остап Вишня, Панас Любченко.

У значному масиві досліджень, присвячених життєвому та творчому шляху Івана Огієнка, Остапа Вишні, Василя Чечвянського, Михайла Донця, Панаса Любченка практично відсутні роботи, в яких би аналізувалось значення для становлення особистості цих видатних історичних діячів періоду навчання у Київській військово-фельдшерській школі. Більше того, попри існування цілого ряду робіт з історії школи, зокрема, фундаментальної праці М. Бойчака та Р. Лякіної¹, побіжної характеристики у праці О. С. Ішутіна, С. Н. Шнітко, Г. А. Яроша, Ю. А. Соколова², у науковій літературі практично не піднімалось питання щодо ролі випускників школи у політичному, соціальному та культурному житті XIX – початку XX ст. Ще гіршою є ситуація у науково-популярній літературі, присвяченій таким відомим випускникам школи як Микола Щорс³, Дем'ян Бедний⁴ тощо.

Школа з підготовки військових фельдшерів була організована при Київському військовому госпіталі у 1838 р., паралельно із аналогічними школами у Санкт-Петербурзі, Москві та Іркутську⁵.

На початковому етапі існування школи кадрове питання вирішувалось

шляхом накладання додаткових обов'язків на лікарів шпиталів, при яких були відкриті фельдшерські школи. Мали місце також проблеми із учнівським контингентом. Тривалий час військово-фельдшерські школи поповнювались хлопчиками, переведеними із батальйонів кантоністів. В останніх проходили службу до досягнення повноліття солдатські сини, котрі фактично були кріпаками військового відомства. Саме із цих молодих людей готували топографів, кравців, шевців, інших фахівців для військових частин. При цьому фах військового фельдшера, що не давав ані перспектив кар'єрного зростання, ані можливостей додаткового заробітку у цивільному житті (малоосвічене селянство практично не зверталось до медиків із освітою європейського типу) був значно менше популярним у порівнянні із ремісничими спеціальностями. Як результат, до військово-фельдшерських шкіл йшли на навчання чи не найгірші кантоністи, що, звісно, негативно позначалось на якості підготовки фахівців⁶.

Лише у 1869 р. Олександр II підписав нове Положення про військово-фельдшерські школи. За цим документом школи відокремлювались від госпіталів і перетворювались в окремі військові інституції, керівництво ними передавалось начальнику школи (стройовому офіцеру у званні підполковника або полковника) та інспектору класів (практикуючому лікарю)⁷.

Колектив школи складався з вихователів та вчителів-предметників, що забезпечували викладання наступних навчальних дисциплін: Закон Божий, історія, географія, арифметика, геометрія, зоологія, російська і латинська мови, чиstopисання, ботаніка, фізика, анатомія, фізіологія, фармація з фармакогнозією, фармакологія з рецептурою, хірургія з десмургією та механургією, а також прибирання поранених, патологія і терапія, знання про пов'язки, гігієна з наданням допомоги «обмерлим», доглядом за хворими і практикою дезінфекції, військові статuti. Крім того, на всіх етапах навчання з учнями проводили заняття зі строювої підготовки, гімнастики та співів, а в старших класах – також практичні заняття у різних відділеннях Київського військового госпіталю (хірургічному, венеричному, внутрішніх хвороб) та аптеці. Все це дозволяло підготувати достатньо освіченого та різносторонньо підготовленого фахівця-медика⁸.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київська військово-фельдшерська школа була найбільшим навчальним закладом такого типу у Російській імперії, у ній проходили навчання 350 вихованців; для порівняння, у Санкт-Петербурзькій та Московській школах навчались по 300 осіб, а у Тифліській, Херсонській та Іркутській – по 200⁹.

Доволі високим був фаховий рівень викладачів та адміністративного апарату школи. Так, наприкінці XIX ст. школу очолював полковник (згодом генерал-майор) Андрій Павлович Коломієць, якого у спогадах І. Огієнка, праці М. Бойчака і К. Ляліної помилково назвав Коломійцевим. На жаль, нам не вдалось віднайти якихось даних про особу А. П. Коломійця, натомість чимало інформації збереглося про його наступника на посаді, який очолював школу у 1901–1917 рр. – полковника (згодом генерал-майора) Леонід Петрович Калашников, командир та педагог із величезним життєвим та професійним досвідом. На від-

міну від більшості офіцерів царської армії, він отримав не лише фахову освіту, але й закінчив Костянтинівський межовий інститут. Показово, що по закінченні піхотного військового училища Леоніда Петровича направили для проходження служби в артилерію; справа в тому, що через обмежену кількість фахівців, яких готували єдині артилерійське та інженерне училища, доволі часто кращих випускників піхотних училищ направляли у ці роди військ. Тож, гадаємо, вже сам цей факт переконливо свідчить про високий рівень підготовки офіцера. Слід також відзначити, що до призначення начальником військово-фельдшерської школи полковник Калашников уже мав солідний бойовий (у 1877–1878 рр. брав участь у російсько-турецькій війні, за бойові заслуги по чергово нагороджений орденами Святої Анни 4-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом, Святої Анни 3-го ступеня з мечами і бантом) та педагогічний (у 1879–1893 рр. був офіцером-вихователем, а у 1893–1901 рр. – ротним командиром Київського кадетського корпусу) досвід¹⁰.

На чолі КВФШ Л. П. Калашников відзначився цілим рядом ініціатив: було покращено харчування учнів, влаштовано пральню, закуплено новий кухонний і столовий посуд. З ініціативи начальника школи було створено умови для більш цікавого і різноманітного дозвілля учнів, які отримали можливості для занять музикою і співами, катанням на човнах, риболовлею і навіть шовківництвом¹¹.

Саме на час керівництва школою полковника Калашникова припадає пік кадрового забезпечення навчального закладу. Напередодні I світової війни навчальний процес забезпечували п'ять докторів медицини, два приват-доценти медичного факультету Університету Святого Володимира, 11 лікарів, два священника з вищою богословською освітою та шість провізорів¹².

Особовий склад школи відігравав помітну роль в житті Києва пізнього імперського часу. Ряд медиків, котрі викладали у школі, були членами Київського товариства лікарів – першої на теренах України медичної громадської організації (діяла з 1840 р.), серед здобутків якої перші в Російській імперії нічні чергування лікарів, боротьба з інфекційними хворобами, облаштування нічліжок для найбідніших жителів Києва¹³. У 1886 р. група військових медиків Києва, в тому числі й викладачі КВФШ, створили Київське військово-санітарне товариство, перед яким ставилась задача «взаємного обміну думками та спільного обговорення питань зі сфери гігієни в цілому і воєнної профілактики, зокрема, щодо застосування для санітарних потреб військ, розташованих у районі Київського військового округу; полегшення різнобічного огляду й обговорення даних питань шляхом зближення воєнних лікарів, фармацевтів і ветеринарів з командирами окремих частин, інженерами, особами, які завідували воєнними хлібопекарнями, обмундирувальними майстернями, продуктовими магазинами, інтендантськими складами тощо, а також тими представниками цивільного відомства, які, за своїм службовим положенням чи спеціальними знаннями, могли сприяти найбільш практичному вирішенню питань попередження чи припинення епідемічних і епізоотичних хвороб; сприяння поширенню у військах Київського воєнного округу гігієнічної інформації щодо збереження здоро-

в'я, а також охороні людей від захворювання заразними або епідемічними хворобами, притаманними даній місцевості, через влаштування усних бесід, випуск інструкцій і брошур на мові, доступній солдатам»¹⁴. Долучались викладачі школи й до інших громадських ініціатив – так, наприклад, викладач школи колезький радник Жданов був одним з провідних діячів Київського військово-економічного товариства – своєрідного кооперативу офіцерів і військових чиновників¹⁵.

У розпорядженні школи була солідна матеріальна база. Розміщувався навчальний заклад у північній частині Київської фортеці, каземати якої дозволяли забезпечити навчальними аудиторіями та казармами учнів школи, а персонал – квартирами. Крім того, з 1880-х рр. школа володіла замиським табором у дачній місцевості Китаїв (зараз – у Голосіївському районі Києва), де на 17 десятинах землі було споруджено житлові приміщення і закладено ботанічний сад¹⁶.

Розміщення КВФШ в одному з найбільших міст Російської імперії давало можливість регулярно купувати для шкільної бібліотеки новітню літературу (звісно, що школи, розташовані у Херсоні чи Іркутську мали для цього значно гірші можливості). Як показує дослідження А. Панченко, бібліотека школи була однією з найкращих серед бібліотек аналогічних навчальних закладів. Крім того, тісні зв'язки з медичним факультетом Університету Святого Володимира призвели до рішення вченої ради про дозвіл учням школи на користування книгозбірнею університету; показово, що в історичних джерелах відсутні відомості про подібні можливості для учнів інших фельдшерських шкіл (щоправда, учні Санкт-Петербурзької військово-фельдшерської школи в певні етапи отримували право користування бібліотекою військово-медичної академії)¹⁷.

Слід також детально зупинитись на учнівському контингенті Київської військово-фельдшерської школи. На жаль, у нашому розпорядженні є біографії лише окремих випускників, до того ж, різних років. Однак загалом, якщо говорити про соціальне походження учнів школи, постає наступна картина: виходець із селянства або робітництва, переважно – із найбідніших верств цих станів. Очевидно, освіта у військово-фельдшерській школі навіть відносно заможним селянським родинам видавалась не надто привабливою. Як приклад, наведемо кількох діячів доби Визвольних змагань 1917–1920 рр. Так, М. Драй-Хмара, виходець із козаків Полтавської губернії (нащадки козацтва Гетьманщини, які, попри зрівняння ще у XVIII – першій половині XIX ст. у правах із державними селянами, зберігали ряд привілеїв) навчався спершу у чотирикласній початковій школі, згодом – у гімназії та Колегії Павла Галагана¹⁸. Дмитро Одріна, хоч і походив із бідної селянської сім'ї, однак зміг отримати стипендію Київського губернського земства на навчання спершу в земській фельдшерській школі, а згодом – на медичному факультеті Київського університету¹⁹.

Як бачимо, навіть заможні селянські та робітничі родини (а за певних можливостей – навіть незаможні) намагались обрати для своїх дітей інші можливості для отримання освіти. Військово-фельдшерські школи ставали своєрідним соціа-

льним ліфтом для найменш забезпечених. Надзвичайно показовим є приклад братів Павла і Василя Губенків, більш відомих, відповідно, як Остап Вишня і Василь Чечвянський. Багатодітна сім'я (за різними відомостями, 13 або 17 дітей) не могла проіснувати за рахунок землеробства, тож обох хлопців направили на навчання до військово-фельдшерської школи²⁰. Аналогічною була ситуація Миколи Щорса, якого разом із братом відправили на навчання до Київської військово-фельдшерської школи саме через багатодітність родини²¹.

Подібною була сімейна ситуація і в більшості інших відомих випускників КВФШ. Щодо оперного співака Михайла Донця відомо, що він народився у багатодітній робітничій родині (мав брата і п'ятеро сестер), яка проживала у невеликій напіврозваленій халупі, самовільно збудованій під стінами заводу «Арсенал», де працював батько. Юхима Придворова (майбутнього поета Дем'яна Бедного), батько якого жив і працював у Єлисаветграді, виховувала мати; згодом поет описав цей час наступним чином: «З семи років і до тринадцяти мені довелося витерпіти каторжне спільне життя з матір'ю в селі у діда Софрона, надзвичайно душевного дідугана, який дуже мене любив і жалів. Що стосується матері, то... якщо лишився я живим на цьому світі, вона найменше в цьому повинна. Тримала вона мене в чорному тілі й біла смертним боєм»²².

Іван Іванович Огієнко також підтверджує подібну тенденцію. Один із шести дітей в сім'ї, він уже в неповних три роки втратив батька, після чого його і ще двох синів самостійно виховувала мати. Наскільки складним було становище вдови та її дітей, свідчить той факт, що двох синів довелося віддати «у науку» до кушніра і лише наймолодший Іван залишився з матір'ю; навчання у початковій школі майбутньому міністру довелося перервати через відсутність «відповідної одежі»²³.

Очевидно, схожою була ситуація в інших військово-фельдшерських школах. Прикладом може слугувати Іван Сорокін, котрий у 1918 р. пройшов стрімкий шлях від командира першого на Кубані більшовицького загону до командуючого 11-ю радянською армією. Юнак із бідної козацької родини зміг вступити на навчання лише до Катеринодарської військово-фельдшерської школи, а згодом лише виняткові умови світової війни дозволила йому отримати вищу військову освіту та стати офіцером²⁴.

Слід зазначити, що вихованці школи жили багатим духовним життям. При навчальному закладі діяла домовна церква. Крім того, самі учні виступали з різноманітними культурницькими ініціативами – скажімо, Іван Огієнко та Юхим Придворов видавали рукописний журнал «Наша бібліотека»²⁵. Щодо Михайла Донця відомо, що у роки навчання він брав участь у самодіяльних театральних постановках²⁶.

Водночас досить значна учнів і випускників КВФШ активно долучались до суспільно-політичного життя. Відомо, що у 1905 р., на піку революційного руху, учні старшого класу подали начальнику школи петицію, в якій вимагали звільнити учнів від миття підлоги, скасувати стеження за учнями та попередній перегляд їхніх листів перед отриманням або відправкою, припинити карати учнів

позбавленням їжі, продовжити звільнення до ранку наступного дня, а також запровадити в четвертому класі викладання алгебри і російської мови. Крім учнів, петицію підписали п'ятеро педагогів, включно із статським радником (цивільний чин, що відповідав армійському званню полковника), що яскраво свідчило про масштаби поширення революційних ідей. Інцидент викликав неабиякий резонанс, його розслідування доручили генерал-майору М. П. Рещикову – генералу для доручень при командуючому Київським військовим округом²⁷.

Для багатьох випускників КВФШ кінця XIX – початку XX ст. поштовхом до активної суспільно-політичної діяльності стали події I світової війни і, особливо, революційні події 1917–1921 рр., що робить будь-які просопографічні спостереження малодостовірними. Безумовно, за царської влади подальше життя, приміром, Миколи Щорса або Остапа Вишні склалось би іншим чином. Тим не менш, принаймні деякі випускники Київської військово-фельдшерської школи вже у дореволюційні часи долучились до соціалістичного руху. В першу чергу тут доречно згадати Дем'яна Бедного, котрий з 1912 р. був активним членом РСДРП²⁸, та Панаса Любченка, який у 1913 р., ще в період навчання у фельдшерській школі, вступив до Української партії соціалістів-революціонерів²⁹.

Як бачимо, Київська військово-фельдшерська школа у пізньоімперський період займала важливе місце на освітньо-культурній мапі Наддніпрянської України. Школа приймала на навчання вихідців із бідних селянських і робітничих родин, при цьому належна кадрова та матеріальна база дозволяла ефективно організовувати навчальний процес, готуючи для імперського військового відомства фахівців високого рівня. Школа не лише була кращим навчальним закладом такого типу в Російській імперії, але й стала важливим осередком суспільного життя – її викладачі долучались до цілого ряду медичних та соціально-економічних ініціатив, а ряд випускників згодом зробили помітний внесок у політичне та культурне життя.

Примітки:

¹ Бойчак М. П. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926 гг.: к 250-летию Главного ордена Красной Звезды военного клинического госпиталя Министерства обороны Украины (1755–2005) / М. П. Бойчак, Р. Н. Лякина. – К.: [б.и.], 2004. – 158 с.

² Ишутин О. С. Военно-фельдшерское образование. 200 лет в истории / О. С. Ишутин, С. Н. Шнитко, Г. А. Ярош, Ю. А. Соколов // Военная медицина. – 2016. – №2. – С. 2-8.

³ Карпенко В. Николай Щорс / В. Карпенко. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 224 с.

⁴ Макаров А. Демьян Бедный / А. Макаров. – М.: Художественная литература, 1964. – 164 с.

⁵ Ишутин О. С. Вказана праця. – С. 2.

⁶ Там само. – С. 2.

⁷ Там само. – С. 3.

- ⁸ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 38-39; Ишутин О. С. Вказана праця. – С. 3.
- ⁹ Ишутин О. С. Вказана праця. – С. 3.
- ¹⁰ Список полковникам по старшинству / Составлен по 1 марта 1911 года. – СПб.: Военная типография, 1911. – С. 5.
- ¹¹ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 44-45.
- ¹² Там само. – С. 45.
- ¹³ Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей. – М.: Общество русских врачей в память Н.И. Пирогова, 1905. – Вып. 1. – С. 57.
- ¹⁴ Там само. – С. 59.
- ¹⁵ Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1898. – №380. – С. 89.
- ¹⁶ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 39.
- ¹⁷ Панченко А. М. Библиотеки военно-фельдшерских школ / А. М. Панченко // Библиотекосведение. – 2015. – №5. – С. 104.
- ¹⁸ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 221.
- ¹⁹ Завальнюк О. М. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – Вип. 2. – С. 112.
- ²⁰ Цеков Ю. «Мою роботу рецензував народ!» / Юрій Цеков // В кн.: Вишня Остап. Твори в чотирьох томах. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1: Усмішки, фейлетони, гуморески (1919–1925 рр.). – С. 8.
- ²¹ Карпенко В. Николай Щорс. – С. 31-32.
- ²² Цит. за: Макаров А. Демьян Бедный. – С. 12.
- ²³ Огієнко І. Рятування України / Упор., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша наука і культура, 2005. – С. 70.
- ²⁴ Карпов Н. Д. Мятёж главкома Сорокина: правда и вымыслы / Н. Д. Карпов. – М.: Русская панорама, 2006. – С. 44.
- ²⁵ Огієнко І. Вказана праця. – С. 72.
- ²⁶ Там само. – С. 72.
- ²⁷ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 54.
- ²⁸ Макаров А. Вказана праця. – С. 57.
- ²⁹ Там само. – С. 57-58.

Vadym Stetsiuk. Kyiv military doctor-assistant's school in the end of XIXth – beginning of XXth ct. Article is dedicated organization of educational process, pedagogical and student's composition of Kyiv military doctor-assistant's school, is analysed in the article – only on Right-bank Ukraine and one of six on all Russian empire of educational establishments of such type. It is shown that the school organized as early as 1838, in the period of reforms of Oleksandr II did a sharp jerk in the quality development – an apartment was extended, an out-of-town camp is created in Citaevo, to the educatio-

nal process professional scientists-physicians are brought over from University of Saint Volodymyr and officers with experience of pedagogical work. It is shown, that absence of prospect of quarry increase predetermined the prelude of school mainly children from poor peasant and working families, for that budget studies became a social elevator that allowed to rise a social stair. The row of graduating students of school became well-known public-political and cultural figures afterwards, becoming familiar with to development both Ukrainian national and all-Russian socialistic motion.

Key words: *military doctor-assistant's school, Ivan Ohienko, Mykola Shchors, Ostap Vyshnia, Panas Lyubchenko.*

Отримано: 12.11.2016 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4.014 (477) «1917/1918»

Олександр Завальнюк

ПІДГОТОВКА УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ЛИСТОПАД 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

Олександр Завальнюк. Підготовка університетської реформи в Україні за Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.). На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується питання про спробу реформування старих університетів, передусім св. Володимира, інших вишів, як початок національної університетської освіти, що відповідало інтересам і потребам українського відродження в добу Центральної Ради.

Ключові слова: Центральна Рада, Генеральне Секретарство освіти, Міністерство народної освіти УНР, російські університети, професура, університетська реформа, державний український університет, народний український університет.

Завальнюк А. Подготовка университетской реформы в Украине при Центральной Раде (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). На основе архивных и опубликованных источников, а также трудов украинских историков исследуется вопрос о попытке реформирования старых высших учебных заведений и создания государственных украинских университетов как начало новейшего национального университетского образования, что соответствовало интересам украинского возрождения при Центральной Раде.

Ключевые слова: Центральная Рада, Генеральное Секретарство просвещения, Министерство народного просвещения УНР, российские университеты, украинизация, университетская реформа, государственный украинский университет, народный украинский университет.

Сучасна Україна, яка взяла курс на європейський розвиток і пришвидшено реформує як державні інституції, так і практично всі сфери суспільного життя, проводить давно назрілі зміни, зокрема, у сфері вищої освіти, орієнтуючись на ефективну європейську університетську модель. При цьому прийнятий у 2014 р. Закон України «Про вищу освіту», який відповідає високим світовим критеріям, не ігнорує національну складову у підготовці фахівців. Державна політика має зберігати і розвивати досягнення та прогресивні традиції націо-нальної вищої школи¹.

Варто наголосити, що в історії українських вишів мали місце неодноразові спроби держави реформувати їх відповідно до виробленої парадигми.

Не всі заявлені гучні реформаторські заходи призводили до очікуваних результатів. Це стосується, зокрема, підготовки університетської реформи, що припала на добу Української Центральної Ради і уроки якої важливі для врятування у вдосконаленні сучасної освітньої політики. На жаль, дослідники не приділили цьому питанню належної уваги. Певний виняток становлять праці О. В. Колпакової², Н. Ю. Ротар³, Д. Ф. Розовика⁴, І. Г. Передерій⁵ та інші, утім піднята тема ними цілісно не з'ясовувалась, що пояснює подальшу увагу до неї. Тому метою нашої статті є дослідження суб'єктів, базових концептуальних документів та підсумкових результатів процесу підготовки університетської реформи в контексті політики Центральної Ради.

Повалення самодержавства і викликана ним широка демократизація суспільного життя забезпечили широкий національно-визвольний рух в Україні. Вчорашні піддані, які стали вільними громадянами і відчували свою історичну відповідальність за долю народу, майбутнє країни, спонукали їх до консолідації навколо революційної програми, одне із важливих і ключових завдань якої полягало у негайному творенні національної системи освіти. Завдяки наполегливій діяльності громадсько-освітніх кіл українського суспільства вже до листопада 1917 р. були українізовані сотні початкових шкіл; відкрилися перші українські гімназії, запрацював перший в історії молоді нації український народний університет⁶.

Після проголошення Української Народної Республіки національно-освітня політика, яка до того базувалася переважно на громадських ініціативах, набула державного характеру і стосувалася всіх галузей освіти, зокрема й вищої. Генеральне секретарство освіти УНР намагалось врахувати у своїй діяльності основні вимоги українізувати російську вищу школу в Україні, які приймалися на різних форумах навесні-влітку 1917 р. Готуючи відповідну реформу, керівний освітній орган виробив наприкінці року «Проект українізації вищої школи» – документ, який у разі затвердження урядом і Центральною Радою, мав стати відправним для радикальної перебудови системи вищої освіти в Україні. Він базувався на таких основних засадах: 1) у всіх вишах, не створених національними меншинами, мовою викладання і діловодства стає українська; 2) виклади українською мовою стають основними, іншими мовами (малась на увазі російська – О. З.) – паралельними; 3) зважаючи на технічні перешкоди, виконання попереднього пункту відбувається поступово; 4) у всіх вищих навчальних закладах запроваджується лектура з української мови, іспити з якої обов'язкові для кожного студента⁷. Отже, в разі реалізації цієї реформи у вищій освіті мали відбутися істотні революційні зміни, пов'язані передусім із запровадженням української викладової мови, якій надавався пріоритет за умов утративізму навчального процесу. Її збиралися ввести також як загальнокультурну дисципліну, що мала забезпечити рівень володіння мовою титульної нації всіх без винятку студентів. Відтак передбачувані заходи віддзеркалили історичні прагнення українців мати свою вищу школу – основу національної культури.

Як видно, цей проект містив загальні вимоги і не встановлював конкретних термінів запровадження новацій, не враховував здатність професорської корпорації, яка загалом була неукраїнською, викладати фахові предмети мовою українців. Щодо обов'язкової лектури з української мови, то відповідні кадри могли знайтися за мови використання праці філологів-сумісників. При цьому зауважимо, що і Українське наукове товариство (березень 1917 р.), і всеукраїнський учительський з'їзд (квітень 1917 р.), розглядаючи питання про українізацію вищої школи в Україні, звертали увагу на дефіцит відповідних кадрів. Тож не випадково вони звернулися до українських науково-педагогічних працівників, які проживали поза межами рідних місць, «негайно перенести свої виклади на Україну»⁸. З тим же проханням виступили делегати Третьої конференції українського студентства 21 квітня 1917 р.⁹. Скільки професорів і доцентів могли прибути, наприклад, з Росії, у вишах якої трудилася невстановлена чисельність науково-педагогічних працівників українського походження, – ніхто не підраховував. Тож вважати цей спосіб наповнення українських викладацьких кадрів у вищій школі України, яка підлягала реформуванню, дійовим було проблематично.

З невідомих причин «Проект» не набрав юридичної сили, його навіть не розглядали на засіданні Генерального секретаріату. Ймовірно, І. М. Стешенко, його наступник, а також український уряд, по-перше, зрозуміли усю складність негайної реалізації реформи, по-друге, зробили поправку в часі через непередбачені воєнно-політичні події (перша російсько-українська війна, перемовини у Брест-Литовську тощо), які на той час мали для України набагато більше значення, ніж українізація освіти. Радикальні заходи у цій сфері могли збільшити ряди опозиції проти української влади, що неминуче послабило б її внутрішнє становище і викликало б додаткові ускладнення.

Утім все це не означало, що курс на реформування вишів відмінили. Після повернення 9 березня 1918 р. (за н. ст.) до Києва української влади, яка почувалася переможцем після вигнання червоного війська, під тиском національно свідомої інтелігенції, знову взялася за вирішення питання про українізацію старої вищої школи. Тільки на цей раз воно було сформульовано не так розмито, як у «Проекті», а більш конкретно і стосувалося не всієї сукупності вищих навчальних закладів. Основна увага була приділена їх стрижневі – університету св. Володимира, більшість професури якого ще з липня 1917 р. демонстративно виступали проти українського національно-визвольного руху, Центральної Ради, як керівного органу боротьби українців за свою державність, зовсім не сприймали української мови як державної і рішуче наполягали на недопущенні її до навчальних закладів¹⁰. За цей брутальний випад уже тоді в політикумі роздавалися голоси про необхідність «покарання» цитаделі російщення України (так оцінювали університет св. Володимира). Мала Рада у відповідь на антиукраїнські випадки професури цього вишу доручила Генеральному секретареві освіти «виробити цілий ряд конкретних мір і подати їх потім на затвердження»¹¹. 29 вересня Генеральний секретаріат розповсюдив

декларацію, в якій, зокрема, наголосив, що збирається запровадити контроль над усіма вищими школами на теренах Наддніпрянської України, не порушуючи їхньої автономії¹². Проте реалізувати цей намір владі, яку контролював Тимчасовий уряд Росії, тоді не вдалося через несприятливі чинники.

Ідеї «Проекту» знайшли розвиток у програмі реформування вищої школи України, намічені у березні 1918 р. радою міністра освіти (дорадчим органом при керівникові освітнього відомства). Вона передбачала такі заходи: 1) запровадження обов'язкової лектури української мови у всіх вищих навчальних закладах; 2) збільшення кафедр українознавства; 3) вироблення у майбутньому строків і шляхів поступової українізації вишів відповідно до наявності кадрів українських науковців та можливості неукраїнських вчених оволодіти державною мовою; 4) налагодити систематичну підготовку кадрів нових українських вчених; 5) виробити мережу нових державних класичних університетів, зокрема, перетворити КНУУ у національний виш, з державними правами і державним фінансуванням; 6) заснувати в губернських центрах низку народних університетів (перш за все, у Києві, Харкові, Одесі) і державного університету в Кам'янці-Подільському та перетворити у державний університет КНУУ; 7) поступово зосередити на батьківщині українських вчених, які опинилися за кордоном¹³. Отже, ця програма (по суті, проект) реформування сфери вищої школи була набагато ширшою і конкретнішою від виробленої наприкінці 1917 р., хоча, як і попередній документ, не розглядалася урядом.

С. Постернак, який входив до складу тієї ради і брав участь у виробленні заходів із реформування вищої школи, нічого не говорить про резонанс для останніх місяців Центральної Ради питання щодо реформування університету св. Володимира, який в українському суспільстві сприймали за оплот великоросійської ідеї (відсутність згадки про це можна пояснити тим, що остаточний варіант тексту його рукопису припав на час, коли у Києві функціонував денікінський режим, що отримав від згаданого вишу велику підтримку, а сама книга з'явилася 1920 р., за більшовицької влади, яку автор відзначив як радикального реформатора вищої школи¹⁴). Намагаючись якомога швидше покінчити з цим «гніздом реакції» (О. С. Грушевський у квітні 1918 р. наголошував, що в професорській корпорації того закладу панує «ворожий настрій і не помітно, щоб сей настрій щезав»¹⁵), у Міністерстві освіти УНР вирішили об'єднати цей виш з Київським народним українським університетом в один виш – державний український університет. Виступаючи перед лекторами КНУУ²⁴ (11) березня 1918 р., директор департаменту вищої і середньої школи Ф. П. Сушицький повідомив про такий намір. При цьому він наголосив, що зовсім не йдеться про нищення російських культурних цінностей в Україні взагалі і університету св. Володимира зокрема¹⁶. Отже, з нового навчального року пропонувалося реформувати два столичні університети – народний український і св. Володимира. Задум полягав у тому, щоб, об'єднавши ці виші, передусім послабити становище російської професури в розширеному колективі науково-педагогічних працівників і посилити український

вплив на студентську молодь, зробити об'єднаний університет політичною опорою існуючої влади, потужним осередком української культури.

З метою попереднього опрацювання цього питання міністр освіти В. К. Прокіпович на початку квітня 1918 р. утворив спеціальну університетську комісію (інша назва – узгоджувальна комісія – О. З.) під головуванням товариша міністра П. І. Холодного, до якої увійшли представники університету св. Володимира (ректор, один декан, два професори, один доцент), Київського народного українського університету (ректор, один декан, 9 професорів) і самого міністерства (директор департаменту вищої і середньої школи та його заступник). Отже, більшість у комісії була за представниками КНУУ. Головне завдання комісії полягало у виробленні основ і умов об'єднання двох вишів в один державний університет св. Володимира з українською викладовою мовою. На її розгляд внесли такі тези: 1) Об'єднання університету св. Володимира з українським і утворення «Державного університету св. Володимира». До нової юридичної особи переходять усі лектори КНУУ на українські кафедри за умови, що вони мали наукові ступені і вчені звання, а також студенти українського університету з освітою не менше 6 років гімназії. 2) Для російської професури надаються полегшення в отриманні українського громадянства, створюються робочі місця на російських паралельних кафедрах. У зв'язку з цим пропонувалося внести відповідні зміни до українського трудового законодавства. 3) Для професорів-росіян, в разі виходу на пенсію, призначається підвищена державна пенсійна допомога (4,5 тис. – 5 тис. крб.). 4) За наявності відповідних наукових сил відкриваються штатні українські кафедри; російські кафедри існують як паралельні. 5) Починаючи з осені 1919 р., діловодство адміністрації вишу ведеться українською мовою, у для всіх інших підрозділів встановлювався термін не більше одного року. 6) Відкривається обов'язкова лектура з української мови. 7) Упродовж 5 років пропонується перейти на україномовне викладання по всіх кафедрах. 8) Усі професорські стипендіати, які утримуються на державні кошти, мають володіти українською мовою¹⁷.

На жаль, не збереглися протоколи роботи комісії, тож не має змоги з'ясувати перебіг дискусій з цієї проблеми, які відбувалися на засіданні вже 13 квітня 1918 р. Не буде помилкою стверджувати, що делегація університету св. Володимира не погоджувалася на об'єднання закладів. Про це можна судити із матеріалів роботи з'їзду представників вищих навчальних закладів України, підготовка якого розпочалася ще 1 квітня 1918 р. Задум організаторів цього заходу полягав у тому, щоб сформувати єдиний фронт російських вишів в Україні проти їх реформування. Як свідчать архівні документи, на цей з'їзд прибули 18 представників від університету св. Володимира, Київського політеху, Київської духовної академії, Новоросійського університету і Ніжинського історико-філологічного інституту. Попри офіційний порядок денний, який мав виробниче спрямування, чимало виступів містили політичні складові. Так, обговорюючи незаплановане питання про об'єднання двох столичних університетів, професор П. М. Богаєвський наполягав на необхідності охорони росій-

ської культури в Україні. Щодо університету св. Володимира, який він представляв, то делегат наголосив, що той має право на подальше автономне існування, головне щоб це визнали ті діячі, які «називають себе українцями». Доцент І. М. Малінін заявив, що, спілкуючись з представниками української влади, він переконався: курс Міністерства народної освіти УНР на об'єднання двох університетів незмінний, тому пропонував йти на компроміс, який йому бачився у створенні українських паралельних кафедр.

Песимістичні прогнози щодо українізації університету св. Володимира висловив професор І. А. Лінниченко. Він, зокрема, заявив: «Не лише через 5 років, – через 10 років українізація університетів не вдасться»¹⁸. Ректор Новоросійського університету професор А. Д. Білімович, прогнозуючи негативні наслідки створення паралельних кафедр у російських вишах, несподівано попросив присутніх підтримати його бачення виходу із ситуації, а саме: запропонувати владі перейти до творення нових українських вищих шкіл, які не заважатимуть діяльності російських ВНЗ та існуватимуть паралельно з ними в єдиному освітньому просторі України. Цей хід сподобався ректору університету св. Володимира професору Є. В. Спекторському. Підтримуючи його, він висловився проти надання українській мові статусу державної та введення її до вищої школи.

З'їзд абсолютною більшістю голосів проголосував за несвоечасність реформи вищої школи. Нею, на переконання депутатів, повинен зайнятися законодавчий орган, створений Установчими зборами. Не погоджуючись із запровадженням української мови як державної, форум не підтримав ідею об'єднати два університети, українізувати Ніжинський історико-філологічний інститут, наголосивши, що відкриття нових українських просвітніх установ не повинно відбуватися за рахунок наявних російських університетів та інститутів і запропонував шлях творення «самостійних українських вищих шкіл»¹⁹.

Комісія, яку очолював П. І. Холодний, під час роботи цього з'їзду не працювала. Вдруге вона зібралася 20 квітня 1918 р. Очевидно, саме тоді їй подали ухвалу делегатів російських вищих навчальних закладів, яка явно не узгоджувалася з міністерським проектом щодо об'єднання двох університетів. Сподіватися на компроміси у розв'язанні проблеми було нереально. Представники університету св. Володимира дали зрозуміти, що за ними стоїть практично вся російська професура ВНЗ України. Зламати такий опір було не під силу тим, хто, маючи владні повноваження, збирався утворити національну систему вищої освіти. Не випадково, що у звіті про роботу тієї комісії лаконічно зазначалось, що підсумком обговорення плану злиття університетів стало вироблення деяких кроків «щодо порозуміння між зацікавленими сторонами»²⁰. Не було вироблено відповідного законопроекту, який після прийняття міг дати старт реформі.

Намір української влади щодо університету св. Володимира і рішення з'їзду представників російських вищих навчальних закладів України викликали відповідну реакцію українського студентства. Ще до початку роботи узгоджу-

вальної комісії, 7 квітня 1918 р. студентська громада університету св. Володимира одностайно висловилася за припинення існування їхньої *alma mater*, «яко осередку русифікації», після завершення 1917–1918 навчального року і засудила протилежну позицію, висловлену філією «Союза русских на Украине», що діяв у стінах того ж вишу²¹. 24 квітня 1918 р. відбулося віче студентів Київського українського народного університету, яке заявило, що залишати університет св. Володимира у «теперішньому його стані» недопустимо. Крім того, учасники зібрання висловилися за те, щоб при об'єднанні двох вишів перевагу отримав КНУУ²². Свою ухвалу вони передали до Міністерства освіти УНР. Утім використати підтримку студентської молоді в питанні вирішення долі столичного російського вишу освітнє відомство не встигло через гетьманський переворот.

Отже, за Центральної Ради українській владі вдалося приступити до реформування успадкованої системи освіти, передусім її початкової і середньої ланки. Щодо російської вищої школи, на яку держава справляла найслабший вплив, то українізаційні заходи, як інструмент політики, спрямованої на створення національної освітньої мережі, тут практично не відбувалися. Повільно йшов процес вироблення концепції реформування старих вишів. Повністю провальним виявився проект об'єднання двох столичних університетів – св. Володимира і українського народного університету. Відповідна міністерська комісія, через непоступливу позицію представників російського вишу, не направила жодного погодженого рішення, яке могло стати основою для відповідного закону УНР. У цьому питанні влада діяла кволо, нерішуче і, боячись демаршів неукраїнської спільноти, необґрунтовано допускала компромісний підхід, який свідчив про її слабкість і у підсумку завів реформу у глухий кут. У тих складних умовах українська держава не змогла прийняти чіткої програми реформування галузі, щоб реалізувавши її, поставити на службу довгостроковим національним інтересам. Тодішній досвід має бути уроком для сучасних українських реформаторів.

Примітки:

¹ Закон України «Про вищу освіту»: чинне законодавство станом на 06 вересня 1914 року: (відповідає офіц. текстові). – Київ: Алерта, 2014. – С. 6.

² Колпакова О. В. Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) / О. В. Колпакова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – Київ, 1996. – С.11-22.

³ Ротар Н. Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.) / Н. Ю. Ротар // Питання історії України: зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – Вип.1. – С.172-182.

⁴ Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Монографія / Д. Ф. Розовик. – Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 311 с.; він же. Культурне будівництво в Україні у 1917–

1920 рр. / Д. Ф. Розовик. – Київ: «Аквілон-Плюс», 2011. – 544 с.

⁵ Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: Монографія / І. Г. Передерій. – Полтава: Вид-во ПолтНТУ, 2009. – 160 с.

⁶ Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т. / Д. Дорошенко. – Київ: Темпора, 2002. – Т. 1. – С. 278.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 329, арк. 88.

⁸ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – Київ: Укр. вільн. ун-т, 1996. – С.271.

⁹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: документи і матеріали / Редкол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 236.

¹⁰ Див.: З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2 кн. – Київ: Заповіт, 1994. – Кн. 2. – С. 381-384.

¹¹ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2 т. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 262-263.

¹² Там само. – С. 326.

¹³ Див.: Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–19 рр. / С. Постернак. – Київ: Печатня Видавн. тов-ва «Друкар» 1920. – С. 74-75.

¹⁴ Там само. – С.4, 76.

¹⁵ О. Г. Університетське питання / О. Г. // Народна воля. – К., 1918, 10/23 квітня, с.3.

¹⁶ Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 1, спр. 8, арк. 13.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 326, арк. 92-92зв.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 327, арк. 1зв.-22.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 326, арк. 92 зв.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 327, арк. 111, 133.

²¹ Постанова студентської «Громади» // Нова Рада, 1918, 13 квітня, с.3.

²² ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – Київ: «Прайм», 2001. – Кн. 2. – С. 356.

Oleksandr Zavalniuk. The Preparation of the University Reform in Ukraine at the times of the Central Rada. Based on the archival and published sources, as well as the works of the Ukrainian historians, the issue on the attempt to reform the old universities, of St. Volodymyr in particular, and other high schools, as the beginning of the national academic education, which corresponded the interests and needs of the Ukrainian revival at the times of the Central Rada, is being investigated.

Key words: Central Rada, General Secretariat of Education, Ministry of national

education of UNR, Russian universities, professors, university reform, state Ukrainian university, national Ukrainian.

Отримано: 07.11.2016 р.

УДК 94 (477)«192»

Андрій Лубчинський

ПОЛІТИКА ЗЕМЛЕРОЗПОДІЛУ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. В УКРАЇНІ

Андрій Лубчинський. *Політика землерозподілу на початку 20-х рр. ХХ ст. в Україні.* Напередодні запровадження непу в Україні відбувався пошук владними структурами способів і методів вирішення земельної проблеми. Аграрне питання завжди гостро стояло в Україні. Влада різними шляхами змусила українських селян повірити, що їй нова земельна політика і є тією віковою мрією про можливість насолоджуватись працею на своїй землі.

Метою даного дослідження є показати землевпорядні заходи радянського уряду як підготовчий процес до нівелювання індивідуальних форм сільгоспвиробництва і подальшого впровадження колективних форм господарювання в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: економічний розвиток, аграрні відносини, комітет бідноти, земельний наділ, перерозподіл, форма господарювання, селянський двір.

Андрей Лубчинский. *Политика землераспределения в начале 20-х гг. ХХ в. в Украине.* Накануне ввода нэпа в Украине происходил поиск властными структурами способов и методов решения земельной проблемы. Аграрный вопрос всегда остро стоял в Украине. Власть различными путями заставила украинских крестьян поверить, что ее новая земельная политика и является той вековой мечтой о возможности наслаждаться трудом на своей земле.

Целью данного исследования является показать землеустроительные мероприятия советского правительства как подготовительный процесс к нивелированию индивидуальных форм сельхозпроизводства и дальнейшего внедрения коллективных форм ведения хозяйства в аграрном секторе Украины в 20-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: экономическое развитие, аграрные отношения, комитет бедноты, земельный надел, перераспределение, форма ведения хозяйства, крестьянский двор.

Питання політичного та соціально-економічного розвитку аграрного сектора України у 20-ті роки, на етапі становлення економічної бази суспільства радянського зразка, завжди перебували у центрі уваги істориків, економістів,

політологів, громадських та державних діячів.

Стан аграрних відносин в країні залежить від швидкості розв'язання багатьох соціально-економічних проблем. На той час в Україні була ціла низка невіршених питань: земельна проблема, скрутне фінансове становище селянства, парцеляція господарств, питання забезпечення селян реманентом та багато інших. Але на першому місці все ж таки залишається проблема землеустрою.

Одним з перших дослідників, які звернули увагу на дану проблему були О. Шліхтер¹ та В. Качинський². Останній у своїй праці «Нариси аграрної революції на Україні» на основі аналізу статистичного матеріалу висвітлив питання впливу аграрних перетворень на форми селянського землекористування та перерозподілу земельного фонду по регіонах України.

Досить розширену класифікацію селянських дворів за показниками землекористування, посівів та ін. дав М. Гуревич³. Проблеми землевпорядкування селянських господарств 20-х років вивчали О. Триліський, В. Соловейчик, П. Попов⁴ та ін. У їхніх працях показано значення землевпорядних робіт для раціонального ведення господарства, визначено форми селянського землекористування. Проблемам розв'язання аграрного питання на Лівобережжі, а саме конфіскації надлишків земель у заможних селян, присвячені роботи вчених Р. Ляха та Б. Мигаля⁵.

У 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. питання землевпорядкування у часи непу в своїх наукових розробках піднімали Л. Беренштейн, С. Кульчицький, П. Панченко⁶, В. Калініченко⁷, О. Завальнюк, І. Рибак⁸ та інші.

Питання відчуження землі у заможної верстви селян розглядалось РНК ще 24 березня 1920 р. Розподіл земель, згідно пропозицій Заввідділом Регулювання Земельних відносин Подільського Губвиконкому О. Шебаліна, мав відбуватись згідно принципу господарювання (робочої сили): чим більше працюючих, тим більше надавалось землі. При цьому система розверстки землі тісно пов'язувалась зі співвідношенням між кількістю землі, її родючістю та повинностями, що покладені на окремі господарства та общину в цілому⁹. Шебалін також зазначав, що «... в умовах малоземелля недопустима система «зрівнялівщини»¹⁰. У кожному окремому селі землеустрій повинен був урегульовуватись в окремому порядку. «Допущення загально-зрівнювальних переділів в общинах з частковою формою рівноцінно її знищенню і поверненню до загально-общинної форми господарювання, що в умовах української дійсності, старої подвірної спадковості та укладу життя, що склався історично, може призвести до небажаних результатів для народного господарства. Тому що Земельний Кодекс не має сили закону»¹¹. Тому держава в особі Земельних управ могла, на той час, визнати за необхідне своє втручання в цілях регулювання та регламентації землекористування.

На початку 20-х років було прийнято закон про право користування землею терміном на дев'ять років. Проголошувалось, що цей закон спрямований на створення сімейних форм землекористування. Однак сам по собі цей закон

не наділяв селян правом власності на землю.

Весною 1922 р. питання землевпорядкувальних робіт обговорювалось на Всеукраїнському земельному з'їзді. В його рішеннях говорилось, що праву землекористування надасть вагомості запровадження системи безстрокової оренди та чітких умов, за яких могло відбутися позбавлення права землекористування (особиста відмова землекористувача, або ж його переселення, чи залишення землі без поважних причин).

З врахуванням пропозицій Всеукраїнського земельного з'їзду сесія ВЦВК, яка відбулась в травні 1922 р., прийняла постанову «Про трудове землекористування». У розділі V «Про зміцнення землекористування та землеоблаштування» говорилось: «В цілях якнайшвидшого створення міцного та тривалого трудового землекористування слід припинити подальше вирівнювання кількості земель між волостями, поселеннями та іншими сільськогосподарськими об'єднаннями. Починаючи з дня видання даної постанови за ними закріплюються в тривале трудове землекористування всі землі, що знаходяться в їхньому фактичному використанні і були надані їм постановами землеорганів або ж відповідних з'їздів: волосних, повітових та губерньських»¹².

Далі в постанові йшлося, що для тих же цілей слід змінити також характер землеустрою так, щоб замість зрівнялівки новий тип землеустрою мав на меті виключно господарсько-виробничий характер, створював для населення найбільш сприятливі та технічно-новітні форми землекористування.

Можна сказати, що описана вище постанова мала на меті створити для сільських мешканців можливість самим, на власний розсуд, із врахуванням притаманної кожній окремо взятій місцевості формі землекористування, обирати види і форми господарської діяльності.

У листопаді 1922 р. в Україні було затверджено Земельний кодекс. В ньому зазначалось, що форма користування обирається загальними зборами землекористувачів, вона може бути общинною, індивідуальною, колективною, у вигляді товариств по спільному обробітку землі, артіль чи комун. Аграрні нововведення Радянської влади на порядок збільшили об'єм землекористування серед бідняцьких та деяких середняцьких господарств України в більшості випадків за рахунок передачі селянам поміщицьких, удільних, церковних та частини земель, які звільнилися після розкуркулення. У багатьох заможних селян землі вилучались до завершення відновлювального періоду. Деякі з них, по суті, збанкрутували та поповнили лави бідних, безземельних, а також малоземельних селян. Але сам процес вилучення земель та передачі їх іншим користувачам не мав чітко вираженої диференціації.

Коли в листопаді 1922 р. Земельний Кодекс набрав силу закону, відчуження земель пішло не так як планувалось, а за принципом «Маєш сам – поділись з іншими». Так Полтавське землеуправління видало пояснювальний лист від 25 червня 1923 р., щодо відбирання землі у заможників: «... В зв'язку з тим, що земельні правовідносини в питаннях надлишків землі у куркулів виникли до прийняття Земельного Кодексу тому вони повинні вирішуватись за законо-

давством того (попереднього) періоду. Окружним та районним землеуправам по виявленню надлишків відчужувати їх згідно постанов землеорганів, а скарги зацікавлених сторін на ці постанови розглядати у відповідних земельних судових комісіях»¹³. Як бачимо радянська бюрократія використовувала законодавчу базу на власний розсуд.

Бували випадки самоуправства при розподілі земель. Але радянська влада сприймала їх не як злочинні дії, адже землю відбирають малоземельні у багатоземельних, у потенційних або ж замаскованих ворогів з якими влада більшовиків веде непримириму боротьбу. Що стосується самих скарг на незаконний поділ землі то вони надходили не тільки від окремих селян, а були й колективні. Як, наприклад, скарги 126 громадян земельної спілки села Поленицьке, 143 громадян села Войтовки та 54 громадян села Собківка Уманського повіту про застосування до них з боку робітників повітового землеуправління надмірних заходів, які датуються березнем 1923 р.¹⁴. Процес землевпорядкування проходив на тлі злиднів, які переслідували сільське господарство України, і тому під час аналізу державними структурами питання щодо кількості землі, що є у користуванні селян, останні частенько приховували дійсну кількість землі. Через це застосування «надмірних заходів» на фоні диктатури пролетаріату і нещодавнього червоного терору були звичною справою.

Паралельно з цим виникала інша проблема – повернення частини земельних наділів колишнім власникам, у яких в результаті перерозподілу вилучили надмірну кількість землі.

Натомість Наркомзем проводив цільову загальнодержавну програму і тому, маючи великий об'єм робіт, а можливо і зводячи особисті рахунки, інколи його працівники перевищували свої повноваження. Мали місце випадки, коли розкуркуленню підлягали не тільки заможні селяни. Як, наприклад, один з жителів Проскурівського повіту Подільської губернії був розкуркулений з подання Комітету незаможних селян. В нього землі припадало по 1,5 десятини на душу, і це при тому, що середні норми виробничих наділів у Подільській губернії коливались у межах від 3 до 7 десятин. Переглянувши скаргу, позивачу у Губземвідділі видали довідку, що до нього були застосовані репресивні дії на незаконних підставах, а також про те, що Губземвідділ дав вказівку Комітету незаможних селян та працівникам НКВС про припинення процесу розкуркулення¹⁵.

Держава планомірно регламентувала селянське землеволодіння, при цьому обмежуючи його. Питання повернення майна колишнім власникам (звісно, що не поміщикам, а тим верствам, які отримали землю від радянської влади за різноманітні заслуги), поставало надто гостро, адже перерозподілити завжди швидше ніж нажити. Незаможні селяни, «більшовицька опора» на землі, почали відбудовувати за рахунок пограбованих заможних селян власні індивідуальні господарства. «Ставали на ноги» й сільськогосподарські комуни, на базі поміщицьких маєтків, і сільгоспартілі та товариства по спільному обробітку землі.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад у січні 1924 р., проводячи лінію на стабілізацію селянського землекористування як основу розвитку сільського господар-

ства, постановив припинити переділи землі і закріпити за громадами і дво-рами наявне землекористування. Надалі всі земельні суперечки, включаючи питання про надлишки землі, могли вирішуватися тільки в судово-земельних комісіях¹⁶.

Необхідно зауважити, що вилучення лишків землі, незважаючи на постанови судово-земельних комісій, відбувалося в напруженій боротьбі.

Землевпорядкувальні заходи часто-густо переростали у звичайні грабунки заможних селян та в «чорний переділ» їхніх земель не тільки серед незаможників, а й серед усіх охочих. Радянська влада потурала таким «діячам» тому, що вони робили за неї «брудну роботу» по знищенню заможного прошарку селян. Так, наприклад, не було відреаговано Наркомземом та органами НКВС на заяву викладача Ново-Александріївського інституту сільського господарства і лісоведення Вітте Р. Р. про те, що у слободі Карловці незаможні селяни, яких у селі більшість, прогнали на колишню панську землю, яка в роки війни пустувала, маєтних селян, що мали 5 і більше десятин землі. Їхню землю в них забрали і тут же запропонували її в оренду колишнім власникам. Незаможники тероризують місцеву владу і та нічого не робить¹⁷. Подібні речі відбувались не тільки на Харківщині, звідки пише дописувач, вони були поширені по всій Україні.

Вилучення надлишків землі у заможних селян зводив до одного середнього рівня всіх мешканців села – всі ставали незаможниками та середняками. Якраз на ці верстви селян була розрахована головна ставка більшовиків у створенні нової системи сільськогосподарського виробництва.

Залишаються невизначеними критерії за якими КНС та органи НКВС вирішували чи є селянин заможником, чи середняком, наприклад, на Правобережжі, де існувала найбільша на Україні щільність сільського населення і в той же час селяни мали приблизно однакові земельні наділи.

Усі ці питання можна віднести до категорії полемічних. Радянське керівництво України турбували справи більш важливі, зокрема про шляхи та перспективи майбутнього розвитку сільського господарства. На думку автора, найбільш раціонально могли б функціонувати в українському селі індивідуальні селянські господарства вище-середнього рівня маєтності. Саме селяни даного рівня статку є втіленням селянської заповзятливості та працелюбства.

Таким чином, землеустрійні роботи посилили суперечності в аграрному секторі республіки. В Україні, по-перше, дозволялося лише трудове землекористування і обробіток землі за допомогою найманої праці дозволявся лише у підсобних господарствах. По-друге, при проведенні землевпорядкувальних та землевідписних робіт владні структури діяли на користь колективних господарств, чим стимулювався їх розвиток та кількісне зростання. По-третє, землевпорядкувальна політика держави надавала пільги найбіднішим верствам селян, чим сприяла підйому їх благоустрою і ліквідації на селі найменшого майнового розшарування. По-четверте, заходи землевпорядкувальної політики були не на користь заможних верств селянства, які по суті були єдиним гарантом подальшого інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва. В деяких регіонах України влада

«іноді» не помічала протиправних дій членів Комітетів незаможних селян під час так званих «чорних переділів». Правляча партія підтримувала незаможних селян і бідноту, тому заможних індивідуальних господарів можна було залишити і без кредитів, і без техніки, і землю їм можна нарізати (при бажанні) в різних кінцях села, а можна й просто розкуркулити і роздати їхній реманент і добро між членами КНС, або ж на базі їхнього господарства створити колгосп.

Одночасно з цим земля, яка була передана в селянське користування також підлягала перерозподілу, при якому найбільш бідні верстви селян збільшили свої земельні ділянки за рахунок не тільки заможних, а й середняцьких господарств. В результаті цих перерозподілів збільшилось землеволодіння бідних та найбільш бідних верств селян. Але при цьому не слід забувати, що серед середняків була велика кількість борців за радянську владу та сімей червоноармійців, яким за ратні подвиги в громадянську війну Радянська влада і «нарізала» земельні ділянки. Націоналізація землі обумовила передусім знищення абсолютної земельної ренти та приватного права власності на землю. Земля перестала бути товаром, вона почала знецінюватись.

Політика землеустрою була спрямована, в першу чергу, на створення сприятливих умов для розвитку, у майбутньому, колективних форм господарювання в аграрному секторі України.

Примітки:

¹ Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років / О. Шліхтер // Український землевпорядник. – 1927. – № 10. – С. 5-19.

² Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков, 1922. – 106 с.

³ Гуревич М. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922–1923 г.г. / М. Гуревич. – Харьков, 1924. – 26 с.; К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Харьков, 1925. – 57 с.

⁴ Триліський О. Міжокругові земельні наради і справи про сталість землекористування / О. Триліський // Український землевпорядник. – 1926. – № 1; Соловейчик В. Внутриселенное устройство / В. Соловейчик // Сборник по вопросам сельского хозяйства. Харьков, 1929.; Попов П. Вопросы землеустройства на Украине / П. Попов // На аграрном фронте. – 1925. – №5-6.

⁵ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. – Київ; Донецьк: Вища школа, 1975. – 120 с.; Мигаль Б. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.) / Б. Мигаль. – Харків, 1974. – 167 с.

⁶ Українське село у 20–90-х роках ХХ ст.: Короткий історико-економічний нарис / [Л. Ю. Бернштейн, П. П. Панченко та ін.]. – Київ, 1998. – 122 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – Київ: НАН України, 1995. – 200 с.

⁷ Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. Калініченко. – Харків: Основа, 1991. – 131с.; Селянське госпо-

дарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – 150 с.

⁸ Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.; Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921–1928 рр.). Монографія: Іван Рибак – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 164 с.

⁹ Циркуляри Наркомзема по вопросам землепользования, аренды и наемного труда в сельском хозяйстве УССР // ЦДАВО України – Ф. 27. – Оп. 4, – Спр. 244. – Арк. 4.

¹⁰ Там само. – Арк. 5.

¹¹ Там само. – Арк. 6.

¹² Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. Харків; Вид-во Народного комісаріату юстиції, 1920–1924. – С. 56.

¹³ Циркуляри Наркомзема по вопросам землепользования, аренды и наемного труда в сельском хозяйстве УССР // ЦДАВО України – Ф.27. – Оп. 4, – Спр. 244. – Арк. 11.

¹⁴ Там само. – Арк. 17.

¹⁵ Там само. – Арк. 18, 20.

¹⁶ Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. Калініченко – Харків, : Основа, 1991. – С. 33.

¹⁷ Циркуляри Наркомзема по вопросам землепользования, аренды и наемного труда в сельском хозяйстве УССР // ЦДАВО України – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 244. – Арк. 27.

Andrij Lubchinskyi. There is politics of distribution of land at the beginning of 20th XX of century in Ukraine. *On the eve of putting into practice NEP in Ukraine, commanding structures were in search of ways and methods of solving agrarian problem. Agrarian problem always was the main problem in Ukraine. Authority silenced Ukrainian peasants by various ways to believe that the new agrarian policy was desired long wished dream of getting delight by working on it's own land.*

But in dui course they understood that became involuntary participants of great political falsification. While the country was in need of bread production peasants were required and various blessings were promised to them but when the country got stronger it forced peasants to submit to it's orders.

The aim of this article is to show all dui Soviet government measures of land putting in order as the making process ready for agricultural production and further establishing of collective forms of management in agrarian sector in Ukraine in 20th years of XX century.

Key words: *economic development, agrarian relations, committee of the poor, landed parcel of land, redistribution, form of ménage, peasant court.*

Отримано: 07.10.2016 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УСРР У СЕРЕДИНІ 20-Х – У 30-Х РР. ХХ СТ.

Олександр Комарницький. Діяльність профспілкових організацій студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. У статті показано діяльність студентських профспілкових організацій педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. Зазначається, що вони сформувалися у 1925–1926 н.р. на базі профсекцій «Робос», КНС і були вагомим чинником у житті студентів. Автор констатує, що інститути народної освіти, у порівнянні з педтехнікумами, мали більш потужніші профспілкові осередки. Виконавчими органами профспілкових організацій були профкоми. Йдеться про те, що члени профкомів збиралися на свої засідання, а члени профспілки зобов'язані були брати участь у загальних зборах. Розповідається про роботу комісій – навчальних, культурно-масових, економічних.

Ключові слова: студенти, профспілка, профком, комісія, інститут.

Александр Комарницкий. Деятельность профсоюзных организаций студентов педагогических учебных заведений УССР в середине 20-х – 30-х гг. ХХ в. В статье показана деятельность студенческих профсоюзных организаций педагогических учебных заведений УССР в середине 20-х – 30-х гг. ХХ в. Отмечается, что они сформировались в 1925–1926 учебном году на базе профсекций «Робос», КНС и были весомым фактором в жизни студентов. Автор констатирует, что институты народного образования, по сравнению с педтехникумами, имели более мощные профсоюзные ячейки. Исполнительными органами профсоюзных организаций были профкомы. Речь идет о том, что члены профкомов собирались на свои заседания, а члены профсоюза обязаны были участвовать в общих собраниях. Рассказывается о работе комиссий – учебных, культурно-массовых, экономических.

Ключевые слова: студенты, профсоюз, профком, комиссия, институт.

Серед громадських організацій, що діяли у педагогічних навчальних закладах у міжвоєнний період, чільне місце посідали студентські профспілкові організації, основним завданням яких було відстоювання інтересів студентства. Водночас, на профспілки покладалися й ідеологічні функції. Наприклад, завданням студентської профспілки Кам'янець-Подільського ІНО визначалося таке: «... дати такого робітника, якого вимагає наше будівництво, радянська суспільність та школа, дати громадського діяча, активного учасника соціалістичного будівництва, виховати агітпропа (агітатора-пропагандиста. – Авт.) для села»¹. Комплексно діяльність профспілкових організацій у сту-

дентському середовищі у другій половині 20-х рр. – 30-х рр. ХХ ст., коли діяли об'єднані профкоми, не вивчалася. Фрагментарно дана проблема висвітлювалася у працях В. Липинського², Н. Аксакової³, О. Морозан⁴. У нашій статті покажемо процес формування єдиної студентської профспілки педагогічних навчальних закладів, її перші кроки, практичну роботу та труднощі у реалізації завдань.

Об'єднані профспілкові організації у педвишах формувалися на базі окремих профсекцій «Робос», КНС та інших, які до цього керувалися вказівками виконавчих бюро профсекцій. Власне, сам процес ліквідації ВБПС і створення нових осередків був досить болісним і розтягнувся на весь 1925–1926 н.р. Водночас, голова Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо рапортував, що на початку того навчального року в усіх вишах секції вже були злиті і «зліквідовано паралелізм»⁵. Його твердження спростовують ряд фактів. У Кам'янець-Подільському ІНО виконбюро припинило свою роботу лише в січні 1926 р. Його функції передали профкому секції «Робос», чільні позиції в якому займали студенти⁶. Тоді ж було ліквідовано секцію КНС, члени якої ввійшли до складу профспілки «Робос»⁷. Водночас, ректор вишу В. Герінович, як і Я. Ряппо, стверджує, що ці процеси відбувалися на початку 1925–1926 н.р.⁸. У Ніжинському ІНО впродовж 1925-1926 н.р. працювали 9 секцій профспілок. Так, секція «Робос» об'єднувала 96 студентів, КНС – 71, «Радробітник» – 7, «Робземліс» – 3, «Медсанпраця», секції харчовиків, залізничників – по 2, металістів, друкарів, транспортників – по 1⁹. У вересні 1925 р. у Херсонському ІНО членами профсекції «Робос» були 98 студентів, «Радробітник» – 6, «Робземліс» – 5. Поза членством були 99 студентів¹⁰. У Чернігівському ІНО у листопаді того ж року членом профспілки був 91 студент із 188, з яких 87 належали до профспілки «Робос», 2 – «Робземліс», по 1 – «Медсанпраця» і «Робмистецтво»¹¹. Кореспондент журналу «Студент революції» Д. Ірклієвський повідомляв про конфлікт, який виник у Донецькому ІНО: секція «Металіст» не хотіла входити до складу секції «Робос»¹².

У більшості педтехнікумів Житомирщини профкоми були створені у березні 1926 р.¹³. У цих закладах упродовж 1925–1926 н.р. продовжувала працювати секція КНС та деякі інші секції профспілок. Так, у Новоград-Волинському педтехнікумі в 1925–1926 н.р. серед студентів було 10 членів профспілки «Робос» і 31 член КНС¹⁴. У грудні 1926 р. у виші налічувалося 37 членів профспілки «Робос», 2 – інших спілок 15, у жовтні 1927 р. – відповідно 42 і 3¹⁶. У Житомирському українському педтехнікумі в 1925–1926 н.р. навчалося 89 членів профспілок і 43 члени КНС¹⁷. У тому ж навчальному році в Уманському педтехнікумі 46 студентів були членами КНС¹⁸, Пирятинському – 44¹⁹, Лубенському – 31²⁰, Золотоношському²¹ і Кременчуцькому – по 25²², Артемівського – 13²³, Черкаському – 9²⁴, Житомирському єврейському – 4²⁵. Це суперечило нормативним документам, у яких регламентувалося, що осередок профспілки може функціонувати при наявності не менше 50 членів.

Кількість членів профспілок поступово зростала. Якщо у січні 1924 р. студентські профспілки об'єднували 52% студентів педагогічних вишів, у

грудні 1925 р. – 65,8%, то у жовтні 1926 р. – вже 73,3%²⁶. Потужний осередок діяв у Херсонському ІНО, який у листопаді 1927 р. об'єднав 232 студенти (97,4% від загальної кількості)²⁷. У Полтавському ІНО в 1926–1927 н.р. 374 студенти були членами профсекції «Робос», 65 – КНС (91,5%)²⁸, у 1928–1929 н.р. – відповідно 277, 169 і 83,8%²⁹. У 1925–1926 н.р. у Дніпропетровському ІНО членами профспілки були 862 студенти (82,9%)³⁰, Волинському ІНО – відповідно 198 і 76,4%³¹, Одеському – 555 і 74,8%³². З Донецького ІНО повідомляли, що на початку 1927 р. членами профспілки були майже всі студенти³³.

Зростала кількість членів профспілки і в педтехнікумах, хоча вони значно поступалися інститутам народної освіти. У 1925–1926 н.р. у Сумському педтехнікумі налічувалося 65 членів профспілки (82,3%)³⁴, Коростишівському – відповідно 100 і 80%³⁵, а у 1927–1928 н.р. – 101 (80,8%)³⁶; у Харківському українському – восени 1925 р. – 120 і 69,7%³⁷, на 1 січня 1927 р. – 104 і 52,8%, на 1 липня того ж року – 148 і 75,1%³⁸. У Дніпропетровському російському педтехнікумі в 1928–1929 н. р. у складі студентів було 90 членів профспілки «Робос», 23 – КНС (53,1% від загальної кількості)³⁹; Красноградському – у 1926–1927 н. р. – відповідно 60, 24 і 75,7%⁴⁰. Водночас, у Полтавському педтехнікумі профспілка була не популярною: до неї входили лише 36 із 158 студентів (22,8%)⁴¹. Це ж стосується і Конотопського педтехнікуму, де у 1926–1927 н. р. членами профспілки були 19 студентів із 112 (16,9%)⁴², у січні 1929 р. – відповідно 85 (члени профспілки «Робос» – 53, КНС – 32), 263 і 32,3%⁴³. У 1925–1926 н. р. у Тульчинському педтехнікумі було 120 членів КНС⁴⁴, Нікопольському – 51⁴⁵.

Такі ж тенденції мали місце і в 1930-х рр. Так, у Вінницькому ІСВ у 1931–1932 н. р. з 364 студентів членами профспілки було 289 осіб (79,4% від загальної кількості)⁴⁶. У Київському російському педтехнікумі студентська профспілкова організація зросла з 66 членів у 1932–1933 н.р. до 193 (83,9%) в 1933–1934 н. р.⁴⁷. У Миколаївському педтехнікумі на 1 вересня 1933 р. серед студентів членами профспілки були 124 студенти (41,5%), на 1 липня 1934 р. – відповідно 124 і 48,1%⁴⁸. У деяких навчальних закладах відсоток профспілковців був незначним. Наприклад, у Бердянському ІСВ у 1932–1933 н. р. він становив 37%⁴⁹, у Новомосковському педтехнікумі – у жовтні 1930 р. – 21,7%⁵⁰, Конотопському – у вересні 1933 р. – 10,4%, у липні 1934 р. – 25,9%⁵¹. У Проскурівському польському педтехнікумі в 1934–1935 н. р. до профспілки «Робос» входили 45 студентів⁵².

Виконавчими органами профспілкових організацій були профкоми, частину членів яких становили делеговані осередками КП(б)У і ЛКСМУ. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО в травні 1926 р. у члени профкому рекомендували 7 комсомольців⁵³. 22 жовтня 1927 р. до новообраного складу профкому ввійшли 5 членів КП(б)У, 2 – ЛКСМУ, 3 безпартійних⁵⁴. У квітні 1928 р. він складався з 7 членів і 3 кандидатів⁵⁵. У жовтні того року профком становили 9 осіб⁵⁶. У Херсонському ІНО в листопаді 1927 р. він складався з 8 осіб (5 дійсних і 3 кандидати)⁵⁷. Наприкінці 1926 р. у Глухівському педтехнікумі профком становили 5 дійсних члени і 2 кандидати⁵⁸. У 1925–1926 н.р. в Корсунському

педтехнікумі до складу профкому входило 5 студентів⁵⁹. 5 листопада 1928 р. на загальних зборах осередку ЛКСМУ Бердичівського педтехнікуму ухвалили рекомендувати до складу профкому («робітничої п'ятюрки») на посади голови профкому Загоруйка, секретаря – Троянівського, голови культкомісії – Опришко, навчальної – Карпенко, економічної – Гнатцова⁶⁰. Окрім цього, у роботі профкому брали участь і профделегати, яких обирав кожний курс, наприклад у Миколаївському ІНО⁶¹.

Авангардом профспілкових організацій був актив, який, зокрема, Кам'янець-Подільського ІНО у жовтні 1928 р. складав 80 осіб, більша частина з яких, як зазначалося у звіті за 1927–1928 н. р., були відряджені на навчання громадськими організаціями «МОДР», «ТСО-Авіахім», «Культзмичка» тощо⁶². Профактив Київського ІНО у 1927 р. складала майже 150 осіб⁶³.

Члени профкому збиралися на свої засідання, а члени профспілки зобов'язані були брати участь у загальних зборах. Зокрема, у Ніжинському ІНО з 15 листопада 1925 р. по 1 листопада 1926 р. відбулося 13 засідань профкому, на яких розглянули 34 організаційних, 16 навчальних, 26 культурно-освітніх, 18 економічних питань. Тоді ж провели 6 загальних зборів, на яких присутні обговорили 13 організаційних, 3 навчальні, 6 культурно-освітніх, 4 економічні питання⁶⁴. Профкомівці Херсонського ІНО з 1 грудня 1926 р. по 27 вересня 1927 р. на свої засідання збиралися 32 рази, у ході яких обговорили 17 організаційних, 16 економічних, 14 навчальних, 17 культурно-освітніх питань і т. д. На 6 загальних зборах розглянули 6 організаційних, 6 загальнополітичних, 1 навчальне питання⁶⁵. У Кам'янець-Подільському ІНО загальні збори членів профспілки скликалися один раз, інколи два рази на місяць. Розглядалися питання пов'язані з навчанням, кооперуванням, позиками індустріалізації та сільського господарства тощо. Присутність на зборах була обов'язковою. Регулярно оприлюднювалися прізвища студентів, які не відвідували ці зібрання⁶⁶. Регулярно відбувалися загальні збори у Волинському ІНО. У звіті за 3-й триместр 1925–1926 н. р. зазначалося, що їхнім головним недоліком були поверхневий розгляд питань, необґрунтоване затягування зборів, проведення зібрань по неділях. Це призвело до того, що відвідуваність зборів складала лише 50%⁶⁷. У Вінницькому українському педтехнікумі з 17 вересня 1927 р. по 30 березня 1928 р. було проведено 10 засідань профкому і 6 загальних зборів членів профспілки⁶⁸. У січні-червні 1930 р. відбулося 10 засідань профкому⁶⁹. У тому ж році з 1 квітня по 1 червня відбулося 9 загальних зборів, хоча положення регламентувало, що такі зібрання мали скликатися не більше 1 разу на місяць⁷⁰. Цікаво, що того року студентство на загальних зборах розкритикувало діяльність керівництва окружного бюро пролетарського студентства, яке виявило повну бездіяльність та нездатність керувати. Тому студенти ухвалили вимагати розпуску і перевиборів Вінницького ОБПС⁷¹.

Голови профкомів входили до складу правлінь та партбюро вишів, а очільники комісій вводилися до відповідних комісій закладів (наприклад, економічних до стипендіальних комісій)⁷². Щоправда, мали місце випадки незадовіль-

ної співпраці між профспілкою і адміністрацією, наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО. Так, у звіті першої з них за 1927–1928 н. р. зазначалося, що «зв'язок був ненормальний. Безпосереднього зв'язку з Правлінням ІНО Профком не мав, що в великій мірі відбивалося на його роботі. Членом Правління був студент, бувший голова Профкому, який займався у більшості не як представник студентства, а як адміністративна одиниця Правління». Недостатніми були зв'язки і з ОБПС⁷³.

Значна увага приділялася зростанню рядів членів профспілки. В одному із архівних документів йдеться про те, що у Кам'янець-Подільському ІНО в 1926–1927 н.р. до спілки вступила 21 особа⁷⁴, у 1927–1928 н. р. – 26⁷⁵. У Миколаївському ІНО щорічно вступали у профспілку пересічно 30-40 осіб⁷⁶. Пріоритет надавався тим кандидатам, які брали участь у громадській роботі. Навчальна робота фактично до уваги не бралася. Заяви про вступ розглядалися на засіданнях профкому, а згодом виносилися на загальні збори, на яких заявник оприлюднював свої автобіографічні дані, відповідав на поставлені питання. Після цього члени профкому приймали відповідне вмотивоване рішення.

Профкоми заслуховували звіти комісій, затверджували їх плани⁷⁷. Певну увагу вони приділяли навчальній роботі, котру контролювали навчальні (академічні) комісії, що склалися, як правило, з трьох осіб-членів і представників циклових комісій. Зокрема, у Чернігівському ІНО в 1925–1926 н. р. до складу комісії входили 7 осіб⁷⁸. Водночас, у Корсунському педтехнікумі навчальну секцію склали член профкому, 4 курсові голови, 3 секретарі циклових комісій⁷⁹. Комісія профспілки Херсонського ІНО у листопаді 1926 р. – вересні 1927 р. провела 12 засідань і 4 наради, на яких розв'язували питання, пов'язані з академуспішністю студентів, проведенням серед них анкетування, плануванням навчальної роботи вишу тощо. Комісії вдалося добитися запровадження залікових книжок, проведення екскурсій до Москви, Ленінграду, Харкова, Одеси та ряду місцевих екскурсій. Велася робота щодо тиражування окремих курсів лекцій⁸⁰. У Ніжинському ІНО з листопада 1925 р. по листопад 1926 р. було проведено 14 засідань комісії⁸¹. Навчальна комісія Кам'янець-Подільського ІНО обговорювала поточні питання, керувала роботою представників від студентства в предметних комісіях, науково-технічним гуртком⁸². Комісія Бердянського педтехнікуму була представлена у методкомі і навчально-контрольній комісії вишу⁸³, Коростишівського – співпрацювала з цикловими комісіями, комітетами по зв'язках із стажистами, науково-технічним гуртком⁸⁴.

В. В. Липинський, характеризуючи роботу профспілки, зокрема щодо захисту інтересів студентів у навчальній сфері зазначав, і з цим ми солідарні, що на відміну від студкомів, які відстоювали думку студентського колективу, профкоми виходили з інтересів адміністрації вишу і НКО. Така переорієнтація студентських профсекцій при вирішенні навчальних та інших проблем свідчить про те, що ЦБПС та підзвітні йому структури поступово ставали частинами командно-адміністративної системи. Були випадки, коли профсекції використовували силові методи впливу на студентів. Крім того, НКО використовував

профсекції як інструмент для вилучення з вишів неугодних владі викладачів чи деканів, кандидатури яких при обранні не були погоджені з НКО⁸⁵.

Громадську роботу студентської молоді організовували культурно-масові комісії. У Корсунському педтехнікумі в 1925–1926 н. р. культурно-освітню комісію склали член профкому, 2 студенти, представники студклубу, редакції газети, президій літературного і політичного гуртків⁸⁶. У Чернігівському ІНО в 1925–1926 н. р. у складі комісії працювали 9 осіб⁸⁷. У Херсонському ІНО в грудні 1926 р. – вересні 1927 р. вона складалася з 9 осіб. Упродовж цього періоду комісія збиралася на свої засідання 16 разів, на яких переважно розбиралися питання пов'язані з підготовкою до свят (проведення ленінських днів, дня друку, 10-ї річниці Жовтневої революції), виїздом студентів у села для проведення там культурно-освітньої роботи та господарських кампаній⁸⁸. У Ніжинському ІНО в 1925–1926 н. р. культурно-освітня комісія дбала аби громадське навантаження на студентів не перевищувало 6 год. на тиждень. Молодь працювала у лікнепах, хатах-читальнях, різних клубах у місті і поза його межами. Окрім цієї комісії функціонувала окрема шефська комісія (до неї входили 6 студентів), яка курирувала роботу студентів у підшефному селі Кінашевка. Впродовж року було проведено 10 засідань комісії, на яких розібрали 42 питання. Її робота була організована за такими напрямками: кооперативна, КНС, сільрада, комсо-мол, лікнеп, культурно-освітня, жіноча робота. Члени комісії організували доповіді про Лютневу і Жовтневу революції, організували підготовку до перевиборів КНС та сільради, організували школу лікнепу⁸⁹. Культурно-освітня комісія Бердянського педтехнікуму вела політосвітню роботу у «червоних кутках», будинкові освіти, сільбудах⁹⁰. Культмасова комісія Коростишівського педтехнікуму керувала клубом, гуртками, шефською роботою⁹¹.

Комісія Кам'янець-Подільського ІНО скаржилася на інертність студентів. У звіті за 1927–1928 н.р. виокремлювали 3 групи студентів, які байдуже ставилися до громадської роботи: «Перша група: де-які учителі з достатнім стажем, які, по їх словах, прийшли в ІНО для підняття своєї академкваліфікації і віддихати від громадської роботи. Друга група – профшкольці, що прийшли на іновську скам'ю прямо із скам'ї профшколи, не маючи достатньо ні трудового стажу, ні тим більше навичку в громадській роботі. Третя група... гнила інтелігенція, яка просунулася у вуз випадково, не знайома вона з життям ні селянина, ні робітника, ні взагалі працюючого... [Вона була] взагалі слаба у всіх відношеннях. Цю групу необхідно було не те, що втягнути в громадську роботу, а розбити її, як елемент, що впливає кепсько на останню масу студентів». Зазначалося також, що є «студентство, що з усмішкою ставиться до клубної та професійної роботи. Це сама гірша категорія студентства: вони тихенько висміюють нововидвігаємих товаришів, заміри культурорганізації щодо покращення культ. життя»⁹².

Комісії значну увагу приділяли політичному вихованню, ідеологічній роботі («створенні міцної ленінської ідеології»), участі студентства у всіх ідеологічних кампаніях, відвідування партійних зборів, проведення клубної роботи

тощо⁹³. На загальних профспілкових зборах студентства присутні заслуховували доповіді ідеологічного змісту. Так, 11 листопада 1924 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО Волянський виступив із доповіддю «РКП(б) і учительство». Виступаючий акцентував увагу на тому, що «учителів для того, щоб стати партійним треба цілком віддатися в розпорядження партії, відказатись від теплого кутка і завжди бути готовим до доручень партії». У резолюції ухвалили зобов'язати студентів під час проведення культурно-освітньої роботи у селах округу повідомляти місцеве учительство про рішення з'їздів партії⁹⁴. У Київському ІНО, за словами дописувача журналу «Студент революції» Карпача, профком у 1927 р. був консолідуючим центром студентства. Він інформував про загальні збори профспілкової організації, на які зібралось 1,5 тис. студентів⁹⁵.

На засіданнях комісій, наприклад, у Коростишівському педтехнікумі, звітували керівники осередків добровільних товариств⁹⁶.

Про покращення матеріального становища студентів дбали економічні комісії, до складу яких, зокрема, у Корсунському педтехнікумі, ввійшли 1 член профкому, 4 студенти, обрані загальними зборами, і завідувачі інтернату та їдальні⁹⁷. У Чернігівському ІНО в 1925–1926 н.р. у складі комісії працювали 5 осіб⁹⁸. У Кам'янець-Подільському ІНО вона складалася з 3 осіб. Вона формувала кошторис профкому, який складався з внесків членів спілки, що одержували стипендію. Значною мірою збір був на незадовільному рівні. Так, у 1927 р. членські внески не сплачувались впродовж 3–4 місяців. Частина коштів асигнувало окружне правління спілки «Робос» (у 1928 р. – 802 крб). На допомогу студентам-нестипендіатам з цієї суми видали 200 крб, на утримання працівників профкому («робоча двійка») – 388 крб 80 коп., культурно-масову роботу – 100 крб і т.д.⁹⁹ Економічні комісії шукали студентам тимчасову роботу, яку вони поєднували з навчанням. Так, у 1927–1928 н.р. 31 студент Кам'янець-Подільського ІНО працював вожатим на дитячих майданчиках, піонерських таборих¹⁰⁰. У Бердянському педтехнікумі комісія, окрім вищезазначеного, опікувалася також гуртожитками і їдальнями¹⁰¹, а в Коростишівському – касою взаємодопомоги, кооперативом¹⁰².

Профспілкові організації намагалися робити певні кроки щодо обміну досвідом роботи. Так, профком Київського ІНО у середині 20-х рр. налагодив зв'язок з профспілковими організаціями Кам'янець-Подільського, Харківського, Волинського, Одеського ІНО¹⁰³.

Разом з тим, профкоми у своїй діяльності припустилися ряд недоліків. З Ніжинського ІНО повідомляли про бездіяльність профкому влітку 1930 р., коли потрібно було спрямувати культурно-масову, господарську роботу тих студентів, які залишилися на літо у місті. Необхідно було подбати про їх студентів. Власне, сам голова профкому Корнієнко про себе не забув і поїхав за путівкою на курорт, де «приємно дрімав під ласкавим промінням сонця на пляжі, біля моря»¹⁰⁴. У травні того ж року з Маріупольського педтехнікуму сигналізували про непрацездатність профкому, не своєчасність складання

плану роботи, слабку роботу щодо залучення до профспілки нових членів, не регулярність проведення загальних зборів¹⁰⁵. Голова профкому Конотопського педтехнікуму Г. Степаненко влаштував травлю студентів, залякував їх. Одеський журнал «Студент Жовтня» розповідав про профспілкових чиновниках, які щорічно відпочивали у будинках відпочинку замість хворих студентів¹⁰⁶. Недоліки мали місце і в роботі профкомів Кам'янець-Подільського ІНО¹⁰⁷, Тульчинського¹⁰⁸, Бердичівського¹⁰⁹, Вінницького єврейського педтехнікумів¹¹⁰ і т.д.

Таким чином, у середині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. у педагогічних навчальних закладах вагомим чинником у житті студентів була діяльність їхніх профспілкових організацій, які сформувалися у 1925–1926 н.р., насамперед, на базі профсекцій «Робос», КНС. Інститути народної освіти, у порівнянні з педтехнікумами, мали більш потужніші профспілкові осередки. Виконавчими органами профспілкових організацій були профкоми, частину членів яких становили делеговані осередками КП(б)У і ЛКСМУ. Члени профкомів збиралися на свої засідання, а члени профспілки зобов'язані були брати участь у загальних зборах. Поточну роботу проводили комісії – навчальна (академічна), культурно-масова, економічна. Профспілкові організації намагалися робити певні кроки щодо обміну досвідом роботи.

Примітки:

¹ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф. Р.1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 2.

² Липинский В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность / В. В. Липинский. – Донецк: редакц.-издат. отдел Донецк. управл. по печати, 1991. – 116 с.

³ Аксакова Н. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті роки / Наталія Аксакова // Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн. / [редкол.: В. Білецький (ред.), С. Тимченко, Ф. Турченко та ін.]. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – №3 (117), травень-червень. – С. 74-77.

⁴ Морозан О. О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ століття / О. О. Морозан // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського: іст. науки / [редкол.: В. Д. Будак (гол. ред.), М. М. Шитюк, А. М. Бахтін та ін.]. – Миколаїв: Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2008. – Вип. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf

⁵ Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. П. Ряппо. – [Харків], 1927. – С. 77.

⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.П. 4. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1; Ф.Р. 1586. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 2.

⁷ Там само. – Ф.П. 4. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 24, 89.

⁸ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти / Володимир Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / [редкол.: В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський та ін.]. – Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С.19.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 9.– Арк. 4зв., 6.

¹⁰ Державний архів Херсонської області. – Ф. Р.414. – Оп. 1. – Спр. 692. – Арк. 110зв.; Протокол колективу ХІНО ім. Н. К. Крупської від 23.11.25 р. // Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н. К. Крупської. – Херсон, 1926. – Ч.1. 1925–1926 академ. рік. – С. 76.

¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.). – Ф. Р.608. – Оп.1. – Спр. 235. – Арк. 54.

¹² Ірклієвський Д. Донецький ІНО / Д. Ірклієвський // Студент революції. – Харків, 1927. – №1. – С. 81.

¹³ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф. Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 220зв.; Ф.Р. 2361.– Оп.1. – Спр. 20.– Арк. 1, 9.

¹⁴ Там само. – Ф. Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 11зв., 13.

¹⁵ Там само. – Ф. Р. 412. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 101зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 76зв.; Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 13.

¹⁷ Там само. – Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 47зв., 48зв.; Ф.Р. 344. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 5зв.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 207.– Арк. 175зв.

¹⁹ Там само. – Спр. 205. – Арк. 199зв.

²⁰ Там само. – Оп. 5. – Спр. 573.– Арк. 58.

²¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 207.– Арк. 4зв.

²² Там само. – Спр. 205.– Арк. 272зв.

²³ Там само. – Спр. 207.– Арк. 117зв.

²⁴ Там само. – Арк. 232зв.

²⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 11зв.

²⁶ Аксакова Н. О. Організації студентів... – С. 116.

²⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р. 1584. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

²⁸ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.). – Ф.Р. 363. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 66.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 306.– Арк. 33.

³⁰ Там само. – Оп. 5. – Спр. 289.– Арк. 399зв., 401.

³¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 50зв.

³² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289.– Арк. 88зв., 95.

³³ Ірклієвський Д. Донецький ІНО... – С. 81.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 206. – Арк. 221зв.

³⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 125.– Арк. 30.

³⁶ Там само. – Спр. 38.– Арк. 220.

- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 264.– Арк. 234.
- ³⁸ Титаренко. Профком Харківського Педагогічного Технікуму / Титаренко // Студент революції. – 1927. – №8. – С. 64.
- ³⁹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.П. 7. – Оп. 1. – Спр. 1489. – Арк. 47.
- ⁴⁰ Держархів Полтавської обл. – Ф. Р.363. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 62.
- ⁴¹ Полтавський педагогічний технікум ім. Михайла Драгоманова в 1926 році (перше півріччя) // Бюлетень Полтавського педагогічного технікуму ім. Михайла Драгоманова. – Полтава, 1926. – №1. – С. 8.
- ⁴² Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.). – Ф. Р. 4307. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 27.
- ⁴³ Там само. – Спр. 63. – Арк. 6.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 205.– Арк. 79зв.
- ⁴⁵ Там само. – Оп. 5. – Спр. 573.– Арк. 140.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 10. – Спр. 1546. – Арк. 363.
- ⁴⁷ Державний архів міста Києва. – Ф. Р.359. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 83.
- ⁴⁸ Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р.1210. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 18.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 149. – Арк. 26.
- ⁵⁰ Там само. – Оп. 9. – Спр. 1783. – Арк. 6.
- ⁵¹ Держархів Сумської обл. – Ф.Р. 4307. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 39.
- ⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р. 2597. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5зв.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.П. 1605. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 76.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.Р. 1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 61.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.Р. 1584. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 170.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 84.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 5. – Арк. 1.
- ⁶¹ Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум / Х. Остапенко // Студент революції. – 1927. – №8. – С. 59.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 415. – Арк. 36, 50.
- ⁶³ Держархів Житомирської обл. – Ф.П. 94. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 6.
- ⁶⁴ Морозан О. О. Позанавчальна діяльність ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua)
- ⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р. 1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 61зв.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 256. – Арк. 19, 38; Карпач Н. У Київському ІНО / Н. Карпач // Студент революції. – 1927. – №8. – С. 63.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.101
- ⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк. 1.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.Р.1566. – Оп.1. – Спр. 265. – Арк. 61-61зв.
- ⁷⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 29.
- ⁷¹ Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф. П.249. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 23, 100.
- ⁷² Там само. – Спр. 15. – Арк. 29; Ф. П.29. – Оп. 1. – Спр. 620. – Арк.124.

- ⁷³ Там само. – Ф. П.249. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 29; Ф. П.29. – Оп. 1. – Спр. 620.– Арк. 124.
- ⁷⁴ Вінницьке ОБПС збанкрутувало // Студент революції.– 1930. – №6. – С. 36.
- ⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 25; Історія Дніпропетровського національного університету / [редкол.: М. В. Поляков (голов. ред.), С. І. Світленко (наук. ред.), М. М. Дронь та ін.]. – Вид. 3-е, перероб і доп. – Д.: Дніпропетров. нац. ун-т, 2003. – С. 317.
- ⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 64зв.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 2зв.
- ⁷⁸ Там само. – Арк. 64зв.
- ⁷⁹ Морозан О. О. Позанавчальна діяльність ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // www.nbu.gov.ua](http://www.nbu.gov.ua)
- ⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.221.
- ⁸¹ Держархів Чернігівської обл. – Ф.Р.608. – Оп.1. – Спр.235. – Арк.58.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.415. – Арк.36, 50.
- ⁸³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1584. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк.3.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.102зв.
- ⁸⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.1566. – Оп.1. – Спр.265. – Арк.65.
- ⁸⁶ Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920–1935 роки) / [упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова] // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. – К.: Знання України, 2008. – Т. III. – С.18, 97.
- ⁸⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф. Р.266. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 221.
- ⁸⁸ Липинский В. В. Кто защитит студента?... – С. 108-109.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 415. – Арк. 36, 50.
- ⁹⁰ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р.608. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк.58.
- ⁹¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1584. – Оп.1. – Спр. 5.– Арк.3.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 9. – Арк. 101-102.
- ⁹³ Бердянські педагогічні курси... – С. 97.
- ⁹⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф. Р.266. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 221.
- ⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1566. – Оп. 1. – Спр. 265.– Арк. 2, 61, 65.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 2.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 52. – Арк. 59.
- ⁹⁸ Там само. – Спр. 256. – Арк. 19, 38; Карпач Н. У Київському ІНО / Н. Карпач // Студент революції. – 1927. – №8. – С. 63.
- ⁹⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф. Р.266. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 221.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 415. – Арк. 36, 50.
- ¹⁰¹ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р.608. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 58.
- ¹⁰² Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 65.
- ¹⁰³ Там само. – Арк. 63.
- ¹⁰⁴ Бердянські педагогічні курси... – С. 97.

¹⁰⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 221.

¹⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р. 1566. – Оп.1. – Спр. 256. – Арк.19, 38; Карпач Н. У Київському ІНО / Н. Карпач // Студент революції. – 1927. – №8. – С. 63.

¹⁰⁷ Ст. Профкомівці поїхали на пляж / Ст. // Студент революції. – 1930. – №24. – С.62.

¹⁰⁸ Державний архів Запорізької області. – Ф.Р. 3674. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 64.

¹⁰⁹ Липинский В. В. Кто защитит студента?... – С. 98.

¹¹⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р.1566. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 22, 61-61зв.; Ф.Р. 1584. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 82-87; Спр. 25. – Арк. 3; Елем. Робітниче життя. Треба розворушитися! / Елем // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1925. – 9 серпня. – Ч. 133. – С. 3; Профкоми, станьте на «Конкурс» / Голка // Студент Прикордоння. – Кам'янець-Подільський, 1929. – 6 червня. – Ч. 6.– С. 5.

¹¹¹ Зет В. Усунути від керівництва тих, хто придушує ініціативу та самокритику / В. Зет // Студент революції. – 1930. – №11. – С. 28.

¹¹² З купи листів (Мобілізований) // Там само. – 1931. – №15. – С. 33.

¹¹³ Держархів Вінницької обл. – Ф. П.29. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 165.

Komarnitskyi Oleksandr. The activities of trade union organizations of the Ukrainian SSR of students in teacher training institutions in the mid-20's - 30's. of XX-th century. The article shows the activity of student trade union organizations in teacher training institutions in the mid-20's - 30's. of XX-th century. It is noted that they are formed on the basis of individual trade unions like «Robos» KNS and so on, who previously guided instructions trade unions executive bureau. This process lasted for the entire 1925–1926 school year. The author cites statistics that illustrate the gradual growth of trade union members. It is stated that public education institutions, compared with pedagogical schools, had a more powerful union cells. It is noted that the executive bodies of trade union organizations were trade union committees. The burden of the current work is often lay on the shoulders of the asset. Members of trade union committees gathered for their meetings, and union members had to participate in the general meetings, at which the issues related to training, cooperation, loans and industrialization of agriculture and like that. The article says, and that trade union committees chairmen were also the members of the Board and the party bureau of universities. The author tells about the work of the Commissions trade union organization. Teaching (Academic) Commission chaired the representatives of the students in the subject committees, academic circles, deals with the academic performance of students, holding between them a survey, planning of educational work of universities. Social work students were organized by the cultural commission. At its meetings dealt mainly issues related to the preparations for the public and revolutionary holidays, leaving students in the village for cultural and educational work and commercial campaigns. The Commission has paid considerable attention to the political education and ideological work. It is noted that

the trade unions have tried to do certain steps to exchange experience. The article draws attention to the manifestations of poor performance of trade union committees.

Key words: students, trade union, trade union committee, commission, institution, cell.

Отримано: 10.10.2016 р.

УДК 355.48:[316.774:327] "1944"

Світлана Павловська

ВИРОБНИЦТВО ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛИСТІВОК, УСНА ПРОПАГАНДА ЯК ОДНІ З ГОЛОВНИХ НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ІДЕОЛОГІЧНИХ ОРГАНІВ РСЧА ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ НАВЕСНІ 1944 РОКУ

Світлана Павловська. Виробництво та розповсюдження листівок, усна пропаганда як одні з головних напрямків діяльності ідеологічних органів РСЧА під час визволення території України від німецьких окупантів навесні 1944 року. У статті розглянуто досвід проведення політологами РСЧА агітаційно-пропагандистських заходів, спрямованих на особовий склад ворога з метою здійснення інформаційно-психологічного впливу з подальшою відмовою від збройної боротьби і здачею у полон.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна. Робітничо-селянська Червона армія, агітаційно-пропагандистські заходи, ідеологічні органи РСЧА, листівки, усна пропаганда.

Светлана Павловская. Изготовление и распространение листовок, устная пропаганда как одни из главных направлений деятельности идеологических органов РККА во время освобождения территории Украины от немецких оккупантов весной 1944 года. В статье рассмотрено опыт проведения политорганами РККА агитационно-пропагандистских мероприятий, направленных на личный состав врага с целью осуществления информационно-психологического влияния с дальнейшим отказом от вооруженной борьбы и сдачей в плен.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, Рабоче-крестьянская Красная армия, агитационно-пропагандистские мероприятия, идеологические органы РККА, листовки, устная пропаганда.

У середині лютого 1944 р. були уточнені плани щодо остаточного визволення Правобережної України, Півдня і Криму й окреслено послідовність проведення операцій¹. Задум Ставки Верховного Головнокомандування поля-

гав у тому, щоб на початку березня одночасними ударами трьох українських фронтів розколоти німецьке угруповання військ на ізольовані частини, звільнити від окупантів Правобережну Україну і, відійшовши до Карпат, створити сприятливі умови для подальших дій на західному напрямку та в бік Балкан².

Відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування № 220029 від 18 лютого 1944 року 1-й Український фронт мав підготувати наступальну операцію. Удар було наказано завдати з фронту Дубно – Шепетівка – Любар на південному напрямку із завданням розбити угруповання противника в районі Кремнець, Старокостянтинів, Тернопіль і здобути рубіж Берестечко – Броди – Тарнопіль – Проскурів – Хмельник. Надалі, міцно забезпечуючи себе з боку Львова, передбачалося наступати на загальному напрямку на Чортків, щоб відрізати шляхи відходу південної групи німецьких військ на захід у смузі на північ від Дністра³.

У рамках суто воєнних дій ідеологічними органами 1-го Українського фронту здійснювались масштабні заходи агітаційно-пропагандистського характеру, направлені на ворога як об'єкт психологічного впливу. Які форми та методи використовувались фахівцями Політуправління фронту? У щоденних зведеннях до Головного Політуправління РСЧА начальник Політуправління 1-го Українського фронту звітує про обсяг проведеної діяльності із додаванням інформаційних матеріалів із протоколів допитів полонених військовослужбовців ворога та трофейними матеріалами. Першими показниками завжди слугували дані про кількість та жанри листівок, а також шляхи їх розповсюдження.

Найбільш дієвим видом агітаційної діяльності був випуск листівок. Пересувні фронтові типографії друкували значний обсяг цих форм малої агітації. Фахівцями політуправлінь, політвідділів та відділень створювались короткі та влучні тексти. Як правило, їх зміст відтворював ситуацію на фронтах, друкувались короткі звернення до ворожих військ в оточенні, котрі продовжували чинити опір. Часто до своїх побратимів зверталися німецькі військовополонені із розповіддю про добре відношення до них у російському полоні і закликами не чинити опір і також здаватися у полон. Кожного дня серед текстів листівок були зведення Радянського інформаційного агенства (Радінформбюро). Практично щоденно друкувались «Листівки – перепустки». Як правило, на добу видавалось 5-6 видів листівок німецькою мовою із відповідними накладами. Наприклад, в інформаційному зведенні 7-го відділу Політуправління 1-го Українського фронту № 205 від 19 березня 1944 р. йдеться про випуск таких видів листівок на німецькій мові 18 березня 1944 р.:

1. «Повідомлення Радінформбюро за 16 березня» накладом 20 000 примірників.
2. «Ще одна перемога Червоної Армії» накладом 8 000 примірників.
3. «Тільки через полон ви повернетесь на Батьківщину» накладом 28 000 примірників.
4. «Зволікання – смерть» накладом 28 000 примірників.
5. «Геть тих, хто затягує війну» накладом 28 000 примірників⁴.

Загальна кількість надрукованих листівок лише за одну добу складає 112 тис. примірників. Не менш важливим завданням було відпрацювання шляхів доставки цих листівок до цільової аудиторії, яку становили німецькі окупанти. Як правило розповсюдження листівок відбувалося такими засобами – фронтовою авіацією, розвідниками та полоненими німцями, які після відповідної підготовки повертались до місць своєї служби із листівками та завданням схилити до полону своїх вояків. І якщо листівки завжди користувались зацікавленістю серед німецьких вояків, то питання приведення до російського полону тих, хто погодився перетнути лінію фронту, практично не вирішувалось. Тож другим пунктом щоденного інформаційного зведення начальника Політуправління 1-го Українського фронту до Головного Політичного управління РСЧА був ретельний звіт щодо шляхів доставки із указанням прізвищ льотчиків та розвідників, кількості та назв листівок. Розповсюдження листівок здійснювалося, як правило, вночі. Так, у ніч з 18 на 19 березня 1944 р. найближчою бомбардувальною авіацією розповсюджено 280 тис. листівок, а саме:

1. «До гарнізону міста Проскурів» накладом 110 тис. примірників.
2. «Манштейн збіг до Румунії» накладом 60 тис. примірників.
3. «До солдатів, офіцерів та німецького народу» (Звернення Зейдліца) накладом 30 тис. примірників.

4. «Перепустка» накладом 40 тис. примірників.
5. «Сталін говорить» накладом 40 тис. примірників⁵.

Загалом з 1 по 20 березня 1944 р. фронтовою авіацією розповсюджено 4 964 000 листівок у районі Ковлов – Сперусів – Козаківка – Глибун – Проскурів – Черепівка – Копачів – Летичів – Дековці, а саме:

1. «Наказ Сталіна № 16» накладом 200 тис. примірників.
2. «Нові поразки німців» накладом 80 тис. примірників.
3. «Результати наступу Ленінградського та Волховського фронтів» накладом 100 тис. примірників.
4. «Заради чого?» накладом 100 тис. примірників.
5. «Ніхто не уникне кари» накладом 100 тис. примірників.
6. «Сліпе підкорення» накладом 100 тис. примірників.
7. «Сталін говорить» накладом 40 тис. примірників.
8. «До гарнізону міста Проскурів» накладом 110 тис. примірників.
9. «Манштейн збіг до Румунії» накладом 60 тис. примірників.
10. «До солдатів, офіцерів та німецького народу» накладом 30 тис. примірників.
11. «Перепустка» накладом 40 тис. примірників.
12. Інших різних назв загальним накладом 110 тис. примірників⁶.

У тому ж документі вказується про те, що з 1 по 15 березня 1944 р. у розташуванні групи «Кеніг» та 343 охоронної дивізії розвідниками розповсюджено 13 тис. листівок. Окрім листівок мали місце поширення друкованих періодичних видань, які теж готувались фахівцями ідеологічних органів РСЧА. Так, у інформаційному зведенні № 207 від 21 березня 1944 р. йдеться про те, що

12 березня 1944 р. 3-ма розвідниками у районі станції Оратів розповсюджено 2 тис. листівок та 30 примірників газети «Вільна Німеччина»⁷.

Слід зазначити, що в цілому заходи інформаційно-психологічного впливу на ворога мали результат внаслідок комплексної діяльності – друк та розповсюдження листівок, звукові передачі, розташування великих плакатів із відповідними зображеннями та призовами перед місцями ворожої дислокації, робота з полоненими, тощо. Переслідувалася мета постійного утримання ворога у відповідному інформаційному полі і формування необхідної мотивації щодо припинення збройної боротьби та здачі у полон.

Розглядаючи питання здійснення агітаційної роботи за рахунок створення та розповсюдження листівок, маємо свідчення результативності даного напрямку діяльності безпосередньо із свідчень полонених німців. Наприклад, в інформаційному зведенні № 216 за 6 квітня 1944 р. наводяться покази військовополонених, які знаходилися в районі Бродів. Так, унтер-офіцер 2-ї роти батальйону зв'язку 8 танкової дивізії Г. Брієн, свідчив: «Я чув, що утримання м. Броди має велике значення для положення німецьких військ на Східному фронті. Броди є ключовою позицією до Львова. 25–27 березня я бачив, як російські штурмовики розкидали багато листівок над нашими позиціями у м. Броди. Інші солдати мені розповідали, що вони читали листівку – звернення до солдатів у районі м. Броди та розглядали ілюстровані журнали...»⁸.

В інформаційному зведенні № 220 за 10 квітня 1944 р. наводяться покази військовополоненого ефрейтора другої роти саперного батальйону 291 піхотної дивізії О. Бюрцеля: «Я читав багато російських листівок, в тому числі і про наше оточення з картою на звороті. Листівку – перепустку я постійно носив з собою у рукавичці»⁹.

Слід сказати ще про один шлях розповсюдження листівок серед німецьких вояків. Як вже зазначалося вище, з числа тих, хто потрапляв у полон різними шляхами, відбирались особи, з якими проводилась робота і вони відпускались до місць дислокації своїх підрозділів з інформацією про те, як добре з ними поводяться у російському полоні та з листівками, котрі необхідно було розповсюдити серед своїх товаришів. Деяких з тих, хто повертався арештовували, потім при погіршенні ситуації на оточених Червоною Армією територіях, поверненців посилали на передову. Були випадки, коли вони на певний час залишались у розташуванні, а при нагоді іноді повертались у полон зі своїми товаришами.

Велике значення для формування мотивації ворога на припинення збройної боротьби та здачі у полон мала агітаційно-пропагандистська діяльність Національного Комітету «Вільна Німеччина», організації, створеної з полонених німців, до складу якої входили імениті та популярні серед звичайних німецьких вояків воєначальники. Тож їх думка була надзвичайно авторитетною. Так, в інформаційному донесенні № 211 за 27-28 березня 1944 р. наведені покази обер-ефрейтора К. Шорта: «20 березня я знайшов листівку Національного Комітету «Вільна Німеччина» «Спілки німецьких офіцерів» доктора Абеля. Я прочитав

цю листівку разом з обер-ефрейтором Вінтером. Ми прийшли до висновку, що якщо такі відомі особистості, як доктор Абель живуть у російському полоні, то нам, простим солдатам, тим більше нічого боятися. 21 березня ми здалися у полон»¹⁰.

Робота над текстами та оформленням листівок вимагала відповідного фаху та технічного і фінансового забезпечення. Враховувались усі чинники, які впливали на ступінь сприйняття німецькими окупантами текстів у розповсюджених листівках. Серед них: добре знання німецької мови; короткі та влучні назви, які слугували водночас і постановкою проблеми і висновком; лаконічність текстів; визначення проблемної ситуації та шляхів вирішення; оздоблення листівок картами та відповідними до теми малюнками. Головним у роботі над оформленням листівки була необхідність привернути увагу ворога до неї, як до джерела важливої інформації і примусити його прочитати текст.

Успішні дії РСЧА весною 1944 р. на території Правобережної України, пригніченість німецьких вояків, погане тилове забезпечення, часті випадки дезертирства підсилювались постійним ідеологічним тиском з боку відповідних органів РСЧА. Нами розглянуто один з видів діяльності політуправлінь на даному напрямку бойових дій – робота з листівками, як один з дієвих та найбільш розповсюджених видів інформаційного-психологічного впливу на ворога. Саме радянські листівки в першу чергу давали можливість військам окупантів знати правду про положення на фронтах та здійснювати інформаційно – психологічний вплив на свідомість німецьких вояків та підтримувати настрої поразки із формуванням мотивації щодо безпідставності збройної боротьби в цей період.

Тексти листівок доволі часто використовувались в усній пропаганді, під якою ми розуміємо підготовку та озвучування текстів за рахунок використання звукоопосилюючих пристроїв. Мало хто сьогодні говорить про рупористів, але саме ці бійці ідеологічного фронту Червоної Армії щоночі віщали на різних ділянках фронту, доводячи до ворога інформацію, котра спонукала б їх до припинення збройної боротьби. У воєнних мемуарах небагато інформації саме про цей вид діяльності, але ж один з фрагментів заслуговує на увагу.

«Наш солдат! – Почули здивований вигук. Ми зупиняємося, дивимося.

Дійсно, на напівзарослій колії, поперек неї, лежить наш убитий солдат. Обличчям вгору, без пілотки, без ремня, кишені гімнастерки вивернуті, поруч із вбитим, всюди навколо нього – на листах подорожника, на землі золотавиться розсип стріляних гільз – коротеньких гільз від нашого автомату. І тут серце моє здригається. Гострий біль пронизує мене: біля вбитого бляшана труба, рупор Петра Гастева. Невже він? Підходжу. Так, він. Жодних сумнівів. Машинально піднімаю трубу. У ній – кульові пробоїни. Три, а може бути – більше. Але яке це зараз має значення? Помічаю, що біля Петра, на землі, лежить маленька сіренька книжечка. Я впізнаю її. Піднімаю. Російсько-німецький розмовник. Посібник, як розмовляти з полоненими німцями. Свого часу, коли ми ще тільки починали нашу роботу, я дав цей розмовник Петру, щоб він практи-

кувався. І він завжди зберігав цю книжечку у нагрудній кишені гімнастерки. А в іншій лежала його червоноармійська книжка»¹¹. Саме так описує у своєму творі радянський письменник, учасник війни Ю. Стрехнін загибель рупориста.

Під час Другої світової війни рупористами були військовослужбовці в РСЧА, перекладачі, полонені антифашисти, котрі після відповідної підготовки займались усною пропагандою. За допомогою звукопосилюючих приладів вони звертались до ворога із фахово підготовленими текстами на німецькій мові. Розглядаючи саме цей вид агітаційно-пропагандистської діяльності органів ідеологічної роботи РСЧА, слід зупинитись на з'ясуванні таких питань.

1. Мета даного виду усної пропаганди.

2. Технічні засоби.

3. Особливості підготовки інформаційного продукту для кожного виду звукопосилюючих пристроїв.

4. Жанри текстових повідомлень.

5. Хто залучався до озвучування інформаційних матеріалів.

6. Як особовий склад німецьких військ реагував на подібний вид ідеологічної діяльності з боку РСЧА.

7. Динаміка розвитку усної пропаганди з боку відповідних органів ідеологічної роботи РСЧА.

Усна пропаганда була невід'ємним елементом усього комплексу заходів здійснення інформаційно-психологічного впливу на особовий склад ворога з метою формування відповідної мотивації щодо припинення збройної боротьби. У щоденних донесеннях політуправлінь фронтів звіт про даний вид діяльності знаходиться на третьому місці після друку листівок та шляхів їх розповсюдження.

Сеанси усної пропаганди із використанням звичайного рупора, потужного рупора, окопних звукопосилюючих станцій, рацій із відповідними частотами, трофейними раціями, та звукопосилюючих установок на літаках фронтової авіації, проводились, як правило вночі. Для звичайних рупорів відстань до межі розташування ворога сягала від 100 до 150 метрів. Більш потужні звукопосилюючі установки могли розміщуватись на відстані до 300 метрів до ворожого розташування.

Згідно офіційних донесень на Головне політичне управління РСЧА політуправліннями фронтів у березні 1944 року щоночі проводилось від 2 до 40 рупорних передач. Передачі проводились безпосередньо для визначених військових підрозділів. Тексти тривалістю 10-15 хвилин були такого змісту:

- «Відомості Радінформбюро»;

- «Заклики добровільної здачі у полон»;

- «Для німецьких офіцерів про успіхи Червоної Армії»;

- «Про знищення німецького угруповання під Корсунь-Шевченковським»;

- «Про втрати німецьких військ з 4 по 31 березня, нанесених військами 1-го Українського фронту»;

- зачитувались тексти листівок, що готувались та розповсюджувались серед особового складу ворога;

- оголошувались звернення членів Національного комітету «Вільна Німеччина»¹².

Більшість текстів закінчувались закликами «Солдате, пам'ятай, того, хто не здається, буде страчено»¹³. Сучасною мовою такі заклики називаються слоганами і вони мають суто агітаційний характер, так як є прямим закликом до конкретних дій. Восени 1944 року рупористами впродовж всього сеансу оголошувалось до 240 слоганів. Тексти та короткі заклики готувались фахівцями 7 відділів політуправління.

Звукопосилююче устаткування використовувались також для донесення до ворога ультиматумів командування РСЧА. Так, в Інформаційному повідомленні № 214 за 2 квітня 1944 року повідомляється про те, що для оточеного у районі Скала німецького угруповання передано через всі рації та «звуковки» текст ультиматуму: «Командувачам 3 та 48 танкових корпусів. Командирам 1, 6, 11, 19 танкових дивізій і дивізії «Райх».

1. Для того, щоб не мати у подальшому жертв, враховуючи ваше безвихідне положення, пропоную: не пізніше 2 квітня 1944 року припинити безглуздий опір і з усіма підпорядкованими вам частинами капітулювати. Сподіватись на допомогу ззовні марно. Прорвати оточення неможливо, так як вас почеплено трійним кільцем.

2. Якщо впродовж 2 квітня ви не припините супротив і не капітулюєте, то будете покарані за пролиту кров розстрілом перед одностроєм солдатів. Всім офіцерам, які здадуться до полону буде збережено холодну зброю, ордени та транспортні засоби.

Командуючий фронтом

Маршал Радянського Союзу Жуков»¹⁴.

Відомі випадки, коли саме рупорними передачами відволікалася увага ворога під час здійснення маневрів. Так, у спеціальному донесенні № 215 за 3-5 квітня 1944 року йдеться про проведені у районі м. Бордуляка 3-х рупорних передач, починаючи з 23.00. Рупористи працювали в 200 метрах від переднього краю противника. У інформаційних матеріалах йшлося про успіхи Червоної Армії та перевагах російського полону для повернення додому живими німецьких вояків. Під час трансляції ворог припинив вогонь і в цей час червоноармійці форсували річку Стир»¹⁵.

Окрім рупорів використовувались більш потужні окопні звукові станції. Але їх використання було більш обмеженим за складністю використання. Тому звичайні рупори продовжували звучати. Так у спецповідомленні № 215 за 3-5 квітня 1944 року доводиться, що для угруповання противника у м. Броди за 4 дні через окопну звукову станцію передано 4 передачі і 48 передач через рупори. В той же період в 13 армії по дивізійній радіостанції на хвилі 78 передано 6 передач про взяття Коломиї та вихід Червоної Армії на державний кордон. На запитання рупориста до німців-слухачів: «Як зрозуміли?» німецький радист відповів: «Зрозуміли. Замовкни більшовитський агітаторе»¹⁶.

У ніч на 5 квітня у районі Брод для німецьких вояків 361 піхотної дивізії та

456 охоронної дивізії через звукопосилююче устаткування, що було встановлено на літаку було передано 8 передач. Головними темами були інформаційні повідомлення «Ви оточені», та «Вам не вдасться вирватися»¹⁷. В ніч на 8 квітня 1944 року пропагандистами-червоноармійцями знов було використано літак із звукопосилюючою установкою для трансляції 10 передач у районі Брод. Під час першого заходу противник вів обстріл літака ружейно-кулеметним вогнем. Під час другого заходу з позицій противника була тиша¹⁸.

У спецповідомленні № 252 за 1-2 червня 1944 року в одному з пункті повідомляється про використання Політуправлінням 13 армії літака У-2 для трансляції для 349 та 361 німецьких піхотних дивізій 12 передач з такою тематикою:

- «Про завершення Червоною Армією Кримської кампанії»;
- «Про перемогу союзників в Італії»;
- «Про пільги для перебіжчиків»;
- «Заклики здаватися до полону»¹⁹.

Звукові програми з літака мали особливий психологічний вплив на противника. По-перше, ворожа авіація для німців безперешкодно пролітала над позиціями. По-друге, літаком здійснювалося декілька заходів для оголошення всіх текстів. З одного боку ворожа авіація для німців асоціюється із бомбуванням і загибеллю. А в цьому випадку ворожий літак був провідником до полону, до збереження життя і повернення додому. Крім того, слухацька аудиторія значно розширювалась, коли голос йшов зверху.

У тому ж документі говориться про ще один вид технічного устаткування для здійснення усної пропаганди. «Політуправління 1 гвардійської армії 28-30 травня передано 44 передачі через 80-ватну трофейну рацію, передано 18 передач тривалістю 8 годин. Передавались матеріали Національного Комітету «Вільна Німеччина»²⁰.

Окопні звукопосилюючі станції використовувались і у населених пунктах, як про це повідомляється у спецповідомленні № 221 за 11-13 квітня 1944 року. В ніч на 5 квітня 6 передач було передано через окопну звукопосилюючу станцію у районі окремих будинків урочища Ямніска. Під час трансляції передач противник вогню не вів²¹.

У повідомленнях Секретарю ЦК КП (б)У тов. Хрущову М. С. наводились детальні приклади водночас дії усної пропаганди та протидії намаганням противника проводити подібні заходи. Так, у повідомленні № 237 від 21.6.1944 пунктом 4 повідомляється таке: «5 червня (1944 р.) на ділянці проти 88 німецької піхотної дивізії противник почав передачу через рупор. Наші рупористи т.т. Шуцман, Волинчук і Трояновський підповзли до німецького рупориста, маючи намір закидати його гранатами. Останній втік, залишивши рупор, який доставлено до нашої частини». 5 пунктом того ж документа наведено інформацію про наступний характерний випадок: «17 червня з ділянки 72 німецької піхотної дивізії противник намагався організувати передачу через потужну звукопосилюючу установку. Роботу останньої було заглушено вогнем з нашого боку»²².

Цілком логічно виникає запитання відносно того, хто був рупористами та

дикторами звукопосилюючих установок. Такими були червоноармійці, що володіли німецькою мовою, обов'язково дикторами були полонені антифашисти. Довіра до таких повідомлень зростала і використання саме полонених антифашистів у пропагуванні російського полону мала значну роль. Так, у таємній довідці про політико-моральний стан німецьких солдатів та офіцерів Члену Военної Ради 1 Українського фронту генерал-лейтенанту Хрущову М. С. на 15 травня 1944 року говориться про те, що: «Політвідділом 1 Гвардійської армії 27 та 28 травня для 208 німецької піхотної дивізії проведено 39 передач. Передавалися спеціально підготовлені тексти передач. Диктором виступав військовополонений антифашист Зінгер. 28 травня противник реагував на передачі мінометним вогнем»²⁴.

Як уже зазначалося раніше, особливу роль у пропаганді російського полону відігравали полонені німці, які входили до Національного комітету «Вільна Німеччина». Ступінь довіри до них був достатньо високим. Так, у своїх показах ефрейтор Ганс Гапнер з 6 роти 64 мото-стрілецького полку говорить: «19 та 20 червня (1944 р.) ми чули з російського боку передачу через звукоустановку про Національний Комітет «Вільна Німеччина». Солдати живо реагували на ці повідомлення. Передачі вів німецький солдат. Багато з нас і раніше знали про існування Комітету, але всі дуже бояться російського полону і тому не наважуються переходити на їх бік. Я разом з ефрейтором Мазкус все таки прийняв рішення перейти на сторону Комітету і 22 серпня здійснив свій намір. А 23 серпня я сам звернувся до своїх товаришів через звукоустановку»²⁴. Йдеться про один з важливих заходів роботи ідеологічних органів РСЧА – роботу з полоненими і використання їх для спонукання інших військовослужбовців противника здаватися до полону. Недовіра до російського полону заміщувалася довірою до німецьких солдат, які почуваються там добре, довірою до Комітету, на сторону якого переходили, по суті здаючись у полон. Підміна понять стала ірраціональною рятівною палицею для більшості німецьких вояків, які мали сумнів, але готові були припинити збройну боротьбу.

Починаючи з весни 1944 року, кількість передач, які транслювались на ворога за допомогою різноманітних звукопосилюючих пристроїв значно збільшилась. Політуправліннями армій водночас проводились усні інформування по всій лінії фронту. За ніч транслювалось до 200 програм на різних ділянках фронту. Якщо потужних звукопосилюючих установок було недостатньо, використовувались можливості трансляції тексту в унісон. В одному з документів описується випадок, коли: «... під час передачі 26 травня для посилення звуку виступали в унісон 2 рупориста, які раніше тренувались саме для таких дій»²⁵.

Серед рупористів були й жінки. Однак жіночі голоси використовувались для того, щоб зачитувати лірику і викликати тим самим ностальгію у німецьких вояків по домівках, тим самим послабляючи їх бойовий дух. Мешканка м. Хмельники Вінницької області Т. Остапенко розповіла таке: «За день до відходу німців із Хмельників вночі було ясно чути передачу для німців на німецькій мові. У мене на квартирі в той час стояли офіцери. Вони не зрозуміли звідкіля лине музика і почали розшукувати радіоприймачі. На вулиці вони зрозуміли звідкіля

йде звук і почали слухати. Коли жіночим голосом читався вірш «Подбай про свою дитину», один солдат заплакав і, кинувши гвинтівку пішов з хати. Після передачі німці відкрили кулеметний вогонь у повітря і багато з них почали аплодувати»²⁶.

Розглянувши у межах даної статті, питання значущості таких видів агітаційно-пропагандистської діяльності, як виготовлення та розповсюдження листівок та здійснення усної пропаганди в діяльності ідеологічних органів РСЧА, є підстави говорити про необхідність достеменного вивчення цього досвіду. Результативність та значення використання зазначених комунікативних каналів не втратило своєї ваги і до сих пір. В умовах сучасних воєнних конфліктів, коли ворожими системами РЕБ пригнічується робота Інтернету, інших засобів масової комунікації, таких як телебачення та радіо, а доставка друкованої продукції не відпрацьована, саме дані види донесення необхідної інформації відіграють роль важливого елементу утримання інформаційної уваги противника та населення і формування відповідної мотиваційної складової

Примітки:

¹ Москаленко К. С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма в 2 кн. / К. С. Москаленко. – М. Воениздат, 1979. – Кн.2: 1943–1945. – С. 278.

² Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп. ред. О. Є. Лисенка. – К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут історії України. НАН України, 2015. – С. 243.

³ Там само.

⁴ Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО) ф.1, оп. 23, сп. 97.

⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.973. – Арк. 21.

⁶ Там само. – Арк. 25.

⁷ Там само.

⁸ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 973. – Арк. 34.

⁹ Там само. – Арк. 35.

¹⁰ Там само.

¹¹ Стрехнин Ю. Ф В степи опаленной / Юрий Федорович Стрехнин. – [Веб-ресурс]. – Код доступу: <http://libros.am/book/read/id/54579/slug/v-stepi-opalennojj>.

¹² ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 973. – Арк. 45.

¹³ Там само. – Арк. 46

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Арк. 49.

¹⁶ Там само. – Арк. 51.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – Арк. 56.

¹⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 972. – Арк. 80.

- ²⁰ Там само.
²¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 973. – Арк. 58.
²² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 974. – Арк. 34
²³ Там само. – Арк. 79.
²⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 973. – Арк. 54.
²⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 974. – Арк. 80.
²⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 973. – Арк. 58.

Svitlana Pavlovs'ka. Production and Distribution of Leaflets, Oral Propaganda of The Main Lines of Ideological Activity of the Red Army During the Liberated Territory of Ukraine from German Occupation in the Spring of 1944. The article deals with the experience of the political organs of the Red Army agitation and propagandist events. They are aimed at the personnel of the enemy for the purpose of information and psychological influence. As a result provides further rejection of armed struggle and surrender.

Having considered in this article the importance of the issue of such types of agitational and propaganda activities such as the manufacture and distribution of leaflets and oral propaganda of the ideological agencies in the activities of the Red Army, there is reason to talk about the need for a true study of the experience

The effectiveness and importance of using communication channels of data has not lost its weight and still.

In the conditions of modern military conflicts when hostile electronic warfare systems suppressed the work of the Internet and other communication media, such as television and radio. a delivery of printed materials is not worked out, it is these types of reports required information play the role of an important element of the content of the information and the attention of the enemy population and the establishment of appropriate motivational component

Key words: *World War II, Ukraine, Red Army, agitation and propagandist events, ideological organs of the Red Army, leaflets, verbal propaganda.*

Отримано 20.10.2016

УДК 94(477.8):355«1945–1954»

Василь Ільницький

ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ТАКТИЧНОЇ СХЕМИ «ОЛЕГ» У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН

Вадим Ільницький. Практична реалізація тактичної схеми «Олег» у Карпатському краї ОУН. У статті, на основі невідомих та маловідомих документів, розглядається один із стратегічних напрямків діяльності підпілля

Карпатського краю ОУН, спрямований на залучення осіб, які легально проживали та працювали в різних органах радянської адміністрації, промисловості, сільському господарстві та навчалися, до націоналістичних організацій. Доведено, що саме залученню осіб, які проживали легально приділялася значна увага. На конкретних прикладах розкриваються особливості та масштаби її реалізації на вказаній території. З'ясовано, що попри всі складнощі у поширенні націоналістичного впливу на осіб, які проживали легально такі заходи давали конкретні результати.

Ключові слова: підпілля, програма «Олег», Карпатський край ОУН.

Василий Ильницький. Практическая реализация тактической схемы «Олег» в Карпатском крае ОУН. В статье на основе неизвестных и малоизвестных документов рассматривается один из стратегических видов деятельности подполья Карпатского края ОУН, направленного на привлечение лиц, легально проживающих и работающих в разных органах советской администрации, промышленности, сельском хозяйстве, учащихся, к националистическим организациям. Доказано, что значительное внимание уделялось именно привлечению лиц, проживающих легально. На конкретных примерах раскрываются особенности и масштабы реализации на указанной территории. Установлено, что несмотря на все трудности в распространении националистического влияния на лиц, проживающих легально, такие меры давали конкретные результаты.

Ключевые слова: подполье, программа «Олег», Карпатский край ОУН.

На сьогоднішній день уже вдалося розвіяти не один міф створений радянською пропагандистською машиною про нібито суто західне походження українського націоналізму, нетерпимість до представників інших національностей, жорстоке ставлення до місцевого населення тощо. Для науковців і широкого загалу добре відомо, що будь-який рух на певній території не здатен протриматися без підтримки місцевого населення, або допомоги ззовні. Натомість залишається обмаль праць, у яких розкривається практична робота українських націоналістів щодо одного із напрямків по втягненню місцевої молоді, активістів у лави борців за Українську самостійну соборну державу. Саме тому окремого дослідження такої потреби проблема реалізації тактичної схеми «Олег» (залучення і створення із осіб, які легально проживають націоналістичних організацій) у Карпатському краю ОУН (Дрогобицька, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Наукових досліджень про реалізацію тактичної схеми «Олег» обмаль. Дана проблема порушувалися в узагальнюючих працях із історії українського визвольного руху А. Кентія, Ю. Киричука, А. Русначенка, В. Сергійчука¹. Розробку тактичних схем «Дажбог», «Олег», «Орлик» у підпіллі розглядає Д. Веденеев і Г. Биструхін². Однак, окремого висвітлення цей аспект не отримав. Саме відсутність комплексних робіт, присвячених різним напрямкам цієї діяльності, зумовлює актуальність даної розвідки. З огляду на обмежені відомості про ро-

боту ОУН щодо втягнення та створення націоналістичних організацій із осіб, які проживали легально.

Упродовж 1945–1946 рр. керівники Проводу виробили три тактичні схеми – «Дажбог», «Олег», «Орлик». Пізніше вони доопрацьовувалися та коригувалися на нарадах Проводу ОУН у 1946–1949 рр. «Дажбог» – схема переходу в глибоке підпілля, припинення відкритої диверсійно-терористичної боротьби, що дозволило б зберегти кадри для подальшої тривалої діяльності в умовах радянської дійсності. «Олег» передбачав активну роботу серед тих, хто мешкає легально, насамперед молоді, підбір і підготовку майбутніх кадрів ОУН. Тактична схема «Орлик» охоплювала поширення антирадянської націоналістичної діяльності на східні області України.

Реалізовувати тактичну схему «Олег» (скорочення від «Організація ЛЕГальна») рекомендувалося найбільш надійним підпільникам. У деяких випадках дозволялося розконспіровувати легальників³. Ці заходи підпіллям ОУН проводилися районними і надрайонними проводами ОУН під контролем референтур СБ окружних проводів. Створенням легальної сітки передбачалася організація резерву для чинного підпілля ОУН і проведення окремих заходів підпіллям ОУН через ці кадри на селі і в місті. Для цієї мети було дозволено вербувати осіб із числа інтелігенції, робітників і селян (як чоловіків, так і жінок-українок, незалежно від місця народження, приналежності до партії, комсомолу, місця роботи).

Підбір, вербування і подальша робота в ОУН цих осіб відбувалися таким чином. Районний і надрайонний провід ОУН підбирав відповідну кандидатуру (цією роботою займалися як провідники вказаних проводів, так і референти СБ, пропаганди), в окремих випадках займатися цим дозволялося провідникам кущових проводів, які підбирали відповідні кандидатури (вольові, рішучі, схильні для роботи в ОУН, конспіративні, котрі не були заарештовані органами МДБ за антирадянську діяльність і не були пов'язані співробітництвом зі спецслужбами). До такої кандидатури прикріплювався уповноважений зі складу проводу, що проводив з нею всю подальшу роботу у період її перебування кандидатом і членом ОУН⁴.

При створенні нових молодіжних організацій слід було дотримуватися найсуворішої конспірації, навіть серед місцевих підпільників. У результаті мали постати в кожному селі, класі і курсі середніх і вищих навчальних закладів глибоко законспіровані молодіжні організації. Відповідальність за організацію молодіжних ланок по селах покладалася на керівників районних організацій, а в містах і навчальних закладах – на керівників надрайонних проводів. Учасників молодіжних оунівських організацій, які проживали легально, заборонялося залучати до виконання таких завдань, які могли потягнути за собою розшифрування. Кожний учасник легальної сітки ОУН мав упродовж року освоїти теоретичні основи націоналістичної ідеології. Основний наголос рекомендувалося робити на виховну роботу з розрахунком на те, щоб з неї поступово готувати заміну загиблим підпільникам⁵. Планувалося провести навчання за спеціальною програмою, включаючи конспірацію, ідеологічну підготовку, методи і форми роботи СБ⁶.

Особливої актуальності ця проблема у Карпатському краї ОУН набула у 1950–1951 рр., коли головний вектор спрямовувався на збереження залишків збройного підпілля і поповнення новими кадрами, здебільшого за рахунок молоді, створення організацій з числа осіб, які проживали легально, підтримки політичного і організаційно-господарського зміцнення колгоспів, поширення впливу на східні райони⁷. При ліквідації у грудні 1951 р. УМДБ Станіславської обл. в одного з керівників ОУН було вилучено вказівки провідника Карпатського краю ОУН С. Слободяна-«Єфрема». Він, зокрема, вимагав від підпільників створити широку сітку легальних організацій у вищих і середніх навчальних закладах, а також школах ФЗН. У вказівках зазначалося, що особи, завербовані на селі, проходили кандидатський стаж шість місяців, у місті – впродовж року. Кандидатський стаж ділився на два періоди. Перший (на селі) – два місяці і другий – чотири. Для завербованих у місті перший період – чотири місяці і другий – вісім. У перший період кандидатського стажу проводилася перевірка волевих якостей особи, їй давали окремі завдання з поширення та розмноження націоналістичних листівок, підпалу сільрад, клубів, тракторів, комбайнів тощо. Паралельно перевірялися родичі кандидата, його оточення і вивчалися можливості використання у подальшому для виконання інших завдань. У другому періоді кандидатського стажу проводилося навчання – виховання у націоналістичному дусі; для цього давали націоналістичну літературу і перевірявся рівень її засвоєння. Після проходження кандидатського стажу особа складала присягу на вірність ОУН і тільки тоді включалася до її складу. Цей легальник ні з ким іншим не зв'язувався, а мав зустрічі за графіком двічі на місяць з уповноваженим проводу ОУН і виконував його вказівки. Цим особам у період кандидатського стажу присвоювалися псевда, кожний вербований перевірявся СБ окружної референтури чи за дорученням цієї референтури, окремим особам референтурою СБ надрайонних проводів давалися завдання на виконання збройних акцій у період кандидатського стажу. Наприклад, у Надвірнянському р-ні легальна сітка складалася з восьми осіб, у Богородчанському – п'ятьох, Лисецькому – чотирьох, Галицькому – двох. До легальної сітки у с. Глибока Богородчанського р-ну (1951) входив учитель Петро Середюк⁸.

Кращим кандидатам легальникам «Л» могли також давати завдання: а) роботу по зв'язку («Л»-зв'язник), однак тільки діяльним, перевіреним і обов'язково з дозволу окружного проводу; б) технічну роботу – машинописна (компетенція окружного проводу); в) бойові завдання: терористичні акти, за принципом виправдання довіри перед організацією (компетенція надрайонного провідника); г) завдання кандидатам чи членам «Л», мобілізованим у РА чи в ФЗН⁹.

Із завершенням збройної боротьби чисельність таких організацій з осіб, які проживали легально, збільшувалася. Наприкінці 1940-х рр. змінилася тактика оунівців у питаннях комсомолу. Відтепер вважалося за доцільне розкласти комсомольські організації зсередини, для цього не забороняли вступати у комсомол, ходити на збори, однак рекомендували не платити членські внески¹⁰. Так, 13 грудня 1948 р. у с. Чинадієво оперативники Свалявського окр-

відділу МДБ заарештували члена ВЛКСМ Ю. Мельничука (член ОУН), який на слідстві зізнався: до 1947 р. працював провідником кущового проводу ОУН у Станіславській області, а відтак прибув у с. Чинадієво і влаштувався на роботу вчителем, паралельно з цим поширював серед населення націоналістичну літературу. Інколи комсомольцям для перевірки на практичній роботі давали виконувати різноманітні доручення і лише після цього могли прийняти у ряди підпілля¹¹.

Одна з найбільших націоналістичних організацій на Закарпатті була створена на базі Тячівського районного проводу ОУН «Організація за визволення України», котра мала мережу станичних організацій в Тячівському, Рахівському, Виноградівському, Хустському, Воловецькому районах. Чисельність організації становила у квітні 1947 р. близько 100 осіб, переважно учнівської молоді. Репресивно-каральні органи заарештували 66 членів організації¹².

Радянська репресивно-каральна система, усвідомлюючи особливу небезпеку існування таких організацій й прагнучи відсікти від них молодь, застосувала до учасників особливо суворі покарання. Однак навіть невинувато суворі вироки не змогли перешкодити припливу молоді до лав національно-визвольного руху.

Слід зазначити, що радянські спецслужби орієнтували агентуру на виявлення та розробку таких молодіжних організацій, долучення їх до роботи з метою подальшого арешту всіх учасників і причетних. В окремих випадках ініціатива створення могла виходити навіть від агентів, хоча підпілля намагалося цьому протидіяти. Зокрема, у підпіллі у квітні 1949 р. розробили спеціальну листівку «Українці Болехівського району», в якій попереджувалося про діяльність на терені м. Калуш організації «Український революційний центр», що втягувала до своїх рядів усіх націоналістично налаштованих українців, насамперед з професійної інтелігенції, середньої шкільної молоді, українців зі Східної України. Націоналісти стверджували і застерігали населення, що ця організація є провокативною та створеною за ініціативи і під керівництвом працівників МДБ-МВС, попереджували, що такі провокативні організації та групи намагалися створити на інших теренах. До завдань цих організацій входило виявлення всіх національно свідомих українців, опозиційно налаштованих до радянської системи; залучення до своїх рядів всіх антирадянськи налаштованих осіб та отримувати на них компрометуючі дані, фізично ліквідувати, арештовувати; застереження населення від будь-якої співпраці з визвольним рухом; спрямовування революційно-визвольну боротьбу від ОУН, УПА, УГВР¹³.

Подібно підпілля вважало провокативною «Організацію боротьби за волю України» (ОБЗВУ). Вона діяла переважно у Львові та околиці, хоча була створена 23 серпня 1946 р. у с. Гошів Болехівського р-ну. Щоправда, ця організація мала також осередок у м. Чернівці. Впродовж лютого–квітня 1947 р. ОБЗВУ було розгромлено, а 25 її членів заарештовано і засуджено до різних термінів ув'язнення. Організація, незважаючи на її трактування Службою безпеки ОУН як провокативної, не була створена МГБ, а стала наслідком власної ініціативи

групи націоналістичної студентської молоді¹⁴.

Водночас у грудні 1953 р. співробітники Міністерства внутрішніх справ УРСР виявили у м. Калуш антирадянську націоналістичну організацію «Український революційний центр» (УРЦ, керівник М. Нижник), учасники якої розпочали активну діяльність. У 1953 р. пунктами «ПК» містах Львів і Стрий було вилучено понад 100 примірників маніфесту «УРЦ», в якому містилися заклики до розгортання масової збройної боротьби проти органів влади. У червні 1952 р. у м. Калуш була заарештована група учасників (13 осіб) націоналістичної організації «Відкриті груди» (керівник Петро Джуган), котрі одночасно були і учасниками УРЦ¹⁵. Упродовж 1948–1949 рр. члени організації здійснили низку збройних проявів, у т. ч. поранили голову обласної ради «Червоного хреста» Цехмейстера і міліціонера Шинкаря¹⁶.

Органи МДБ Станіславської області у січні 1950 р. виявили і ліквідували «Підпільну організацію українських студентів» (ПОУС), що існувала з початку 1949 р. у педагогічному ліцеї м. Коломия. Вона нараховувала 11 осіб і була створена провідником Гвоздецького районного проводу ОУН «Чорним». Керівником був студент 3-го курсу Михайло Француз-«Нечай». Мета організації – підготовка та виховання молоді до збройної боротьби проти радянської влади. Для цього її учасники вивчали націоналістичну літературу, виготовляли і поширювали серед населення антирадянські листівки¹⁷.

У 1949 р. Михайло Куруц-«Каштановський» створив організацію «Союз звільнення Закарпаття», члени якої на теренах Мукачівського, Берегівського та Іршавського округів здійснили вісім підпалів колгоспного майна. Загалом у справі арештували вісім осіб¹⁸.

Охоплення осіб, які проживали легально, особливо поширилося на початку 1950-х рр. Лише впродовж 1 січня – 1 червня 1950 р. у навчальних закладах Станіславської області спецслужби виявили понад 100 націоналістичних організацій. Загалом у них перебували 700 учасників, серед яких 84 студенти ВНЗ та учні шкіл, 53 вчителі, 35 членів ВЛКСМ¹⁹.

За підрахунками Д. Веденеєва і Г. Биструхіна, кожного року на нелегальне становище переводили від кількох сотень до 2 000 молодих людей. Упродовж 1948 р. – першої половини 1949 р. у західних областях України спецслужбам вдалося викрити 561 молодіжну організацію (6 405 учасників). А вже з 1 січня до 1 вересня 1950 р. – 335 (2 488 осіб, 340 одиниць зброї)²⁰.

При створенні організацій з осіб, які проживали легально, підпілля особливо дбало про проникнення своєї агентури до керівництва колгоспів, адміністрації сільських рад, шкіл, технікумів, інститутів і районних організацій. Підтвердженням було те, що, якщо в 1949 р. у Станіславській області УМДБ викрило 12 організацій, то в 1950 р. – 97 (з них 63 у колгоспах – 423 учасники; 11 в навчальних закладах – 53 учасники; 16 у районних центрах і містах – 119 учасників; 10 у лісовій промисловості – 90 учасників). Були заарештовані голови колгоспів, голови і секретарі сільрад – 63, члени правлінь, бригадири і комірники – 40 осіб²¹. Із загальної кількості заарештованих у 1950 р. 1 911 осіб мали до 25 років (896 осіб).

Доказом впливу підпілля на молодь є також те, що у 1949 р. і 1950 р. 308 молодих осіб перейшли на нелегальне становище, цим самим поповнивши підпілля²².

У 1950 р. у Дрогобицькій області було викрито і ліквідовано 14 молодіжних боївок і організацій з осіб, які легально проживали, 84 з них заарештували²³. Після ліквідації (січень–квітень 1950 р.) 29 легальних боївок у Дрогобицькій області було заарештовано 185 учасників і вилучено 39 одиниць зброї²⁴. А за період з 1 липня 1951 р. до 20 квітня 1952 р. у Дрогобицькій області ліквідували 12 молодіжних груп з 35 учасниками: осіб 17–20 років – 12, 21–25 років – 17, старших 25 років – троє, членів ВЛКСМ – п'ятеро, з «куркулів» – двоє, із середнього достатку – 20, із бідняків – вісім, зі службовців – двоє²⁵.

Потрібно наголосити, що всю радянську статистику характеризують суттєві приписки. Так, у листопаді 1945 р. начальник Яблунівського райвідділу НКДБ Диденко заарештував дев'ять молодих людей, вигадав «молодіжну запасну сотню УПА», причому 34 із затриманих пробули під вартою аж до кінця 1946 р., решту звільнили раніше (крім трьох засуджених)²⁶.

Від 1 січня 1950 р. до 1 жовтня 1951 р. у Станіславській області перейшли на нелегальне становище 249 осіб; соціальний склад: 175 – середняки, 74 – бідняки; віковий склад: 17–20 років – 144, 20–25 років – 86, понад 25 років – 19; Дрогобицькій – 40; соціальний склад: 12 – заможні, 18 – середняки, 10 – бідняки; віковий склад: 17–20 років – шестеро, 20–25 років – 32, вище 25 років – двоє; Чернівецькій – троє; соціальний склад: двоє – середняки, один – бідняк; віковий склад: 17–20 років – один, 20–25 років – 0, понад 25 років – двоє. Загалом перейшли на нелегальне становище 487 осіб; соціальний склад: 41 – заможний, 331 – середняк, 98 – бідняки, 17 – інших; віковий склад: 17–20 років – 252, 20–25 років – 195, понад 25 років – 40²⁷. Тобто, з-поміж 487 осіб, які впродовж 1 січня 1950 р. – 1 жовтня 1951 р. перейшли на нелегальне становище у західних областях України, 292 (або 60%) здійснили це у Карпатському краї²⁸.

У 1952 р. УМДБ і МВ, РВ МДБ Дрогобицької області викрило 15 підпільних оунівських груп, учасники яких проживали легально²⁹. За 1952 р. УМДБ і міськрайорганами МДБ викриті і ліквідовані дві молодіжно-націоналістичні організації у складі 17 учасників і дві оунівські групи у складі дев'ять осіб, які проживали легально³⁰.

Цілеспрямована робота давала результати. Так, у 1949 р. чекісти відзначали, що учасники підпілля проводили активну діяльність з ідеологічного виховання молоді (переважно 1925–1933 років народження) з метою схилення на свій бік і поповнення нею власних рядів. Відділ 2-Н УМДБ Станіславської області звітував, що в 1948–1949 рр. тільки по 29 районах області перейшли на нелегальне становище 177 молодих осіб. Особливо багато таких було у Перегінському районі – 31, Косівському – 18, Рожнятівському – 12, Войнилівському – 11, Болахівському – 8, Снятинському – 8, Жаб'ївському – 7 та інших районах³¹.

Упродовж 1952 р. і січня 1953 р. у західних областях України органи МДБ викрили і ліквідували 32 оунівські організації (в них – 187 учасників), 17 оунів-

ських груп (в них – 62 учасники), у тому числі: 81 учасник із середніх шкіл і ВНЗ, 135 колгоспників, 9 службовців, 17 робітників, троє трактористів МТС, четверо без визначених занять, з них – один кандидат у члени КПРС, 31 комсомолец, один голова колгоспу, один секретар сільради, шість учасників ГОГП, два викладачі середніх шкіл; за походженням: троє з «куркулів», 143 середняків, 95 бідняків, два священики. При обшуку на квартирах було вилучено: два ручні кулемети, п'ять автоматів, 17 пістолетів, 18 гвинтівок, вісім гранат, 546 бойових патронів, дві друкарські машинки, три кліше для виготовлення листівок. На 4 лютого 1953 р. Управління МДБ у західних областях України викрили і взяли в агентурну розробку 26 організацій, в них 133 учасники³². За схемою «Олег» у м. Дрогобич була створена і діяла антикомуністична організація «Юнак», а паралельно з нею – група «Крути», організована у січні 1947 р. з учнів нафтового технікуму і СШ №1 учнем цієї школи Юліаном Бунем під безпосереднім керівництвом працівника СБ Дрогобицького надрайонного провуду ОУН Михайла Луціва-«Змія». Назву обрали на честь учасників бою під Крутами. До складу організації входили близько 20 осіб. Її учасники готували атентат на депутата ВР УРСР Ярослава Середу, крім цього, здійснювали пропагандивну та іншу діяльність. Аналогічна організація діяла у м. Стрий³³. Реалізація тактичної схеми «Олег» у Карпатському краї ОУН давала конкретні результати.

Отже, плани ОУН щодо поширення впливу на місто отримали реалізацію через різні молодіжні групи, члени яких були вихідцями із села, що навчалися у середніх і вищих навчальних закладах³⁴.

Попри відсутність потужних осередків ОУН і відділів УПА, націоналісти на Закарпатті як альтернативу масово створювали різноманітні націоналістичні організації зі шкільної молоді, учнів технікумів та вищих навчальних закладів. Загалом вдалося виявити понад 30 таких молодіжних організацій, які у 1940–1950 рр. діяли в різних районах Закарпатської області. Наприклад, націоналістична організація «ЗУП» («Закарпатська Україна повстань»), яка діяла у 1946–1947 рр. (складалася із семи осіб), мала також молодіжне крило у складі 10 осіб³⁵. Варто відзначити, що на Закарпатті з метою виявлення націоналістично налаштованої молоді органами МДБ створювалися провокативні спеціальні організації.

Вдало продумана стратегія і тактика, розробка програми «Олег» дозволяла готувати кадровий резерв, вишколювати, виховувати значно ширші верстви патріотично налаштованої громадськості. Саме остання у відповідний момент повинна була стати поповненням живої сили українського визвольного руху. При цьому реалізація програми «Олег» наштовхувалася на супротив радянської влади, котра всіляко намагалась відсікти від ОУН західноукраїнську молодь, тому вироки учасникам молодіжного націоналістичного руху мали жорстокий характер. Хоча і навіть особливі жорсткі покарання не зупиняли притоку патріотичної молоді в лави борців за УССД, саме це дозволяло створювати у навчальних закладах націоналістичні організації, а особам, які їхали

в інші області на навчання чи роботу, ставати засновниками нових організацій із осіб, які проживали легально. Перспективним напрямом дослідження є вивчення особливостей реалізації тактичної схеми «Олег» у Львівському та Подільському краях ОУН.

Примітки:

¹ Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.; Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 рр. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

² Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Дмитро Веденєєв, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.

³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 28. – Арк. 83.

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 22.

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 27. – Арк. 77; Т. 28. – Арк. 258; Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 206–207.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 9. – Арк. 222; Т. 28. – Арк. 259.

⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 16.

⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 23.

⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 7. – Арк. 61; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 29. – Арк. 68.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 7. – Арк. 32.

¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 27. – Арк. 37–38.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5354. – Арк. 42–43.

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 18. – Арк. 264.

¹⁴ Генєга Р. Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр. / Роман Генєга. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 197–203; ГДУ СБУ. – Ф. 16. – Спр. 585. – Арк. 147.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 14. – Арк. 33–34; Ф. 16. – Спр. 719. – Арк. 157.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 719. – Арк. 158.

¹⁷ Там само. – Арк. 153–154.

¹⁸ Там само. – Арк. 157.

¹⁹ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.) / Олександр Іщук. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011. – Кн. 11. – С. 102–103. (Літопис УПА. Бібліотека).

²⁰ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 69.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 1. – Т. 2. – Арк. 52.

²² Там само. – Арк. 55.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 2. – Т. 4. – Арк. 379; Оп. 59 (1953). – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 222.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 2. – Т. 4. – Арк. 365.

²⁵ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959 / [упоряд. Олександр Вовк, Іван Павленко, Юрій Черченко]. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2001. – С. 453; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – С. 850–851.

²⁶ Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Дмитро Веденєєв, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – С. 69–70.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 27. – Арк. 115–116, 118.

²⁸ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.) / Олександр Іщук. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011. – Кн. 11. – С. 331. (Літопис УПА. Бібліотека).

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 323. – Арк. 1.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 1. – Арк. 60.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59 (1953). – Спр. 6. – Т. 4. – Арк. 17.

³² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 1. – Арк. 46–47.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 133. – Арк. 59–60зв.

³⁴ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / Анатолій Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – С. 379.

³⁵ Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах [ред. кол. І. М. Різак, заст. гол. О. Д. Довганич, секретар О. В. Хланта та ін.]. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – Кн. 2. – С. 102.

Vasyl Ilynskiy. Practical Realisation of Tactical Scheme «Oleh» in the Carpathian Area of the OUN. In the article, on the grounds of unknown and little-known documents, one of strategic lines of the Carpathian area (Karpats'kyi krai) of the OUN's underground activity is considered, which was directed at its development by attracting of legal residents, who were working at different bodies of the Soviet administration, in industry or agriculture, and studied how to organize the nationalist movement. It has been proved, that basic attention was paid exactly to the attraction of persons with legal residence. The extension and peculiarities of that special attention to the legal residents of the specified territory is demonstrated by concrete examples. The tangible results yielded by such actions in spite of all complexities in exerting of nationalist influence on the local legal residents have been clarified.

Key words: *underground, program «Oleh», Karpats'kyi krai (the Carpathian area of the OUN).*

Отримано: 10.10.2016

РЕЦЕНЗІЇ

*Анатолій Філінюк,
Юрій Клімчук*

**SOUFFLET G. MAQUISARDS RUSSES EN BOURGOGNE.
HISTOIRE DU DÉTACHEMENT LÉNINGRAD 1943–1944 /
GÉRARD SOUFFLET. – PARIS: ÉDITIONS DE L'ARMANÇON,
2016. – 191 P. (ПРО ПРАЦЮ ЖЕРАРА СУФЛЕ
«РОСІЙСЬКІ ПАРТИЗАНИ-МАКІ В БУРГУНДІЇ»)**

На сучасному етапі вивчення та переосмислення питання про участь і внесок українців у Русі Опору країн Західної Європи набуває дедалі більшої актуальності та гостроти з огляду на необхідність об'єднання зусиль українського народу, європейської і світової спільноти проти російської агресії на півдні та південному сході України. Тому цілком закономірно, що поява та опрацювання нової зарубіжної історичної літератури з цієї проблематики істотно розширює спектр можливостей для більш повного й всебічного розуміння різноманітних аспектів боротьби наших співвітчизників проти гітлерівських окупантів у рядах європейських месників, які не скорилися перед ворогом, а зі зброєю в руках чинили активний опір людиноненависній окупації у роки Другої світової війни. Особливого значення мають праці сучасних європейських дослідників, які ґрунтуються на значному архівному матеріалі, що раніше був не був введеним у науковий обіг. Саме такою є праця французького ученого Жерара Суфле «Російські партизани-макі в Бургундії», котра побачила світ весною цього року в Парижі¹. Як зазначає її автор, під словом «російські» в дослідженні він називає всіх вихідців із Радянського Союзу, адже у період Другої світової війни їх так називали і вказували в звітних документах європейського Руху Опору.

Книга цінною для нас є перш за все тому, що участь у Русі Опору Франції вихідців СРСР, зокрема українців, досі не була предметом систематичного та комплексного вивчення. Робота Ж. Суфле, який є фахівцем у галузі польського Руху Опору на території гірського басейну Бланзі – Монсо, представляє собою вагомий і копіткою роботу, побудовану на широкій історіографічній та джерельній базі, де простежена доля групи «російських» борців Опору в загоні «Ленінград» між Соною і Луарою, Ньєвром і Кот-д'Ором з 1943 по 1944 рік.

Методологічну основу свого дослідження автор визначив на ґрунті найновіших наукових підходів, розроблених французькою історичною школою. Це дало йому можливість простежити долю поляків і колишніх радянських військовополонених з часу їх потрапляння на французьку землю та довести до періоду повернення на Батьківщину. Зокрема, проаналізувати взаємовідносини польських і російських месників, що не завжди були тісними.

Джерельна та історіографічна база роботи справляє виключно позитивне

враження і в черговий раз дає змогу пересвідчитись, що у фондосховищах архівів Франції та Польщі зберігається надзвичайно цінна джерельна база. Особливу увагу привертають численні архівні документи Бюро Руху Опору та жандармерії історичного відділу (SHD) у Венсені, відомчі архіви у Сент-Луар, Н'євр та Кот-д'Ор, управління архівів жертв сучасних збройних конфліктів (BAVCC) в Каені, Інституті національної пам'яті у Варшаві, вивчення яких дозволяє зануритись у повсякденне життя мобільної партизанської групи «Ленінград», яка поєднувала різноманітні форми боротьби, спротиву, саботажу, та прослідкувати її шлях й скласти цілісне уявлення про командирів. Окрім того, автор використав для написання свого дослідження мемуарні джерела, статті, письмові та усні свідчення бійців та командирів, особисті справи учасників Руху Опору, праці вітчизняних та зарубіжних дослідників.

В передмові почесного професора сучасної історії Бургундського університету, голови етичного комітету Асоціації наукової та критичної історії окупації Франції Жан-Марка Берльєра «У пошуках істини...», якою починається праця, акцентовано увагу на сутність дослідницького проекту Жерара Суфле, яка полягає в намаганні автора «... максимально наблизитись до забутої, трансформованої, міфологізованої, затемненої забуттям, пам'яті та її метаморфоз, прогалин, конфліктів історії Руху Опору в Франції. Його єдиними критеріями стали: етика та історичний метод, які дозволили критично поставитися до всіх документів, відомостей, тверджень і перевірити всі джерела на предмет достовірності кожного факту, кожної інформації»².

Також Жан-Марк Берльєр підкреслює головний внесок Жерара Суфле в даному дослідженні – «руйнування ряду помилкових думок, які неабияк забруднили і затьмарили пам'ять тих років: озброєння стрільців і партизанів, відносини між мовними групами, перехід в сторону «гангстеризму», який проникає в ряди партизан і який пояснює деякі довго не зрозумілі уявлення про теплі стосунки між різними течіями Опору, а також такі трагічні непорозуміння, як протистояння партизан різних угруповань»³. Підсумовуючи, Жан-Марк Берльєр зазначає, що опрацювання великої кількості архівних матеріалів Франції та ряду інших держав «...обіцяє нам історію, нарешті звільнену від емоційної та ідеологічної заангажованості. Сімдесят років потому, прийшов час, щоб поглянути на речі, події, людей, поведінку... без омани і міфів»⁴.

У вступі Жерар Суфле говорить, що дана книга простежує історію радянських партизан під час їх перебування на території Сони-Луар, Н'євра, а згодом і Кот-д'Ор у період від жовтня 1943 до вересня 1944 р. Про цих людей, що пережили війну, часто зовсім не згадують у регіональних історичних документах. Проте, в тих областях, де вони перебували, старожили розповідають іноді про російських партизанів, зокрема, у комуні Етан-сюр-Ару на північному парапеті мосту є табличка із вигравіруваними словами: «10 серпня 1944 року, тут по звирячому закатовані німцями 4 героя Опору». Лише 8 травня 2015 р. до напису були додані прізвища трьох із них, і всім стало зрозуміло, що мова йшла про колишніх бійців Червоної Армії, яких доля війни привела у це маленьке містечко

Сони-Луар. Така ж доля спіткала й іншого російського бійця, що лише в 2015 р. отримав могилу зі своїм ім'ям на міському кладовищі Н'євра.

Автор книги прослідковує події, явища, що стосуються радянських людей, які перебували на французькій землі з тих чи інших причин. Так, архівні матеріали жандармерії періоду окупації – говорять нам про другу сторону перебування іноземців у Франції, незрозумілі для локальної пам'яті дії, що не мали раціонального зв'язку з їх героїчними вчинками в рядах французьких партизан – макі. Також автор підтверджує зв'язки польських комуністів, що працювали в шахтах басейну Бланзі з радянськими партизанами⁵. У цій розвідці порівнюються архівні матеріали, опитування в селах із багатьма джерелами, зібраними у Франції та Польщі, пропонується когерентна історія поляків і представників СРСР та їх дій упродовж всього їхнього перебування у Бургундії⁶.

Жерар Суфле наголошує на необхідності подальших студій з проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, оскільки «...явище Руху радянського Опору на французькій землі мало досліджене: через незацікавленість тих, хто представляв Рух Опору, або ж небажання обговорювати франко-радянські часи у цей період, нестачу документів, небажання свідків згадувати ті події, адже велика кількість цих людей після війни знову пройшла через систему таборів у Франції, а згодом в Радянському Союзі. Упродовж багатьох років холодна війна ще більше віддалила союзників ... радянська пропаганда періодично згадувала про перебування радянських людей у Франції в період окупації»⁷.

У першому розділі «Генезис партизанщини» автор пояснює, звідки на окупованій території Франції взяли польські та радянські партизани: 22 червня 1941 р. армія вермахту вдерлась на територію СРСР і захопила тисячі чоловіків у полон і відправили до Франції, переважно в гірські райони Півночі і Лотарингії, де на великих промислових підприємствах не вистачало робочої сили. Їх тисячами збирали разом у трудових таборах, часто утримували в нелюдських умовах, які були розташовані поблизу вугільних родовищ Півночі і Па-де-Кале, гірничодобувної промисловості Лотарингії або для будівництва Атлантичного валу. Спираючись на документи державних архів Російської Федерації, російська дослідниця Ріта Урітська називає цифру в 135 456 ув'язнених і відправлених до Франції. В цих таборах створювалися групи Опору. Наприклад, в таборі Бомон була створена «Група радянських патріотів», яку очолював національний герой Франції, подолянин Василь Порик. Саме вона організовувала втечі з таборів і включала втікачів до партизанських загонів⁸.

Далі автор простежує створення Комуністичної партії Франції (КПФ) як філію Комуністичної партії СРСР. КПФ залучає в свої ряди емігрантів з різних іноземних громад і «мовних груп» та дає вказівку допомагати втікачам з таборів та організувати їх в бойові одиниці. Великою була російська еміграція у Франції, особливо після Жовтневої революції в Росії, яка після нападу Гітлера на СРСР виявляє свою активність і йде на співпрацю з комуністами. Далі автор книги зазначає, що «в грудні 1943 р. був створений Центральний Комітет ра-

дяньських військовополонених у Франції, який продовжив місію допомоги військовополоненим та був тісно пов'язаним з підпільним комуністичним керівництвом. Крім того, на території гірничого регіону Монсо діяла Польська комуністична організація. З жовтня 1943 р. на півночі від Шалон-сюр-Сон діяло радянсько-польське підпілля, яке підтримувало постійні контакти з керівництвом ФТР-МОІ (керівництво стрільців і партизан трудових мігрантів) в Парижі⁹.

Другий розділ «Зима 1943–1944» присвячено розкриттю зв'язків між підпільниками і керівництвом ФТР-МОІ в Парижі. Зокрема, зазначається, що росіяни не соромились займатися бандитизмом, чим викликали невдоволення серед поляків¹⁰. Наведено документальні твердження з місцевого архіву жандармерії «1. Увечері 19 листопада в 20 годин вісім осіб, озброєних карабінами, автоматами і пістолетами, прийшли в будинок фермера... попросили їх погодувати... після чого залишили будинок... 2. 20 листопада 1943 року, між 2 і 2:30, стався збройний напад. За відсутності господарів будинку злочинці забрали певну суму грошей... Свідок бачив групу з семи-восьми осіб, які спілкувались між собою жестами та іноземною мовою...»¹¹. Співставивши різні факти, Ж. Суфле обґрунтовує висновок, що це була польсько-російська група, яка діяла в даному регіоні і займалась злочинною діяльністю.

Наступний розділ «Прихід радянських. Загін «Ленінград» присвячений подіям, котрі передували створенню загону «Ленінград». Зокрема, в провінції Нормандія, Н'євр, Кот-д'Ор і Сона і Луара діяли групи ФТР-макі з числа радянських людей (переважно втікачів з таборів), що мали досвід і незвичайну мужність. В січні 1944 р. був організований загін «Ленінград» на чолі з радянським офіцером Олександром Черкасовим, який втік з табору Бомон восени 1942 р. Потім разом із вінничанином Марком Слободинським і Гастон Ларошем він створив групу «радянських патріотів». 1972 р. у французькому журналі з вивчення СРСР було опубліковано велику статтю «Слідами французьких партизан» зі згадкою про очолюваний О. Черкасовим «Віктором» загін «Ленінград» у Бургундії. Францішек Орловські і Теодор Плонка були польськими побратимами в тому загоні. Ф. Орловські у спогадах писав про контакти з польським рухом опору в Парижі у грудні 1943 – на початку лютого 1944 р. заради допомогти товаришам-росіянам, які втікали з німецьких трудових таборів і не говорили по-французьки¹².

У розділі «Морван, воз'єднання з поляками» Жерар Суфле проводить тезу про те, що «...очолюваний Гастоном Ларошем Комітет радянських військовополонених відігравав роль центру політичної та військової боротьби радянських патріотів із нацизмом у Франції, передусім координував діяльність різних груп, які контролювали Північно-Східну Францію і Бургундію». На цій території діяв і польський загін ім. Міцкевича. З 27 червня по 16 липня 1944 р. проводились спільні дії польсько-російських груп, розділених внаслідок добре злагоджених німецьких атак¹³. Також зазначено, що в загоні «Ленінград» боролися й українці.

П'ятий розділ «Ударна колона полку Вальмі» присвячено подіям, які відбулись у липні-серпні 1944 р., коли поляки залишили загін «Ленінград» для утворення бойових одиниць, котрі стали ядром майбутньої армії, яка звільняла Поль-

щу від окупантів. Залишки радянських партизанських груп приєдналися до загону «Максим Горький». Поляки ще декілька місяців боролися пліч-о-пліч з радянськими людьми проти ворога в якості ударних сил макі FTPF Valmy. Жерар Суфле на основі численних джерел детально відтворює різні операції, проведені польсько-російськими групами Опору в Бургундії.

Для українських дослідників найціннішим є прикінцевий розділ «Звільнення Кот-д'Ор», де йдеться про загін «Максим Горький» черкашанина Івана Скрипая, що діяв у регіоні Д (Бургундія – Франш-Конте). В загоні макі «полковника Ніколя», як називали безстрашного земляка, «...було 42 росіянина, 90 іспанців, 5 чи 6 поляків, італійці та декілька французів»¹⁴. Зв'язковою з центральним штабом FFI в Парижі була Роза «Анна» Гарньєр, перекладачем був харків'янин Серж Чубар, який виконував важливі місії «полковника Ніколя». До прикладу, саме він привів залишки загону «Ленінград» у загін «Максим Горький». Жерар Суфле розкриває складні взаємини в російсько-польському підпіллі, зазначає, що поляки були боязкими, а росіяни неконтрольованими, що росіяни хотіли повернутись на Батьківщину, а поляки спрямовували сили на відновлення незалежності Польщі¹⁵. З розділу постає табірне життя загону «Максим Горький»: табір розташовувався у лісі, в оточенні дерев, ярів і вологого листя, де постійно майоріли російські та французькі прапори. Вечорами месники збиралися разом співали в хорі російської пісні. 17 вересня 1944 р. міжнародна група – «Максим Горький» брала участь у параді макі в Шатійон-сюр-Сен¹⁶.

У сьомому розділі, що має вигляд епілога, йдеться про долю колишніх бійців французького Руху Опору. Підкреслюється, що «польських бійців на Батьківщині зустрічали як героїв та віддавали їм почесні, росіян, натомість, після повернення на Батьківщину, звинувачували у зраді і піддавали репресіям»¹⁷. Підкреслюється, що доля росіян була різною – одні тікали з таборів і приєднувались до партизан, а інші, щоб уникнути смерті в таборах, приєднувались до німецької армії. Серед останніх були росіяни, українці, білоруси, вірмени, грузини, таджики і інші. Переважно – вояки армії генерала Власова, які перейшли на німецький бік і стали допоміжною частиною нацистських військ. Автор підкреслює, що, за останніми даними, їх налічувалося близько 120 тисяч. З часом вони вбивали своїх офіцерів і приєднувались до макі... Радянська сторона вимагала повернення в СРСР всіх радянських людей без виключення для розбудови власної держави, і це було задекларовано в угоді між союзниками на Ялтинській конференції¹⁸. Вказана також цифра репатрійованих із Франції до 1 жовтня до 1945 р. – 101 тисяча людей. Всі вони пройшли через спеціальні табори для перевірки лояльності до радянської влади. А далі наводяться ще й інші дані: діяло понад 150 таких таборів, зі 160 тис. військовополонених, які повернулись із звільненої Європи, лише 18 % змогли повернутись додому після «позитивного контролю», 43 % були відправлені назад до армії на відновлювальні роботи. Решта 39 % отримала клеймо зрадників й була засуджена на 10-25 років примусових робіт.

Після повернення в Радянський Союз всі партизани французького Руху Опору, як і солдати та офіцери Червоної Армії, що потрапили у полон, пройшли

фільтраційні табори. У принизливій процедурі в кожного з них конфіскували посвідчення добровольців, світлини, документи про військові звання і нагороди, отримані за антифашистську боротьбу. Після звільнення з фільтраційних таборів їх минуле було повністю стерте з історичної пам'яті, як ніби вони ніколи не йшли на фронт, і не вступали до лав учасників Опору Франції та інших держав. Лише 5 серпня 1991 р. колишнім учасникам французького Руху Опору було надано статус учасників Другої світової війни¹⁹.

Для нас особливий інтерес викликають додатки з багатим біографічним матеріалом про українців – учасників французького Руху Опору. Зокрема, в них йдеться про Івана Скрипая з Черкас та Сергія Чубаря з Харкова. Розповідь про «полковника Ніколя» або Івана Скрипая побудована на спогадах його племінниці Ніни Борисової та епізодах із книги Г. Газданова «Я присвятив себе боротьбі...», котрі засвідчують глибоку людську трагедію, пережиту незламним борцем. Після «державної перевірки» Іван Скрипай з 1947 р. жив у Львові. Але вже в березні 1950 р. його звинуватили у зраді Батьківщині, в зв'язках з іноземною розвідкою й багатьох інших тяжких «гріхах» і арештували, а згодом засудили на 10 років позбавлення волі з відбуванням покарання у виправно-трудових таборах. І лише в 1956 р. за відсутністю складу злочину патріот був реабілітований²⁰.

Невідомою для нас була і біографія Сергія (Сержа) Чубаря: «...начальник штабу партизан-макі загону «Максим Горький» народився в Харкові у 1908 р. Після революції 1917 р. опинився на французькій землі. В 1927 р. одружився та мав 2 дітей. До 1936 р. працював у національній південно-західній авіаційній будівельній компанії SNCASO в Парижі. З початком війни вступив у школу артилерійської підготовки Фонтенбло, яку в 1940 р. закінчив лейтенантом. Потім відновив цивільну діяльність у SNCASO та переїхав в Канни. Його повернення в Париж наприкінці 1942 або на початку 1943 р. позначилося вступом у Рух Опору проти нацизму. Зі своєю сестрою вони приєдналися до російських емігрантів, які вели підпільну боротьбу проти німецької армії і надавали допомогу радянським військовополоненим втікачам. У 1944 р. був направлений в Кот-д'Ор, де перебував і «полковник Ніколя» – Іван Скрипай. Він відіграв помітну роль у загоні «Максим Горький», який об'єднав чимало розрізнених радянських партизанських загонів. Також координував дії загону «Ленінград» вздовж Сони і Луари. Після звільнення йому присвоїли звання капітана FFI і відправили в школу керівників артилерії. Згодом він залишив армію та очолив завод із виготовлення парашутів у Кліші AVIOREX. У 1960–1968 рр. С. Чубар став технічним директором компанії Faure-Herman. Причиною його смерті стала серйозна травма, отримана під час замаху в червні 1962 р. від представників OAS – ультраправої націоналістичної терористичної організації, що діяла в період Алжирської війни (1954–1962 рр.)²¹.

Загалом, монографія Жерара Суфле стала помітною подією сучасної французької історіографії і має вагомим науково-пізнавальним значенням в справі вивчення та осмислення участі й ролі українців у європейському Русі Опору.

Примітки:

- ¹ Soufflet G. Maquisards russes en Bourgogne. Histoire du détachement Léningrad 1943–1944 / Gérard Soufflet. – Paris: Éditions de l'Armançon, 2016. – 191 p.
- ² Там само. – P. 7.
- ³ Там само. – P. 8.
- ⁴ Там само. – P. 9.
- ⁵ Там само. – P. 11.
- ⁶ Там само. – P. 12.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – P. 15-16.
- ⁹ Там само. – P. 16-18.
- ¹⁰ Там само. – P. 41.
- ¹¹ Там само. – P. 42-43.
- ¹² Там само. – P. 59-69.
- ¹³ Там само. – P. 77-81.
- ¹⁴ Там само. – P. 127.
- ¹⁵ Там само. – P. 131.
- ¹⁶ Там само. – P. 132, 139.
- ¹⁷ Там само. – P. 140.
- ¹⁸ Там само. – P. 140-141.
- ¹⁹ Там само. – P. 142-144.
- ²⁰ Там само. – P. 155-157.
- ²¹ Там само. – P. 159-161.

Отримано: 12.11.2016 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Адамовський Володимир (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Бідний Віталій (м. Київ), начальник відділу воєнної історії Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України.

Боднарюк Богдан (м. Чернівці), доктор історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Верстюк Володимир (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВШУ.

Горобець Віктор (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач сектору Інституту історії України НАН України.

Гребенюк Михайло (м. Київ), кандидат історичних наук, начальник навчально-наукового центру іноземних мов Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Грицюк Валерій (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Гуржій Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Дубінський Володимир (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

Льницький Василь (м. Дрогобич), доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Калуцький Сергій (м. Кам'янець-Подільський), науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Климчук Юрій (м. Кам'янець-Подільський), магістр історії, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Колодко-Чувардынская Арина (г. Ростов-на-Дону, Россия) аспірантка кафедри археології і історії древнього мира Южного Федерального університета .

Комарницький Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарова Ольга (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лубчинський Андрій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Богдана (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

о. Юрій Мицик (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Павловська Світлана (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

Паур Ірина (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, асистент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, завідувач музею Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Станіславський В'ячеслав (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Степанков Валерій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН.

Степанков Віталій (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Струкевич Олексій (м. Вінниця), доктор історичних наук, професор Вінницької академії безперервної освіти.

Тарасенко Інна (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Теліга Андрій (м. Кам'янець-Подільський), викладач, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Федьков Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

Ухач Василь (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету, докторант Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Чуткий Андрій (м. Київ), доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Чухліб Тарас (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Юга Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Яновський Ярослав (м. Чернівці), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 26

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004–2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації: Серія КВ №20172-9972 ПР від 05.03.2013 р.,
видане Міністерством юстиції*

*Підписано до друку 25.12.2016. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. . Наклад 100 пр. Зам. № .*